

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

6

1987

56-йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудир)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги   Адабиёт ва санъат   нашриёти

УШБУ СОНДА

Ҳаср

Фарҳод МУСАЖОН
БОҒ КУЧАМНИ ҚУМСАЙМАН

Қисса

Бугун у умрида биринчи марта «бекор»га вақт сарфлашга журъат этди. Югур-югурдан бир лаҳза тўхтаб, босиб ўтган умрига назар ташлаш мақсадида табиат қўйнига отланди. Кейинги кунларда кўнгли хира эди. Сабаби эсини таниганидан то шу пайтгача қилган ҳамма иши ўзига бемаъниликдек бўлиб туюла бошлади, аммо бунга очиқ иқрор бўлишга юраги бетламасди.

Шеър

Шавкат РАҲМОН
ТУЙГУЛАР ҚУЙИЛАР ТЕРАН ЎЗАНГА

Шеърлар

Кимлар англаб етди ошиқлигимни,
оламнинг кўзидан нечун ниҳонман?
Бутун борлигимни бор коинотдан
зарралаб-зарралаб
терган инсонман.

Илқимоб тавандозлари

Ҳамдам СОДИҚОВ
ТУҚНАШУВ

Очерк-хроника

Улуғ Октябрь социалистик революцияси мазлум Шарқ халқларининг миллий озодлик ҳаракатига катта таъсир кўрсатди. Мустабид амир зулмига қарши Бухородаги инқилобий ҳаракатга Файзулла Хўжаев раҳбарлигидаги ёш бухороликлар партияси бошчилик қилди. У золим амирга қарши курашда рус пролетариати содиқ иттифоқчи бўлишини ўз вақтида англаб етди.

Сидқий Хондайлиқий
Саодатлу ҳурриятимиз
учун табрик

*Сизларга бўлсун ушбу янги замон муборак,
Беруҳ танга киргон бу тоза жон муборак.*

*Ҳар кўчаларда, «Урра!» тортиб, қилиб намойиш,
Байроқ тагида айтгон нутқу баён муборак.*

*Борони адл бирлан бизларни бу вилоят
Бўлса ажаб йўқ асло, рашки жинон муборак.*

*Ҳуррият ойи тугди адл осмони узра
Вақти садоқат ўлди амну амон муборак.*

*Айлаб фидо тану жон хўб қилдилар намойиш,
Бас, бахтимизга бўлсун ёшлар омон, муборак.*

*Ул шуму наҳс толеъ эски ҳукумат аҳли
Бир кунда эл кўзидин бўлди ниҳон, муборак.*

*Миршаб-палиса итдек тишларди эл аёғин,
Бир кечада йўқ ўлди, кетди қаён, муборак.*

*Ғам вақти ўтти, лекин севинч замони етти,
Ким тўлди хушхабарлар оламга, жон, муборак.*

*Ийди ҳурриятингиз, Сидқий, бу шева бирлан
Қилди на яхши иншо, эй дўстон, муборак.*

МАКТАБ ВА АДАБИЁТ

ДАВРА СУҲБАТИ:

*очиқ гаплашиб олсак...
адабиётнинг тарбиявий қудрати...
саводи чала «аълочи»лар, билими пала-партиш талабалар...
ўттиз йилдан буюн такомиллаштирилаётган дарсликлар...
нега ёзувчи, шоирлар қирқ ёшда ҳам ёш?..
бир шеърда нечта манзара бор?..
таҳлил ўрнига мадҳия...
ўхшаш ижобий образлар, ўхшаш салбий типлар...
келажакда маданий меросни ким ўрганади?..
эски ўзбек графикаси: талаб ва имкониятлар...
ҳалқани қаердан узиш керак?..
чаласавод ўқувчи — чаламулла талаба — зўраки ўқитувчи...
қишлоқ ўқитувчисининг муаммолари...
ўқитувчига нима беряпмиз?..*

Давра суҳбатида Сирдарё область педагогика институтининг профессори Акрам Каттабеков, Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти кечки сменали мактабларда таълим методикаси лабораторияси мудири, педагогика фанлари доктори Асқар Зуннунов, филология фанлари кандидати Наримон Ҳотамов, Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги мактаблар бошқармаси бошлиғи Жўра Йўлдошев, республика ўқув-методика кабинетининг мудири Шомухтор Шомансуров, катта методисти Алфон Зоиров, шоирлар Муҳаммад Солиҳ, Турсунбой Адашбоев, ёзувчи ва мунаққид Аҳмад Аъзам, Андижон областининг Пахтаобод районидаги 18-ўрта мактабнинг тил ва адабиёт ўқитувчиси Дилмурод Юнусов ҳамда журналнинг танқид ва адабиётшунос-лик бўлими мудири, филология фанлари кандидати Ортиқбой Абдуллаев иштирок этишди.

Давра суҳбатини журналнинг бош редактори Уткир Ҳошимов олиб борди.

У. ҲОШИМОВ. Кейинги йилларда мактабдаги тарбиявий жараён, дарсларнинг савияси, ўқувчиларнинг билим даражаси тўғрисида бири биридан ташвишли гаплар матбуотда ҳам, маорифга алоқадор кишиларнинг суҳбатида ҳам, пахтакорларнинг гурунгларида ҳам тез-тез айтиладиган бўлиб қолди. Албатта, бу бежиз эмас. Кейинги икки ўн йилликда, республикамиз хўжалигининг бошқа соҳаларида бўлгани каби, мактаб ҳаётида ҳам талай муаммолар юзага чиқиб қолдики, энди бу ҳақда индамай туриш, гапирмасликнинг чораси йўқ. Фақат гапиришнинг ўзи кифоя қилмайди, балки мактабда тарбиявий жараённи яхшилаш йўллари зудлик билан топиш керак. Негаки, мактаб — болаларимиз учун зий масканигина эмас уларнинг келажакда комил инсон бўлиб етишишини таъминлайдиган қутлуғ даргоҳ. Мактабдаги салбий иллатларга бепарво қараб туриш — кишининг ўз боласига бемехрлигдек бир гап.

Журналимиз бу борада бир нечта мақолалар эълон қилди, аммо биз шу билан чекланмоқчи эмасмиз. Аксинча, мактаб, мактаб дарсликлари тўғрисида яна бир талай мақолалар беришни, бу муаммоларни жамоатчилик ўртасида кенг муҳокама қилишни режалаштириб турибмиз. Бугунги давра суҳбатимиз ҳам ана шу мақсадда ўтказилмоқда. Маълумки, «Шарқ юлдузи» адабий-бадиий журнал, шунинг учун ҳам айниқса, мактабларимизда адабиёт дарсларининг ўтилиши, бу борадаги

дарсликлар савияси мавзуи бизга яқинроқ. Аммо масала фақат адабиёт билан чекланадиган кўринмайди, бошқа фанларни тарғиб қиладиган дарсликларнинг ҳам савияси кўнгилдагидек эмас. Кейинги режаларимизда уларни ҳам муҳокама қилиш, шу соҳаларнинг мутасаддилари ва ўқитувчиларни ҳам жалб этиш ниятимиз бор. Чамамда, мактаб ҳаётини, унинг тарбиявий маърифий жараёнини виждонан ўрганиш пайти келди. Адабиёт дарсларини яхшилаш, дарсликларнинг савиясини кўтариш, менимча, мактаб ҳаётида ҳам, ўқувчиларнинг маънавий шаклланишида ҳам марказий ўринлардан бирида туради. Шу боисдан, суҳбатимизнинг мавзуи адабиёт дарсликлари, дарслари ва адабиёт ўқитувчиларининг аҳволи тўғрисида бўлиши табиий...

А. КАТТАБЕКОВ. Адабиётнинг жамият ҳаётидаги, ёш авлоди тарбиялашдаги аҳамияти ҳар қачонгидан ошиб кетди. Айниқса, бугунги кунда. КПССнинг XXVII съездида: «Жамиятнинг маънавий соғломлиги, одамлар яшаётган маънавий муҳит кўп жиҳатдан санъат ва адабиётнинг аҳволи билан белгиланади», деб таъкидлангани бежиз эмас.

Жамиятимиз ҳаётининг турли соҳаларида яқин 15—20 йил оралигида мавжуд бўлган турғунликда, айрим шахслар психологиясида кўзбўямачилик, давлатни ва халқни алдаш, ўзбекистонлик, юлғичлик, калтабинлик, маънавий қашшоқлик каби негатив хусусиятларнинг кучайиб кетишида адабиётнинг, уни яратувчилар ва уни ўқитувчиларнинг ҳам бевосита айби бор, деб ўйлайман.

Шу боисдан, жамиятимиз, ҳаётимизнинг барча соҳаларида қайта қуриш кетаётган ҳозирги кунда ижодкорлар замон талаби ва руҳига мос асарлар яратишни, адабиётнинг савияси ва маъқени кўтаришни, биз — ўқитувчилар эса ўрта ва олий мактабда адабиёт ўқитишни бутунлай янги изга қўйиш масаласини кечиктириб бўлмайдиган асосий вазифа қилиб олишимиз керак. Шу маънода, бугунги давра суҳбатининг уюштирилишини ўз вақтида қилинаётган муҳим тадбир, деб биламан.

Х. УЗОҚОВ. Бу масалалар тўғрисида очиқчасига гаплашадиган пайт келди. Гап фақат ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш билан чекланмайди. Аслини олсак, бадий адабиёт кишининг фақат ёшлиқда ўрганиб, шу билан кифояланадиган қизиқишидан иборат эмас, у — кишининг бир умрлик йўлдоши, маслаҳатгўйи, мураббийси. Адабиётнинг ривожини, унга бўлган қизиқишнинг даражасини, ҳеч муболаға эмас, бутун халқнинг маънавий савиясини белгилайди. Шу жиҳатдан мени олий ўқув юртиларида адабиёт ўқитиш масаласи ҳам жуда ташвишга солади. Агар ёш зиёлиларимизга адабиёт, она тили дарслари қандай ўтилаётганини диққат билан ўргансангиз, олий мактаб системасини қайта қуришдек давлат аҳамиятига эга муҳим тадбир кенг кўламда тадбиқ этилаётган бугунги кунда ҳам аҳвол талабга жавоб бермаётганини кўрасиз. Талабаларнинг мақсад ва интилишлари юксалган бир пайтда биз уларга ҳали ҳам ўрта мактаб даражасида дарс ўтаемиз.

М. СОЛИХ. Олий ўқув юрти талабасининг фикрлаши айниқса, тўртинчи — бешинчи курсларда мустақилликка; эркинликка «оч» бўлади. Илғор талабалар мавжуд программадан қониқмай, янги-янги нарсаларни ахтара бошлади. Институтларга мўлжалланган мавжуд адабиёт дарсликлари, кўп ҳолларда ўқитувчиларнинг савияси ҳам бунга жавоб бера олмайди. Айниқса, жаҳон адабиёти борасида. Шунинг учун талабаларнинг билими пала-партиш, тасодифий бўлади. Дарсликлар ўрта мактабда ҳам, олий ўқув юртида ҳам системали бўлиши керак.

А. ЗУННУНОВ. Кейинги пайтларда республикада газета ва журналлари саҳифаларида олимлар, адиблар, ўқитувчиларнинг мактабда адабиёт ўқитиш масаласи ва дарсликлар савияси тўғрисида куйиниб фикр билдираётганликлари мавжуд аҳвол ташвишли эканини кўрсатади. Маълумки, мактабда адабиётни санъат намунаси сифатида ўрганиш, бадий адабиётни унинг тарихини, назарини ва она тили билан чамбарчас алоқадорликда ўзлаштириш, биринчи навбатда, бадий асарни синфда, синфдан ташқарида, уйда ўқувчиларга ўқитиш орқали амалга оширилади. Кўпгина ўқитувчилар адабиётни шу тартибда ўтаётган бўлсалар-да, ҳамма мактабларда шунга риоя қилинган, деб айтиш қийин. Кўпчилик мактабларда бадий асар, ҳатто адабиёт хрестоматиясидан парчалар ҳам ўқитилмайди. Ўқитувчилар фақат дарсликни қайта баён қилиш билан чекланадилар. Оқибатда, бадий адабиёт ва она тилига эътибор сусайиб кетди. Бу ҳол ўқувчиларнинг адабиёт ҳақидаги билимларига салбий таъсир ўтказмоқда.

А. АЪЗАМ. Халқимизда: «Бўш қоп тик турмайди», деган гап бор. Адабиёт дарсликларининг сифатини яхшиламасдан туриб, нуқул методикани такомиллаштиришга уриниш шунга ўхшайди. Аввал нимани ўқитишни, кейин қандай ўқитишни ўйлаш зарур. Дарсликлар шу қадар эскириб қолдики, ўзи қизиқиш-топиб, мустақил ўқийдиган, билимга ташна ўқувчи кўп ҳолларда ўқитувчисидан «ўзиб» кетади.

Шундай бўлиб қолдики, биз аллақачон эришишимиз, ошиб кетишимиз керак бўлган пастаккина чўққиларга чиқишга кечикканимиздан, ҳали ҳам қуйида туриб, уларга орзуманд тикилиб юрибмиз. Айтайлик, ўнинчи синф ўқувчилари бу пайтга келиб Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Ғулум асарларини аллақачон ўқиб қўйиб, бу ҳақда мустақил мулоҳаза юритишлари, Пушкин, Толстой, Гоголь, Достоевский, Тургенев асарлари, жаҳон адабиёти намуналарининг, жилла курси, таржималарини тўла кўриб, ўрганиб олишлари шарт эди. Дарсликларнинг заифлиги, шунга мувофиқ методиканинг самарасизлиги, ўқитувчиларнинг аҳволи ёмонлигидан ҳали ҳам бу адиблар ижодини қандай ўтишни баҳслашиб юрибмиз. Бугунги кунда одат, норма, кундалик кўникмага айлангани табиий бўлган нарсаларни орзу қилиб ўтирибмиз. Маънавий озуқамиз тўқис бўлиши керак бир пайтда, кечикиб кетганимиз учун, «очмиз».

Нега бизда ёзувчилар, шоирлар уттиз-уттиз беш ёш атрофида адабиёт майдонига қадам қўядилар? Сабоби шундаки, улар мактабдан «Навоий адашган, ўз даврини тушуниб етмаган» қабалидаги «савод», институтдан эса йигирма йилга эскирган «билим» билан чиқиб, ҳақиқий савод ва билим олиш учун яна ўн йил мустақил шуғулланадилар. Менда яна шундай шубҳа бор: кўп адиб ва ёзувчилар, айниқса ҳозир ўттиз-қирқ ёш атрофидаги ижодкорлар тасодифий бахт билан йўл топганлар, дарслик ёрдамида эмас. Чунки дарсликлар тирик адабий жараёндан, адабиётнинг кечаги ва бугунги ҳақиқий аҳволидан жуда йироқда, билим ўрнига унинг сояси, суррогатини беради.

Ж. ЙУЛДОШЕВ. Бу аҳвол фақат ўқитувчилар, олим ва адибларнинггина эмас, балки шу жараённинг мутасаддиси бўлган. министрликни ҳам ташвишга солмоқда. Республикада маориф министрлиги кейинги йил давомида мактаб дарсликлари, жумладан, адабиёт дарсликларини

яхшилаш борасида бир қанча тадбирларни амалга оширди. Аммо шунга қарамай, ҳали камчиликлар тўла бартараф қилингани йўқ.

Мақтабда тил ва адабиёт дарсларини такомиллаштиришнинг омилларидан бири — бу уларнинг тилини равлонлаштириш, содда-тушунарли қилишдир. Урта мактаб дарсларининг таҳлили, ўқувчи ва ўқитувчилар билан ўтказилган суҳбатлар шуни кўрсатдики, кўпгина дарсликларнинг тили чиндан ҳам оғир, ўқувчи тушуниши маҳол тарзда ёзилган. Бунинг сабаби шундаки, дарсликлар мактаб ҳаётидан, мавжуд талаблардан йироқда туриб, олимларнинг кабинетларида ёзилган.

О. АБДУЛЛАЕВ. Аслида-ку, кабинетда ўтириб ҳам адабий жараёндан узоқлашмаслик мумкин эди. Мактаб, бола тарбиясидек қўтлуг бурча шунчаки вазифа бажариш деб қарашни кечириб бўлмайди. Адабиёт дарслиги юракдан ёзилиши керак. Мен бир нарсага ҳайронман: республикамизда шунча адабиётшунос олимлар, истеъдодли педагоглар бор, уларнинг ҳаммаси дарсликларнинг аҳволидан ташвишда. Ҳали «Йўқ, дарслиklarимиз кўнгилдагидек, ортикча ваҳима қил-япсизлар», деган олим ё педагогни учратмадик. Наҳотки шунча кўйинчак киши бўла туриб, шу пайтгача дарслик яратиш борасида тузукроқ натижага эришолмасак? Бир томондан, ўқувчиларга ЭХМ, компьютерлардан сабоқ берсақда, иккинчи томондан, бир ёзувчининг таржима ҳолини ҳам эсида қолдиролмай қийналиб юрсақ?

Ахир, ўиничи синфга келиб мактаб кутубхонасини тўла «ҳазм» қилиши лозим бўлган ўқувчига (бундай ўқувчилар ҳамма мактабларда ҳам талайгина) «фалон асарда фалондек воқеа тасвирланган, фалон қаҳрамонлар образи яратилган» деб дарс ўтиш ғалати туюлмайдими?

Н. ҲОТАМОВ. Кейинги икки-уч йил ичида республикамиз матбуоти саҳифаларида адабиёт дарсликлари хусусида билдирилаётган танқидий мулоҳазалар бу масалага чиндан ҳам қизиқиш кучайганини, уларни ижобий ҳал этишга вазиет ҳам, эҳтиёж ҳам туғилганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам ўтган йили Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти адабиёт ўқитиш методикаси лабораторияси ходимлари I—X синфларга мўлжалланган ўзбек адабиёти дарсликларини муҳокама қилиб, улардаги ютуқ ва камчиликларни белгилан бердилар. Худди шундай йиғилиш «Ўқитувчи» нашриётида ҳам дарслик авторлари ва институтимиз ходимлари ҳамкорлигида уюштирилиб, дарсликлар хусусида эълон қилинган мақолалар муҳокама этилди ва уларда айтилган танқидий мулоҳазаларнинг кўпчилиги тўғри ва адолатли экани таъкидланди. Мактаб ислохоти талаблари асосида амалдаги адабиёт программаси такомиллаштирилиб, Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги коллегиясида маъқулланиб, ҳозир нашриётга топширилган. Шу асосда мактабларнинг V—XI синфлари учун адабиёт дарсликлари яратиш борасида конкурс эълон қилинган. Демак, биз муҳокама қилаётган масалалар ҳозир жуда долзарб бўлиб, унинг натижалари, шубҳасиз, келажакда яратилажак адабиёт дарсликлари муаллифларига амалий ёрдам беради, деган умиддамиз.

А. АЪЗАМ. Янги программа ҳам ўша аввалги авторлар томонидан такомиллаштирилдими? Агар шундай бўлса, бу тадбирнинг ҳам келажакга ишонии қийинроқ. Ҳаммаси яна ўша — эскича давом этиши мумкин. Фақат ҳажми кенгайди, холос.

Суҳбатимизнинг йўналиши ўйлантириб турибди: дарсликларнинг эскириб қолганлиги, бугунги кун талабларига жавоб беролмаётганлиги кўпдан буён маълум ва бу ҳақда шунча вақтдан буён гапириб келинади.

Бугунги кун талаблари, деймиз. Ахир, дарслик фақат бир-икки йилга, бугунги кунга яратилмайди-ку! То янги дарслик ниҳоят орзу қилганимиздек ёзилиб, керакли «пиллапош»ларда тасдиқланиб, нашрдан чиққунча эртанги кун келиб, яна «бугунги кун талаблари»га жавоб беролмай қолади. Демак, энг аввало, масалани эртанги кун талабларига жавоб берадиган, адабий жараённинг ўтмиши ва бугунини ихчам қамраб олиб, комплекс ўргатадиган дарслик яратиш тарзида қўйиш керак.

Гап шундаки, адабиёт дарслигининг мақсад — мазмуни фалон адабий жараён, ижодкорлар тўғрисида бошланғич маълумот беришдан иборат эмас, балки умуман адабиётга, ҳар бир асар, ҳар бир адибга меҳр уйғотадиган, ўқувчига мустақиллик берадиган қўлланма бўлиши керак. Бугунги кунда мавжуд адабиёт дарслиklarини йўлига «такомиллаштириш» керак эмас, балки уларни принципал жиҳатдан қайта яратиш керак. Биз ҳозир филнинг оёқлари, думи, хартумини ушлаб, пайпаслаганимизга қараб хулоса чиқараётганга ўхшаймиз, масалани бутунича тасаввур қилолма-япмиз.

Ҳозирги дарсликлар ўқувчида адабиётга меҳр уйғотишдан кўра, уни сўз санъатидан бездириб юборади.

Бунга ўқувчиларнинг ойлаб қишардоқ хўжалик ишларига жалб этилиши ва бу пайтларда қилиб кетган дарс соатларининг отчопардаги пойгадек, ҳайда-ҳайда қилиб ўтилиши, ўқитувчининг савиясига ўхшаш талай факторларни қўшсақ, аҳволнинг қандайлиги ўз-ўзидан ойдинлашади.

Бу ўринда менга «Жуда ошириб юбордингиз», деб эътироз билдиришлари мумкиндир, аммо ҳақиқат шундай, уни ошкор кўрсатишни без ҳали ҳам «ошириб юбориш» деб тушунамиз...

А. КАТТАБЕКОВ. Мен мутахассис-методист эмасман. Шунинг учун айрим фикрларим мунозарали бўлиши мумкиндир. 20 йил олий мактабда адабиёт ўқитиб ва шу йиллар орасида мактаб билан яқин алоқа қилиб, туғилган айрим мулоҳазаларимни ўртоқлашмоқчиман.

Гапни мактабдан бошлайман.

Яқинда Сирдарё область Педагогика жамияти топшириғи билан бир нечта район ва қишлоқ мактабларида ўзбек адабиётини ўқитишнинг аҳволини текширишда қатнашдим. Бошқаларни билмайман-у, аммо ўзим мактабларимизда адабиёт ўқитилиши 50-йиллар савиясидан паст бўлса борки, баланд эмас, деган хулосага келдим.

Адабиёт ўқитиш деганда, баъзилар фақат дарснинг структураси, уни ўтиш методикасини тушунишади. Мен буни кенгроқ маънода айтяпман. Адабиётнинг ўқитилиши, фикримча, уч «наҳанг»нинг устида туради: сифатли ўқув қўлланмаси, илгор методика, ўқитувчининг савияси ва маҳорати (дарсга ижодий ёндашиш, синфнинг фаоллигини кўтариш, болаларнинг қизиқувчанлиги ва китобхонлигини ошириш ҳам шунга киради). Кузатишлар шуни кўрсатаяптики, бугунги кунда мана шу уч шартнинг биронтаси ҳам талаб даражасида эмас. Мактаб адабиёт дарслиги ҳақида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Шарқ юлдузи» ва «Ёшлик» журналларида чиқаятган танқидий мақолаларга тўла қўшиламан. Айрим нўноқ заводлар ўттиз йил олдин ўрнатилган эски

станокларда брак маҳсулот чиқараётганидек, мактаб адабиёт ўқитувчиси ҳам ўттиз йил олдин тузилган қўлланмалар билан дарс берапти. Бу дарсликларнинг на тузилиш принципи, на назарий асослари, на материали, на таҳлил усули бугунги кун талабига жавоб беради. Мен бу билан мавжуд дарсликларнинг шу пайтгача қилган хизматини инкор этмоқчи эмасман. Лекин ҳаёт илгарилаб кетди, замон ўзгаряпти, савия кўтариляпти, талаб ошяпти, табиийки, ўз-ўзидан дарсликларни янгилаш эҳтиёжи туғиляпти. Менимча, адабиёт дарсликларини таҳлил принциплари ва структура-сига чиндан ҳам жиддий ўзгаришлар киритиш зарур.

Т. АДАШБОВЕВ. Бу ўзгаришларни аввало «Алифбе»дан бошлаш керак. Чунки адабиёт асида шу биринчи китобдан бошланади. Унутмайлик, адабиёт — ёш авлоднинг маънавиятини тарбиялайдиган, шахсиятини шакллантирадиган, яшашига ўргатадиган муҳим омил. Болага «Тарбияли бўл», деб ҳадеб қулоғига қўйган билан у тарбияли бўла қолмайди. Тарбия ўргатилмайди, балки берилади. Мактабда кўпроқ адабиёт воситасида. Шунда ҳам «Фалон асарнинг тарбиявий-маърифий аҳамиятини сўзлаб беринг» деган саволлар билан қийнаш орқали эмас! Бадий асарни шундай ўқитиш керакки, унинг тарбиявий томонлари бола қалбига беозор ўрнашин! Бунинг учун эса, ўртоклар тўғри таъкидлашгандек, дарсликлар савияси ва методиканинг самарадорлиги кўнгилдагидек бўлиши керак. Ўқувчиларга бошланғич синфлардаёқ адабиётга қизиқиш — меҳр уйғотмасак, кейинги синфларда сарфлайдиган бор меҳнатимиз қумлоқни суғоришдек бефойда бўлиб қолади. Утган йили «Ёшлик» журналі мактабларда адабиёт фани, «Алифбе», «Ўқиш китоб»ларининг аҳволи бўйича мунозара, муҳокамалар уюштириб хайрли иш қилган эди. «Шарқ юлдузи»да ҳам шундай чиқишлар бўлди. «Ёшлик»да Анвар Обиджон билан мен асосан «Алифбе»даги қусурлар борасидаги мулоҳазаларимизни ўртага ташлаган эдик. Мана, бугунги давра суҳбатимиз айна шу долзарб муаммо тўғрисида.

Дарсликлар йил сайин қайта нашр этилса ҳам, улар сифат томонга ўзгармаяпти. Фикримнинг исботи учун қардош Қирғизистоннинг Ўш области Сузоқ районидаги Ульянов номидаги ўрта мактабнинг бошланғич синф ўқитувчиси Муборахон Орзиқулованинг «Алифбе»нинг бу йилги нашрини ўқитишда ҳам ноқулай аҳволга тушаётгани тўғрисида менга ёзган хатини келтирмоқчиман:

«Ўқувчиларга пухта билим бериш ўқитувчилар зиммасига юклатилган. Лекин ўқитувчилар ўз ишлари жараёнида бир талай тушунмовчиликларга учрайдилар. Айниқса, дарсликлар борасида. Биргина «Алифбе» китобини оладиган бўлсак, китоб қайта-қайта нашр қилинса ҳам, ҳамон камчиликлардан холи эмас. Баъзи текстларда ҳали ўргатилмаган ҳарфлардан иборат сўзлар берилган. Масалан, катта «П» ҳарфини ўтмай туриб, шу ҳарфли сўзлар киритилган (50-бет), «айриш белгисини ўрганмай туриб, шу белгили сўзлар ишлатилган (63-бет), «Ж» ҳарфини ўрганмай туриб, «жуда» сўзини ўқитиш керак (70-бет). Бундай ҳолларда ўқувчининг диққати айна пайтда ўтилаётган ҳарфга эмас, балки нотаниш ҳарфга чалғиб кетади.

Китобга ишланган расмларга ҳам тушунмай қоласан. Китобнинг «Кўлда» текстида (28-бет) «Мутал, Исмаёт ўт устида дам олди» деган гап ёзилган. Расмда эса болаларнинг чўмилиб чиқиб, ўт устида ўтирган пайти тасвирланган. Чўмилиб чиққандан кейин одатда болалар қумлоқда дам оладилар-ку. «Майдончада» деган текстга берилган расмда қизлар арқончада сакраётгани акс эттирилган, осмонда эса ой сузиб юрибди. Қизлар кундузи ўйнашга вақт тополмай, энди кечаси ўйнаптилар, дейилмоқчимиз?

Мана, шундай жумбоқли расмларни ўқувчиларга тушунтиришда қийналиб қоламиз, уларнинг саволларига жавоб тополмаймиз.

«Алифбе» китоби билан ёзув дарслари учун иш дафтари бир-бирига сира тўғри келмайди. «З» ҳарфи, «юмшатиш белгисини ўрганиш учун китобда 2 соатдан, дафтарда эса 1 соатдан берилган. «Чумоли билан каптар», «Овчи билан бўри», «Қим тез топади» текстлари учун дафтарда 1 соатдан ажратилган, холос. Китобда «Табиат календари» тексти берилмаган, иловага киритилган, холос. Иш дафтарида эса «Табиат календари»ни ёзиш учун ўрин ажратилган. «Алифбе» китобининг «Алфавит» темасидан кейин қатор текстлари бор. Иш дафтарида эса ҳеч нарса йўқ. Оқибатда, ёзув дарсларини қандай ўтишни билмай қоламиз, яна ўзимиз «ижод» қилишга тўғри келади. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин...»

Ўқитувчининг бу ҳайронликларига изоҳ шарт бўлмас керак.

I, II, III синфларнинг «Ўқиш китоб»ларига киритилган бадий асарларнинг савияси ёмон аҳволда. II синф ўқиш китобининг 50-саҳифасидаги «Қим ҳақли?» (сарлавҳани кўринг: «Қим ҳақ!») дейилмоқчи!) шеърини ўқиймиз:

**Учинчи синфга кўринг,
Алини сўраб кўринг.
Уни сергап дейишар,
Йўғ-е, камгап дейишар.
Айтингиз-чи, қим ҳақли!
Қалай Алининг хулқи!
Икки томон ҳам ҳақли.
Шундай Алининг хулқи:
Партада жаврайди зап,
Доскага чиқса — камгап.**

Бу хом-хатала шеърда нима дейилмоқчи эканини ҳатто ўқитувчи ҳам тушуниб етолмайди... Яна шу дарсликда Султон Жўра, Зафар Диёр, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир ва бошқа таниқли болалар ёзувчи, шоирлари ҳақида кенгроқ, мукамалроқ маълумотлар бериш керак. Тўғри, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, З. Диёр, Қ. Муҳаммадий тўғрисида I синф «Ўқиш китоби»да берилган. Бироқ жуда қисқа, маълумотлар оз.

Бошланғич синфларнинг ўқитувчиларига ёрдам сифатида чиқарилаётган адабиётлар йўқ ҳисобида. Бу борада Болтиқбўйи республикалари тажрибаларидан ўрганишимиз керак. Адиб Язеп Османиснинг «Латин ёзувчилари болаларга», эстон адабиётшуноси Андрес Яксоннинг «Эстон болалар ва ўсмирлар адабиётига йўл» каби библиографик қўлланмалари фикримизнинг далилидир. Бундай қўлланмалар бошланғич синф ўқитувчиларига, билим юртлари ва техникумлар талабаларига катта наф беради.

Молдаван болаларининг машҳур шоири Григоре Виеру билан Спиридон Вангелининг боғча ёшидаги ва бошланғич синф ўқувчилари учун ёзган «Албунице» — «Алифбе» типидagi дарсликлар, латин шоирлари Имант Знедонис, Ояр Вацетис томонидан бошланғич синфлар учун ёзилган дарсликлардан ўрнак олишимиз керак.

Қолаверса, «Ўқитувчи» нашриётида чоп этиладиган «Ўқиш китоб» ларидан ўрин олган қардош халқлар адабиёти намуналарининг аслига тўғри келмайдиган, бўш таржималаридан воз кечадиган вақт етди.

А. АЪЗАМ. Гап шундаки, «Алифбе», «Ўқиш китоб»лари адабиётга, китоб ўқишга меҳр уйғотишга эмас, балки фақат бошланғич маълумотлар беришга мўлжалланган, текстларнинг ҳатто болаларга қизиқарли, ўқишли бўлиши ҳам назарда тутилмаган.

Энди, IV синф «Ватан адабиёти» — бевосита предметга бағишланган дарсликни олиб кўрайлик. Бунда ҳам шу принцип давом қилади. Бадий асарни шарҳлаш «шоир илҳомланган, завқланган, тасвирлаб берган, ифода қилган» қабилдаги сийқа гаплардан нарига ўтмайди. Масалан, эртаклар фольклоршуносликда ҳам баҳсли: «ҳайвонларга бағишланган эртаклар», «сеҳрли эртаклар», «ҳаётий-маиший эртаклар» тарзида тақсимлаш билан тушунтирилади. Тўртинчи синф ўқувчиси бу «тақсимот»ни англаб етадими? Бу ёшдаги бола учун ҳамма эртаклар «сеҳрли» эмасми? У «ҳаётий-маиший» деган иборани тушунадими? Ҳаётийлик нима, маишийлик нима — буларга боланинг ақли етадими?

Мана, топишмоқни тушунтиришнинг намунаси: «Топишмоқда бирор ҳодиса ёки нарсанинг белгиси, сифати ва хусусияти очиқ равишда эмас, балки ишора билан айтилади». Шу мураккаб жумланинг ўрнига боланинг ёшига, онгига мослаб: «Топишмоқнинг жавоби ичида бўлади», дейилса, дарсликнинг «илмий» қиммати пасайиб қоладими?

Изоҳлар, маълумотларнинг тили ниҳоятда қашшоқ, ғариб, гўё тузувчилар фақат уч-тўртта сўзнинга билладилар, бошқасини қўллай олмайдилар. Мана, ярим саҳифага ҳам етмайдиган изоҳдан мисоллар: «қадим замонлардан буён **яратилиб** келинади», «Ўзбек халқи томонидан **яратилган...**», «...ҳашоратлар ҳақида ҳам **яратилади**», «...предметлар ҳақида ҳам топишмоқлар **яратган**», «... янги техника ҳақида ажойиб топишмоқлар **яратилган**», «совет даврида **яратилган...**»

Яна бир мисол: «Мақоллар, **халқ оғзаки ижодининг бошқа турлари** каби қадим замонлардан буён яратиб келинмоқда. Уларда **чуқур-чуқур фикрлар** сиққ ва **ихчам шаклда ифода қилинади**. Халқ томонидан яратилган **ихчам** ва образли, **чуқур маъноли** гаплар мақол дейилади.» Тўртинчи синф ўқувчиси ҳали халқ оғзаки ижоди нималигини, унинг турларини яхши англамайди, уни «ифода қилиш»ни ёшидан олдин тузувчилар боланинг ёши, билим даражасини ҳисобга олишлари, ҳадеб «яратилган» деявермасдан, бола тилида сўзлашни ҳам ўрганишлари шарт эди.

Биринчидан, аввало ўқувчи учун маъноси тушунарсиз сўзни қўлламаслик керак, қўллагандан кейин, унинг маъносини тушунтириш шарт. Тушунарсиз сўз бефойда чиқитга айланади, ўқувчини «қорилик»ка ёдлашга мажбур қилади. «Ўзбек халқининг **буюк мутафаккир шоири**», «Атоқли ўзбек совет шоири...», «**Ўзбек совет адабиётининг атоқли намоёндаси...**» каби бирикмалардаги сўзларнинг лугавий маъноси ва таъмунини ўн-ўн бир ёшдаги бола «ҳазм» қилолмайди, қуруқ ёдлаб олади ва ўнинчи синфгача ҳам такрорлаб юради.

Мен дарсликнинг «майда-чуйда» томонларига батафсил тўхталишга ҳаракат қиляпман, лекин бу керак, деб ўйлайман. Чунки шунақа дарсликларни яратишда ҳам уларга «майда иш» деб қаралганга ўхшайди.

Наҳотки, шоиримиз Уйғуннинг соддагина, болаларбоп «Куз кўшиқлари» шеърини болаларга соддароқ қилиб тушунтириб беролмасак?

«Шеър олти бўлимдан иборат, — деб ёзилади дарсликда, чунки шеър «бўлим»лари рақамланган. — Биринчи бўлимда шоир **куз манзарасини**, иккинчи бўлимда **мевазор боғ манзарасини** тасвирлайди, учинчи бўлимда кенг **пахтазор манзарасини** чизади... Шеърнинг тўртинчи бўлими **сербарака кузининг яхлит манзарасидир**. Шоир бу бўлимда республикамиз **кузининг оромбахш манзарасини** ифодалайди... Шеърнинг бешинчи бўлимида фаслар, уларнинг ўзига хос хусусият ва фазилатлари, **олтинчи бўлимда шоирнинг кайфияти тасвирланган.**»

Ана, холос, дейшдан бўлак чора йўқ! Гўё боғ манзараси, пахтазор манзараси, оромбахш манзараларнинг ҳаммаси битта — куз манзараси эмас. Бу манзаравозлик ўқувчига нима бера олади? Олтинчи бўлимни таҳлил қилишга қаранг: шоир «Кайғин чоғ, уйғониб ўйқудан наҳор», деган экан, дарров унга «шоирнинг кайфияти шу бўлимда тасвирланган» деган тутуриқсиз гап ёпиштирилади. Нима, бошқа «бўлимлар»да шоирнинг кайфияти кўс этмаганми?

Энди бу дарсликда назарий тушунчалар қандай берилганини асрайдик.

«Одатда, **ёзувчилар ижодий маҳоратлари билан танила бошлаганларида (?)** ўзларига адабий исм танлайдилар, **асарларига шу исмни қўядилар (?)**.»

«Ёзувчи адабий эртак яратишда халқ эртакларидан **ўз мақсадига мувофиқ келганини танлаб олади, ундаги воқеаларни қайта ишлайди, ўзи турган (!) давр талабига мослаб янги асар яратади**» — диққат қилясизми, адабий эртак ёзадиган ёзувчиларнинг кўчирмачидан унча фарқи йўқ экан! Яна бу гапларнинг ҳаммаси тўртинчи синф боласига айтиляпти. Агар, йўқ, бу гаплар ўқитувчига қаратилган, деб ҳисобланса, унда ўқитувчини бунақа соқов қилиб қўймаслик керак.

Дарсликларнинг савияси пастлиги тўғрисидаги бундай аччиқ гаплар тузувчилар, авторларни ранжитиши мумкин, аммо уларнинг кўнгли оғриши йигирма-ўттиз йилдан бер миллион-миллион ўқувчиларнинг тортган ва ҳозир тортаётган азоблари олдида ҳеч гап эмас!

А. ЗУННУНОВ. Аввало шуни таъкидлаш керакки, IV—X синф адабиёт дарсликларининг асосий камчилиги бадий асарни таҳлил қилиш принциплари ва усулларининг, улардаги тарбиявий, маърифий, гоъвий-бадий қимматни очиб бериш даражасининг қониқарли эмаслигида, адабиёт назариясига оид тушунчаларнинг асар таҳлили ва моҳияти билан моҳирона боғлаб олиб борилмаслигида намоён бўлади. Айниқса, бу ҳолни IV—VII синфлар «Ватан адабиёти» дарслик хрестоматияларида яққол кўриш мумкин: таҳлилларда асар бадийлигини, ёзувчиларнинг санъаткорлигини, образларнинг моҳиятини очишга нисбатан, асар маъмунини баён этиш устун туради. Масалан, «Зумрад ва Қиммат», «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд», «Куз кўшиқлари», «Ўқтам» (IV синф), «Чамбил қамали», «Ойгул билан Бахтиёр», «Унутилмас кунлар», «Колхозчи қизга», «Эски

мактаб» (V синф), «Меҳр ва Суҳайл», «Тарас Бульба», «Илм хосияти», «Нидо» (VI синф), «Кампирлар сим қоқди», «Лобар қизларга», «Муҳаммад тўпчи» (VII синф) асарларининг таҳлили умумий тарздаги баёндан иборат. Бу асарлар таҳлилида образлар хулқ-атвори, руҳий ҳолати, ўзига хос хусусиятлари, ёзувчининг бадий маҳорати ёрқин кўринмайди.

VIII синф «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигининг тили, таҳлил услуби шу синф ўқувчиларининг ёши ва савиясига нисбатан мураккаб бўлиши билан бирга, унда такрорлар ҳам кўп учрайди. Айрим мавзулар таҳлили ғоятда саёз. Обзор мавзулар талқинида ҳам, асарлар таҳлилида ҳам шу аҳвол. Масалан, «XVII—XVIII асрлар ва XIX асрнинг биринчи ярми адабиёти» обзориди шу даврдаги адабий жараёнга нисбатан ижтимоий ҳаёт баёнига кўп эътибор берилгани ҳолда, Турди ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотда ҳам даврга характеристика берилади. Програмада Махмурни мустақил тема сифатида ўрганишга тавсия этилганига қарамай, обзорда унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз юритилади. Дарсликда XVIII—XIX аср адабиёти вакилларининг асарларида ифодаланган ахлоқий масалалар таҳлили бўш ва умумий баён. Муқимий, Фурқат, Завқий каби ижодкорларнинг эстетик қарашлари аниқ очилмаган, кейинги синфда социалистик реализм тушунчасини ўзлаштиришга замин ҳозирлайдиган реализм, танқидий реализм, адабий тип ҳақида маълумот берилмаган, бу билан программа талаблари бажарилмаган.

IX—X синф «Ўзбек совет адабиёти» дарслиklarининг тили публицистик характерга эга. Уларда ёзувчилар ҳаёти ва ижодига оид ортиқча мақтовлар, керакисиз тафсилотлар кўп. Обзор мавзулар таҳлилида ўзбек совет адабиётининг ютуқлари ўз ифодасини топмаган. Чунончи, IX синф дарслигида машҳур «Она» романининг таҳлили умумий баёндан иборат. Бу таҳлилда асар социалистик реализм методининг ёрқин намунаси эканлиги кўринмайди, ёзувчи дунёқараши мужассамлашган бош қаҳрамонларнинг ички дунёси етарлича очилмаган. Ҳамза Ҳақимзода ижодини ёритишда программага амал қилинмаган: «Бой ила хизматчи» драматини ўрганиш ўрнига поэтик асарлар, шоир ижодининг партиявийлиги ва халқчиллиги тўғрисидаги умумий баён асосий ўринни эгаллайди. «Бой ила хизматчи» драматини мустақил мавзу сифатида ёритиш, унинг бадий хусусиятлари, конфликт ҳақида маълумот бериш иккинчи даражали масала бўлиб қолган.

Програмада талаб этилган кўпгина масалалар, синфий душман кучлар вакиллари — Солиҳбой ва Қодиркул каби салбий образларнинг қабиҳлигини, ёвузлигини, айёрлигини фош этишда Ҳамза Ҳақимзода маҳорати дарсликда аниқ кўринмайди, айниқса, дин аҳлларининг фирибгарлиги ҳақида умумий тарзда сўз юритилади. Бу каби ҳолларни «Қўллар», «Қўтлуғ қон», «Меҳробдан чаён» романларининг таҳлилида ҳам кўриш мумкин.

X синф дарслигидаги сўз санъаткорлари ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар ҳам қайта ишлашни, ортиқча тафсилотларни қисқартириб, программа талаблари асосида ихчамлаштиришни талаб этади. Чунончи, «Зайнаб ва Омон» поэмаси таҳлили унинг яратилиш тарихи, Юнус ота билан Зайнаб ўртасидаги суҳбат, поэманинг ғоявий мазмуни ва аҳамияти ҳақидаги қуруқ баёндан иборат.

Шунинг учун ўқувчида асосий қаҳрамон образлари ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил бўлмайди. «Кўкан» поэмаси таҳлили ҳам унинг яратилган даври, асар мазмунини сўзлаб беришдан иборат. Унда поэманинг тили, Кўкан ҳаёти ва характери ўзгариши билан боғлиқ равишда нутқининг ўсиши, Шарифбой, домла-имом сингари сатирик элементлар қиёфаси очиб берилмаган. Поэзиямизнинг энг гўзал, ғоявий-бадий юксак намунаси бўлган «Сен етим эмассан» шеъри таҳлилида ҳам унинг яратилишига сабаб бўлган воқеа, фронтдаги жангчиларга кўрсатган таъсири баён қилиш устун. Шеърнинг композицион тузилиши, лирик қаҳрамоннинг ички дунёси, фашистларнинг жирканч қиёфаси, гўдакларнинг руҳий ҳолати, шоирнинг бу масалаларни тасвирлашдаги ўзига хос санъаткорлиги очилмаган. Абдулла Қаҳҳор ижодига оид материалда ҳам шу ҳолни кўраимиз. Масалан, «Синчалак» таҳлилида асарнинг бадийлиги ва тил хусусиятлари, салбий образлар қиёфаси ҳақида умуман гап йўқ. Шоира Зулфия ижоди «таҳлили» унинг шахсиятини мақташдан иборатки, бу ҳол сеvimли шоирамиз асарлари тўғрисида ўқувчиларга тўлиқ маълумот беришни чеклаб қўяди.

Н. ҲОТАМОВ. Маълумки, мактабда адабий билимни ўзлаштиришни таъминловчи материаллар — савол ва топшириқларнинг пухта, аниқ ва ихчам бўлиши таълимда, адабиётнинг ўзига хосликларини англатишда, ўқувчиларга бадий асарга ҳавас ҳиссини, мустақил фикрлаш ва ижодкорлик кўникмасини тарбиялаш ва ўстиришда муҳим аҳамиятга эга. Аммо мавжуд дарсликларда ёзувчилар ижоди, асарлари юзасидан берилган саволлар ва топшириқлар бу жиҳатдан заиф. Бинобарин, дарслик ва хрестоматияларни қайта ишлашда уларга ҳам алоҳида эътибор беришимиз керак.

Айниқса ўқувчиларни мустақил мушоҳада юритишга, адабий жараён моҳиятини англаб етишга, турли ёзувчилар асарларини қиёслашга, асар қаҳрамонлари хатти-ҳаракатига ўз муносабатини билдиришга қаратилган савол ва топшириқлар ғоят кам. Кўпчилиги ўқувчига ҳеч нарса бермайди, баъзилари қийинлик қилади. Масалан, IV синф китобида «Қуздаги табиатда юз берадиган ўзгаришларни сўзлаб беринг», «Қуздаги тўкин-сочинлик тасвирланган IV бўлимни ифодали ўқинг» («Қуз қўшиқлари»), «Ҳикоянинг ҳар бир бобига дарак гаплардан иборат сарлавҳалар ўйлаб топинг» («Унутилмас кунлар»), V синф китобида «Нима учун Ҳамид Олимжон Ойгул образини муҳаббат билан тасвирлайди? Унинг қайси фазилатлари сизга ёқди? Фикрингизни асардан мисоллар келтириб исботланг. Шоир Ойгулни тасвирлашда қандай сифатларни қўллайдисиз, уларни аниқлаб дафтарингизга кўчириб ёзинг» («Ойгул билан Бахтиёр»), VI синф дарслигида «Шеърда Ўзбекистон республикаси қандай тасвирланган, шу мисрларни қайта ифодали ўқинг». «Ўзбекистон» шеърининг мисралари нечта бўйиндан тузилган?», VII синф дарслигида «Улуғ Ватан урушида «Қураш нечун?» бўлганини айтиб беринг» («Қураш нечун?» шеъри) каби савол ва топшириқларда асарнинг бадий қимматини, ёзувчи ифодалаган асосий ғояни очиш назарда тутилмаган. Табиyki, улар ўқувчиларда бадий ижодга нисбатан ҳавас уйғотмайди, ўқувчининг ахлоқий фазилатларини оширмайди.

Т. АДАШБОВЕВ. Бу ҳилдаги жумлаларнинг ҳаммаси, аввало саводсизлиги билан одамни ажаблантиради. Берилган савол ва топшириқларнинг тузилиши ўқитилаётган бадий асардан ўн чандон мураккаб. Худди атайлаб ўқувчиларни чалғитиш учун ўйлаб топилгандек...

Н. ҲОТАМОВ, Худди шунингдек, VIII—X синфлар дарсликларидаги савол ва топшириқлар, ҳаддан ортиқ кўплигидан ташқари, чалқаш ва ўқувчининг асарни мустақил ўрганишига ҳалал беради. Масалан, Ҳамза Ҳакимзодиннинг поэтик асарлари ва драмасы юзасидан тузилган 19 савол ва топшириқнинг фақат тўрттаси «Бой ила хизматчи»га алоқадор бўлиб, уларда ҳам драманинг саҳнага қўйилиш тарихи, конфликт, Ғофир характери, Жамила образининг тарбиявий аҳамиятини айтиб бериш талаб қилинади. Бунинг устига, Ҳамзанинг асосий драматик асарлари рўйхатини тузиш топшириқлар экан, уларнинг қачон саҳнага қўйилгани, нашр қилингани, текстларининг сақланган — сақланмаганини айтиш сўраладики, бу ўқувчиларга оғир, бажарилиши мумкин бўлмаган топшириқдир. Шунингдек, юқори синф дарсликларида асарлар тўлиқ таҳлил қилинмагани, уларнинг бадиий хусусиятлари, ёзувчилар маҳорати очилмагани ҳолда, бу ҳақда гапириш ўқувчидан талаб қилинади. Масалан, «Сен етим эмассан» шеърини оғзаки таҳлил қилинг. Шеърда шоирнинг санъаткорлигини қандай мисолларда кўрсата оласиз? ёхуд «Комил Яшиннинг қандай опера либреттолари ва киносценарийларини биласиз? Адабиёт дафтарингизга К. Яшин асарларининг тўлиқ рўйхатини тузинг, ёзилган йилни ҳам кўрсатинг», «шоира Зулфиянинг ҳаёти ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун унинг «Мен тонгни куйлайман» автобиографик мақоласини ўқиб чиқинг» каби савол ва топшириқлар дарслиқда кўп.

О. АБДУЛЛАЕВ. Шунақа саволлардан қийналган ўқувчида ростдан ҳам дарслиққа, ўтилаётган бадиий асарга нисбатан «ғайрилик» пайдо бўлади ва энг қизиқ ўтилиши керак бўлган адабиётни бошқа фанларга нисбатан зерикари қилиб юборади. Дейлик, математиканинг бошланғич асосларини пухта ўзлаштирган ўқувчи, кейин ҳатто дарслиқнинг тили уни қийнаса ҳам, мисолларга, тенгламаларга қараб мустақил ўзлаштириб кетавериши мумкин. Лекин адабиёт дарслигидаги билимсизлик уни азобга солади, бадиий асарни кўнглига яқин олиб ўқишига монелик қилади.

Н. ҲОТАМОВ. Яна ўйлантирадиган томони шундаки, дарслиқларда программа талаблари ҳисобга олинмайди. Масалан, М. Горький ҳаёти ва ижоди 43, Ҳамза 41, Ҳамид Олимжон 45, Мақсуд Шайхзода 19, Ойбек 25, Абдулла Қодирий 20 саҳифада баён этилганки, бу ўқувчи учун зарур бўлмаган ортиқча тафсилот, мақтовларга аҳамият берилганини кўрсатади.

М. СОЛИҲ. Баъзан программа ўқитувчининг эркин дарс ўтишига ҳалал беради. Программа схемага қурилиши керак эмас, аксинча, унда ўқитувчининг мустақил иш кўришига имкон яратилиши зарур. Кўп ўқитувчилар программадан чиқиб кетишга кўрқиб, фақат белгиланган мавзуларни ўтиш билан чекланадилар. Шунинг учун ёшлардан кўп бадиий китоб ўқийдиган ўқувчи ўзини қизиқтирган, дарсдан, программдан йироқ саволларига ўқитувчидан жавоб ололмайди. Узи ҳам бадиий асарларни тинмай ўқиб борадиган ўқитувчи бўлса-ку — яхши, аммо дарс ўтишни фақат программани бажариш тарзида тушунадиган ўқитувчи «Бошни қотирма» деб жавоб қилади.

Н. ҲОТАМОВ. Бунинг сабабларидан бири — дарслиқларда адабиёт назариясига оид материалларнинг ёмон ёритилганлигида, назарий маълумотлар конкрет асарлар таҳлили билан яхши боғланмаганида. Бунинг устига, бир ҳолда, назарий тушунчалар ғоят кўп, ноаниқ таърифланса, иккинчи ҳолда, уларнинг маъно — мазмуни чалқаш, хато талқин қилинади (масалан, IV—VII синф дарсликларида). VI синф «Ватан адабиёти»да Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеърига боғлиқ ҳолда истиора ҳақида шундай тушунча берилади: «Истиора арабча сўз бўлиб, кўчма маъноли ифода демакдир» ва мисол келтирилади: «Ўзбекистон» шеърида «Икки дарўе явар қоқилин» дейилади. Бу билан шоир Амударё билан Сирдарёнинг Ўзбекистон республикаси далаларини суғоришини «икки дарўе ювар қоқилин», — деб тасвирлайди.

IX—X синф дарсликларида эса назарий тушунчалар деярли берилмаган (IX синф дарслигининг кириш қисми бундан мустасно). Ахир, адабиёт назариясига доир маълумотлар ўқувчини адабий асарни, ёзувчининг бадиий оламини тушунишга, умуман адабий жараёни чуқур англашига ёрдам бермайдими? Қолаверса, айна шу синфларда ўқувчиларнинг назарий билимини мустаҳкамлаш кераклигини унутмаслик керак.

А. КАТТАБЕКОВ. Биз адабиётга таъриф бериб, у «Санъатнинг бир тури, идеологиянинг бир қисми», деб айтмас. Дарҳақиқат, у, энг аввало, санъат тури. Инсоннинг шуурига, қалбига, ҳис-туйғусига таъсир қилиш орқали унинг маънавиятини, ахлоқини, мафкурасини тарбиялайди. Мавжуд дарслиқларимизда эса бунинг акси бўлиб келяпти. Унда бадиий асар биринчи навбатда фақат мафкуравий, ахлоқий тарбия воситаси сифатида таҳлил қилинади, унинг бадиийлиги, эстетик таъсири, ижодкор маҳорати, асар поэтикаси охириг бир неча сатрда тилга олинади ёки умуман тушириб қолдирилади. Бунда, энг аввало, қаҳрамонлар икки гуруҳга ажратилади, бу масалада фақат икки ранг мавжуд — оқ ёки қора. Ҳаётда инсон қанчалик мураккаб ва муқаммал бўлса, асардаги қаҳрамон ҳам юз хил рангда товланиши мумкинлиги, турмушда фақат оқ ёки қора одам йўқлиги, хуллас, инсоннинг, ҳаётнинг ўзи мураккаб эканлиги ҳисобга олинмайди. Салбийми, ижобийми — ўқитувчининг биринчи саволи шу бўлади. «Синчалак» ўтилганда, албатта, Саида — ижобий, Қаландаров — салбий деб талқин қилинади. Шўринг қургур Қаландаров колхозни қирқ йил «опичлаб катта қилиб», ҳаётини, кучини шу халққа бағишлаб, охир — оқибат, манманлиги, қизиқонлиги учун фирт салбий тилга чиқиб қолаверади.

Шу боисдан дарслиқни ўқисангиз ҳам, ўқувчилар иншоши билан танишсангиз ҳам, барча салбий қаҳрамонларнинг характеристикаси бир хил (айёр, золим, пасткаш, эзувчи, доғули, қабих, ахлоқи бузуқ — бисотдаги бор ҳақорат сўзлар билан сўкилади), ижобий типлар характеристикаси ҳам (мард, вафодор, садоқатли, адолатли, меҳнатсевар, соф севги эгаси ва ҳоказо) Ҳасан-Ҳусандек бир-бирига ўхшаш. Шунинг учун кўпчилик ўқувчилар иншоларда Солиҳбой билан Мирзакаримбойни, Жамила билан Гулнорни, Ғофир билан Йўлчини бутунлай аралаштириб ёзадилар. Ахир асар мазмунидан келиб чиқиб, образ моҳиятига, характерига кирилса, улар бутунлай бир-биридан фарқланадиган қиёфага эга-ку! Бундай таҳлил на дарслиқда бор, на ўқитувчининг тушунтиришида.

О. АБДУЛЛАЕВ. Чиндан ҳам, адабиёт дарсларида эстетик таҳлил ўрнига социал-хронологик таҳлил устун. Бадиий асарга фақат муайян ғоялар ва маълумотлар йиғиндисиде, деб қаралади. Яна ўша тарбия масаласи: асар қайси мавзуда, қандай образларни яратаётганига қарамай, уни ўқувчининг тарбиясига буриш керак, деб ўйлашади. Шунинг учун ҳам асарлар таҳлили, йирик романлардаги ёки достонлардаги қаҳрамонлар характеристикаси бир-бирига ўхшаш. Бу характеристикаларнинг туб заминиде «фалон образдан ўрناق ол, фалончисини ёмон кўр» деган даъват ёта-

ди. Дарслик бир қолипда ёзилгандан кейин, ўқувчиларга қўйиладиган талаб ҳам шу қолипга тушганда, уларнинг мустақил фикрлаши, дейлик, иншо ёзишига маҳкам ёпишган. Образларни аралаштириб юбориш шундан. Еш авлодни мустақилликка ўргатадиган адабиёт мустақил фикрни чеклашга хизмат қилдирилганлиги қизиқ...

А. КАТТАБЕКОВ. Шеърый асарлар таҳлилида бу принцип янада ноҳуш оқибатларга олиб келади. Сабаби — лирик шеър ҳам худди повесть ёки роман сингари таҳлил қилинади: темаси, ғояси, ким кимни фош қилади ёки нималар улуғланади... Мактабда Муқимийнинг «Навбахор», Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси», «Урик гуллаганда» шеърлари ҳам худди шу йўсинда тушунтирилади. «Навбахор» шеърда шоир бойларни фош қилади, халқнинг оғир аҳволини тасвирлайди...» Ахир, бу сил касали билан оғриб, қишдан зўрга чиққан ва баҳорни орзиқиб қаршилаган шоир қалбининг нидоси, табиатдан олган завқи, ҳис-ҳаяжонлари-ку! Бир ўқитувчи Миртемирнинг «Қўқ юзида паға булут, оқ булут, Оқ булутдан сут ёғарми еки қут» деб бошланадиган гўзал манзара шеърини «Бу асарда шоир серқуёш республикамизда чорвачиликнинг гуркираб ривожланишини тараннум этади», деб тушунтирган экан. Дарсликларда худди ана шундай таҳлиллар тўлиб ётибди.

Энди дарсликнинг структураси масаласида бир мулоҳаза: янги дарсликнинг замонавий руҳини кескин кучайтириш керак. Унинг кўпроқ қисми бугунги адабиётни ёритиши, бугунги кун проблемалари қандай қўйилиб, қандай ҳал қилинаётганини тушунтириши ва шу орқали ўқувчини яшаш ва курашга тайёрлаши керак. Битирувчи синф ўқувчиси Фурқатнинг нечанчи йили Қўқондан Тошкентга келиб, неча кун бўлганини билади-ю, бугунги забардаст ёзувчилариимизнинг исмидан ҳам беҳабар. «Туя билан Бўталоқ»ни ёддан ўқийди-ю, Абдулла Ориповнинг биронта шеърини ҳам айтиб беролмайди! Буни нормал ҳол деб бўладими?

Ж. ЙЎЛДОШЕВ. Бу фикрларнинг ҳаммаси тўғри. Чиндан ҳам кўп йиллардан буён дарсликлар устидаги ишлар ўлда-жўлда бўлиб келди. Адабиёт дарсликларини «таккомиллаштириш», «тузатиш»лар, ўртоқлар тўғри таъкидлашгандек, йўлига қилинди. Ўзбекистон ССР Маориф министрлигида ҳам бу ташвишли аҳвол жиддий ўрганилаётир. Шу муносабат билан министрлик келгусида дарсликларнинг, биринчидан, практик ўқитувчи, методист ва олимлар ҳамкорлигида яратилишини талаб қилмоқда, авторлар коллективи шу руҳда танланмоқда, иккинчидан, дарсликлар учун конкурс эълон қилинмоқда. Бу эса яхши сифатли дарсликлар яратилишига ва яратилган дарсликлар орасидан энг сифатлисини танлаб олишга имкон беради, деб ўйлаймиз.

Мавжуд дарсликларда жуда ошиқча материаллар баён қилиниб, информациялар ҳаддан ташқари кўпайиб кетган. Оқибатда, улар ўқув планларида берилган, ажратилган дарс соатларига мос келмайди. Ҳозирги яратилган дарсликларни ана шу нуқсонлардан холи қилиш устида иш олиб борилмоқда.

Имкондан фойдаланиб, мен журналхонлар, адабиётшунослар, ўқитувчилар орасида юрган шов-шувларга, яъни ўқув планларида ўзбек адабиёти ва она тилига ажратилган дарсларни қисқартирилган, деган гапларга аниқлик киритмоқчиман. Ўзбекистон ССР Маориф министрлигининг 1985 йилнинг 22 майдаги 140-рақамли буйруғига биноан 1986—1987 ўқув йилида I—X синфларда ҳафтасига тил ва адабиёт учун 64 соат ажратилган бўлса, 1987—1991 йилларда бу предметлар учун 66 соат белгиланган. Яъни V ва VI синфларга яна бир соатдан адабиёт дарси қўшилган. Гап ана шу имкониятлардан сифатли фойдаланишда, ўртоқлар айтгандек, дарс соатларининг миқдори ошиб, мазмуни — сифати яна эскича бўлиб қолавермаслигида.

Ўқув программалари масаласига келсак, аввало, улар ўта қийин бўлган, абстракт материаллардан холи қилинди. Бундан ташқари, ҳозирги замон адабиётининг ютуқлари билан бойитилди. Шу билан бирга, адабиёт дарсларида касбга йўллаш, меҳнатга муҳаббат уйғотиш масалаларига ҳам жиддий эътибор берилди. Ўқув материалларини баён қилишда предметларро боғлиқлиги ҳам назарда тутилди.

Янги дарсликлар билан ишлашда дарс шакллариининг аънанавий-шаблон усулидан тамомила воз кечиш керак. Лекция, семинар дарслари, эвристик суҳбат, конференция, мунозарали дарслар ўтказиш каби янги усулларга талаб ортимоқда. Аммо ўқитувчиларимиз ҳали, очигини айтиш керак, бу формаларда ишлашга тайёр эмас.

Тўғри, юқори синф ўқувчиларининг дарс ўзлаштиришлари — дарслик материаллини мустақил мушоҳада қилишлари қониксарин эҳволда, бунинг сабаби — бошланғич синфлардаёқ уларнинг саводхонлигига яхши эътибор берилмаслигида. Бошланғич синфни битирган ўқувчилар орасида (айниқса, қишлоқ мактабларида) текстларни ҳалигача бўғинлаб, айрим ҳолларда ҳатто харфлаб ўқиётган ўқувчилар учраб турибди. Бу эса ўқувчининг нафақат адабиёт предметини, бошқа фанларни ҳам ўзлаштиришига тўғаноқ бўлмоқда. Яъни мактабларимизда ўқиш техникаси, нормаларига эътиборни кучайтириш, уни тез-тез назорат қилиб бориш ҳар бир ўқитувчи, мактаб, маориф раҳбарларининг, ҳатто ота-оналарнинг ҳам кечиктириб бўлмайдиган вазифасига айланиб қолди. Мактабларимизга жамоатчилиқнинг ёрдами, айнқса, бугунги кунда жуда зарур.

Ш. ШОМАНСУРОВ. — Дарҳақиқат, аҳвол жиддий. Лекин, ўртоқлар, ҳамма бу аҳвол тўғрисида ташвишланаяпти-ю маорифчилар қўл қовуштириб ўтирибдилар, деган фикрларга бормаслик керак. Таълим-тарбия жараёнида шу пайтгача ҳал қилинмаган, тўпланиб қолган муаммоларнинг ечимини бирданига топиш, ўзларингизга яхши маълум, осон эмас. Кўп ҳолларда масалаларни кўнгилдагидек ҳал қилиш фақат маориф ходимларига, педагогларгагина боғлиқ эмас. Адабиёт дарсликларини олайлик. Бу борада фақат ўзимиз жон куйдириб ётибмиз, «ташқаридан» айттайлик. Ёзувчилардан конкрет кўмак ололмай турибмиз. Агар бугунги кунда янги дарсликлар яратишда ёзувчиларни, таникчи адабиётшуносларни жалб эта олсак эди, уларнинг савияси қаёққа қараб ўзгариши муаммоларинингизнингиз яхши тасаввур қиласиз.

Мактаб ислоҳоти талаблари асосида республикамиз умумтаълим мактаблари учун фақат 1986 йилнинг ўзида ўқув предметларидан 23 номда янги ва тақомиллаштирилган программалар тайёрланиб «Ўқитувчи» нашриётига топширилди. Шу жумладан, ўзбек тили ва адабиётдан тайёрланган программа лойиҳалари мутахассис олимлар, ёзувчилар, методист-ўқитувчилар муҳокамасига ҳавола этилди. Тақрор айтаман: лойиҳалари, бу лойиҳаларни чүкүр ўйлаб олиш керак, агар болаларимизнинг тақдири чиндан ҳам бизга қадрли бўлса, муҳокамаларда кенг жамоатчилик,

биринчи навбатда, зиёлилар иштирок этишлари лозим, ёзувчилар ҳам бу ишдан четда қолмасликлар зарур.

Иккинчидан, такомиллаштирилган программа асосида ўқувчиларимизга мукамал дарсликлар, хрестоматиялар билан бирга ўқув фильмлари, диафильмлар, пластинкалар, жадваллар, ўқитувчилар учун методик қўлланмалар, кўйинг-чи, ҳар бир предмет учун тўла ўқув комплекси яратилиши керак. Ана шу мақсадни амалга ошириш учун Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги республика Давлат наشريёти комитети билан ҳамкорликда 1986 йили энг яхши дарсликлар учун конкурс эълон қилди. Лекин VIII, IX ва XI сифрлар учун адабиёт дарсликларини тайёрлаш юзасидан биронта ҳам талабномалар тушмаганлиги биз маорифчиларни жиддий ташвишлантирмоқда.

Бу ташвиш, фақат маорифчиларга тегишли эмаслигини бугунги давра суҳбатимиз ҳам тасдиқлапти.

Учинчидан, ўқувчилар фақат мактаб программаси доирасидаги билимлар билан чегараланиб қолмай, балки ўзлари қизиққан соҳа бўйича мукамал билим олишлари учун мактабларда чуқурлаштирилган билимлар ҳосил қилиш ҳамда факультатив машғуллар ташкил этиш, булар учун махсус программа ва қўлланмалар ишлаб чиқарилиши зарур. Бундай жиддий вазифани илгаригидек, бир-икки олимнинг қатнашувидагина амалга ошириб бўлмайди. Шундай масъулиятли паллада олим, ёзувчи, методист-ўқитувчиларнинг ҳамкорлиги даркордир. Умид қиламизки, болаларнинг тақдири учун куйнадиган ёзувчилар ҳам бу хайрли ишдан четда турмаслар...

А. АЪЗАМ. Бу янгиликлар кишини қувонтиради. Бир томондан, таълим-тарбияни режасиз, программасиз олиб бориб бўлмайди, иккинчи томондан, ўқув жараёнини қатъий тартибга солиб кўяди. Адабий асарни, умуман адабиётни доим аниқ белгиланган қоидалар билан тушунтириб бўлмайди. Дейлик, физикада Ньютон қонунлари доимий, уларга янгилик киритиш мумкин эмас. Бадий адабиёт, муайян бир асарни эса ҳеч қачон икки киши бир хил изоҳлаб беролмайди, унинг бадийлиги ҳам шунда, эстетик таассуротнинг бу борада «икки карра икки»дан «беш» ёки «сақкиз» хулоса чиқариши кутилган воқеа бўлмайди. Шунинг учун мактаб ўқувчиларига программадан ташқарида умумий оммабоп, болаларбоп қўлланмалар ҳам зарур. «Ҳаммабоп физика», «Қизиқарли химия» сингари болаларга адабиёт оламининг хилма-хил сирларини тушунарли тилда ҳикоя қиладиган китоблар яратиш керак. Бундай китобларни яратиш ўқувчиларнинг мустакил суратда адабиётни ўзлаштиришларига катта ёрдам берган бўлур эди. Лекин, билмадим, бундай китобларни қайси нашриёт ёки министрлик заказ қилади? Ҳар ҳолда, бундай китобларнинг ҳалигача яратилмаганига кўпроқ ёзувчилар, адабиётшунослар айбдорга ўхшайди...

М. СОЛИҲ. Ҳали маориф соҳасида ҳал этилмаган масалалар жуда кўп. Баъзан очиқ-ойдин кўришиб турган сабабни йўқотмай туриб, ўнинг оқибатига қарши курашиб ётамиз. Суҳбатимизда дарс савияси, дарсликларнинг аянчли аҳволи тўғрисида кўп маъқул гаплар айтилаётир. Булар амалга ошса, албатта, яхши. Лекин ишинг шу кетишида амалга ошармикан? Мана, классик адабиётни ўқитиш масаласини олайлик. Ўқувчиларни Навоийни мустакил ўқийдиган даражага кўтариш керак, деймиз. Ўқувчи бу даражага чиқиб олиши учун Навоий даврини, улуғ шоир атрафидаги тарихий муҳитни ўрганиши керак. Ҳар қандай даҳони ҳам замондан ажратиб бўлмайди. Ўқувчилар эса Навоий даврини озми-кўпли ёритадиган тарихий манбалар у ёқда турсин, ҳатто шоир девонлари қўлёзмасини, лоақал ҳарфлаб ҳам ўқий олмайди. Нега шундай? Бу саволга жавоб топиш жуда осон — шу пайтгача эски ўзбек графикасини мактаб программаларига киритиш тўғрисида ҳеч ким жон куйдирмаган. Ҳолбуки, ўқувчиларнинг, филология, тарих, фалсафа факультетлари талабаларининг тарихдан, ўтмиш тарихий шароитидан беҳабарлиги асосан шунга боғлиқ.

О. АБДУЛЛАЕВ. Жуда тўғри фикр. Бир ўйлаб кўрайлик — халқимизнинг бой ва улкан маданий мероси шу эски имлода битилган. Уларни ўқиш ва ўзлаштириш, пухта ўрганиш ва таҳлил этишда, тарғиб қилишда жуда катта қийинчиликлар мавжуд. Очиғини айтганда, ҳозирги авлод маданий меросдан ажратиб қўйилган. Бугунги қунга келиб, эски имлони биладиган ва маданий меросимизни қўлдан келганича тарғиб этадиган кекса олимларимиз жуда оз қолди. Уларнинг ўрнини босадиган шогирдлар эса бармоқ билан санарли даражада. Шундай экан, ўз-ўзидан маданий меросни ўрганишнинг аҳволи, истиқболи тўғрисида жиддий ташвиш туғилади: келажакда ўзбек адабиётининг ҳали ўрганилмай ётган саҳифаларини ким ўрганади-ю ким уларни ҳозирги имлога кўчириб беради?

А. АЪЗАМ. Бу масала фақат классик адабиёт намуналари билангина чекланмайди. Маданий мерос фақат филологик нуқтаи назардан ўрганилмайди. Тарих ва фалсафадан ташқари, тиббиёт, математика, жуғрофия, ҳандаса, мусиқа, фалакиёт, этнографияга оид кўпдан-кўп қўлёзмалар ўз тадқиқотчасини кутиб ётибди. Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти, музейи ва кутубхоналар қадимий қўлёзмаларни тўплайди. Ҳозирнинг ўзидаёқ биргина Шарқшунослик институтида жамланган қўлёзмаларни шунчаки тавсифлаб чиқиш учун шу институт коллективининг бир неча умри керак. Уларни бир бошдан ўқиб, ўрганиб чиқиш тўғрисида гапирмай турамыз. Хўш, келажакда буларни ким ўқийди? Ким ўнлаб фанларга оид қадимий қўлёзмаларни ўрганади? Улар ҳозир мактаб партасида ўтирган ўқувчилардан етишиб чиқиши керак эмасми? Биз Беруний, Форобий, Ибн Сино асарларидан кўпчилигининг номини биламыз, ҳоҳсо! Уларнинг мероси устида иш олиб бораётган олимларимиз жуда озчилик бўлгани учун ҳам ҳали-бери бу масалани ҳал қилолмаймиз.

М. СОЛИҲ. Бу тўсиқни бартараф қилишга жуда ҳам кўп куч ёки маблағ кетмаса керак, деб ўйлайман. Қачонгача ўқитувчиларимиз Навоий ғазалларидаги бадият санъатларида қўлланган сатрларни «Ҳа, у пайтлари имло эскича эди, Навоий ҳарфдан сўз уйини ясаган», деган чала тушунтириш билан қаноатланидилар? Бу масалани жиддий ўйлаш ва ҳал қилиш пайти етиб келмади-ми?

Ж. ИУЛДОШЕВ. Министрликнинг ўзи бу масалани ҳал қилолмайди. Аввало, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси бу масалани тўла ўрганиб, маъқул топгандан кейин бир қарорга келиш мумкин. Агар улар бизга дарслик яратиб беришса, уни мактабларга татбиқ этиш мумкин.

М. СОЛИҲ. Маориф министрлиги дарслик яратишга масъул бўлмаса, Фанлар академияси

мактаб системасидаги предметлар учун жавоб бермаса, эски ўзбек графикасини ўқувчиларга ўргатишни ким бошлайди?

О. АБДУЛЛАЕВ. Дарслик яратиш ва шу билан миллион-миллион ўқувчиларни маданий мерос бўйича саводли қилиб, уларга кенг йўл очиб бериш шунчалик қийин ишми? Келажак авлодни маданий меросимиздан тўла баҳраманд бўлишини таъминлаш керак.

Ш. ШОМАНСУРОВ. Эски ўзбек ёзуви ҳисобланган араб алфавити масаласига келганда, бугунги кунда республикаимиздаги ўн та мактабда беш мингга яқин ўқувчилар бир қатор предметларни араб тилида ўқиётганлигини ҳам назардан соқит қилмайлик. Шу фактнинг ўзиёқ қўлёзмаларни ўқий оладиган ўқувчилар тамомила йўқ экан, деган фикрни рад этади.

М. СОЛИҲ. Шу билан кифояланиш керакми? Биринчидан, бу мактабларни битирган болалар орасидан бармоқ билан санарли филолог ё тарихчи етишиб чиқиши мумкин. Чиққанлари ҳам маданий мерос билан шугулланишга рағбат билдирадими, йўқми — гумон.

О. АБДУЛЛАЕВ. Менимча мактабларга қўшимча — эски ўзбек тили ва графикасини пухта ўрганиш имконини берадиган предмет киритса ва содда дарслик — китоблар, қўлланмалар чиқарса бўлади.

А. КАТТАБЕКОВ. Бунинг йўли бор. Министрлик эълон қилаётган янги дарсликлар конкурсига эски ўзбек тили ва графикаси ўқитадиган қўлланмани ҳам қўшиш керак. Бу қўлланмани тайёрлаб берадиган адабиётшунослар топилади. Ҳозир университет ва институтларнинг ўзбек филологияси факультетларида «Эски ўзбек тили» фани ўқитилади-ку! Авваламбор, шу курсга имло ўргатишни ҳам қатъий суратда қўшиш керак. Ўрта мактаблар учун эски ўзбек графикаси бўйича яхши дарслик яратилса, тадбиқ этиш жуда унақа ҳал бўлмайдиган масала эмас.

Ж. ЙУЛДОШЕВ. Агар шундай дарслик дунёга келса, министрлик аввал бир неча мактабда икки-уч йил давомида тажриба сифатида ўқитиб, натижалари яхши чиқса, бошқа мактабларга ҳам тавсия қилиши мумкин...

М. СОЛИҲ. Тарихни билмаган зиёли — чала зиёли. Ватанпарварлик шу Ватаннинг тарихини билишни ҳам аналатади. Тарихни яхши билиш келажакни кўришга ёрдам бериши тўғрисидаги фикрни яна такрор айтишга ҳожат бўлмаса керак. Ўқувчиларнинг ва булардан кейин етишишни чиқадиغان зиёлиларнинг билими айна шу эскича имлони билмасликдан чала бўлиб қоляпти, бу ишни ким бошлаши, дарсликни яратишда ким ташаббускор бўлишидан қатъи назар, тезроқ бошлаш зарур.

У. ҲОШИМОВ. Замонавий алифбо халқимиз олдида улкан уфқлар очди. Биз рус алфавити ва рус тили орқали жаҳон маданиятининг дурдоналаридан баҳраманд бўлдик. Бундан кейин ҳам шундай бўлаверади. Фарзандларимиз рус тилини чуқур ўрганмоқлари керак. Айна пайтда улар халқимизнинг кўп асрлик бадий, илмий хазиналаридан ҳам баҳраманд бўлишлари лозим. Бу икки жараён бир-бирини тўлдиреди ва бойитади. Бу тушунчалар гўё бир-бирига ҳалақит беради, деб англаш — бориб турган нодонлик. Ўз халқининг тарихини, маданиятини билмаган, ҳурмат қилмаган одам бошқа қардош халқларнинг тарихи ва маданиятини самимий ҳурмат қилиши, яъни чинакам интернационалист бўлиши мумкин эмас.

Ҳ. УЗОҚОВ. Ўқувчиларни, талабаларни етарлича филологик билим билан таъминлашга эътиборнинг сусайиб қолганлиги анча қимматга тушяпти. Ўзбекистон ССР Маданият Министрлигига қарашли А. Н. Островский навидаги Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати институти, Маданият институти ҳамда М. Ашрафий номидаги Тошкент давлат консерваториясида ўзбек тили ва адабиёти предметларига муносабат қандайлигини айтишнинг ўзиёқ бу даргоҳларда ўқиш-ўқитиш савиясининг аҳволини лўнда қилиб қўяди, деб ўйлайман.

Бундан ўн йиллар муқаддам Маданият институтида ректор, филология фанлари доктори А. Қаюмовнинг ташаббуси билан мустақил ўзбек тили ва адабиёти кафедралари очилган эди. Кафедрага таниқли филолог олимлар жалб этилиб, улар қамишдан бел боғлаб бўлажак маданият ходимларига ўзбек тилининг бой хазинаси-ю, ўзбек адабиётининг поёнсиз булогини очиб бера бошлаган эдилар. Афсуски, бу муҳим ишнинг қадрига етилмади, кейинги йилларда ўзбек тили кафедраси бутунлай ёпиб қўйилди. Худди шунингдек, Тошкент давлат консерваториясида ҳам бир вақтлар ўзбек тили ва адабиёти мустақил курс сифатида ўқитилар эди. Сўнги тўрт йилдан буён бу фанга умуман эътибор берилмай қўйди...

Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати институти ташкил бўлибдики, ўзбек тили ва адабиёти предметлари ўқитилиб келар эди. Бир вақтлар бу фанлар бўйича алоҳида кафедра фаолият кўрсатарди. Бу мутлақо тўғри ва ҳаққоний эди. Чунки республикаимиз театрлари, киностудиялари, радио-телевидение, концерт бирлашмалари каби маданият ва санъат ўчоқларига етказиб бериладиган ёш мутахассислар ўз она тили, ўз адабиётини ўқимаса, билмаса, бундан ортиқ шармандалик бўлмаса керак. Шу боисдан қарийб қирқ йилдан бери бу фанлар институтда ўқитилар эди. Кейинги йилларда бу предметлардан соатлар кам бўлсада, ҳар ҳолда дарслар фақат театр санъати, театршунослик факультетларининг I—II курс талабаларига ўқув йили давомида 70 соатдан олиб борилган эди.

1985 йилнинг мартидан бошлаб институтда турли предметлардан дарс соатлари қисқартирилди, баъзилари умуман йўқотилди. Ана шу тўполонда ўзбек тили предмети тамомила бадарга қилиниб, ўзбек адабиёти предмети га ажратилган соатлар эса 50 фоизга қисқартирилди. Бунга баъзи объектив сабаблар ҳам йўқ эмас эди. Чунончи, институтнинг ўқув планига ўзбек тили ва адабиёти махсус, ўз номи билан киритилмаган эди. Бу табиий. Чунки ўқув плани СССР Маданият министрлиги мутасаддилигида тузилиб, миллий тиллар ва миллий адабиётлар нома-ном курсатилмаган эди. Бироқ ҳар бир миллий республиканинг ўз шароити, мутахассислар талабига қараб, ихтисосликдан келиб чиқиб, зарур фанларни факультатив курс сифатида ўтиши мумкин, деган курсатма берилган, бунинг учун махсус соатлар ажратилган эди. Мазкур институтда ана шу курсатма бўйича ўзбек тили ва адабиёти ўқитилаётган эди. Кейинги бир йил ичида эса «ўқув планига йўқ» деган баҳона билан бу предметларнинг бири йўқотилди, бири тенг ярмига қисқартирилди. Энди, адабиётни яхши билмайдиган, сўзларни тўғри талаффуз қилолмайдиган актёрни, айтаётган сўзининг маъносидан бехабар дикторни, сўз санъати тўғрисида тўла тасаввурга эга бўлмаган санъаткорни тасаввур

Маориф системаси ва сифати социал-иқтисодий, фан-техника ва маънавий тараққиёт истиқболларининг негизларини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Биз умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишга киришдик. Сизларга маълумки, бу ислоҳот осонлик билан кўчаётгани йўқ, шу боисдан ҳам мактабнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлашдан тортиб таълим-тарбия жараёнининг мазмуни, форма ва методларигача — барча йўналишлар бўйича ўзига ҳамиша диққат-эътиборни талаб этади.

М. С. Горбачев

қилинг! Улар институтни битиргандан кейин, бу предметларни ўзлари қайта бошдан ўрганишлари керакми?

А. КАТТАБЕКОВ. Адабиёт ўқитишдаги энг ташвишли муаммолардан бири — ўқувчиларнинг, талабаларнинг китобхонлиги масаласи. Айниқса, қишлоқ мактаблари ўқувчилари бу жиҳатдан жуда оқсайди. Биз танишган мактабларнинг кўпчилигида Х синф ўқувчилари йил давомида кутубхонадан биронта ҳам китоб олиб ўқишмаган. Тўғри, телевизор кучли конкурент чиқиб қолди. Қишлоқ хўжалигида бандлик ҳам халал бермоқда. Аммо бу баҳоналар билан масала ҳал бўлиб қўя қолмайди — болаларимиз бадиий асар ўқимай қўйишди. Китобдан бебахра боланинг дунёқароши, маданий савияси, ахлоқий тушунчалари ҳақида гапириш бефойда.

Урта ва олий мактабда адабиёт ўқитишнинг ўзак масаласи, шубҳасиз, кадрлар муаммосидир. Ўқитувчи — мактабда бош фигура. Мактаб ўз соҳасининг чинакам жонкуяри ва фидойиси, илмий ва маданий савияси баланд, замон билан бирга одим ташлаб оладиган ўқитувчилар билан таъминланмас экан, биргина дарсликни яхшилаш билан аҳволни тузатиб бўлмайди. Яшириб нима қилдик, университетлар ва педагогика институтлари филология факултетлари тайёрлаётган ўқитувчиларнинг савияси ҳали талаб даражасидан анча паст. Айниқса, область пединститутларининг сиртки бўлимлари пала-партиш «пачкалаб» чиқараётган чала мулла кадрлари адабиёт ўқитиш савиясини кескин тушириб юбормоқда. Биз тайёрлаган чала мутахассис мактабга ўқитувчи бўлиб қайтиб, чаласавод ўқувчиларни етиштиряпти, униси ҳам институтга келиб кириб, ўз навбатида кейинги авлодни майиб қилипти. Ана шундай бир даҳшатли ҳалқа ҳосил бўлганки, уни қайси жойидандир узмасак, ўзгартириш қилиш қийин.

Институтга ўқувчиларнинг энг сараларини, муносибларини қабул қилиш керак, дейишлари мумкин. Бу, умуман олганда, тўғри. Лекин кучли ўқувчилар область пединститутларига кам келади, улар ТошДУ, ТошМИ, ТошПИ ва пойтахтдаги техник олий ўқув юртлари бўйлаб тарқалиб кетишади, энг ландаурлар, бошқа ёқдан умиди йўқлари «енимизда экан, шу ерга кирақолай», деб пединститутга ариза топширади. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, икки йилдан буён бизнинг Сирдарё пединститутининг математика, физика, ОТД бўлимларига кираётган абитуриентларга 20—25 хатоси билан ижобий баҳо қўйишга мажбур бўляпмиз. Ваҳоланки, тасдиқланган баҳо мезони бўйича, 8—10 хатога «Қониқарсиз» қўйилиши керак. Агар бу мезонга амал қилинса, қабул плани тўлмайди. Биз кўра-била туриб талабалар сафига ўтказган саводсиз ўқувчи эртага дипломни байроқ қилиб, мактабга боради ва ҳар қайсиси юзлаб болаларни саводсиз қилади.

Мактаб ўқитувчисининг савияси ҳақида қайғуриш бугунги талабанинг савияси тўғрисида қайғуришдан бошланиши керак. Хўш, бу жиҳатдан олий мактабда адабиёт ўқитилиши қай аҳволда? База масаласида институтдаги аҳвол ҳам мактабдагидан кам фарқ қилади. Биргина дарслик масаласини олинг. XVII—XX аср чет эллар адабиёти, қардош халқлар адабиёти, танқидчилик тарихи каби фанларни қўйиб турайлик, ўзбек совет адабиёти бўйича шу кунгача тайинли дарслик йўқ.

Тил ва адабиёт институти тайёрлаган 4 томлик «Ўзбек совет адабиёти» китоби дарслик сифатида мўлжалланмаган, қайси талаба 4 томлик китобдан фойдаланарди?! Бунинг устига мазкур тадқиқотга кирган айрим боблар 50-йилларнинг маҳсули, илмий жиҳатдан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам эскириб бўлган. Икки адабиётчи бир ойда тайёрлаши мумкин бўлган адабиёт хрестоматиясининг йўқлигини нима билан изоҳлаш мумкин? Мукаммал дарслик бўлмагандан кейин ўзлаштиришнинг сифати ҳақида гапиришдан нима наф чиқади?

РСФСР ва Украина педагогика институтларида ўқиётган талабаларимиз учун рус тилида дарслик ва хрестоматия тайёрлаш ҳақида ҳам ҳеч ким қайғурмаяпти. Биз ана шундай қўлланма тайёрлаб бериш истагини билдирди, Маориф министрлигига мурожаат этганимизда, Абдумавлонов ва Бобохоновнинг бугунги кун талабига жавоб бера оладиган дарслигини қайта нашрга тайёрлаш-ётгани хабар қилишди. Уша гапдан буён, мана, беш йил ўтди, ҳамон китобдан дарак йўқ.

Мактабни ислоҳ қилиш ҳақидаги қарорда адабиётнинг ёш авлод тарбиясидаги улкан аҳамияти қайта-қайта таъкидланиб турган шу кунларда адабиёт соатларини кўпайтириш энг муҳим масалалардан биридир. Бу жиҳатдан ҳам рус олимлари, педагоглари, ёзувчилардан ўрганиш лозим. Улар марказий матбуот саҳифаларида адабиёт дарсларининг соатларини кўпайтириш ҳақида чинакам бонг урмоқдалар. «Литературная газета» уюштирган давра суҳбатида олимлар, ёзувчилар, ҳатто космонавтларнинг чиқишларида, Скатовнинг мақоласи муносабати билан «Наш современник» журнали уюштирган катта мунозара материалларида адабиёт дарси соатларини кўпайтириш кечиктириб бўлмайдиган вазифа қилиб қўйилди. Бизда-чи? Ҳозир кўрилаётган чораларнинг натижаси кўнгилдагидек чиқади-ми? Қачонгача «атрофлича ўрганилди, муҳокама қилинди, ишлаб чиқилипти» деган ваъдалар билан иш юритамиз?

А. ЗОИРОВ. Ҳозирги кунда барча соҳаларда бўлаётгани каби мактабларда ўқиш-ўқитиш ишларини қайта қуриш, сифатини яхшилаш борасида катта ишлар бошлаб юборилди. Лекин бу хайрли ишларнинг ҳали кўпи фақат режада. Ҳозиргача мактаб ислоҳоти билан боғлиқ тадбирларнинг амалга ошиши қийинчиликлар билан кўчаётир.

Шуниси қизиқиш, биз мактабда ўқиб юрган Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги оғир йилларда ўнинчи синфни битирган айрим ўқувчилар қуйи синфларда ўқитувчилик қилишнинг уддасидан чиқишар эди. У пайтлари ўқитувчининг бир донна таянч дарслигидан бошқа биронга ўқувчида китоб йўқ, дафтар етишмаслигидан пилла қуртига солинадиган сариқ қоғозларни ишлатар эдик. Кўп фанлардан ўқитувчи йўқ, синфхоналар тор, совуқ, парталар етарли эмас эди. Шундай қийин шароитда таълим олганимиздан қатъий назар, болаларнинг билими пухта, қизиқувчанлиги, илмга чанқоқлиги кучли эди. Олий ўқув юртига ҳеч кимнинг кўмагисиз кирган эдик. Ота-оналаримиз ўқишга қабул қилинганимизни кейин эшитиб, қийналиб қолмасмиканмиз, деб ташвишланиб юришарди. Энди-чи? Шунчалик эътибор бўлса-да, ўқувчиларнинг билим сифати пастлигига сабаб нимада?

Менимча, бунинг бош сабабиси — биз маорифчилар, жойлардаги маҳаллий раҳбарлар қолверса, ота-оналар ҳамдир.

Биз жуда кўп вақтларда таълим-тарбиянинг оқсашида ўқитувчиларни айблагша ўрганиб қолганмиз. Тўғри, ўқитувчилар орасида ҳам бир амаллаб дарс ўтиб юрган анча-мунча. Бироқ халқимизнинг «Сендан угина — мендан бугина» деган мақоли бор. Бу мақолга риоя қиладиган бўлсак, биз ўқитувчиларга нима каромат кўрсатяпмиз!

Масалан, олдинги узоқ йилларни эсламай, биргина мактаб ислоҳоти бўйича тузилган беш йиллик перспектив планимизнинг бажарилишини олайлик. 1986—1990 йилларда чиқарилиши лозим бўлган дарслик, қўлланма, кўргазмали қурооллардан (ёзувчиларнинг асарларига ишланган иллюстратив материаллардан) 1986 йилга мўлжаллангани чиқдими? Йўқ! Буни ким қилади? «Ўқитувчи» нашриётида куйинчаклик, бизда эса талабчанлик етишмаяпти.

Ўқувчиларга мазмунли дарс бериш учун тайёрланиш, ижодий ишлаш ўрнига ўқитувчилар қўлдан кўргазмали қурол жсаб, кабинет жиҳозлаш, синф раҳбарлиги ишларини олиб бориш (турли номда 10 дан ошиқ папка юритилади), методбирлашма ишлари, сиёсий ўқиш, мактаб микроучастка-сида сиёсий ташвиқотчилик, умумий фойдали меҳнатга болаларни жалб қилиш, макулатура ва темир-терсак тўплашга раҳбарлик, ота-оналар мажлислари ўтказиб бориш, болалар билан экскурсиялар ташкил этиш, олимпиадаларга бош-қош бўлиш, семинарларда докладга чиқиш, ўқувчилардан тарихий ёдгорликлар, табиятни муҳофаза қилиш, жамият аъзолиги ва кино, театр учун пул тўплаш, ўзи ўқитадиган синф-кабинетини ремонтдан чиқариш, мактабга ажратилган микроучасткаларга кўчат ўтказиш ва кўчаларни тозалашга раҳбарлик, яна пахтага боғлиқ ишлар, яна пилла ҳам бор — талай-талай юмушларга ўралашиб қолган. Ҳўш, бундай шароитда ўқитувчининг ўз устида ишлаши, дарс ва ўқувчининг билим сифати ҳақида қайғуриш тўғрисида гапириб бўладими? Бу фожияларнинг туб замини қаерда? *Ўқитувчи шундай раҳбарлик!*

О. АБДУЛЛАЕВ. Журналимизга қишлоқ ўқитувчиларининг аҳволи, хусусан, адабиёт дарсларининг савияси тўғрисида кейинги йилда талай хатлар келди. Бугунги давра суҳбатимизда билдирилаётган фикрлар ҳам шу хатлардаги ташвишларга ҳамоҳанг. Демак, бу борада мақсад умумий — кўпчиликнинг дарди-фири маориф ишини яхшилашга қаратилган. Мен сизларга яқинда келган бир хатдан парча ўқиб бермоқчиман. Самарқанд области Советобод районидаги Абдулла Қодирий номидаги 24-санкиз йиллик мактабнинг она тили ва адабиёт ўқитувчиси Қайом Турғунов йўллаган бу мактаб ҳозир айтаётган гапларимизнинг айримларини шундоқ такрорлайди ҳам: «**Ҳозир бутун мамлакатимизда қайта қуриш, жадаллаштириш сиёсати амалга оширилмоқда.** Албатта, маориф соҳасида қайта қуриш деганда биз бутун фаолиятимизни йўққа чиқариб, уни бошқатдан бошлашни назарда тутмаймиз. Лекин ишимиздаги мавжуд нуқсон, камчиликларни аниқлаб олмасдан, уларни йўқотмасдан туриб қайта қуришни амалга ошириб бўлмайди. Ҳўш, ишимизда қандай камчиликлар бор! Ушбу саволга кейинги ўн-ўн беш йиллик реал аҳволини таҳлил қилмасдан жавоб бериш мушкул. Еш ёзувчи Ф. Ҳотамовнинг «Жавобгарлик» мақоласида тўғри таъкидланганидек, 60-йилларнинг иккинчи ярми, 70-йилларда пединститутларга талабаларни «оммавий равишда» қабул қилиш бошланди. Институтга қабул қилинган абитуриент келажақда ёш авлоднинг тарбия қилишга қодирми! Унга фарзандларимиз тақдирини ишониб топширсак бўлармиди! Бу каби саволлар, муаммолар билан ҳеч ким қизиқмади. Оқибатда, мактабни «куч»га битирганлар, ҳатто ўз мактабининг адресини ҳам тўғри ёзиб беролмайдиганлар ҳам инсти-тутлардан жой олдилар. Бола тарбиясидек муқаддас ишни менсимганлар, уни фақат рўзгор боқчи манбаи деб ҳисоблаганлар ёки шунчаки диплолни бўлиш илинжида юрганлар ҳам ўзларини институтларга уриб кетди. Оқибатда, 5—10 йилнинг ичида мактабларимизга педагогика илмидан беҳабар, ўқитиш методикасидан қуруқ қолган ўқитувчилар бориб жойлашди. Буларнинг кўпчилиги шу мактабнинг собиқ ўқувчилари бўлиб, ўз вақтида илм масканининг ўртача талабаси эди. Шу тариқа «айланма ҳаракат» пайдо бўлди: мактабда ўртача ўқувчи — институтда паст ўзлаштирувчи талаба — мактабда бўш муаллим. Шу нарса ойдинлашдики, 70-йилларда пединститутларнинг кундузги бўлимларини битирган айрим ёш мутахассисларнинг илм ва иқтидори 50-йилларда айна шу даргоҳларда сиртдан ўқинганларнинг билимидан паст бўлиб чиқди.

70-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўқитувчиларимизнинг бир қисми, айтиш мумкинки, аслида қалб амри билан эмас, кимнингдир қутқуси билан шу касбни танлаганлар, педагогикни ташлаб кетишди. Чунки ўқитувчининг маоши уларни қаноатлантирмади. Бу соҳада улар учун қўшимча даромад йўқ эди. Улар ўзларини мўмайроқ даромад келадиган жойларга уришди. Шундай қилиб, ўқитувчи-сотувчи, ўқитувчи-кассоб, ўқитувчи-омбор мудри, ўқитувчи-ошпаз, ўқитувчи-кассир ва ҳоказо «ўшалок мутахассислик»ни эгаллаган кишилар пайдо бўлди. Айрим ҳамкасблар мактабни тарк этишмади-ю, лекин ишни ҳам ёлчитишмади, мактабга келиб, бир амаллаб қирқ беш минутни ўтказишди-ю, шахсий хўжалиklarини бойитишга зўр бериб юравер-ишди. Албатта, бу манзаралар республикамиз ҳаётида мавжуд бўлган ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленумида танқид қилинган аҳволлар билан боғлиқ эди...»

Менингча, бу мактуб фикрларимизга ҳамоҳанг бўлиши билан бирга, ўқитувчи аҳлининг ижтимоий томонларига ҳам диққатини қаратади.

Д. ЮНУСОВ. Мен ҳам шундай қишлоқ мактабларидан бирида дарс бераман. Самарқандлик ҳамкасбимнинг хатини гўё биргалашиб ёзганга ўхшаймиз. Бу хилдаги ташвишлар ҳозир республика-миздаги ҳар бир ўз ишига фидойи ўқитувчини ўйлантирмоқда, десам муболаға бўлмас...

Бугунги давра суҳбатига мен қишлоқ мактаби ўқитувчисининг кўп дардларини кўтариб келган эдим. Назаримда, бу дардларнинг ҳаммаси ўқитувчининг кўнглида жамланиб, унга биров қулоқ солмаётгандек эди. Мана, ҳозир сизларни тинглаб ўтириб, ҳар ҳолда, иш жўнаша бошлаганига ишонч ҳосил қилдим.

Гап шундаки, қишлоқ мактабларининг аҳволи фақат маҳаллий раҳбар ташкилотларга, айтайлик, РайОНО, ОблОНОга боғлиқ эмас, балки бу муаммолар бутун республикага тегишли. Мавжуд аҳволни тузатишга ҳамма баҳамжihat киришмаса, эплаш қийин.

Маълумки, республикамиздаги мактабларнинг 80 фоизи қишлоқда жойлашган. Бизда ростдан ҳам қишлоқ мактаблари деган тушунча билан қишлоқ хўжалик ишлари деган тушунчалар бирига аралашиб кетди. Шунинг учун бўлса керак, ўқитувчиларнинг бир қисми ярим дарс бериб, ярим қишлоқ хўжалик ходими бўлиб юргунча (ўқувчи далада бўлгандан кейин, ўқитувчи қаерда бўларди?), биратўла қишлоқ хўжалик ишларига ўтиб кетишди. Бугунги кунда ҳам бригадир, бўлим бошлиғи, бухгалтер вазифасида ишлаётган собиқ ўқитувчиларни тез-тез учратиш мумкин. Майли, улар аввалдан педагогикни севмас эдилар, шунинг учун мактабни тарк этишди, дейлик, лекин уларнинг педагогик коллективдан кетиши қолган ўқитувчиларга ҳам таъсир ўтказмай қолмади, умуман ўқитувчи касбининг обрўйига путур етказди.

Қолаверса, улар мактабдаги ҳаёт яхши-ю, унинг қадрига етмай нонкўрлик қилганидан педагогикдан воз кечишмади, объектив сабаблар мактабнинг ўзида эди. Бу сабабларнинг кўпчилигини кўрсатиб ўтилади. Уртоқ Зоиров ўқитувчиларнинг дарс ўтиши билан бирга яна йигирмадан ортиқ тадбир-мажбуриятларда иштирок этишини номма-ном санади. Педагогларни уларнинг имкониятларидан ташқарида турадиган бундай мажбуриятлардан озод қилишга жиддий киришилади, деб умид қиламан.

Қишлоқ мактабларидаги аҳвол, кейинги йилларда терим бир ойга қисқаргани билан, барибир қўшимча юмушлар кўп. Ўқувчиларимизнинг саводхонлиги, ўзлаштириши, мустақил ўқиши ёмон аҳволда. Ҳамон улар қишлоқ хўжалик ишларига жалб қилинмоқда, уларга қўшиб, албатта, ўқитувчилар ҳам. Оқибатда, қолиб кетган дарс соатларини ўтиш учун еттинчи соатда ҳам ўқитаемиз. Узингиз ўйлаб кўринг, шу еттинчи соатда ўқувчининг эсида бирон нарса ўрнашиб қолармикан? Буни биз дарс соатларини «тиғизлаштириш» деб атаймиз, етмаганини каникуллар ҳисобидан «ундирамиз» — ўқувчини зўриқтириб кўямиз. Устига устак, дарслик билан программа ўртасида тафовутлар бор. Масалан, VIII—X синф дарсликларидаги материаллар 105 соатга мўлжалланган, лекин уларни 70 соатда ўтиб улгуриш керак. Демак, уларни 70 соатлик программага мослаб қисқартириш лозим.

Ж. ЙҮЛДОШЕВ. Янги программада бу тафовут ҳисобга олинди.

Д. ЮНУСОВ. Бу программа ҳали бизгача етиб боргани йўқ.

Ж. ЙҮЛДОШЕВ. Шу бир-икки ой ичида нашрдан чиқади. Афсуски, программанинг кечиккани бор қатор объектив сабабларга боғлиқ бўлиб қолди.

Д. ЮНУСОВ. Умумий таълим мактабларининг ислох қилинаётганлигига уч йил бўлди. Лекин ҳалигача биз ўшандоқ турибмиз. Мактабларнинг, айниқса қишлоқ мактабларининг моддий базаси етарли эмас. Турли техник восталар: компьютер, ЛЭТИ, кодоскоп сингари асбоблар, кўргазма қўроллари йўқ, классик ва ўзбек совет ёзувчи, шоирларимизнинг портретлари ҳам йўқ ҳисобида. Наҳотки, шу ҳам ҳал қилинмайдиган муаммо бўлса?

Яна бир муаммо — олимпиадалар масаласи. Маълумки, олимпиада кучли ўқувчилар учун билим синови бўлиши билан бирга, қолган ўқувчилар учун ҳам ўзига хос ўрناк, намуна. Истардикки, олимпиадада ғолиб чиққан ўқувчиларни рағбатлантириш конкрет натижа берса. Масалан, республика олимпиадасида I—III ўринларни олган ўқувчиларга олий ўқув юртига бериладиган йўлланма амалий ёрдам тусини олса. Кўп ҳолларда кириш имтиҳонларида бу йўлланмаларга эътибор ҳам қилинмайди. Олимпиада ғолиблари ҳам умумий тартибда имтиҳон топширадилар. Ҳар ҳолда, мактабда, районда, областда, кейин республика олимпиадасида устун келган ўқувчи шу фан бўйича олий ўқув юртига киришга қодир бўлса керак.

Ш. ШОМАНСУРОВ. Фикрингизда жон бор. Министрликда яқинда олимпиадаларда ғолиб келган ўқувчиларга қўшимча имтиёзлар бериш масаласи кўриб чиқилиб, махсус низоми қабул қилинди. Бу низоми бўйича, қабул имтиҳонларидан сўнг — мандат пайтида бундай ўқувчиларга енгиллик яратилди. Яъни баҳо баллари тенг абитуриентлар орасидан олимпиада ғолиби биринчи навбатда танлаб олинади. Бу низоми айна шу кунларда маориф муассасаларига жўнатилди.

Д. ЮНУСОВ. Худди шу ўринда мен яна бир масалага диққатларингизни қаратмоқчи эдим. Мактаб ислоҳати муносабати билан IX синф ўқувчилари учун янги фан — «Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси» фанидан дарс ўтйлапти. Бу яхши, албатта. Лекин ҳалигача бу фандан қайси ихтисосдаги ўқитувчи дарс бериши ҳал қилинмаган. Ҳозирча кимнинг дарс соати оз бўлса, шунга юклатилапти, менингча, бу тўғри эмас.

Ж. ЙҮЛДОШЕВ. Шундай бўлиб чиқяптики, биз Маориф министрлигидагилар сиз қўйган муаммоларга жавоб ҳозирлаб келганга ўхшаб қолдик. Гап шундаки, бу предмет жуда нозик, истеъдод ва ишбилармонлики талаб қиладигани учун уни ўқитишни мактаблардаги тажрибали, обрўли, маориф системасидаги хизматлари ҳам, шахсий фазилатлари ва оилавий турмуши ҳам намуна бўла оладиган ўқитувчиларга топширилишини тавсия бердик. Яқинда, ҳали мактабларга тарқалиб улгурмаган бўлиши табиғи.

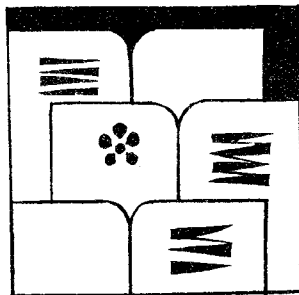
Д. ЮНУСОВ. Ҳозирча, яъни мактабларимизда бу фан бўйича мутахассис бўлмагани учун бу тадбир ҳам маъқул. Лекин, менингча, бу предмет кўпроқ адабиёт ўқитувчиларининг ихтисосига яқинроқ. Чунки оилавий ҳаёт, оилавий ҳаёт атмосфераси, руҳияти нисбатан бадиий асарларда кенгроқ ва теранроқ акс этади, адабиёт ўқитувчиси бу предметларни бевосита асарлардан мисоллар келтириш имконига ҳам эга бўлади. Бунинг учун, албатта, биринчи галда университетлар

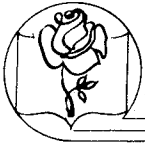
ва пединститутларнинг филология факультетлари ўқув планига мазкур предметни киритиш, бўлажак ўқитувчиларни олдиндан тайёрлаш керак бўлади.

Яна бир мулоҳаза — «Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси» дарслиги — таржима, унда айти шу муаммонинг миллий томонлари, урф-одатлар, кўникма ва ақидаларнинг мураккаблиги ҳисобга олинмаган. Янги дарслик яратилса ва унда халқимиз ҳаётининг, оила, турмуш қуришнинг нозик жиҳатлари қамраб олинса, услуби миллий шароитимизга мослаштирилса, деган таклиф қилмоқчи-ман...

Ж. ЙУЛДОШЕВ. Бу таклифингиз тўғри. Эътиборга оламиз.

У. ҲОШИМОВ. Умуман олганда, бугунги давра суҳбатимиз атрофлича ва кенг ўтди. Талай муаммоларни гаплашиб олдик. Партиямиз ҳужжатларида инсон омилига алоҳида эътибор берилаётгани бежиз эмас. Ҳамма нарсани инсон, унинг маънавияти, эътиқоди ҳал қилади. Инсон эътиқодини тарбиялашда эса гуманитар фанларнинг хизмати беқиёс. Суҳбатимиз ҳам шундан дарак берапти. Таълим-тарбия жараёни, дарсликлар савияси, ўқитувчиларнинг аҳволи тўғрисида айтилган гапларни тўғри ва ҳаққоний деб ҳисоблаймиз. Бу суҳбат, менимча, кенг жамоатчиликни ҳам ўйлантирган масалалар тилга олингани учун, бошқаларда ҳам ташаббускорликни оширса керак. Умид қиламиз: маориф ишини яхшилашдек, қайта қуришдек муҳим масалага ёш авлод тарбияси учун жон куйдирадиган барча кишилар бош қўшадилар...

Шавкат Раҳмон

ТУЙҒУЛАР ҚУЙИЛАР ТЕРАН ЎЗАНГА

Бўсаға

Сўнги томчимгача
ўзимни бедор
сахродай чўллаган дунёга бердим.
Қанча оғир бўлса,
шунча телбавор
куладиган бўлдим яқиндан бери.
Энди олов баланд — музларни ёқсам,
нигоҳимдан юмшар ёвуз тошлар-да.
Баҳор ҳақда ўйлаб,
қай томон боқсам,
айни қиш чоғида баҳор бошланар.
Энди қўним топмай боғчаларида:
мўмин мусичалар,
кўркам каптарлар —
очиқ деразамнинг токчаларида
мажлис қиладиган бўлди ҳафталаб.
Ўй суриб дунёнинг камоли ҳақда,
минг бир фидо бўлиб, ўзим ўзгардим,
Гўёки руҳимнинг ботин қаъридан
умрлик қувватим
бирдан кўзғалди.
Энди маъшукнинг бир нигоҳидан
ойгача югурган тентак ошиқман.
Энди бир юракман,
хомуш жоҳиллар
кўзлари ўнгида буткул очилган.
Паноҳ сўрадимми боғимни ечиб,
ўзни урдимми ё бирон эшикка?
Қалтис лаҳзаларда оримдан кечиб,
кирдимми сичқонлар кирган тешикка?..
Қалтис лаҳзаларда синалар пайтим,
тўғри сўзи учун ўлган қайсардай,
дунёнинг кўзига қарайман қаттиқ,

жисмимга санчилди
минглаб найзалар.
Болам, жоним болам,
бу гўзал ҳурлик,
унутма бу ҳурлик тўралган кунни —
Ёнётган саҳрога юзимни бурдим,
Баҳайбат чечаклар потирлаб унди...

* * *

Ёмғирнинг узилган
торлари каби
туйғулар куйилар теран ўзанга...
Кезаман, бамисли бедор бир наби,
бошимда дунёлар нурли тўзондай.
Бу кунлар суврати қолур ёдимда,
титроқни билмаган фикрим зарбадор.
Зулматнинг кўмирдай куйган бодиди
лабларимдан учган
ҳар сўз — сарбадор.
Эшитдим минглаган садолар аро
чақнаган ҳур қизнинг хумой сасини,
Шоҳ эдим, олай деб бўлдим фуқаро
ногоҳ тушиб кетган рўмолчасини.
Бир ёруғ табассум,
бахшида назар,
салгина эгилган хушбахт ниҳолжон.
Оҳ, энди ёнимдан ўтган лаҳзада
ҳар гал қўлларида тушар рўмолча.
Ҳар гал кенгликларда сузар бежирим,
ўзанларни бузган далли дарёман.
Битта рўмолчани
минг бор эгилиб
олиб берадиган битта сайёҳман.
Кимлар англаб ётди ошиқлигимни,
оламнинг кўзидан нечун ниҳонман?
Бутун борлигимни бор коинотдан
заррала-зарралаб
терган инсонман.
Битта фидойиман,
гул япроғидан
ўзига уй қурган битта фақирман.
Гоҳ қушдай тунайман олма шохиди,
гоҳ овозим келур теран наҳрдан.

...Алангага кирдим,
шундоқ ёнимда
бирдан пайдо бўлди куйган ниҳолжон,
салгина эгилди,
олов домида
оёғим остига тушди рўмолча...

Баҳорнинг илк куниди аёлини кўрган шоир кечинмаси

Бу аёл...
Кўзимга қушдай кўринди,
мусича, каптардай — сурганда хаёл.

Қайтадан созладим тасаввуримни,
 кушга ўхшайверар ҳадеб бу аёл.
 Гўё хоб элитган...
 Суврати сўлғин,
 сездирмай жилмаяр гўё хумойлик.
 Сўлиш ё гирями — ғалатӣ тўлқин,
 кўзлари ҳазинлик ёхуд хуморлик.
 Баҳорга ўхшатсам...
 баҳор ярашмас —
 бу аёл баҳордан минг бора гўзал.
 Пойига ташлашга — қалбни тарашлаб,
 ёниқ сўзлар керак,
 самимий сўзлар.
 Баҳорнинг бир зумрад бўсағасида
 кафтлари қушлардай...
 Овозсиз сўйлар.
 Дунё, бу аёлга ўхшатадиган
 борми бирор тимсол, қушингдан бўлак?!
 Ҳадикли нигоҳин сирли қирида
 осмонни чоғларкан қушдай беғубор,
 сезаман,
 аёлнинг нозик кифтида
 қандай оғир сўзлар,
 ғамгин сўзлар бор.
 Кўринмас сўзларни аёл кифтидан
 бирма-бир оламан сеҳргар каби.
 Қўллари титрайди аёлнинг бирдан,
 кўзлари титрайди,
 титрайди лаби...
 Гўёки парвоздан олдинги ҳолат,
 нозик кафтларида энг сўнгги малол —
 гўёки сўнгги сўз,
 оғир сўз қолган,
 сўнгги сўзни олсанг,
 учғудай аёл...

* * *

Бир ойким,
 арчазор тоғлар бағрида
 бир ўктам арчадай яшнадим қасддан.
 Бир синиқ булоқдай кунга қарадим,
 файласуфлик қилдим
 бамисли харсанг.
 Майсалар селида кўрдим ўзимни,
 руҳимнинг ҳурлиги ҳақда ўйладим.
 Дилимнинг дилидан чиққан сўзимни
 тилимга қўндириб
 равон сўйладим.
 Зулмсиз боладай беғубор кунлар,
 на ғийбат, на ҳасад, на бор хиёнат.
 Бузмасдан табиат расолигини
 мангулик юргизар одил сиёсат.
 Қарасам — йўл бўлди,
 одимларимдан
 йиғлаб чинқирмади бирорта майса,
 додлаб бўқирмади қоя ортимдан,
 улуғвор тоғларга бермади хабар.
 Бошим-да минг бора фалакка тегди,
 нурдан тўқилгандай бутун борлиғим...

Бир йилдир,
соғиниб яшайман энди
донишманд тоғларнинг улуғворлигин.
Бир йилдир, хаёлим бўшлиқларида

оний йилдиримдай чарақлар роҳлар,
шовуллар мангулик кўшиқларидай
юмалоқ хат ёзмас
гўзал гиёҳлар.

Агар...

Тухматдан йиқилса
бирорта дўстим,
мен-чи, хилватларда беркиниб ётсам,
бу ҳам етмагандай анча вақт ўтиб,
покликдан сўйласам,
хотира сотсам.
Йўқ, бўлмас,
яшардим бошимни эгиб,

кезардим умрбод юртма-юрт ошиб.
Одамзот кўзига қаролмасдим тик,
кўксимга осилган бўларди бошим.
Йўқ, йўқ, йўқ...
Албатта бирга бўлардим,
тамуғ малайлари ишга тушган чоқ,
дўстим-ла ёнма-ён туриб ўлардим,
эхтимол, ўлардим ундан олдинроқ...

Бахт излаб сафарга чиққан икки дўст ҳақида ривоят

Бир куни икки бахтсиз
безиб моли ҳулёдан,
Шайланибди бахт излаб
бахтиқаро дунёдан.
Онт ичишди ушлаб нон:
«мудом бирга бўлармиз,
бахтли бўлсак — ёнма-ён,
ўлсак, бирга ўлармиз».
Хуллас, худди эртақдай —
зумда битар каму кўст.
Юк бўлиб бир эшакка,
йўлга чиқар икки дўст.

У замонлар йўллар ҳам
ўнқир-чўнқир, тош экан.
Иккала дўст камбағал,
соддадил ҳам ёш экан.
Уйлашибди бахт ҳақда,
бахор-да ёз бўлибди.

Куйиб ётган бир даштда
шўрлик эшак ўлибди.
Онт ичишди ушлаб нон:
«мудом бирга бўлармиз,
бахтли бўлсак — ёнма-ён,
ўлсак, бирга ўлармиз».

Дўстлар яёв йўл босиб,
не-не доvon, қир ошар,
Ёзнинг ёрқин либосин
куйдирибди куёш ҳам.
Бўшаб қопти хуржунлар,
кўзлари ҳам гўлайиб,
бод учирган чолғундай
судралишар сулайиб.
Шундаям ичарлар онт:
«мудом бирга бўлармиз,
бахтли бўлсак — ёнма-ён,
ўлсак, бирга ўлармиз».

Кун ботай деган чоқда
бир манзилга етдилар.
Йўлбарс изин сўқмоқда
кўриб титраб кетдилар.
Ҳали қор босмаган из
келганча сўл томондан
тор сўқмоқдан, шубҳасиз,
кетган эди доvonга.
Баландлик бор сўл ёқда,
ўнгда эса — тубсиз жар,
хатарли, қалтис роҳда
титраб икки биродар.

Бирови дер кўп ўйлаб:
очмиз, сира мадор йўқ,
бизни йўлбарс еб қўйса,
қўй, дегувчи садо йўқ.
Яхшиси, эс борида
жонни асраб қолайлик,
анов тоғнинг ғорида
шу кеча дам олайлик.

Бошқаси дер, кўп ўйлаб:
очмиз, сира мадор йўқ,
бизни йўлбарс еб қўйса,
қўй, дегувчи садо йўқ.
Бироқ ғорда нима бор,
қордан бўлак нима бор,
очлик, қўрқув ўлимдан,
ордан бўлак нима бор?

Бирови дер, қўйсанг-чи,
шундоқ ўлмоқ шарафми?
Қарагин, деб кўрсатар,
йўлбарс келган тарафни.
Кўнглим сезар шу ёқда
бир макон бор қандайдир.
Оч йўлбарс ҳам ўшоқдан
ўлжа олиб қайтгандир.

Бошқаси дер, биродар,
бу гапларни кўяйлик,
Барсга дуч келсак агар,
қарқиратиб сўяйлик.
Кўнглим сезар, довонда
бирон кулба, қишлоқ бор,
димоғимга бўй келар —
олов, бўза, пишлоқ бор.

Баҳслашади икковлон,
гезарганча лаблари,
турмайдилар ёнма-ён,
қовушмайди гаплари.
Хуллас, бири довонга —
кетди йўлбарс изидан.
Йўлбарс келган томонга
бири кетди ғизиллаб...

Вақт ўтар,
кун ёришар
оламни шод этгани,
Турар довон бошида
барс изидан кетгани.
Ўнг тарафда қишлоқ бор,
худди ўзи айтгандай.
Йўлбарс эса сўл ёқдан
орқасига қайтганди...

Шамол урар димоққа
нон ва олов ҳидларин.
Хурра бошлар йироқдан
қишлоқнинг дов итлари.
Ўнгга юрар,
эслар аммо:
«мудом бирга бўлармиз,

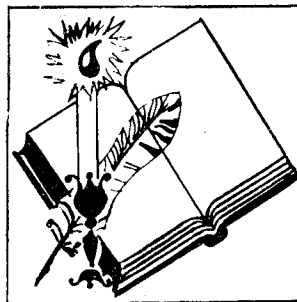
бахтли бўлсак — ёнма-ён,
ўлсак, бирга ўлармиз».

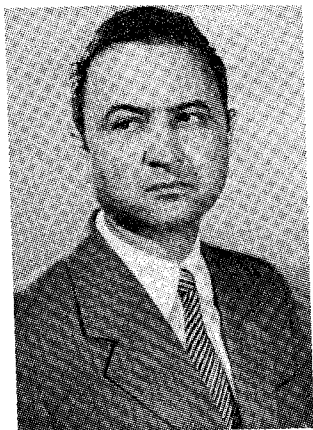
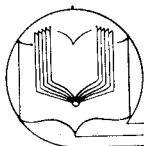
Мард эмасми,
пўстинсиз,
турса ҳамки изиллаб;
ўйлаб шўрлик дўстини,
қайтади барс изидан.

Бир гап қолган азалдан,
бир донишманд айтганмиш:
Барс ов қилар маҳалда
битта йўлдан айланмиш...

... Мана, кенглик очилиб,
ногоҳ ҳушин йўқотар.
Кўз ўнгида сочилиб,
сўлга юрган дўст ётар...
Э воҳ,
қандай ёвуз дарс,
турар дўстдан айрилиб.
Ўлжага йиртқич йўлбарс
қарамасди қайрилиб.
Қизғиш қорда бемадор
ётаркан барс чўзилиб,
тик қарайди бемалол
келган одам кўзига.
Бир-бирининг сабрини
бир зум синов этарлар.
Сўнг жимгина қайрилиб
йўлларига кетарлар.

Шундоқ қилиб жўмардга,
жўмардлар тенг бўлади.
Хулоса шу, йўлбарсга
қўрқоқлар ем бўлади.

Фарҳод Мусажон

БОҒ КЎЧАМНИ ҚЎМСАЙМАН

Қисса¹

I

Асфалт йўл тугаб тоққа чиқадиган сўқмоқ бошланди. Машина қовжираб кетган ажриқлар оралаб яна бир оз юрди. Кейин Рашид моторни ўчирди, чунки сўқмоқ деярли йўқолиб ўнқир-чўнқирлар кўпайди, ердан туртиб чиққан бесўнақай харсанглар машинага шикаст етказиб қўйиши мумкин эди.

Рашид қўл тормозини кўтарди, кейин шошмасдан машинадан чиқди. Унинг кўз ўнгида ажиб бир манзара намоён бўлди. Бир тарафда чўққиларини қор қоплаган ҳайбатли қоялар, иккинчи тарафда олисдаги яшил далаларга туташиб кетган қир. Кўз илғар жойда бирорта мавжудот кўринмайди.

У ўпкасини тўлдириб соф ҳаводан нафас олди. Асаблари яйраб, бутун вужуди бўйлаб қандайдир роҳат таралди.

Шу тоғ ва қирнинг соҳибидек, табиатнинг эрка фарзандидек ҳис этарди у ўзини. Аста-секин нотаниш бир сокинлик уни ўз домига торта бошлади. Ғалати эди бу сокинлик — мудҳиш ва лаззатли, хатарнок ва аллаловчи. Бехос эти жимирлади, ҳаёт нишони йўқ ташландиқ оролда ёлғиз ўзи қолгандек юрагини ваҳима босди. Бир кўнгли шартта машинасига ўтириб орқасига қочмоқчи бўлди.

Рашидга кўрққани алам қилди, олисдаги қоя бағрига қапишиб ўсган кўм-кўк арча томон шахдам одимлаб кетди. Аммо озгина юрмасидан ҳарсиллаб қолди. Тўхтади, бу қанақаси, салга нафаси бўғзига тиқилиб қоляпти? Наҳотки шунчалик мадорсизланиб, қариб қолган бўлса. У орқасига қаради, кўнгли сал жойига тушди. Тепаликка чиқаётган экан, машинаси анча пастда қолиб кетибди.

Бугун у умрида биринчи марта «бекор»га вақт сарфлашга журъат этди. Югур-югурдан бир лаҳза тўхтаб, босиб ўтган умрига назар ташлаш мақсадида табиат қўйнига отланди. Кейинги кунларда кўнгли хира эди. Сабаби эсини таниганидан то шу пайтгача қилган ҳамма иши ўзига бемаъниликдек бўлиб туюла бошлади, аммо бунга очиқ иқроор бўлишга юраги бетламасди.

Кеч куз эди. Ўт-ўланлар қовжираб қолган, сел ва ёмғирларнинг суви тўпланадиган ўнқир-чўнқирларда бўй чўзган яккам-дуккам дарахтлар ярим яланғоч, сийрак сарғиш япроқлар ҳазин бир кайфият туғдирарди.

Ҳавода гарддан асар йўқ, у тиниқ, мусаффо эди.

Рашиднинг дафъатан юраги жўшиб кетди, у яна чўққилар томон интилди. Жуда юқорига кўтарила олмаса ҳам энг яқин қояга чиқади.

Бироқ хиёл йўл босмасдан яна ҳарсиллаб қолди, тўхтаб нафас ростлади.

¹ Журнал варианты.

Энди шошмасдан, аста-аста юришга қарор қилди. Қўлини орқасига қилиб, қийналиб тепалаб борар экан, бирдан ғалати бир туйғу юрагини шув этказди: қизиқ, яқинлашганинг сари қоялар гўё орқасига тисарилиб сендан узоқлашаётгандек, айни пайтда «кел, келавер» деб ўз домига тортаётгандек эди. Ҳа, мудраб ётган бу тилсиз қояларда сеҳр ва қудрат бор эди. Салобат ва қудрат қаршисида эса Рашид ўзини йўқотиб, типирчилаб қоларди.

Шу аснода миясига бундай ўй келди: биз ҳаммамиз нималаргадир эришиш учун катта-кичик орзулар билан яшаймиз ва умр бўйи тоққа тирмашгандек мақсадимиз томон интиламиз, интиганимиз сари у худди мана шу қоялар каби орқага тисарилаверади ва шу тариқа бизга янада азизроқ, ширинроқ туюлаверади ва биз азият чекиб унинг кетидан қуваверамиз. Битта қояни эгаллаймиз, кейин иккинчисини, кейин учинчисини... аммо ҳеч қониқмаймиз, тўхтамаймиз, янада баландроқ чўққиларга интилаверамиз. Ҳе, хумпар, мана битта қояга чиқдинг, энди нафсингни тий, атрофга боқ, қандай гўзал! Лаззат ол ҳаётдан, завқлан, ўйна-кул, савоб ҳақида ўйла, бир туп кўчат эк, бирор кимсага ёрдам қил, ахир қачонгача баландликка тирмашаверасан, дейдиган одам йўқ!

Ахир энг баланд чўққилар бамисоли найзанинг учи — ўткир ва хавфли, бевафо ва сирғанчиқ, у ерда жон сақлаб туриш мушкул, салга пастга қулаб кетиш мумкин. Шундай экан, жонинг бўғзингга келиб, чўққига тирмашаверишдан не фойда?! Рашид шу ерга келганда ўзини шартта тўхтатди. Нима, у табиат қўйнига фалсафа сўққани чиқдими?! Миясига дам, асабларига тин бермоқчи эди-ку. Олдин озгина ҳузур қилсин, қилмишларини тафтиш этиш қочмас.

У чўнтагидан сигарет чиқарди, харсангга ўтириб тутатди ва чуқур-чуқур тортди. Энг яқин қояга ҳам чиқа олмаслигига кўзи етди. Ёнида кимдир бўлмаса, ёлғиз ўзи чиқолмайди. Кимларнингдир ёрдамисиз у ҳеч қандай баландликка чиқолмаган.

Рашид яна беихтиёр хаёлга толди...

2

У бир пайтлари университетни янги тамомлаб, «Билим» жамиятида лектор бўлиб ишлар эди. Маоши кичкина. Ёш мутахассисга ким, қаерда катта пул тўларди?! Рашид у маошдан-бу маошгача амал-тақал қилиб юрган пайти эди, қисқаси. Аммо хотинига сир бой бермас, бирор марта пулим тугаб қолди демасди. Фаридани танибдики, унга ўзини топармон-тутармон кўрсатишга ҳаракат қилар, кейинчалик янада бой бўлиб кетамиз, деб кериларди. Фарида тўқ оиладан бўлгани учун ўзини уларга тенг тутмоқчи, бизникида уйингдагига нисбатан ёмонроқ яшамайсан, демоқчи бўларди. Қизиқ, Рашид ҳаммадан кўра ҳам хотинининг кўзига яхши кўринишни истарди, ютуқлари билан биринчи навбатда хотинига мақтанарди.

У ишдан қайтса Фарида ҳасип солган экан. Тўйдан кейин Рашиднинг онаси ҳовлининг этагидаги кичкинагина хонага кўчиб ўтган эди. Овқат сузишдан олдин келин бориб қайнонасини таклиф қилиб келди.

— Сал мазам йўқроқ, келин, менга шу ерга опкелиб берақолинг, — деди қайнона.

Янги тушганида қайнонаси билан муносабати яхши эди. Лекин вақт ўтиши билан ўртада қандайдир совуқлик пайдо бўла бошлаган, муносабатлар ипи тарангроқ тортилаётган эди.

Фарида ортиқча қистамай орқасига қайтди.

— Ойим келмас эканлар, ўшатта ермишлар.

— Майли, хафа қилма, обориб бер, — деди Рашид гўё онасига меҳрибончилик билдираётгандек.

Овқатдан кейин оғирлашиб қолган Рашид чой майдалаб ўтириб китоб варақлади. Қанча ҳаракат қилмасин, уч бетдан ортиққа қурби етмади, жуда ҳам зерикарли асар экан. Рашид китобни ёпиб мириқиб эснади. Остонада бошини сочиқ билан танғиб олган хотини пайдо бўлди. Бошини ювган аёлнинг ўзига хос латофати бўлади. Фарида ҳам бошқача бўлиб кетганди. Кўйлагининг ёқасини ичкарига қайириб олгани учун оппоқ кўкрагининг ярмисигача очиқ, яноқлари кизариб, бўлиқ лабларидан шарбат сизиб тургандек эди.

- Бўпти, ётайлик энди? — деб Рашид ўрнидан турди.
- Намунча шу пайтдан ётмасангиз, сал овқатингиз нарироққа кетсин.
- Юрақол энди, — ялинди Рашид.
- Йўқ, ётмайсиз! — тантиқланди Фарида. — Гап бор.
- Хўп, гапингни ўринда эшитсак бўлмайдимиз? — тоқатсизланди Рашид.
- Бўлмайди. Сиз ўринда гаплашармидингиз, — нозланиб лабларини чўччайтирди Фарида, — ким билмас экан сизнинг одатингизни.
- Нима, шунақа зарур гапинг борми?
- Жуда зарур. Утиринг, — ишва билан буюрди Фарида.
- Хўп, — Рашид итоаткорлик билан юмшоқ креслога чўкди, — бу ёққа кел.

Фарида келиб эрининг тиззасига ўтирди.

— Қани гапир энди гапингни, — у хотинининг белидан аста қучди.

Фарида бир қўлини эрининг елкасига ташлади, иккинчи қўли билан унинг сочларини ўйнаб утириб, эркаланиб сўради:

— Ниятларингиз қанақа, нишонлаймизми?

Рашид донг қотди.

— Нимани?

— Шунақасиз-да, парвойифалак юраверасиз.

— Одамни қийнамасдан, очиқроқ гапир.

— Ўзим ҳам ёдингизда бўлмаса керак деб ўйловдим, — ўпкалади Фарида.

— Ёдимда бўлмаса ўзинг айтақол.

— Ўтган йили шу пайтда қачон етишарканман висолингга, деб кетимдан югуриб юрган эдингиз. Эркаларники шу экан-да, уйланволгунча оҳ-воҳ қиларкан-у...

— Нега эсимдан чиқар экан?! — ёлғондакам дўқ урди Рашид. — Кунмакун санаб юрибман, ҳали бир ҳафта борлиги учун индамаётувдим-да.

— Ростданми?

— Ўлай агар, — қасам ичди Рашид, — албатта нишонлаймиз, турмуш қурганимизга бир йил тўлади-ю, нишонламас эканмизми?!

— Хўш, нима совға қиласиз? — тилини чучук қилиб сўради Фарида.

— Совғани аллақачон мўлжаллаб қўйганман, — ёлғон тўқиди Рашид, — лекин олдиндан айтсам, қизиғи қолмайди. Ҳарҳолда, сенга ёқади деб ўйлайман.

— Совғанинг яхши-ёмони бўлмайди, ҳамма гап эътиборда, — қаердадир ўқиган жумласини ишлатди Фарида.

— Ўв, менга қара, эшикни ёпганмисан? — хавотирланиб сўради Рашид.

Фарида сал энсаси қотиб, эрини мазах қилди.

— Юрак борми ўзи? Биринчидан, онангиз эшикни тақиллатиб кирсалар керак, иккинчидан нима, мен ўйнашмидим, чўчийсиз, қонуний хотинингизман, бемалол ўтираверинг! — Фарида ёш бўлса ҳам кўпинча катта хотинларнинг гапини қиларди. — Мабодо тақиллатмасдан кириб қолсалар, қайтанга яхши бўлади, дакки еб чиқиб кетадилар.

— Ўзбекчилик, андиша қилар экан одам.

— Хотиржам бўлинг, эшик берк, — юпатди эрини Фарида, кейин бояги гапга кўчди. — Хўп, кимларни айтамиз юбилейимизга?

— Буни кейин, бафуржа ўйлашиб кўрамиз, — хотинини ўзига тортди Рашид.

— Вой, секинроқ, бирам қўлингиз қаттиқки... Ҳозир келишиб қўяйлик, бир кун қолганда кимни айтиб улгураман, — эрининг қучоғидан чиқиш учун қаддини ростлади.

— Кўнглингга ёққанларни айтавер, бу ёғи сенинг ихтиёрингда. Бўлди-ми? — Рашид хотинининг белидан қаттиқроқ қисди...

Рашид хотинига шу кеча: «Сенга ҳаммаёқни кўрсатаман, аввал ўзимизнинг мамлакатни обдан кездирарман, кейин Ҳиндистондан тортиб Япониягача, Италиядан тортиб Швейцариягача обораман», — деб мақтанди. Фарида ҳам бўш келмади: «Чет эл қочмас, аввал Қамариддин акани қўлга олиб, бир амаллаб фан кандидати бўлволинг. Ушанда нонингиз доим бутун бўлади», деди. Рашид уч йилга қолмай кандидат бўлишга ваъда берди. Улар ширин хаёллар оғушида уйқуга кетишди.

Эртасига эрталаб Рашид одатдагидан анча кеч уйғонди. Нима учундир юраги ғаш эди, ўзини жисман мадорсиз, руҳан хомуш сезарди. Кеча қизиқ устида ваъдани катта қилиб юборди, уларнинг уддасидан чиқа олармикин?

У ёнида пишиллаб ухлаб ётган Фаридага қаради. Кеча кечкурун кўзига паридек кўринган хотини ҳозир ҳамма қатори аёлдан фарқ қилмасди, сочлари ҳурпайган, қовоқлари шишган, ранги ўчган. Бироқ ухлаб ётган бўлса ҳам унда аллақандай яширин ҳоқимият бордек эди. Шу одамни севарди Рашид, шу одам учун ҳамма нарсага тайёр эди ва шу одамнинг измида эди. Албатта у уйда ўзини ҳоқим ҳисобларди, аслида эса унга кўпроқ хотинининг буйруғини бажариш, кўнглини олиш, талабларини қондириш ёқарди.

Шу аснода эшик тақиллаб қолди-ю Рашиднинг хаёлларини бўлди, у ўрнидан сапчиди.

— Ким?!

— Вой, турмайсизларми, кун алламаҳал бўлиб қолди-я! — Онасининг овозида зарда бор эди. — Эшикдан битта-яримтаси келиб қолса, нима деган одам бўласизлар, уят эмасми пешингача ғафлат босиб ётиш?!

— Турганмиз, ойи, аллақачон турганмиз! — бир оз ўпкалаб ва бўғилиб деди Рашид.

— Ойимпошшани ҳам уйғот, турсинлар энди, хонзодалиқ ҳам эви билан.

— У ҳам турган! — асабийлашди Рашид.

— Қаёқда туради! Сенга фақат хотинингнинг ёнини олиш бўлса, — онаси жавраб эшикдан узоқлашди.

Фарида чўчиб кўзини очди. Бир лаҳза ҳеч нарсага тушунмай бақрайиб ётди. Кейин шахт билан ўрнидан турди, халатини чала-чулпа кияр экан, ғазабга минди.

— Салом йўқ, алик йўқ, бу нима қилиқ саҳар туриб одамнинг ўтакасини ёриш? Кап-катта хотин сал ўйлаб иш тутса бўлмайдимми?

Фарида биринчи марта қайнонасининг орқасидан сенсираб гапирганди. Онасининг тўполони энсасини қотиргани учун Рашид хотинининг қўполлигини ичига ютди. Фарида хуруж билан бориб эшикни очди, остонага чиқди-да, иккала қўлини белига тираб шанғиллади.

— Оғзингизга қараб гапиринг, ойи, қачон мен хонзодалиқ қилибман. Айбим бир марта ухлаб қолганимми?!

— Вой, менга нимага дўқ урасиз муштдек бошингиз билан?! Озиб-ёзиб бир мартагина гапирганимга балога қолдимми?!

— Гапингиз бўлса тўғрилиқча айтинг, нега зарда қиласиз?

— Зарда қилиб нима дебман сизга?

— Эшикни бузиб юборай дедингиз-ку.

— Вой, қуруқ тухмадан ўзинг асра! Ҳали мен сизга эшикбузар ҳам бўлиб қолдимми?! Минг раҳмат сизга, умрим бино бўлиб ҳеч кимдан эшитмаган ҳақоратни сиздан эшитдим. Уялинг-э!

— Ўзингиз уялинг! Кап-катта хотин қилган ишингиздан тониб ўтирибсиз-ку!

— Нима қилдим, нимадан тоняпман?! — қичқирди қайнона.

— Бақирманг, ердан чиққан одам борми бу ерда, бақирасиз!

— Йўқ, сиз ердан чиқмагансиз, сиз осмондан оёғингизни узатиб тушгансиз. Бойвуччасиз, биздақаларни назарга илармидингиз, оёғингизнинг учида кўрсатасиз.

Рашид ўзини йўқотиб қўйган, уйнинг ўртасида қотиб қолганича турарди. Бундай вазиятга у биринчи марта тушиши, чунки қайнона-келин биринчи марта очик даҳанаки жанг қилиши эди. Тўғри, бунгача ҳам аразлашиб уч-тўрт кунлаб гаплашмай юрганлари бўлган, аммо бунчаликка бориб етмаган эдилар. У ташқарига чиқишга мажбур бўлди.

— Қўйсанглар-чи энди! — деди тутатиб. — Намунча шовқин кўтарасизлар, ҳозир ҳамма қўшнилари йиғилиб чиқади! Фарида, кир уйга!

— Нега энди мен уйга кирарканман, биров бошимда ёнғоқ чақса ҳам чидаб юраверишим керакми? — кўзига ёш олди Фарида.

— Ия, ҳали мен сизнинг бошингизда ёнғоқ чақяпманми?! Вой манави бетсизнинг гапини қаранглар. Ўзинг-ку, бўш қайнона билан лақма эрни топиб олиб ноғорангга ўйнатаётган, ношукур банда!

— Бўлди-да энди, ойи! — бу гал онасини жеркиб берди Рашид, — оғзим бор деб бўлар-бўлмасни гапираверасизми?

— Сен намунча шу пандавақи хотинингни лаганга соласан?!

— Нега лаганга солар эканман, — онасига қаттиқ гапириб юборганини сезган Рашид сал пастга тушди, — биламан бунда ҳам бор, лекин... ҳарҳолда сиз каттасиз, яхшиликча йўлга солсангиз тушунади.

— Йўқ, гапга тушунмайди бу золим. Келганидан бери димоғ-фироқ қилиб юракларимни қон қилиб юборди-ку.

— Золим деб сени айтади! Ҳар қадамим ўлчоғли. Утирсам ўпоқман, турсам...

Рашид буларга ҳозир гап таъсир қилмаслигини пайқаб уйга қочди.

— Вой тилгинанг кесилсин сени, захар бўлмай! Вой бойдан келин қилмай мен ўлай. Вой уйимни дўзахга айлантирган зўравон келиннинг дастидан дод!

Матлуба хола ҳовлини бошига кўтариб уввос сола бошлади. Аммо шаллақиликда Фаридага бас келиб бўлмасди.

— Ажаб бўпти, зўравон бўлсам. Чидасанг шу, чидамасанг катта кўча!

— Нима?! Ҳой мўминлар, манави беимон мени ўз уйимдан ҳайдаяпти. Ҳой, ким бор, ёрдам беринглар, ҳовли-жойимдан ажраб қолдим. Мени кўчага ҳайдаяпти! — бу энгилганлик аломати эди, одатда фақат заиф томонгина ёрдам сўраб қичиради.

— Баттар бўл! Бақиравер, ҳамма билсин кимлигингни?!

Яхшиям уч-тўртта қўшни пайдо бўлишди-ю иккала тарафни ҳам босди-босди қилиб, Матлуба холани ўз хонасига, Фаридани ўз хонасига киргазиб қўйишди.

Аммо Фарида ҳалиям тинчий олмас, бутун аъзойи бадани қалтираб, жоврашда давом этарди:

— Э, ўзи аҳмоқ одам бева аёлнинг ўғлига тегар экан. Эри бўлса, ўша билан овуниб ўтираверарди. Кимдан аламини олишини билмай, нуқул бизларга ёпишади! Бўлди, жонга тегди. Хароба кулба бўлса ҳам битта уй топинг, алоҳида турамыз. Ҳа, кўчиб кетиб қутулмасак, кун бермайди бу онангиз бизга.

— Бўпти, ўзингни бос! — дўқ урди Рашид.

— Сизга осон, кун бўйи ишдасиз. Мен эса эрта-ю кеч қош-қовоғига қараб ўтиришим керак. Сиз билан беш минут ортиқча гаплашиб ўтирсам ҳам дарров ғайирлиги келади. Шунақаям она бўладими? Э, эрсиз қайнонадан асрасин экан! Мен билан ётганингизни ҳам кўролмайди.

— Энди бир марта тўполон қилганларига...

— Бир марта эмас, доим шунақа. Фақат олдин дилида эди, бугун тилига чиқди. Топинг уй, менга жонингиз ачиса, топинг, — йиғига тушди Фарида.

— Ҳўп, кўзёши қилма. Алоҳида турмоқчи бўлсанг, ўйлаб кўрамыз, — деди Рашид.

Ҳа, шундай деди. Ёлғиз онамни, менга ҳам оталик, ҳам оналик қилиб, ўзи емай-ичмай мени тарбиялаб, ўқитиб одам қилган онамни ёлғиз ташлаб чиқиб кетаманми, демади. Чунки, биринчидан, онасининг бугунги қилиғи унинг жаҳлини чиқарди, иккинчидан, хотинининг таклифи унга ёққанди, нима учундир хотини билан яқинроқ эди онасига нисбатан.

Умуман, уйланганидан кейин онаси билан кам гаплашадиган бўлиб қолганди. Онасининг кўриниши нуқул нимадандир норозидек бўлиб туюларди Рашидга, бу етмагандек оғиз очдимиз ё гина чиқарди, ё бирон талаб! Ўзини бахтиқаро, ночор кўрсатиб эътибор ва раҳм-шафқат сўрарди, сўрарди эмас, тиламчилик қиларди — мана шу айниқса жиғибийронини чиқарарди Рашиднинг. Хотини эса бошқача эди, сира нолимасди, бирор нарса етишмаса куч билан ундирарди, руҳи тетик, омилкор эди. Рашид эса кучлиларни яхши кўрарди, куч олдида бўйин эгарди. Шунинг учун иқрор бўлишдан уялса ҳам, хотинимнинг раъйига қараяпман, деб ўз виждонини алдамоқчи бўлса ҳам, аслида унинг алоҳида тургиси бор эди.

Рашид жанжалга тоби йўқлигидан апир-шапир кийиниб жўнаб қолди.

Ишга кетатуриб у йўлакай Урдадаги заргарлик магазинига кирди. Ёнида ҳемири бўлмаса ҳам магазинни айланди ва ёқут кўзли зирак танлади. Аммо пул масаласи нима бўлади? Шу ўй билан Рашид ишхонасига кириб борди. Кори-дорда унга биринчи бўлиб Эркин Бадриддинов йўлиқди.

— Ие, ие, Рашидхон, бормилар, омонмилар? — Бадриддинов доим кулиб кўришарди.

— Раҳмат, ёмон эмас.

Рашид ундан сал чўчирди, чунки Бадриддинов одам билан мазах қилаётгандек сўзлашарди.

— Кейинги пайтларда камнамолар, иш кўпайиб кетдими? — Бадриддинов гапга ҳам анча чечан эди.

— Юрибмиз сояларида, — Рашид Бадриддиновнинг олифтанамо нутқиға тақлид қилди. Бадриддинов шунақа эди, дарров ҳамсуҳбатини ўзига тобе қилиб оларди.

— Сал ташвишли кўринасиз?

— Ҳа, сиздан битта илтимос бор эди, — ўзини яқин олишга ҳаракат қилди Рашид.

— Гапирсинлар...

— Пулдан қалайсиз, жуда зарур бўлиб қолди?

Бадриддинов яйраб кулди.

— Ие, ие, ана холос, дўппи тор келиб қолди денг? Тинчликми ўзи, ишқилиб?

— Тинчлик, — ийманиб деди Рашид.

— Ё анавинақа саргузаштларга керак бўлиб қолдими, — кулги учқунлари чақнаб турган кўзларини чақчайтирди Бадриддинов, — хотиндан бекитадиган харажатлар бўлади-ку!

— Ҳозирча биттасини эплаб турайлик.

Ундаги ўзгаришни дарров сезди Бадриддинов.

— Ўйлашиб кўрамиз, — деди жиддий, — қанча керак эди?

— Юз сўмча бўлса кифоя.

Бадриддинов қошларини кериб, яна кўзларини чақчайтирди.

— Бор-йўғи шуми? Шунга шунча ташвишми? — У ҳеч қачон пули камлигидан ёки аҳволи оғирлигидан нолимасди, аксинча ўзини бадавлат кўрсатишга ҳаракат қиларди.

— Бор-йўғи шу, — тўнғиллади Рашид нима дейишини билмай. — Топиладими... йўқми?

— Ҳа, энди бир гап бўлар. Жуда қисталанг қилаверманг. Бисотни титкилаб кўрайлик, шўттасиз-ку, натижасини айтармиз.

Қайси бисотни, қачон титкилайди, қачон айтади, ҳаммаси мужмал эди.

— Майли, раҳмат, — деди Рашид, шу одамдан пул сўраганига ичида ўзини сўқиб.

Доим шундай бўларди: Бадриддинов билан сўзлашаётганида сезмасди, аммо гаплашиб бўлгандан кейин лақиллатганини тушунарди.

Рашид ўз хонасига кириб кетди. Телефонда ўтириб бир-иккита танишларига кўнғироқ қилди, натижа чиқмади. Анчагача яна кимга кўнғироқ қилсам экан, деб бош қотирди. Аммо қарз бериши мумкин бўлган бирорта номзодни тополмади. Шу пайт бирдан эсига курсдоши Дамир тушиб қолди.

Кўнғироқ қилса, у иши тушгани учун йўқлабди демасмикин? Ахир анчадан бери учрашмайдилар. Университетни битириб янги ишга кирганларида кўришиб туришар, уйланганларидан кейин ҳам оилавий борди-келдини йўлга қўя бошлашган эди. Кейин бу Фаридага ёқмади, улар тенгимиз эмас, деб очиқ айтмаса ҳам фикри маълум эди. Дамир ҳам ўзини четга тортди. Хуллас, аста-секин узоқлашишди.

Хўш, энди Рашид шу алоқани тиклаб, тўғри қиладими? Унда, пашшахўрда бўлиб Дамир кунора уйга қатнайвермасмикин хотини билан? Бетгачопарлик қилиб, бойликка тузоқ қўйибсан, айнибсан қабилдаги айбномалари билан яна мияни ачитмасмикин?!

Бироқ телефон қилмасликнинг иложи йўқ. Фаридага ваъдани беришга берди. Қолаверса, Дамирни кўргиси ҳам келяпти.

У Дамирнинг газетага ишга жойлашганидан хабари бор эди. Справочникни олиб телефон номерини қидирди, қийналмасдан топди, сал ҳаяжонланиб рақам терди.

— Лаббай?

— Менга Жумаев керак эди, — деди сиполик билан Рашид.

Дамир унинг овозини дарров таниди.

— Жумаев йўқ, — деди, — бир Рашид деган ўртоғим бўлгучи эди, ярим йилдан ошди дом-дараксиз, суриштириб келай-чи, ҳаётмикин ё чет эл-пет элга хизматга кетиб қолдимикин, деб адрес столига кетувди.

— Вой, тентаг-эй. Адрес столига бориб юргандан кўра, шундоқ телефонни олиб рақам терса-ку, иши битади-қўяди!

— Бунинг учун фаросат керак! Жумаевда эса яхши иштаҳадан бўлак ҳеч нарса йўқ. Буни билсалар керак.

— Биламиз, — деди Рашид, — менга қара, очофат, ҳозир бир кило сосиска бўлса, горчицага булғаб тузланган карам билан урарминг?

Иккала оғайни стипендия теккан куни одатда сосискахўрлик қилишарди.

— Оҳ, оҳ, оҳ,! Кошкийди!

— Иш пайтида қаёқларда санғиб юрибсан деб редакторинг думингни тугвормайдими?!

— Агар ҳозир бир кило сосиска олиб берадиган кимса топилса, ариза ёзиб ишдан ўз хоҳишим билан бўшаб кетишга ҳам розиман.

— Аризангни кўятур, — деди Рашид, — ҳозир дилингни хуфтон қиламан.

— Сен шундан бошқага ярарминг?!

Рашид кулди, ҳазилда оғайнисига тенг келолмайди барибир.

— Бормисан бу дунёда?! — меҳрибончиликка кўчди у.

— Юрибман. Хўп, эзмаланмай гапиравер, нима жин уриб мени эслаб қолдинг?

— Сени эсламасдан яшаб бўларканми, — ширинзабонлик қилди Рашид.

— Йиғиштир, чучмаллигингни аёлларга қиласан.

— Йўқ, рост, оғир кунда эски қадрдонлар кунингга ярар экан.

— Мисол учун мендан умид қилма, агарда чўкиб кетаётганингни кўрсам ҳам тепангда ноғора чалиб туравераман. Чунки...

— Чунки одам эмассан.

— Ва устига-устак, сузишни ҳам билмайман.

Рашид кулиб юборди. Дамир шунақа доим кўпол ва қалтис ҳазил қилади, лекин ҳазиллари одамга ёқади.

— Менга қара, пайтава, бир учрашайлик, — Рашид аслида кўнгли бўш одам эди ва салга эриб кетарди, — ўлай агар, соғиндим сени.

— Учрашиш қочмас, — жиддий тортди Дамир. — Айтсанг-чи!

— Нимани?

— Дардингни.

Рашид ўртоғининг вақти тиғизроқ эканини тушунди. Қолаверса, ишхонанинг телефонида гаплашяпти, вақтни чўзиш ноқулай бўлаётгандир.

— Телефонда айтиб бўлмайди, — деди Рашид.

— Мен учун телефонда айтиб бўлмайдиган гап йўқ. Биласан-ку, ҳеч нарсадан чўчимайман, ҳеч кимдан ҳеч нарса яширмайман. Бебошман, оғзимнинг ҳам дарвозаси йўқ.

— Биламан, лекин мен сенга ўхшаган тентак эмасман-да!

— Йўқ, сен менга ўхшаган тентак эмассан. Сен ақллисан, зуккосан, зийраксан, алломасан, даҳосан...

— Етади!

— Ва ўта кетган эҳтиёткорсан.

— Хўп, айтаман, фақат овозингни ўчир.

— Ўчирдим.

Рашид бир лаҳзага жим бўлди, кейин томоқ қириб олиб:

— Озгина пул керак бўлиб қолди, — деди. — Бўлса яхши, бўлмаса ранжиш йўқ.

— Пулми, — энди Дамир заррача фурсат тўхтаб қолди, — пул ачиб ётибди.

— Беҳазил.

— Беҳазил, ачиб ётибди. Қанча керак?

— Юз сўмча.

Дамир яна бир муддат жим бўлиб қолди.

— Ҳа, нега нафасинг ичингга тушиб кетди. Айтяпман-ку, топилмаса хафа бўлмайман.

- Келиб опкетасанми ё ўзим обориб берайми?
- Демак, нақд? — суюниб кетди Рашид.
- Қаерда учрашамиз? — Дамир саволни савол билан қарши олди.
- Қаерда десанг, шу ерда. Узингга қулай жойни айтавер.

Улар бир соатдан кейин Дамир ишлайдиган бинонинг ёнида, «Тошкент» меҳмонхонаси олдида учрашишга келишдилар.

Шу бир соат ичида Дамир роса елиб-югурди, учрамаган таниши, телефон қилмаган оғайниси қолмади, бирортасидан пул чиқмади.

У бўшашиб пастга тушди, келишилган жойга борди.

Рашид интизомли йигит эди, ҳар доим тайинланган вақтда етиб келарди. У илжайиб Дамирга пешвоз юрди. Қўл олиб сўрашдилар.

У ёқ-бу ёқдан сўзлашиб бир оз турдилар, лекин Дамир учрашишларининг сабабини унутгандек пулдан оғиз очмас эди.

— Хўп, берасанми? — ниҳоят сўрашга мажбур бўлди Рашид.

— Нимани? — пинагини бузмади Дамир.

— Э муттаҳам олчоқ! — қичқирди Рашид. — Ўзим ҳам ҳайрон бўлдим-а, бу фирибгарнинг ёнида қаёқдан нақд юз сўм бўлсин деб.

— Гўлсан-да, ёнида юз сўми бор одам ҳеч вақт ишхонада ўтирадимми?!

— Шунга айтсанг-чи, ҳақиқатда гўлман. Нуқул лақиллатиб юришади мени.

— Лақиллатганим йўқ, кўргим келди.

Рашид ранжиди, лекин сир бой бермади, бўшашиб гапирди:

— Тўғри қилгансан, мана баҳона билан учрашдик. Пул бир гап бўлар...

— Лекин пулим бор, — деди Дамир.

— Икки сўмми?

— Йўқ, бир сўм йигирма тийин.

— Бўпти, — деди Рашид, — икки шиша пивога етади.

— Бекоргинани айтибсиз. Бу пулдан ҳали уйга озиқ-овқат, қизимга сут...

— Келинга атлас, ўзингга костюм олишинг керак.

Дамир ўртоғининг ҳазилидан қийқириб кулиб юборди. Рашиднинг руҳи кўтарилди.

— Аҳмоқ бўлмасам сен зикнадан қарз сўраб келаманми-а?

— Балодек ҳазилкаш бўлиб қолибсанми? Лекторлар қуруқ бўлишарди-ку!

— Замон ўзгаряпти, оғайни. Ҳозир лекторлар ҳазилкаш, ҳажвчилар қуруқ бўлиб кетишган, — деди Рашид, — ўв, мен сен билан валақлашгани келмадим. Қайтиб ишга боришим керак. Кетаверайми, менга гапинг йўқми?

— Юр, — Дамир ўртоғини редакция биносига бошлади.

У қарор қилганди: гарчи умрида на маошини, на гонорарини бирон марта вақтидан олдин олмаган бўлса-да, бугун шу расмни бузади. Дамир бош бухгалтер номига маошни олдинроқ тўлашларини сўраб ариза ёзди. Пулни олиб чиқиб ўртоғининг қўлига тутқазди.

— Мана, ҳожим, бу дунёда биз учун иложсиз иш йўқ.

— Раҳмат, оғайни, аммо қутқардинг, — сидқидилдан гапирди Рашид, — оймларга бир нарса олиб беришим керак эди, зўр бўлди.

Шу заҳоти тилини тишлади. Ахир Дамир пул нега керак, деб бир оғиз сўрагани йўқ-ку, ёлғон тўқиб нима қилади?!

Дамир унинг гапига эътибор бермади.

— Хўп, йўқ бўлиб кетма.

— Бир бафуржа учрашайлик, Дамир, ошингни соғиндим, — деди Рашид, — қарзни янаги ойга, ёки...

— Яхши, — Дамир гапни қисқа қилиб бинога кириб кетди.

Рашид тўғри заргарлик магазинига йўл олди. Бориб хотинига ёқут кўзли зиракни харид қилди. Бу унинг Фаридага биринчи совғаси эди.

3

Фарида бой келин эди, уйдан олиб келган сепи умрининг охиригача етарди. Аммо шунга қарамасдан эрининг арзонгина совғасидан қувонди.

— Рашид ака, ҳозирча оймларга айтмай қўяқолайлик, — тунда эрининг пинжиги кириб деди Фарида, — майлими?

— Нимани?

— Совғангизни-да. Кечагина қирилишган эдик, бугун хотинига зирак олиб келибди, деб тутмасин тағин!

— Ҳазинг биласан, — сиполик қилди Рашид, шу гап хотинидан чиққанига хурсанд бўлди, чунки унинг ўзи ҳам шу фикрда эди.

Фарида эрининг пинжига кўпроқ суқилди.

— Нарироқ бориб ёқут кўзли узук ҳам олиб берасиз. Зирагим билан пар қилиб тақиб юраман.

— Майли, — деди Рашид...

У сесканиб кўзини очса тепасида хотини елкасидан туртиб уйғотаётган экан.

— Одамнинг ҳам уйқуси шунақа қаттиқ бўладими? На туртканни сезасиз, на чимчилаганни! Тўққиз бўлди, турақолинг.

Рашид чуқур хўрсиниб тин олди.

— Босинқираётган эмасмидим?

— Қаёқда, донг қотиб ётибсиз!

— Қанақадир бемаъни нарсалар тушимга кириб юрибди. Ҳовузда чўмиляпманми-ей, кейин ҳовуз ботқоққа айланиб қолибдими-ей.

— Яхши туш кўрибсиз. Сув ёруғлик, ботқоқ бойлик бўлади, — бир зумда эрининг туши таърифни келтирди Фарида.

Унинг бу мавзуга тезроқ чек қўйганининг сабаби бор эди. У ювиниб-тараниб, озгина пардоз-андоз қилган, алланечук таҳликада эди. Қўлидаги қоғозга ўралган нарсани эрининг кўкрагига қўйиб, бир қадар ҳаяжонли ва тантанавор овозда сўз қотди:

— Вақтидан олдинроқ бўлса ҳам совғамни топшириб қўқолай дедим. Кам бўлса ҳам кўп ўрнида кўрасиз.

— Раҳмат, — деди Рашид, — йил тўладиган кунигача совғаларни бир-биримизга бериб қўйдик, ўша кунни нима қиламиз?

Фарида бунга жавоб бериш ўрнига эркаланиб ўпкалади:

— Сиз менинг совғамни назарга илармидингиз, очиб ҳам кўрай демайсиз.

— Очамиз, очамиз, — Рашид ипак ипни ечиб қоғозни очди. Унда ажойиб бир кўйлак, галстук ва иккита атиргулнинг расми солинган откритка бор эди. Откритканинг орқасини ўгириб ёзувини ўқиди. «Азиз Рашид ака, турмуш қурганимизга бир йил тўлган кун билан сизни табриклайман. Мартабангиз улўғ, давлатингиз зиёда бўлсин. Сизга доим омад кулиб боқсин. Вафодорингиз Фарида.»

Рашид хотинининг такаллуфидан эриб кетди, айни пайтда шу нарса ўзининг миясига келмай, совғани қуруқ топширганидан хижолат чекди.

— Яна бир марта раҳмат, — у жилмайиб турган хотинини ўпди.

Фарида уй юмушларига эпчил аёл. Зум ўтмай нонушта тайёрлади. Ювиниб чиққан Рашид чопонини елкасига ташлаб, стол қошига ўтирди.

Фарида унга чой қўйиб узатди.

— Ойимларни чақирмайсанми?

— Шу ерга тушибманки, бир кунни қанда қилмай чақираман, билдиларми яхшилиқни? Қайтанга талтайиб кетяптилар. Нуқул мен ён босаман. Ҳазингиз чақира қолинг.

— Сени йўлинг бошқа, келинсан.

— Сиз ўғилларисиз. Менга қаранг, — бирдан бобиллаб берди Фарида, — нима, бу уйда меҳмонмилар таклиф кутадилар?! Узлари келаверсинлар. Аралашиб кетавериш ўрнига нуқул ўзларини четга тартадилар, бегонага ўхшаб...

— Ҳа, энди қари одам, ҳурмат қилиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз.

— Иззат-ҳурматни менчалик қилади одам. Сийлаганни сигир билмас дейдилар. Мен ҳам ердан чиққан эмасман. Бугун бориб чақирай-да, «ўл-а, ялинаркансан-ку, бу айбингни бўйинингга олганинг», деб баттар ҳаддиларидан ошинлар!

Улар биринчи бор нонуштага оналарисиз ўтиришди. Рашиднинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади.

— Сен унақа кинчи эмасдинг-ку, Фарида. Биламан, ойимларнинг характерлари оғир. Бўлар-бўлмасга тумшайиб юрадилар. Аммо у кишини ҳам тушуниш керак, эрдан ёш қолганлар, бошқа турмуш қурмай ёлғиз ўзлари рўзғор тебратганлар. Уша азобларнинг асорати асабда қолган-да.

— Шу феъллари бўлса мени ҳам яқинда адои тамом қиладилар.
Фарида ўрнидан туриб, даҳлизга чиқди. Малол келаётганини яширмай остонадан чақирди.

— Ойи, чойга келинг.

Хотинининг ён босгани Рашидга ёқди, одамгарчилиги бор. Аммо онасидан дарак бўлмагани ранжитди уни. Жуда унақа иззатталаб бўлиш ҳам ярамайди, ҳарҳолда катталар ёшларни иноқликка ўргатиши, ибрат бўлиши керак. Қарс икки қўлдан дейдилар-ку, онаси ҳам қайишса нима қилади!

Эру хотин индамай ўтириб нонушта қилишди. Чойдан кейин Рашид кутубхонага боришини айтиб ўрнидан турди.

— Шартми шу бугун кутубхонага боришингиз? — кутилмаганда тўсқинлик қилди Фарида.

Хотинининг бунақа одати йўқ эди, Рашид ҳайрон бўлди.

— Лекциямга керакли адабиётларни титкилаб келмоқчийдим.

— Кутубхона қочмас, бугун меҳмонга борамиз.

— Кимникига?

— Қамариддин аканикига.

Бу номни эшитиши билан Рашид миқ этолмай қолди. Фарида нима мақсадда уларникига бошлаётганини яхши биларди.

Фарида либосларининг аслини кийди, энг қимматбаҳо тақинчоқларини илди, бисотида марғилон атласи бор эди совғага олди, эрини ҳам ясантирди.

Кун пешиндан оққанда йўлга отландилар. Ҳовлига чиққанларида ўз уйининг олдини супураётган Матлуба холага дуч келишди. Келин индамасдан ўтди, лекин Рашиднинг бирор нарса демасликка бети чидамади.

— Ойи, биз битта ўртоғимникига бориб келамиз иш билан.

Матлуба хола ёшларга ер тагидан ёвқараш қилди, эшитилар-эшитилмас минғиллади:

— Менга нимага ҳисоб берасан, хотининг билан келишган бўлсанг кетавер-да.

— Ҳеч тўғри гапингиз борми, ойи, — деди Фарида шанғиллаб, — ўғлингизнинг изми ўзида, нега дарров мени ўртага тиқасиз?

— Бу уйда сен-да хўжайин, ўғлимни-ку, аллақачон бурнига ип тақиб олгансан, энди мени бошимга чиқиб олмоқчисан. Хомтама бўлма, мен у дунё, бу дунё сенга қуллик қилмайман.

— У сиз, одамларни қўл қиладиган, — жеркиб гапирди Фарида.

— Э ундан кўра ўша бир пиёла чойингни бермай қўяқол, — Матлуба хола қақшаб, кўзидан тирқираб ёш оқди, — итингманми мен, остонангдан туриб чақирасан? Ўша қўйнига кириб ётадиган эрингнинг онасиман! Сени писандали бир бурда нонингни егандан кўра заҳар ютганим маъқул!

Бирдан Рашиднинг онасига юраги ачишиб кетди, яхши гап айтиб тасалли бергиси келди:

— Ойи, нон буникими, мен топиб келяпман-ку.

Матлуба хола ўғлини бошқача тушунди.

— Ҳа, сенга фақат хотинингнинг ёнини олиш бўлса! Қандай қилиб бу жодугар бошингни айлантириб олди, билмайман.

— Жодугар деб сизни айтади! — Энди Фарида кўзёши қилди. — Шунақа ҳам бахил она бўладими, болаларининг иноқ яшаганини кўролмайдиган! Нуқул кўз очиргани қўймай, сиқиб сувимни ичасиз. Мақсадингиз нима, ажратиб олишми, ҳаётимизни бузишми? Э пешонам қурсин мени шўр бўлмай!

Қайнона-келин ув солиб йиғлашарди. Рашиднинг ростмана ғазоби қайнаб кетди.

— Икковинглар ҳам аҳмоқ экансизлар! — деб қичқирди ва шитоб билан кўчага чиқиб кетди.

Анча жойгача дарғазаб бўлиб борди. Ниҳоят автобус бекатида тўхтади, сигарет олиб тутатди. Кўп ўтмай Фарида етиб келди.

— Нима, онангизни олдида хотинингиз билан бирга чиқиб кетгани кўрқдингизми? — деди у ҳам ўпкалаб, ҳам эркаланиб.

— Бўлди, қўй шу гапни, — деди Рашид, — хархашаларинг мана бўтимга етди.

Фарида дастрўмоли билан бурнини, кўзини артди.

— Такси оласизми... мен бу аҳволда автобусда юролмаيمان.

— Кимнинг тоқати бор дейсан автобусингга! — тўралик қилди Рашид.

— Фақат йўлда бирорта магазин олдида тўхтаб, бир кило шоколад-конфет олволишимиз керак, — пиқиллаб гапирди Фарида.

— Майли, — деди Рашид ва гапни ҳазилга бурди, — конфет обериб овутмасам, бора-боргунча йиғидан тўхтамайсан шекилли.

Фарида жилмайди. Рашид бўш таксига қўл кўтарди.

Уй бекаси Зубайда опа уларни жуда илиқ қаршилади. Қамариддин ака уйда йўқ, лекин ҳозир келиб қолиши керак экан. Зубайда опа иккита хотиннинг орасида ўзини ноқулай сезаётган Рашидни Қамариддин аканинг иш кабинетига таклиф этди. Китоблар кўп, зерикмайсиз, деди.

Рашид Қамариддин аканинг иш хонасига кириб оғзи ланг очилиб қолди. Деворнинг икки ёғи стеллаж қилинган — ҳаммаси китоб. Қимматбаҳо мебель, ипак гиламлар, биллур қандил, япон музика аппаратураси. Хуллас, ҳаммаси антиқа, ҳаммаси олий нав.

Бу бойлик яширин кучга айланиб уни сал эзаётгандек ва хонадон соҳиблари беихтиёр унинг устидан ҳокимлик қилаётгандек сезди ўзини.

Китоблар орасида Қамариддин аканинг қаламига мансублари ҳам бор эди. Адабиётшунослик бўйича мақолалар, йирик ўзбек ёзувчиларининг ижодига бағишланган монографиялар, тақризлар... Олдингиларида фамилиясининг тағига кандидат, кейингиларида филология фанлари доктори деб қўйилган.

Меҳмонхонадан овозлар эшитилди. Рашид уй эгаси келганини тушуниб, сал чўчиганча, юзида муте бир табассум билан меҳмонхонага йўл олди. Кенг даҳлизда Қамариддин акага рўпара келди. Саломлашишдан олдин Қамариддин ака очиқ чеҳра билан яйраб кулди.

— Зап чиройли иш қилибсизлар-да келиб, — деди Рашиднинг иккала бетидан ўпиб.

Ҳаммалари дастурхон атрофига ўтирдилар. Қамариддин ака битта гапириб ўнта кулар, қизиқчилик қилиб бошқаларни ҳам кулдиришга тиришарди.

Зубайда опа Фарида совғага олиб келган атласни эрига кўрсатиб мақтанди.

— Сиз бунақасини у дунё, бу дунё топиб беролмасидингиз!

— Э, бизга йўл бўлсин, — тан олди Қамариддин ака, — шу пайтгача чит билан ипакнинг фарқига боролмайман-ку.

— Қамариддин ака, адамлар айтган нарсангизни топиб қўйибдилар, вақтлари бўлганда келиб опкетсинлар дедилар, — Фарида «сизни ҳам қуруқ қўймадик» маъносида гап қистирди. — Уша ўзингиз айтганингиз, Бельгияниқидан бўлибди.

— Ие, шунақами?! Зап ҳожатбарор одамлар-да адангиз, раҳмат.

Аёллар овқатга унагани ошхонага чиқиб кетишиб, эркаклар ёлғиз қолишди. Қамариддин ака юзига жиддий тус бериб аста сўз бошлади.

— Энди, Рашидхон, сизга айтадиган икки оғиз гапим бор. Фақат насиҳат қиляпти, деб оғир олманг.

— Йўғ-э, бажонидил эшитаман, — сал ҳовлиқиб сажда қилди Рашид.

— Бир донишманд, қўлингдан келса бировдан яхшилигингни аяма, қўлингдан келмаса ҳам уриниб кўр, одатда, яхшиликка ёмонлик қайтади, шуни билатуриб ҳам яхшилик қилолсанг, демак ҳақиқий инсонсан, деган экан.

— Раҳмат, Қамариддин ака.

— Уша, сизниқидан бўлганимизда бир гапни бошлаган эдик, аспирантурага киришингиз ҳақида. Шу гап гаплигича қолиб кетмаслиги керак. Лекин биз ишни бошқа нарсадан бошлаймиз, — Қамариддин ака аллақанча фурсат жимиб қолди.

— Сиз нима десангиз шу, — ютиниб илтижо қилди Рашид.

Қамариддин ака чўнтагидан сигарет олиб ёқди, ҳузур билан тутун буруқсатди.

— Сиз энг аввал ишингизни ўзгартиришингиз керак.

Бу гап Рашидни довдиратиб қўйди.

— Албатта, лекторлик ҳам яхши касб. Аммо перспективаси, келажаги йўқ.

Бу бир. Иккинчидан қуруқ жой.

Рашид яна ҳеч нарсага тушунмади. Бу Қамариддин акага ёқди.

— Мени тўғри тушунинг, сизни ёғлиқ жойга кириб олинг демоқчи эмасман.

Гап бошқа ёқда. Биз ўзимиздаги қобилиятни кўрсатиш, уни ривожлантириш учун барча имкониятларни ишга солишимизга тўғри келади. Акс ҳолда истеъдод занглаб сабил қолади.

Рашид ҳамсухбатининг сўзини бўлишга журъат этолмай, фақат бош силкиб қўйди.

— Сиз эса, Рашидхон... истеъдодли йигитсиз. Бунга мен сизни биринчи кўрганимдаёқ иқрор бўлганман. Ва бу масалада, одамларга баҳо беришда, мен деярли янглишмайман. Шундай экан, боя айтганимдек, барча имкониятларни ишга солиб ўзингизни кўрсатишингиз шарт. Мана шунинг учун ишни ўзгартиринг деяпман.

«Айтишга осон, мен кимга ишониб ишни ўзгартираман» деган сўзлар кечди Рашиднинг хаёлидан.

Қамариддин ака худди унинг фикрини ўқигандек давом этди:

— Албатта протекциясиз, бирор суюнчиқсиз бу ишни амалга ошириш қийин. У ёғини бир амаллармиз.

— Раҳмат, Қамариддин ака, — Рашид ҳам анойи эмас, анча топқир эканлигини кўрсатмоқчи бўлди, — бир танишим бор, омадим келсин десанг, институтни битира солиб раҳбарлик ишига кириб олгин деб юрарди нуқул.

— Йўқ, оғайни... Мен бошқа нарсани назарда тутяпман.

«Нима бало, бирорта база ёки магазинга мудир бўлгин демоқчимиз бу» — хавотирланиб дилидан ўтказди Рашид.

Қамариддин ака зийрак ва сезгир одам, бу гал ҳам ўқиди Рашиднинг хаёлидан кечганини.

— Ўзингизни соҳангизда ишлайсиз. Жой кўп, радио, телевидение, газета-журнал редакциялари, нашриётлар.

Рашид ўз ҳиссиётларини яширишни билмасди — ҳозир ҳам ҳафсаласи пир бўлгани юзига қалқди.

— Ушанақа жойларда ишласангиз, биринчидан, ҳамма ёзувчи, танқидчилар қўлингизга қарайди. Иккинчидан, диссертация ёқламоқчи экансиз, албатта газета-журналларда мақолалар эълон қилиб туриш керак. Сиздан беркитмайман, бизда олинг қуда, беринг қуда деган гап бор. Биттасининг нарсасини боссангиз, сизники ҳам тез чиқади.

Рашид ўйланиб қолди. Қамариддин ака тавсия этаётган йўл, гарчи тўғри бўлса ҳам, унга сал эриш туюлди. Виждонга доғ тушмасмикин?

— Яна қайтараман, истеъдодни чиритиб юбормаслик учун ҳамма имкониятларни ишга солиш керак.

— Шундоқку-я...

— Мен сизнинг пок йигитлигингизни биламан. Лекин ҳаёт мураккаб. Гоҳида яхши ниятларни амалга оширмоқчи эканмиз, тадбиркор бўлишимиз керак, акс ҳолда умримизнинг охиригача ўртамиёна хизматчи, оддий лектор бўлиб юраверамиз. Сизни яхши кўрганимдан, сизга ишонганимдан айтяпман бу гапларни.

— Ўйлаб кўриш керак экан, — деди Рашид бўшашиб.

— Ҳа, ўйлаб кўринг. Телевидениедаги танишлар жой бор дейишди, ўйлаб кўринг.

Бу гапни эшитиб Рашидга жон кирди. Телевидение янги ташкил қилинган, у халқ орасида жуда катта қизиқиш уйғотган эди.

— Телевидениега бўлса ўтардим, лекин...

— Шошилманг, яна бир ўйлаб кўринг. Уйдагилар билан, қайнотангиз билан маслаҳатлашинг.

Қамариддин ака ўрnidан туриб магнитофоннинг тугмасини босди. Инглизча қўшиқ янгради.

— Мен, Рашидхон, олифтагарчиликни ёмон кўраман, ўзини фаришта қилиб кўрсатадиганлардан эмасман. Ақлли одам шароитга мослашишни билиши керак, ҳа, келажакда ҳам ўзи, ҳам бировларга наф келтира олиши учун шароитга мослашишни билиши керак.

Қамариддин аканинг гаплари Рашидни анча гангитиб қўйганди. Унинг фалсафаси гарчи Рашиднинг дорилфунунда олган сабоқларига қарама-қарши бўлса-да, мантиқдан холи эмас эди.

Рашиднинг юрагига ғулғула тушиб қолди. Қамариддин ака тавсия этган юксақларга бошловчи сўқмоқ мафтункор эди ва у борган сари кўпроқ Рашидни ўзига чорларди. Йўқ, Рашид ҳеч қачон виждонини сотмайди, ҳамма нарсага ўз кучи билан, ҳалол эришади.

Аммо Қамариддин ака айтганидек, шароитга мослашишни ҳам ўрганади. Бу эса айб эмас. Бунинг учун чувалчангдек суяги йўқ, капалакдек майин, балиқдек силлиқ, тўтиқушдек ҳозиржавоб, қўйдек ювош, мушукдек ялтоқ, тустовуқдек товланишни касб қилади. Аммо зиёни йўқ, нега у энди бир умр пиёда юриши керак?!

Рашид хотинига Қамариддин ака билан ўрталаридаги гапнинг ҳаммасини айтмади. Энг нозик томонларини яширди, чунки ўзи ҳақида хотинида яхши фикр туғдиришга ҳаракат қиларди. Хотинининг кўзига ҳатто хунуқроқ кўриниб қолишдан чўчирди, шунинг учун доим соч-соқолини қиртишлаб, ўзига оро бериб юрарди.

Телевидениега ишга жойлашиш имконияти Фаридани шошириб қўйди. Янги, ривожланидиган соҳа. Кечиктирмасдан шу ишни амалга ошириш лозим.

Эртасига Фарида Зубайда опага телефон қилди, янги иш ҳақида Зубайданинг фикрини сўради. Фариданинг режаси содда ва мантиқли эди. Ҳар қандай эркак ҳам ўзи истайдими, йўқми, хотини билан бамаслаҳат иш тутади. Агар Фарида Зубайда опани ўзлари тарафга оғдириб олса, иш янада осон кўчади.

— Қамариддин акангиз айтган бўлсалар иккиланманглар, чунки у киши етти ўлчаб бир кесадилар, узоқни ўйлайдилар, — деди Зубайда опа.

— Раҳмат, мана сиз ҳам маъқуллаяпсиз, жон-жон деб ўтадилар. Агар Қамариддин акам ёрдам берсалар, умр бўйи ўзимизни у кишидан қарздор деб ҳисоблардик.

— Бўлмаса кечқурун телефон қилиб, Қамариддин акангиз билан яна бир гаплашинглар. Агар осмонга сакрайдиган бўлсалар, ўзим жиловларидан тортиб кўярман. Хўп, оповси, соғ бўлинг.

Фарида сабрсизлик билан кеч бўлишини кутди. Лекин на ўзи, на Рашид телефон қилишга журъат этолмади. Ҳаёт-мамотлари Қамариддин аканинг қўлида эди, бирор ножўя гап қилиб унинг шаштини қайтариб қўйишдан чўчишарди.

Кечки соат ўнларга яқин Қамариддин аканинг ўзи телефон қилиб қолди.

— Вой сизмисиз, Қамариддин ака? — қичқириб юбораёзди Фарида.

— Бугун мени йўқлаган экансизлар, деб эшитдим.

— Ие, сизни овора қилибмиз-да, Қамариддин ака, ҳозир ўзимиз телефон қилмоқчи бўлиб турувдик.

— Хўш, қарор қандай бўлди? — Қамариддин ака одати бўйича хушҳол ва сертакаллуф эди.

— Қарорми? Қандай бўларди, сиз нима десангиз шу-да. Айтишади-ку, кимнингдир қисматини ўзгартиришга доим бошқа кимдир сабаб бўлади, деб. Трубкадан Қамариддин аканинг кулгиси эшитилди.

— Йўқ, Фаридахон, бу масалада шошмаган дуруст. Адангиз жуда зукко одамлар, ўша кишини олдиларидан ҳам ўтинглар.

— Вой, адамларга маслаҳат солмасдан бўларканми. Эшитиб жуда суюниб кетдилар. Қамариддин акангларнинг чизган чизигидан чиқмасанглар кам бўлмайсизлар, дедилар, — бирпасда ёлғон тўқиди Фарида. — Сизга салом айтишни, раҳмат деб қўйишни тайинладилар.

— Мендан ҳам салом айтинглар, — Қамариддин ака ҳузур қилиб кулди, — бўлмаса гап бундай. Рашидхон эртага соат тўртларда, йўқ, тўртга улгурмасам керак, яхшиси соат бешларда телевидениега борсинлар. Кираверишда, фойенинг олдида кутаман.

— Раҳмат, Қамариддин ака, шундай қизиқиб қолдикки, йўқ деб қолишса, нима қиламиз деб юрагимизни ҳовучлаб ўтирибмиз.

— Ҳа, энди озгина даҳмазаси ҳам бўлади. Лекин шу пайтгача бирор жойда гапимиз ерда қолмаган. Хўп, хайр, — Қамариддин ака трубкани илди.

Фарида ёнида қулоғини диккайтириб турган эрига илжайиб боқди.

— Иш беш, эртагаёқ опкириб қўймоқчилар. Аммо зўр одам-да!

— Ишонгим келмаяпти шунчалик силлиқ битишига, — Рашиднинг ҳам оғзининг таноби қочди. — Қўлидан келмай қолса-чи?

— Э, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Энди уйга телефон қилиб қўйиш керак. Атайдан сўради, адангларнинг олдидан ўтдингларми деб. Жуда пихини ёрган одам-да. Яхшиликни биздан кўра адамга қияпти, билади-да, адамдан унади, биздан нима унади?!

Фарида шошиб рақам терди.

— Алло, сенмисан, Босит?

— Мен, — эриниб жавоб қилди укаси.

— Адамлар уйдадилар?

— Кассеталаримни қачон қайтариб берасан? — саволни савол билан қарши олди Босит.

— Турибди кассеталаринг. Вақтим бўлмаяпти ташлаб ўтгани. Нима, ейилиб қоладими қўрқасан? Адамларни қақирвор.

— Ҳа, ейилиб қолади. Унақаси ҳеч қаерда йўқ, японники. Икки ойдан бери алдайсан, обориб бераман деб.

— Бўпти, оласан. Адамларни қақир.

— Қачон?

— Адамларни қақир деяпман сенга. Э кассетанг бошингдан қолсин. Эртага обориб бераман, бўлдимми?

— Кўчириб олишга яхши запислардан борми? — сира ҳовлиқмасди Босит.

— Э гапни кўп чўзмасдан адамларни қақир, зарур ишим бор, — тоқатсизланди Фарида.

— Зўрларидан топсанг, битта кассетани сенга совға қиламан.

— Бўпти, эртага гаплашамиз, — ён босишга мажбур бўлди Фарида.

— Ростдан топасанми?

— Ўв, ғалча, адамларни қақир деяпман, вақтим тигиз!

— Менга сенинг ҳиндча қўшиқларинг керак эмас, итальянчасидан кўпроқ бўлсин. Чао!

Босит адасини қақиргани кетди. Лекин ҳадеганда Умархон ака келақолмади. Ёки Фаридага шундай туюлдими, ниҳоят трубкадан Умархон аканинг вазмин овози эшитилди:

— Хў-ўш?

— Ассалому алайкум, ада. Яхши ўтирибсизларми? Ойимлар, болалар ҳаммалари яхшими?

— Ва-алайкум ассалом. Тузук...

— Узингизнинг соғлиқларингиз жойидами?

— Ҳм. Узинглар қалайсизлар? Куёв бола, қайнонанг?

— Яхши, ада, ҳаммаси яхши. Ада, битта гап чиқиб қолди. Қамариддин ака Рашид акамни янги ишга, телевидениега жойлаштириб қўяётган эдилар. Шунга сиз нима дейсиз? Қамариддин ака ҳам айтдилар, адангнинг олдидан ўтгин деб.

Умархон ака бир оз жим қолди.

— Телевидениеда нима қилади, артист бўладими?

— Вой, йўқ. Редактор бўладилар-да, адабий ходим. Артистлар гапирадиган гапни тайёрлаб берадилар. Қамариддин ака келажага яхши иш деяптилар, ҳа, кейинчалик кўтарилиб кетишлари мумкин экан.

— Ҳм... — деди вазминлик билан Умархон ака, кейин ўйланиб қолдими, анчагача жим турди.

— Ҳарҳолда обрўли жой, қачонгача лектор бўлиб корхонама-корхона санғиб юрадилар, — бижиллашда давом этди Фарида.

— Қамариддин аканг айтган бўлса майли, у ишнинг кўзини билади.

— Ҳа-да, биз ҳам шунинг учун дарров кўнақолдик. Қамариддин ака ҳеч қачон...

— Менга қара, адангга маслаҳат сол деган бўлса бундай қиласан, — қизининг сўзини бўлди Умархон ака босиқлик билан, — мендан битта нарса сўраган эди...

— Биламан, пальто! Айтдим, магазинни адресини айтсангиз бориб оладилар...

— Ушани, — худди қизининг гапини эшитмагандек давом этди Умархон ака, — у кишини овора қилмасдан ўзинг обориб берақол. Эртага ишхонамга ўтсанг, бериб юбораман.

— Майли, нечаларда борай?

— Фақат, таомилини келтириб тутқазасан, у нозик одам, кўнглига ҳар хил нарса келмасин. Чин юракдан совға дейсан.

— Вой, совға қиласизми, ада?! — Фариди ҳовлиқиб кетганини сезиб бирдан тилини тишлади, — майли, ада, пулини ўзимиз берамиз.

— Шунақа бой бўлиб кетдингми? — беғараз пичинг билан сўради Умархон ака.

— Ҳа, топаман пул. Икки ойлик стипендиямни, Рашид акамнинг маошларини йиғиб икки-уч ойда қутуламан қарздан.

— Бир йиллик стипендиянг у пальтонинг ярим нархига етмайди, — кулди Умархон ака. — Бўпти, қизим, совға мендан. Рашид акамни янги ишга жойлашиб олишига суюнчи.

— Раҳмат, ада. Рашид акам билан яхшилигингизни минг фойиз қилиб қайтарамиз.

— Бўпти. Мана, ойинг гаплашмоқчи.

— Ада, ада, бир минут. Рашид акам билан келишиб кооператив квартира олмоқчимиз. Шунга сиз нима дейсиз?

Умархон ака яна аллақанча фурсат жим қолди.

— Қайнонанг биланми?

— Йўқ, қайнонам қолади.

— Ярашмаган қилиқ қилма. Эшитганлар нима дейди, ёлғиз онасини ташлаб квартирага қочибди демайди? Ҳеч ким куёв болага ҳеч нарса демайди, ҳамма сени айблади.

— Э, унга яхши бўлади, ёлғиз яшаб ўрганиб қолган, битта ўзи катта ҳовлида маза қилиб яйрайди. Пулидан секин-секин қутулиб кетармиз.

Бу билан «оғирлиги сизга тушмайди» демоқчи бўлди. Қизининг ўзига етгунча усталигидан Умархон ака мийиғида кулиб кўйди. Аммо гап пулда эмас, уй оладиган бўлса ҳақини Умархон ака тўлайди, бунинг унга оғирлиги йўқ. Гап бошқа нарсада эди.

— Йўқ, — чўрт кесди Умархон ака, — қарғиш эшитадиган иш қилма.

У трубкани хотинига узатди.

— Гаплаш қизинг билан.

— Майли, ада, кейин маслаҳатлашиб кўрармиз, — бу масалани узил-кесил йўққа чиқаришни истамасди Фариди, — аммо пальто учун раҳмат.

Унинг кейинги гапларини адаси эмас, онаси эшитди. Она-бола узоқ гаплашишди. Ҳарҳолда қиз бола онаси билан кўпроқ сирдош бўлади-да.

Рашид сабрсизланиб гапнинг тугашини кутарди, лекин бўлди қилақол, деб буюришга журъат этолмасди.

Ниҳоят Фариди трубкани илди. Ичи пишиб кетган Рашид норозилик билдирди.

— Жуда чўзасан-да гапни!

— Бегона билан эмас, ойимлар билан гаплашдим-ку!

— Хўп, адангдан кел, нима дедилар?

— Э, ишлар зўр! — Фариди диванга ўтирди, Рашид унинг қаршисига креслога чўкди. Фариданинг кўзлари севинчдан порлаб, ошиқиб гап бошлади.

— Қамариддин ака сўраб юрган пальтони адамлар текинга совға қиладиган бўлдилар.

— Совға пуллик бўлармиди, — Рашид хотинига ўхшаб суюниб кетмади, — бунақа нарсаларга тобим йўқроқ. Қандайдир нопок иш қилаётгандек сезяпман ўзимни.

— Бўпти, сизни бундан озод қиламан, — пинагини бузмай давом этди Фариди, — ўзим элтиб бераман. Сираям хафа бўлмайди, чунки бу миннатдорчилик белгиси. Ишим битди, эшагим лойдан ўтди, деб индамай кетиш кўрнамаклик.

— Бувинг отинойи деб эшитгандим, бекорга эмас экан, — Рашид ҳовуридан тушиб иягини қашиди. — Қандай қилиб авраб қўйганингни билмай қолади киши.

Кутилмаганда ғалати бир фикр унинг миясига бигиздек санчилди: ҳозир унинг ўрнида Дамир бўлганида қандай иш тутарди, Қамариддиннинг ҳомийлигини қабул қилармиди ё буни тиз чўкишга йўярмиди? Ким билади, оғизда биз ҳаммамиз номусимизга гард ҳам юқтирмаймиз, амалда эса...

Эртасига эрталаб нонуштага ўтиргунларича унинг кайфияти жуда яхши эди. Дастурхон устида онаси йўқлигини кўриб кўнгли яна хиралашди. Қайнона-келин чиқишмаса азобини ўғил тортар экан. Қачон тамом бўларкин ўрталаридаги адоват?! Ё, дарҳақиқат, алоҳида туришсинми, шунда бир-бирининг қадрига етишармикин?!

Эр-хотин индамасдан ўтириб нонушта қилишди.

— Кеча кооператив квартира ҳақида гапирганингда аданг нима дедилар? — кўққисдан сўраб қолди Рашид.

— Квартира ҳақидами... — вақтдан ютиш учун Фарида қўлидаги чойдан хўплади, — аниқ бир гап айтмадилар, кейинчалик ўйлашиб кўрармиз дедилар. Лекин оладиган бўлсак ёрдамлашиб юборадилар.

Кучли одам бировларга ҳам куч бағишлайди, йиғлоқилар нолийвериб бошқаларни ҳам ҳолсизлантиради. Фариданинг шаддодлиги Рашиднинг ҳам руҳини тетиклаштирарди.

— Бўпти, биз кетдик, — Рашид ўрнидан турди.

— Тўхтанг.

Фарида шакафни очиб кечаси тайёрлаб қўйган кийимларини олди. Рашид янги костюм, оппоқ шойи кўйлак, чех галстуги, ялтироқ қора туфлини кўриб олдиниға қаршилиқ қилишга уриниб кўрди:

— Э, кўй-ей, нима, меҳмонга кетяпманми?

— Кияверинг. Кечқурун телевидениега учрайдиган одамсиз. Яхши уст-бошда гап кўп. Хору зор одамнинг ишга жойлашиши қийин бўлади, — деди қатъий Фарида. — Сиз садақа сўраб эмас, сенларнинг идорангни назарга илиб ишга кираётганим учун раҳмат айтларинг, дегандек боринг.

— Бизга кеккайган бойваччалар керак эмас, қашшоқ бўлса ҳам ҳалол ходим керак, деб думимни тугворишса-чи?!

— Унда, ҳазиллашувдим, бу кийимларни оғайнимдан бир кунга қарзга олувдим дейсиз, — балодек гапдон эди Фарида, унинг шу хусусияти эрига айниқса ёқарди.

У эрини кўнгилдагидек ясантириб кўча эшиккача кузатиб чиқди.

— Омадингизни берсин, — деди хайрлашаётиб.

Рашиднинг алланечук кўнгли бузилиб кетди, ортидан термулиб қолган хотинининг умидлари пучга чиқмаслиги учун энди қандай қилиб бўлса ҳам телевидениега ишга кириб олишни ўйлади.

У ишхонасида кунни аранг кеч қилди, шошилмасликка қанча ҳаракат қилмасин, барибир телевидениега тайинланган вақтдан ўн беш минутча илгари борди. Эшикдан нарироқда сигарет тутатиб Қамариддин акани кутди.

Қамариддин ака бир оз кечикиб келди, аммо жуда хушҳол, тетик эди. Рашид билан жилмайиб сўрашди, қўлтиғидан олиб, бинога бошлади.

Буфет ёнидан ўтаётганларида гўзаллиги ва қироати яхшилиги билан бутун республикага донг таратган диктор қиз учради. Ундан кейин машҳур хонанда, қизиқчи артист...

Улар учинчи қаватга кўтарилиб, катта хонага кирдилар. Қамариддин акани кўришлари билан хонадагилар ирғиб ўринларидан турдилар.

— Ассалому алайкум, Қамариддин ака, қани бу ёққа чиқинг.

Қамариддин ака бу ерда ўзини уйдагидек ҳис этарди, тўрдаги стол ёниға йўналди.

— Танишиб қўйинглар, шогирдлардан, — Рашидга ишора қилди у.

Ходимлар «хуш кўрдик» дегандек бош силкидилар. Рашиднинг лавлагиси чиқиб кетди. Илдам бориб Қамариддин ака кўрсатган курсига ўтирди, шундан кейин сал энгил тортиди.

— Бошлиқ кўринмайдилар? — сўради Қамариддин ака.

— Бошлиқни катта бошлиқ чақиртирган эди, ҳозир келиб қолади, — жавоб қилди қотмадан келган кўзойнакли йигит.

Бўлимдаги ходимларнинг ҳаммаси ёшлар экани Рашидга ёқди. Булар билан ишласа бўлади, ёшлар бир-бирини осон тушунади.

— Қамариддин ака, кўрсатувингизни летучкада мақташди, — деди бояги кўзойнакли йигит.

— Телевизор кино билан театрнинг омухтаси. Шунинг учун қуруқ гап кетмайди, — деди Қамариддин ака, — кўрсатувлар биринчи навбатда тамоша-боп бўлса...

Хона эшигида сарғишдан келган йигит пайдо бўлдию гап узилди.

— Бошлиқларнинг креслолари кўринишидан юмшоққина бўлса ҳам яширинган миxlари бўлади. Шунинг учун жойинг ўзинга буюрсин, — Қамариддин ака ўрнидан турди.

— Бемалол ўтираверинг, — йигит Қамариддин акани елкасидан босиб ўтқазди, — миxlарини суғуриб ташлаганмиз, — кулди у.

— Дарвоқе, танишинглар, Турғунали Очилович, бош редактор. Бу Рашидбек, укалардан.

Турғунали Рашидга қараб илиқ жилмайганча бош силкиб қўйди.

— Хўш, биз кичкина юмуш билан келгандик.

Қамариддин аканинг Турғуналига шахсий гапи борлигини сезган ходимлар ҳар нарсани баҳона қилиб, бирин-кетин хонани тарк этишди.

— Тушунган одамларнинг садағаси кетсанг арзийди-да, — муддаога ўтишга қарор қилди Қамариддин ака.

— Қулоғим сизда, — деди Турғунали.

— Бундан икки ойча муқаддам бўлимимизга битта одам керак, штат бўш ётибди дегандинг. Уша жой турибдими?

— Жой бўш ётса, керак эмас экан деб дарров штатни қисқартириб ташлашади.

Рашид бирдан бўшашиб, тарвузи қўлтиғидан тушди. Аммо Қамариддин ака тетик эди.

— Чакки қилибсан шошилиб. Мен сенинг гапинга биноан Рашидбекни етаклаб келувдим.

— Ушанда бир оғиз шипшитиб қўйганингизда бир иложини қилардик. Индамаганингизга...

— Хўш, энди иложи йўқми?

Турғунали хижолат чекаётганини яширмади.

— Бошқа бўлимлардан суриштириб кўриш мумкин.

— Йўқ, бошқа бўлимлар бизни қизиқтирмайди, — баланддан келди Қамариддин ака.

— Унда битта йўли бор, — деди Турғунали. — Раиснинг муовини билан гаплашиб кўрасиз. Уша киши бир оғиз айтса...

— Шу одамни сира жиним ёқтирмайди. Юракдан тариқча йўғ-у кек-кайишидан от ҳуркийди.

— Ҳа, гердайишни ўрнига қўяди.

— Энди бундай қиламиз, Рашидбек бебуйруқ бўлса ҳам ҳозирча иш ўрганиб турсин. Бу ёғини менга қўйиб бер, каттаконингга ўзим учрарман, фақат сендан жойинг борми, деб сўраса жой йўғ-у лекин одам керак дейсан. Илтимосимиз шу.

— Бўпти, домла. Одам ҳақиқатан ҳам керак!

Рашид уйига яёв қайтди. Иш жойини ўзгартириш, янги одамлар орасига бориш маълум безовталиқ билан боғлиқ. Тил топишиб кетаоламанми, раис рози бўлармикин, деган хаёллар миясини чулғади.

Фарида эрини ҳушчақчақ кайфиятда кутиб олди. Ҳали кийимларини ўзгартириб улгурмасидан:

— Овқатингизни олиб келаверайми, жаркоп қилдим, — деди, аммо ишингиз нима бўлди, деб сўрамади.

Рашид ичидан зил кетди, не-не умидлар билан ўтирган хотинини қандай ранжитади?! У ясама хурсандчилик билан қўлларини бир-бирига ишқади.

— Жаркоп тайёр экан, бунинг устига пиёзи анзурдек нодир закуска бўлса, нега овқатланмас эканмиз. Опкелавер!

Фарида жаркопни келтириб эрининг олдига қўйди, кейин ҳаяжон ва севинчини яширолмаб бир қадар тантанали овозда деди:

— Янги жойга ўтганингиз билан табриклайман, муборак бўлсин! Барча орзуларингиз... орзуларимиз амалга ошсин.

Рашиднинг юраги жиз этиб ачишди.

— Раҳмату, лекин табригингни икки-уч кундан кейин, масала узил-кесил ҳал бўлгандан кейин қабул қиламан.

— Масала ҳал, эртага эски ишингиздан бўшаб, индиндан телевидениега бораверишингиз мумкин.

Рашид ҳайронликдан донг қотиб қолди.

— Бирор жойга борсангиз уйга сира тўғри келмайсиз, қаёқлардадир санғиб юрасиз. Келишингиздан ўн минут олдин Қамариддин ака телефон қилди. Раис билан гаплашибди. Хужжатларини расмийлаштираверсин, деди.

Рашиднинг бутун вужуди бўйлаб ҳузурбахш бир ҳис таралди. Лаблари табассумга ёйилди. Шунчалик суюниб кетганини хотини кўриб турганидан уялди, қошларини чимириб сиполик билан:

— Аммо бало экан Қамариддин аканг, — деди.

Энди овқатдан олмоқчи эди, эсига онаси тушиб хотинига саволчан назар ташлади.

— Ойимларга алоҳида сузиб бердим. Чақирсам келмадилар, тобим йўқроқ, шу ерга опкелиб берақолинг, дедилар.

Хотинининг шу одати зўр эди, узоқ вақт кек сақлаб юролмасди, қасдлашишни билмасди, уришган одамлари билан дарров ярашиб кетаверарди. Лекин уришиб қолиши ҳам осон эди.

Кўнгли анча таскин топган Рашид хотинига боқди.

— Холодильникда қолиб кетган бирор шиша пиво бўлсамиди ҳозир.

— Топилади.

Фарида қандайдир куйни хиргойи қилганича ошхонага йўл олди. У шунақа эди, бирор юмуш билан овора бўлганида ёки овқат пишираётганида кўпинча ашула хиргойи қиларди. Хотинининг бу одати ҳам ёқарди Рашидга. Ашула айтяптими, демак ҳаётдан рози, эридан рози.

— Тағин ҳазил-ҳузул билан пиёниста бўлиб кетманг, — Фарида эрининг олдига бир шиша пиво қўйди.

— У, билим жамиятидагилар, интизомга муккасидан тушган одамлар бўлишади. Биз эса телевидениеда, санъат даргоҳида ишлаймиз. Санъаткорларни биласан, интизоми йўқроқ...

— Ҳали бузилиб кетаман денг...

— Ажаб эмас! Қозонга яқин юрсанг қораси...

— Нима?! — пўписа қилди Фарида. — Тағин кўрсатиб қўймай сизга қозонга суркалишни. Йиғиштиринг телевидениенгизни! Менга ўша интизомли лекторлар маъқул. Санъат даргоҳини орзу қилиб, тағин эрдан айрилиб ўтирмай.

— Айрилишга-ку айрилмасан-а, аммо озгина айнишим мумкин. Боя телевидениеда Қамариддин ака билан катта студиянинг ёнидан ўтиб кетаётсам дув этиб бир тўда ҳуру филмонлар, сарвқомат канизаклар чиқиб иккаламизни ўраб олишди. Бирдан десанг, ашула айтиб ўйинга тушиб кетишди. Бизни ҳам тортишди. Уйин билмаймиз деганимизга қўйишмай, йўқ, битта ташлайсизлар, деб туриб олишди, — атайдан юзига жиддий тус бериб гапирди Рашид.

— Кейин ташладингларми?

— Ташламаганингга қўйишармиди? Қамариддин аканинг қош қоқиб, муқом қилишини кўрсанг, ҳайратдан ёқангни ушлардинг, суяги йўқ экан занғарнинг! — ҳовлиқди Рашид.

— Сиз-чи?!

— Менга ҳам ўртага тушишга тўғри келди. Елка силкитиб, бир йўрғалаш қилиб берувдим, қийқириқ бўлиб кетди.

— Ҳо, ҳали йўрғалашни ҳам биласизми?! Ҳунарингизни бизга ҳам бир кўрсатсангиз бўларкан.

— Жоним билан. Сиз ашуласини айтинг, биз ўйинга тушайлик.

— Мен яллачи эмасман! — Фариданинг қовоқ-тумшуғи бирдан осилиб кетди.

— Шунинг учун яхшилаб ўйлаб кўр, ҳали кеч эмас, — гапни яна қизиқчиликка йўймоқчи бўлди Рашид.

— Иккинчи ичганингизни кўрмай, — деди ҳукмрона оҳангда Фарида.

— Сенга нима бўлди? — лаганбардорона кулди Рашид. — Ҳазилни тушунар эдинг-ку.

— Ҳазил, ҳазилнинг таги зил дейдилар, — совуқ овозда сўзланди Фарида. Рашид нима деб хотинини юпатишни билмай қолди. Нега мақтанди, нега ёлғон-яшиқларни тўқиди? Яхшики, ҳалиям вақтида тилини тийди, бўлмаса нақ балога қолар экан!

Фарида овқатни шошилиб еди-да, ичкари хонага кириб кетди. Ҳадеганда қайтиб чиқавермади. Нима бало, аразлаб шу пайтдан ётиб олдимми, деган хаёлга борди Рашид. Секин туриб ичкарига йўналди у ҳам. Қараса хотини ясаниб олибди, сандиқни титкилаб нимадир қидиряпти.

Рашиднинг баданидан совуқ тер қиқиб кетди. Наҳотки шу арзимаган ҳазилга аччиқ қилиб кетиб қолмоқчи.

— Ҳа, тинчликми? — деб сўради у.

— Уйга бориб келаман.

— Шу пайтда нима бор уйингда, кеч бўлиб қолди.

— Кеч бўлиб қолди деб хотинингизни ёлғиз қўйиб юборишга ишонмангиз, бирга обориб келинг.

Хайрият, араздан тушибди.

— Бемаҳалда нима деб борамиз.

— Бемаҳал эмас, энди тўққиз бўлди. Такси ўн беш минутда олиб боради.

— Ўзи нима гап?

— Адамларда ишим бор.

— Жуда шунчалик зарурми, бошқа кунни борармиз.

— Намунча таранг қиласиз. Қўрқманг, у ерда сизни ҳеч ким ўйинга тушишга мажбур қилмайди, — узиб олди Фарида, — ё ўйин-кулги йўқ жойга бормайсизми энди?

Рашид илжайди.

— Хўп, жуда бўлмаса сабабини билсак бўладими?

— Бориб раҳмат деб келамиз. Қамариддин акани бизга қилаётган яхшилиги адамларнинг орқаларидан.

— Телефон бор-ку.

— Вой, катталик қилиб адамларга телефонда раҳмат айтаманми, уят бўлмайдими?! Келишга ҳам арзитмади демайдиларми?! Уйлаб гапиряпсизми?

Рашид эриниб костюмини кийди. Зум ўтмай эру хотин отланиб ҳовлига чиқдилар. Онасининг уйи олдидан ўта туриб Рашид, одати бўйича эшикдан бош суқиб ваз тўқиди:

— Ойи, биз бир жойга зарур иш билан бориб келамиз. Дарров қайтамиз.

Узоқ жимликдан сўнг онаси зўрға овоз берди:

— Кейинги пайтда жуда кўпайиб кетди зарур ишинглар.

Тўғрилиқча «хўп, борақолинглар» десалар нима қиларкин? Нуқул қилдан қийиқ қидирадилар.

— Келиннингизнинг мазаси қочиб қолди, — Рашид сал ўдағайлаб берди. — Докторга обориб келаман.

— Вой оборавер, нега дўқ урасан менга? Йўлингни тўсаяпманми?!

Рашид эшикни «шарақ» этиб ёпиб, кўчага чиқиб кетди.

5

Улар йўлда магазинга кириб торт олишди.

Уй эгалари меҳмонларни қучоқ очиб қаршилашди. Умуман, бу хонадонда хурсандчилик ҳукмрон, Рашид қачон бормасин, ҳали бирор марта ҳам уларнинг тунд бўлиб ўтиришганини кўрмаган эди. Айниқса Фариданинг онаси келганларнинг атрофида гирдикапалак бўлиб, ўтқазгани жой тополмай қоларди.

Умархон ака хотинининг тескариси, оғир ва басавлат эди. Лекин у ҳам куёвининг ҳурматини жойига қўярди.

Меҳмонлар учун катта уйга жой қилишди. Хонтахта атрофига атлас кўрпачалар тўшалди, пар ёстиқлар қўйилди. Дастурхон ноз-неъматларга тўлдирилди.

Ҳаммалари, Босит билан кенжатой Асолат ҳам хонтахта атрофига ўтирдилар. Фарида чарм сумкасидан кўйлак олиб адасига узатди.

— Ада, кам бўлса ҳам кўп ўрнида кўрасиз. Рашид акамларнинг ишхоналарида бераётган экан, сизга атаб олибдилар, — ёлғон тўқишга уста эди Фарида.

Рашид кўйлакни дарров таниди, туғилган кунига онаси совға қилганди. Размери катта, модаси сал эскичароқ бўлгани учун лозимандага қилиб юборилар, деб олиб қўйган эдилар.

— Нима қилардинглар овора бўлиб, ўзларинг янги оила бўлсаларинг, — ҳам қувониб, ҳам ранжиб гапирди Умархон ака.

— Вой, қуруқ келиб бўладими, ада, — бижирлади Фарида. — Яхшиликка кийинг. Рашид акамнинг янги ишга ўтганлари эвазига совға сизга.

— Дарров тўғри бўлдими? Аммо жуда ўткир одам-да шу Қамариддин, — куёвига юзланди, — табриклаймиз энди, Рашидхон.

— Раҳмат! Сизлар бўлмаганингларда телевидениега ўтиш йўл бўлсин эди бизга.

Шу пайтгача ўртадаги гапни истехзо билан кузатиб ўтирган Босит:

— Ўв, муғамбир, кассеталарни олиб келдингми? — деб тилга кирди.

— Ушла! — Фарида сумкасида кассеталарни олиб укасининг олдига ташлади. — Кассеталарим уларда қолиб кетди, деб кечалари билан ухлолмай чиққандирсан!

— Бошқа бировда қолиб кетса бемалол ухлайверардим, сени эса одатингни биламан, — илжайди Босит.

— Менга нима қилибди? — Фарида эрининг олдида укасида шундай гап эшитганидан тутақиб кетди. — Иккинчи сендан нарса сўрамаганим бўлсин! Шунақаям молпараст бўласанми, хотинлардан баттар!

— Бу мол эмас, мия, бу музика, эстетик завқ манбаи! — яна тиржайди Босит.

— Вой, вой-ей, сенга ким қўйибди бунақа гапларни! Эстетик завқ эмиш! — аламзада кулди Фарида.

— Аммо, Боситхон, хушмуомалаликда сени олдинга тушадиган одам топилмаса керак, — кесатди Умархон ака, — тилинган бол томади-я...

— Бировлар ютиб юборадиган даражада ширин бўлгандан нима фойда? — деди Босит.

— Лекин бировлар туфлаб ташлайдиган даражада какра ҳам бўлиш керак эмас.

— Балки, — жилмайди Боситхон, — лекин сигирнинг орқаси бўлгандан, хўрознинг тумшуғи бўлган афзалроқ.

У дадасига бўш келмас, ўз фикрини ошкор айтишдан чўчимасди. Йўқ, у танциклик қилмасди, гап келганда отангни аяма, деган мақолга амал қиларди.

Умархон ака ўғлининг бетгачопарлигидан хафа бўлмасди, ҳали мурғак фалсафий фикрларини сабр-бардош билан тингларди. Унинг институтда олаётган таълимига зид фикр айтиб қўйишдан хавфсирарди. Фақат ўғлининг ўйламасдан гапиравериши уни бир оз ташвишга соларди.

Умархон ака ўтирган жойида «ихм» деб томоқ қириб қўйди. Унинг ҳатто томоқ қириши ҳам залварли эди. У танг аҳволга жуда кам тушар, тушиб қолгудек бўлса кўрсатгич бармоғи билан қулоғининг орқасини қашиб қўядиган одати бор эди. Мана ҳозир ҳам у қулоғининг орқасини қашиди.

— Ўв, гофил банда, неча йил ишлаб гап қайтарадиганлар бирорта бошлиққа ёққанини кўрмаганман. Ўжарларнинг қисмати оғир бўлади, бирор жойда қўним тополмайди, — тўнғиллади Фарида.

— Екатерина ўз фикрига эга одамларгагина суюниш керак деган экан. Фақат бефаросатлар тилёғламачиларни яхши кўради, — Боситнинг қизишмай сўзлаши отасига ўхшарди.

Умархон ака яна қулоғининг орқасини қашиди. Екатеринаси ўтган пошшолардан бўлса керак-ов! Шуларни ҳам билади-я! Кимга тортди бу хумпар. Умархон ака ўғлининг поклигини биларди. Узики минг хил кўчага кириб чиққан экан, майли, ўғли софдил бўлсин. Шунинг учун у Босит билан жуда эҳтиёт бўлиб гаплашар, баъзи ножўя сўз билан ўғлининг имонига лат етказиб қўйишдан чўчирди. Ўғлининг ҳалоллиги ёқар, аммо яшаши қийин бўлади деб хавотирланар эди.

— Энди, ўғлим, ёшлиқда одам шунақа олижаноб фикр-туйғулар билан тўлиб-тошган бўлади, — куёвининг олдида обрўсини сал тиклаб олмоқчи бўлган Умархон ака сийқаси чиққан гап қилди, — ҳақиқий мактаб мустақил ҳаёт кечирганда бошланади.

Босит бу гап тилини тийди. Умархон ака ўглининг ўз фикрида қолганини, фақат одоб юзасидан гап қайтармаганини сезди. Кўнгли кўтарилди.

— Ошхонадан хабар ол-чи, овқат нима бўлди? — юзланди у Фаридога.

— Э битта палов экан-ку, мен унинг ўрнида бўлганимда шу пайтгача ер чопиб, шудгор қилиб, шоли экиб, ундириб, ўриб, туйиб, гуруч қилиб, пишириб келган бўлардим, — Босит ҳам ўридан туриб опаси билан изма-из ошхонага йўналди.

— Булар шунақа, ҳалигача болалиги қолмаган, — Умархон ака жим ўтирмаслик учун куёвига гап қотди, — ҳеч чиқишолмайдилар.

— Ҳа, энди... — Рашид нима деб жавоб қилишни билмай қийналди, — тил учида жиқиллашилади, ўрталарида адоват йўқ.

— Адоват йўқ, — тасдиқлади Умархон ака. — Биттаси тўнғич фарзандман деб эркаланади, иккинчиси ёлғиз ўғилман деб талтаяди, аммо адоват йўқ. Қайнотаси билан ёлғиз қолиб гаплашиш Рашидга азоб эди. Яхшиям Босит кўп қолиб кетмай тез қайтди, дарров жонига ора кирди.

— Энди бошлашяпти, — тиржайиб хабар қилди у.

Кетма-кет Фаридо ҳам қайтиб келди.

— Ада, яна бирпасгина сабр қилинглар, — хушҳол эди у, — яхши кўришингизни билиб, кеч бўлса ҳам мантига айлантирвордим.

Умархон ака қизи кўнглини кўтариш учун атайдан манти қилганидан суюнди. Тўнғичи Боситнинг тескариси — устомонлиги ўзига ўхшаб кетади.

— Айни муддао бўпти, — ўзинг аралашиб яхши қилибсан, ойинг мантига йўқроқ. Бўпти, тезлаштиринглар, — қизига ижозат берди Умархон ака.

Аммо Фаридо ижозатдан фойдаланмади, адасининг ёнидаги курсига ўтирди. Ҳа, озгина сурбетлиги ҳам бор.

— Ада, — қувноқ овозда давом этди Фаридо. — Қамариддин акага аталган пальтонинг нархи қимматми?

— Нимайди?

— Сўраяпман-да.

— Қиммат.

— Ушандан Рашид акамларга ҳам битта қўшиб олайлик. Пулини бўлиб-бўлиб берармиз. Лекин албатта берамиз!

Умархон ака қизининг мақсадини тушунарди. Турмуш қурмасдан илгари жуда ҳам сўзини ўтказарди, ҳамма нарсани зўрлаб олдиранди адасига. Мана энди, оилалик бўлгандан кейин, мустақилликка интиляпти. Ўз аравасини ўзи тортмоқчи экан, бу яхши. Ҳа, тўнғичидан кўнгли тўқ, кунини кўриб кетади бу қиз.

— Мен болаларимга нарса сотмайман. Рози бўлсанг ҳадя қиламан.

— Ҳадя қилсангиз жон-жон дейману, — завқланиб кулди Фаридо, — аммо пулимиз бор. Жуда бўлмаса ярмини тўлайлик.

Дарҳақиқат қизи ўзига тортди, пишиқ-пухта.

— Пальто экану, бир гап бўлар, — танти бир овозда гапни якунлади Умархон ака. У қизи учун бутун молу дунёсини берворишга тайёр эди. Чучмалликни ёмон кўргани учун буни айтмади.

— Раҳмат, ада, яхши кунларингизда қайтарайлик, — севинчини яширмай чин юракдан ташаккур изҳор қилди Фаридо.

«Битта кўйлак опкелиб, пальто ишлаб кетяпти», хотинига қойил қолди Рашид.

— Текинни ундиришга устасан-а! — Рашиднинг кўнглидаги гапни шартта айтиб қўяқолди Босит.

— Чидаганга чиқарган, — Фаридо хаҳолаб кулди. «Ҳа, мен шунақаман, нима қилибди, ундирсам ўзимнинг адамлардан ундирибман, ҳаддим сиғади» деган маънони билдиранди бу кулги. Ҳарҳолда Умархон акага шундай туюлди.

— Оғиздагини олдириб ўтиргандан кўра, сен ҳам ўрган ундиришни, — қизининг ёнини олди у.

— Унда завқдан маҳрум бўлиб қоламан-да.

— Қандай завқдан? — ҳайрон бўлди Умархон ака.

— Учиш завқидан.

Умархон ака яна тушунмади.

— У нима деганинг?

— Дон топган кабутар, парвознинг завқини унутади...
Овқатланиб бўлиб, Рашид билан Фариди йўлга отланишганида, Шоиста опа кичкинагина тугун кўтариб чиқди.
— Пальтони опкетақол, қизим.
— Ие, ростдан ҳам шу пальтоми? — чеҳраси ёришди Фариданинг, — мен кучоғимга сизмайди деб ўтирсам...
— Асл мол шунақа бир қисим бўлади, тоза шерст-да, — тушунтирди Умархон ака.
— Маза қилар эканлар-да Қамариддин ака, — ҳайратини яширмади Фариди. — Енгиллигини-чи, қушдек-а?

6

Янги ишга борганда энг қийини биринчи қадамни қўйволиш эканини тушунарди Рашид. Ҳа, амал-тақал қилиб биринчи кунни ўтказса бўлди, нарёғи кетаверади.

У манзилга етганда, катта даврага чиқиб маъруза айтмоқчи бўлган кимсадек сезди ўзини. Кўз ўнгига хокисор илжайиб, оёқ учида юриб хонага кираётган одам келди. Йўқ, мана шундан асрасин. У шиддат билан эшикни итарди. Эшик юмшоқ очилар экан, хонага отилиб кирди, аранг мувозанат сақлаб, ғалати илжайганча эшик тагида тўхтади. Хонада одам кўп эди, ҳамма ҳайрон бўлиб унга қаради.

Тўрдаги столни эгаллаган Турғунали табассумини яширди.

— Келдингизми, Рашиджон, қани бу ёққа, — деб ёнидаги курсига имо қилди.

Рашид ғайритабиий рафтор билан орадаги масофани босиб, курсига ўтиб ўтирди.

— Кўришиб қўяйлик, — қўл узатди бош редактор.

Рашид қилган одобсизлигини энди тушунди, сапчиб туриб бошлиқнинг қўлини қисди. Хонадагиларга қараб:

— Яхшимисизлар, — деди.

— Хужжатлар ҳаммаси тўғри бўлдими? — сўради Турғунали.

— Ҳа, кадрлар бўлимига топшириб қўйдим.

— Унда ишни бошлайверасиз, — деди Турғунали, — фақат ҳозирча сизга алоҳида стол йўқ. Қайсиниси бўш бўлса, ўшанда қилаверасиз ишингизни. Менинг столим ҳам бундан мустасно эмас.

Рашид тушундим дегандек бош ирғади.

— Хўп, бўлмаса ходимлар билан танишиб қўйинг. — Бош редактор хонада ҳозир бўлганларнинг ҳаммасини номма-ном санаб чиқди. — Қолганлар билан, ассистент, расом дегандек, иш процессида танишаверасиз. Узлари Рашид...

— Сафаров.

— Бўпти, бизга саволингиз бўлмаса...

— Бор. Мен нима қилишим керак бўлади?

— Сизми? — Бош редактор бир дақиқага ўйланиб қолди. — Бизда унақа вазифалар аниқ тақсимланмаган... ҳозирча тўғри келган ишни қилиб кетавера-сиз... Хўш... ҳозирча Лолахон билан шоирлар чиқишини уюштириб тулинг, кейинчалик яна кўрармиз.

— Маъқул, — деди Рашид.

— Аввало, ҳамма шоирларнинг рўйхатини тузинг. Галма-галдан навбат бериб туриш учун.

Рашид тушундим дегандек яна бош силкитди.

— Сизга омад, — гапга яқун ясади Турғунали.

— Раҳмат, — деди Рашид. Энди у бош редакторнинг ёнидаги курсини бўшатиб қаергадир бориб ўтириши керак эди. Аммо ҳамма жой банд эди. Бунинг биринчи бўлиб Лолахон пайқади.

— Турғунали ака, мен бориб янаги ҳафтага студияга заявка ташлаб келаман, — зийрак жувон экан у, уялиб турган янги ходимга раҳми келди.

Қандайдир қоғозларни олиб хонани тарк этди. Рашид унинг столи қошига бориб ўтирди.

Ўтира солиб иш бошлашга уялди, атрофдагилар жудаям ғайратчан экану,

деб кулишларидан хавотирланди. Яхшиям телефон жиринглаб қолди-ю бош редактор трубкани кўтариб ким биландир сўзлаша бошлади.

Аста-секин ҳамма яна ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди. Рашид чўнтагидан рўчкасини чиқариб, бир варақ қоғоз олганича ўйга чўмди. Кўп ўтмай, у ўзи билган барча шоирларнинг рўйхатини тузиб чиқди.

Иккита дугонасини бошлаб хонага Лолаҳон кириб келди. Қизлар бош редактордан Лолахонни ярим соатга қўйиб юборишини сўрашди. Недурки, олдиларидаги магазинга япон пешонавоғи келганмиш, бориб опкелишармиш. Қизлар гаплашишар экан, вақти-вақти билан ер остидан Рашидга кўз қирларини ташлаб қўярдилар. Магазин баҳона, янги ходимни кўришга кирганлари ҳаммага аён эди.

— Қачондан бери мендан рухсат сўраб юрадиган бўлиб қолдинглар? — деди Турғунали. — Ноёб нарса бўлса қанот чиқариб учиб кетардинглар-ку.

— Сизни ўзи тушуниб бўлмайди, — Лолахон бижилдоққина экан, дарров жавоб қайтарди, — индамай кетса уришасиз, жавоб сўраса бунақа дейсиз. Бўпти, бундан буён сизни безовта қилиш йўқ.

Улар чиқиб кетишаркан, биттаси, сал бети қалинроқ эканми, қизиқсинаётганини яширмай Рашидга ошкора қаради. Рашид ҳам худди шу аснода бошини кўтарган эди, уларнинг кўзи учрашди. Учаловининг ичида энг зўри барибир Лолахон экан, дилидан ўтказди у. Дугоналари чиройлироқ бўлгани билан ўзига бино қўйган, сертаманнороқ туюлди унга. Лолахон эса очиққина, унча чиройли бўлмаса ҳам ёқимтой эди.

Қизлар кетгандан кейин Рашид тузган рўйхатини кўтариб бош редакторнинг столига яқинлашди.

— Бир кўриб боқинг, ҳеч ким эсимдан чиқиб қолмаганмикин?

— Дарров тузиб чиқдингизми? — ажабланиб боқди унга Турғунали. — Майли, кўрайлик-чи.

У қунт билан рўйхатни кўздан кечирди.

Рашид худди ҳукм кутаётган одамдек унинг оғзини пойлади.

— Тузук, умуман тузук, лекин бир-иккиталар қолиб кетибди, — Турғунали бешта шоирнинг номини атади.

Рашид қандай қилиб таниқли шоирларни унутиб қолдирганига ўзини ичида койиди. Бош редактор унинг изза бўлганини сезмаганга олди.

— Энди сиз бундоқ қилинг, — чап қошини кериб Рашидга олифтароқ қараш қилди у, — календарни олиб байрамлар, муҳим саналар, диққатга сазовор юбилейларни кўриб чиқинг-да, ўшанга қараб бир хомаки план тузинг, уч ойлик. Кейин план асосида кўрсатувлар тайёрлайверасиз, биз билан бамаслаҳат.

— Хўп, — Рашид жойига қайтишга шайланди.

— Фақат, жудаям шошилиш эмас. Пухта ўйлаб эрталарга тайёр қилсангиз ҳам майли.

— Хўп бўлади, — деди Рашид, боя шошилганига яна бир карра ўзини ичида сўқди. Жойига бориб ўтирди-да, хўрсиниб қўйди.

Чулдираб хонага яна иккита қиз кирди. Рашид ўрнидан туриб хонадан чиқиб кетди. Рост-да, нима у кўргазмага қўйилган матоҳми, истаган одам келиб томоша қилиб кетаверади. Коридорнинг охирида «чекадиган жой» деб ёзиб қўйилган экан. Сигарет олиб тутатди. Сал ўтмай, яна битта кашанда пайдо бўлди.

— Чекишдан топиладими?

— Марҳамат, — Рашид чўнтагидан сигарет пачкаси чиқарди. Яқин тутиб ундан сигарет сўраганлари кўнглини кўтарди, демак ўзларининг одамига айланяпти.

Кашанда никотиндан жигар тусга кирган тишларини кўрсатиб ишшайди.

— Боя катта студияда «Баҳор»нинг қизлари репетиция қилишди. Биринчидан кетворган, даюслар.

Рашид нима дейишини билмади, сал илжайган бўлди.

— Кўйлаклари шунақа юпқаки, — сигаретини чуқур тортиб кўзларини чақчайтирди кашанда, — бадани яққол кўриниб туради.

Рашиднинг бачканаликка, очиқ шаҳвоний гапларга тоби йўқ эди. Сигаретини кетма-кет тортиб урнага ташлади.

— Шуларни ҳам эр олармикин? — сўради кашанда, Рашиддан жавоб кутмай хулоса чиқарди, — ўзларига ўхшаган яллачиларга тегишса керак-да!
— Ким бўлиб ишлайсиз? — Рашид ҳам нимадир дейиши керак эди-да.
— Менми? Э менинг ишим зўр, осветительман. Ҳа, чироқ ўзимнинг қўлимда. Истасам шунақа свет туширишим мумкинки, ичак-чавоғигача кўриниб кетади.

Кашанда ҳиринглаб кулди. Рашид кетишга отланган эди, ҳамроҳи унинг йўлини тўсди.

— Аммо ташламоқчиман бу ишни. Камералардан чиқадиган аллақандай нур киши соғлиғига зиён эмиш. Ҳа, кони зарар дейишади. Аёлларга-ку, унчалик таъсир қилмасмиш, аммо эркакларга чатоқ дейишади, узоқ юраверсанг, бориб-бориб ишдан чиқиб қоларкансан.

— Шунақа денг...

— Сизни олдинлари бу ерда кўрмагандим. Мабодо дикторликка келмадингизми, конкурс бўйича?

— Йўқ, — зарда билан жавоб қилди Рашид, — артистлик менинг қўлимдан келмайди.

Аммо кашанда унинг зардасига мутлақо эътибор бермади.

— Қизиғи шундаки, аппаратлардан чиқадиган нур шундай кучли эканки, бутун бинога, ҳамма хоналарга таъсири ўтаркан.

— Бўлса бордир.

Кашанда яна унинг йўлини тўсди.

— Ўзи уйланганмисиз, келиннинг олдида шарманда бўлмасдан иссиғида қочиб қолиш керак бу ердан.

Рашид шилқим кашандадан кескин нари кетди. Қандай жойга келиб қолди ўзи — аёлларининг ҳаммаси жибилажибон, редакторлари осмонда, бош редактори ҳаддан ташқари бачкана, бошлиқ деган сал жиддийроқ, салобатлироқ бўлиши керак. Манави тишлари қорайиб кетган палиднинг эса миясида фақат яланғоч хотинлар. Э ўлсин, агар санъат даргоҳи шунақа бўлса! Рашид таъби тирриқ бўлиб ниҳоят ўз хонасига йўналди. Эшикни очди-ю, останда ҳангу манг бўлиб қолди. Бош редактордан тортиб ҳамма ходимлар қотиб-қотиб кулишарди. Рашид пайдо бўлгач, кулги яна ҳам авжига минди. Ўртада турган кашандани кўриб, Рашид баттар ажабланди.

Янги ходимни хижолатдан қутқариш учун бош редактор панжасини бигиз қилиб кашандага қадади, уни кулги бўғиб гапиролмасди, қалқиб-қалқиб аранг:

— Бу санғи режиссёримиз. Ёмон ҳазилкаш. Лақаби Сассиқ! — деди.

Энди Рашидга ҳамма нарса аён бўлди. Узини зўрлаб жилмайди. «Аммо боппладингиз» дегандек ўртада турган кашандага қаради. Бирдан яна эсанкираб қолди, ё тавба, оппоқ тишлари садафдек ярақлаб турибди-ку! Узини тутолмади.

— Ахир, боя тишларингиз сап-сариқ эди-ку!

Яна «гурр» кулги кўтарилди. Бош редактор шўрликни ҳиқичоқ тутиб қолди.

— Жо... жо... жодугар бу!

Кашанда худди циркдаги фокусчи сингари орқасини ўгирди, битта қўлини худди ниманидир тутиб олмоқчидек ҳавода ҳаракатлантирди, барчанинг диққат-эътибори ўша қўлда эди. Кашанда шартта бурилиб жилмайди. Рашид қай кўзи билан кўрсинки, унинг тишлари яна сап-сариқ эди. Нима ёпиштирди, тушунолмади.

Энди Рашид ҳам кулиб юборди. Ҳақиқатда уста йигит экан. Қандай қилиб лақиллатиб қўйганини билмай қолар экан киши.

— Набининг ҳунари шу, одамларни калака қилиб юриш, — деди Турғун-али.

У кулиб ўзини таништирди.

— Наби, кашанда.

— Артист бўлмаган экансиз-да, — деди Рашид ва ўз навбатида исми шарифини айтди.

— Ҳаётда биз ҳаммамиз ҳам қайсидир даражада артистмиз, ўйнаймиз. Фақат фарқи шундаки, кимдир билинтирмайди артистлик қилаётганини, кимдир билинтириб қўяди. Мана олинг бош редакторимизни.

— Овозингни ўчир, — ўдағайлади Турғунали.

— Кўрдингизми, сири ошкор бўлиб қолишидан кўрқиб овозимни

ўчирияпти. Бошлиқлар шунақа, ҳақиқатни эшитишни истамасалар, гапиришни ман этиб қўяқоладилар! Қуруллари буйруқ.

Рашид бошлиқ шаънига айтиладиган айбномани эшитишдан ийманди, гапни ҳазилга йўймоқчи бўлди.

— Бошлиқ бўлиб кўрмаганман...

— Омадингиз бор экан, чунки ҳокимият одамни бузади. Мана бизнинг бошлиғимиз олдинлари бинойидек шахс эди. Ҳозир зулук билан гиламга айланган.

— Ув, бўлди! Масхарабозликни йиғиштир, — дўқ урди бошлиқ.

— Зулук бўлиб ҳар куни ходимларнинг қонини сўради ва ҳар куни гилам бўлиб, бошлиқларнинг пойига тўшалади.

Рашид кулишни ҳам, кулмасликни ҳам билмасди.

— Яна битта камчилигим бор, раҳмдилман. Бўлмаса аллақачон сендақа ялқовга давлат пулини бекорга тўлиб ўтирмай, қувиб юборган бўлардим.

Телефон жиринглаб қолиб гапни бўлди, бош редактор трубкани кўтарди.

— Лаббай? Ҳа, мен. Ие, ассалому алайкум... — бирдан унинг овози ўзгарди.

Турғунали трубканинг оғзини қўли билан беркитиб Набига қаради.

— Югур, раиснинг муовини сени йўқлаяпти. Ишқилиб кечаги кўрсатувинг силлиқ кетганмиди, бирор ишкали йўқми?

— Қанақа ишқал? Яхши кетди.

— Бўпти, югур.

Наби илдам юриб чиқиб кетди. Бош редактор оғзи қулоғига етгудек бўлиб ишшайди.

— Бу хумпардан шунақа қилиб қутулмаса қулоқни қоқиб қўлга беради, — кейин трубкага гапирди. — Эшитаман, Қамариддин ака. Ҳа, раҳмат. Узингиз яхшимисиз? Ҳа, ҳа... бўлмасам-чи. Ҳа, келдилар. Мана шу ердалар. Ҳозир бераман.

Бирдан хонадагилар жим бўлиб қолишди. Бош редактор Рашидга қаради.

— Сизни.

Рашид дик этиб турди, бориб трубкани қулоғига тутди.

— Эшитаман? Э, ассалому алайкум. Ҳм... раҳмат, Қамариддин ака, раҳмат. Ҳа, бошлавордик, — Рашид беўхшов илжайди. — Ҳа, бўлмасам-чи. Хўп, хўп. Раҳмат, Қамариддин ака, катта раҳмат. Хўп, хайр. Кеннойимларни сўраб қўйинг.

У трубкани қўйди-да, жойига бориб ўтирди. Таъби хиралашди, Қамариддин ака чакки телефон қилди. Ҳамманинг олдида яна бир марта ошқор бўлди унга ҳомийлик қилгани. Қолаверса, Қамариддин аканинг битта гапи унга ёқмади. «Фарида билан бир келасизлар, янги лавозимни ювамиз» деди. Борамиз эмас, келасизлар, деди. Биладиди-да, қуруқ бориб бўлмаслигини. Пальтони-ку, индамасдан олди, йўқ, яна совға ундирмоқчи, ўзига етгунча суллоҳ экан. Умархон акани соғиб ичади, шекилли. Яхшиям қайнотаси бор.

— Рашид, сизни телефонга, — бош редакторнинг овози унинг фикрини бўлиб юборди.

— Мени? — ажабланди у, наҳотки яна Қамариддин ака бўлса. Илдам бориб трубкани олди. — Лаббай?

— Рашид ака, ўзингизми?

У хотинининг овозини дарров таниди.

— Ҳа, нима гап?

— Қалай, жойлашиб олдингизми? Яхши кутиб олишдимми?

— Ёмон эмас, — овозини пасайтирди Рашид.

Бош редактор ўрнидан туриб хонани тарк этди, бошқалар эса Рашидга эътибор бермасликка ҳаракат қилдилар.

— Буйруқ чиқдимми?

— Энди. Бу ернинг телефонини дарров қаердан билақолдинг? — янаям овозини пасайтирди у.

— Нима? Қаттиқроқ гапиринг!

— Нима ишинг бор эди?

— Ўзим, ҳол-аҳвол сўраб қўяй дедим. Майли, вақтингизни олмай.

— Институтингга бормадингми? — гапни бурди Рашид.

— Энди бораман. Келишингизга нима овқат қилиб турай?

— Институтга борадиган бўлсанг, қандай улгурасан?

— Ойим билан ярашдим. Қайласини қилиб турсалар, келиб лағмон қилиб бераман.

— Яхши. Майли бўлмаса.

— Тўхтанг, ёнингизда пулингиз борми?

Фарида ҳам кўп ғалча-да. Ахир атиги бир сўми борлигини билади. Ҳамминг олдида қандай қилиб айтади буни.

— Нимаиди?

— Майли, озгина пул обориб бераман.

— Нега энди?

— Янги ишга ўтганингизнинг суюнчисига ойимларга бирор нарса кўтариб келасиз.

Хотининг химматига кўпинча қойил қоларди Рашид.

— Кўявер, ўзим топарман. Лекин... нима олиш керак?

— Анчадан бери духоба нимча сўраб юрувдилар.

— Нима деяпсан? — Рашид ўзини босолмади. — Қанча туришини биласанми?

— Бўпти, истаган нарсангизни олиб келавинг, нимчани кейинроқ олиб берарман.

— Хўп, — Рашид трубкани қўйди, терлаб кетганини энди пайқади. Жўйига ўтирди-да, дастурмолини олиб секин юз-кўзини артди.

— Қани у? — шу пайт қора маврдек ўкириб хонага Наби бостириб кирди. — О, Яго, сендек тасқара мен қора арабни лақиллатар экан, чўл қурбақаси бўлиб туғилганим афзал эмасмиди?

— Ҳа, қанақа бўларкан бировни лақиллатиш? — деди Мансур истехзоли илжайиб. — Алам қиялпими?

У Рашиднинг кўзига сал қитмироқ бўлиб кўринди.

— Алам қилгани йўқ. Аксинча қойил қолдим, — сидқидилдан гапирди Наби, — аммо болади. Бошлиқнинг ҳузурда одам кўп экан, чорак соат қабулхонасида ўтирдим. Охири қабул қилди. Кириб, чақиртирган экансиз, дедим. «Ким айтди» деб сўради. Ўша заҳоти ҳаммасига тушундим у орқамга қочдим.

Хонада кулги кўтарилди.

— Бироқ огоҳ бўл, Турғунали! Сени интиқом кутади. Абу Алайх ибн Наби сенга уруш эълон қилади. Ҳазовот! Ҳазовот! — ҳайқириб хонани бошига кўтарди Наби.

Шу аснода остонада бир кимса пайдо бўлди. У ўрта бўйлидан пастроқ, хомсемиздан келган, қип-қизил яноқлари тарам-тарам, сочларига оқ оралаган.

— Мумкинми? — ўта мулойим овозда сўради у.

— Кириб, — уни Мансур қарши олди. Ҳарҳолда бош редакторнинг муовини эди-да.

— Ассалому алайкум, — чўзиб саломлашди кимса, кейин оёқ учида юриб хонани айланганича ҳар бир ходим билан қўл олишиб сўрашди. У гарчи кулмаётган бўлса ҳам бутун қиёфаси кулиб тургандек эди. Мансур «хизмат» дегандек унга кўз ташлади.

— Назм билан ким шуғулланади? — ипакдек майин овозда сўради кимса.

Мансур писмиқроқ эканини исбот этди: кимсани Рашидга рўпара қилди.

— Домлажон, шеърият мана бу оғайнимизга қарайди. Бемалол ўтириб суҳбатлашавинглар, — у текин томоша кўриш иштиёқида мийиғида жилмайди.

Лекин Рашид хафа бўлмади, қайтанга зиммасига жиддийроқ иш юкланганидан кўнгли кўтарилди.

— Ўтиринг, домла, — у курси кўрсатди муштарийга.

— Ташаккур, — текис тишларини кўрсатиб жилмайди кимса, — аввалам бор, ухахон, ижозатлари билан ўзимни таништираман.

Ҳа, албатта, дегандек бош силкиди Рашид. Хушмуомалаликда у домладан қолишмас эди.

— Камина тилшунослик институтида илмий ходим бўлиб ишлаймиз. Қарийб ўттиз йиллик меҳнат ва фаолиятимизни кўҳна қўлёзмалар тафтишига бағишлаганмиз. Талайгина илмий ишлар ҳам чоп эттирганмиз. Бироқ болаликдан яна бир нафис нимарсага ишқимиз тушиб қолган. У ҳам бўлса назм. Йўқ,

бу ҳавас эмас, бу юрак исёни, дил амри, эҳтирос ғалаёни. Шу ашъорлардан бир тутамгинасини журъат қилдим ҳузурингизга олиб келгани.

— Майли, кўрайлик, — чиройли гапиришни билмаганига афсусланди Рашид.

— Бажонидил, ният ҳам шул, — кимса қўлидаги анчагина оҳори тўкилиб қолган қоғоз папкасини авайлаб очди. Жуда саранжом-саришта одам экан, янги бўлмаса ҳам, аммо топ-тоза кўйлагининг ҳамма тугмалари солинган, шимининг тахи бузилмаган, аллақандай эскича модада тикилган кавушсифат туфлиси ярақлайди.

— Эътибор берган бўлсангиз, ухахон, аксарият тахаллуслар арабий. Мен шундан қочиб Чақмоқ тахаллусини танлаганман. Бирламчи бу сўз туркий, иккиламчи ният холис, кошки каминанинг шеърларини мутолаа қилган ўқувчининг юрагида чақмоқ чақнаб, бир лаҳзага бўлса ҳам борлигини нурафшон этса, яъни, масалан, ёритса. Мен сўзларнинг маънисини титкилашни бениҳоя яхши кўраман, чунки тилимиз жуда бой. Масалан, офтоб ва ойнинг бир талай номлари бор. Хусусан, офтобни олайлик: қуёш, шамс, бадр, ховар, хуршид. Энди ой: қамар, ҳилола, моҳ ва ҳоказо. Устоз Фирдавсий қуёшнинг минг бир номини атаган эканлар.

Бинойидек билимдон одам экан, деган қарорга келди Рашид.

— Анчадан бери юракка тугиб қўйган ардоқли орзуйимиз бор, — кимса уялиб ерга боқди. — Камина ҳам ойнаи жаҳонда бир кўринсак, шеърларни ўзимиз қироат қилсак дегандик. Зеро, арузда ёзилган шеърларни ҳамма ҳам саводли ўқиёлмайди.

Чақмоқ бир даста қоғозни Рашидга узатди.

— Жуда соз, — Рашид шеърларни олиб биринчисига кўз югуртира бошлади.

— Жавобига қачон учрай? — жилмайди Чақмоқ.

— Агар бирпас сабр қилсангиз, ҳозироқ ўқиб чиқаман. Атиги саккизтагина экан.

Ҳеч қайси редакцияда бунақа тезкорликнинг гувоҳи бўлмаган Чақмоқ сал эсанкираб қолди.

— Унда айни муддао бўлур эдику-я. Кутаман, албатта кутаман.

Мансур ўқиётган нарсасидан бошини кўтармай янги ходимнинг тажрибасизлигидан мийғида кулиб қўйди.

Одатда, асар олиб келган муаллифлар натижасини эшитиш олдидан озми-кўпми ҳаяжонланадилар. Бироқ Чақмоқ мамнун бир кайфиятда ўтирарди. Ун минутлар чамасида Рашид шеърларни ўқиб чиқди, пешонаси тиришиб бошини кўтарди.

— Қалай, пичагина бўлса ҳам баҳра олдиларми?

— Хўш... аруз вазнини, албатта, яхши билар экансиз...

— Мени афв этасиз, ухахон. «Ҳаёт ширин» ғазалининг сўнгги байти таважжухингизни жалб этдими? Чунончи:

**Аё дўстлар, шул қадар ширин эрурким бу ҳаёт,
На қиёмга, на ҳолвага, на асалга бор ҳожат.**

Мансур пиқ этиб кулди, лекин шу заҳоти усталик билан йўталга айлантирди.

— Айтяпман-ку, шеърларингизнинг шаклига эътирозим йўқ, қофия, туроқ, вазн ҳаммаси жойида, — Рашид ҳеч қачон бунчалик азоб чекмаган эди.

— Офарин, ҳазор ташаккур сизга, — таъзим қилди Чақмоқ.

— Аммо, домла Чақмоқ... мазмун масаласига келсак, анча саёз, фикр яланғочроқ, сийқаси чиққан гаплар.

— Бале, ўшандайлари ҳам учрайди. Локин мен рози, сизга саёзроқ, туюлган бир-иккитасидан воз кечамиз. Маъқулини олиб қолаверасиз. Ҳеч қачон, ҳеч қандай ёзувчининг ҳамма асари бир савияда яратилмаган. Бирида бадиият кучлироқ, бирида заифроқ, — силлиқ балиққа ўхшарди бу одам, тутқич бермасди.

— Домла Чақмоқ, шеърларингизнинг ҳаммаси ҳам, нима десак экан, кўпол туюлмасин-у, замонамизнинг руҳига унча мос келмайди.

— Офарин, мен эскича услубда ёзаман, зеро росмана адабиёт жонкуяри-ман. Чуқур мазмун, баркамол шакл тарафдориман. Бугун туғулиб, эртага унут

Ф. МУСАЖОН ◆ БОҒ КУЧАМНИ ҚУМСАЙМАН ◆ ҚИССА

бўлиб кетадиган ҳозиржавоблик менга ёт. Балки мени эски тоифа кишисига чиқарарсиз, аммо на чора, ишқ-муҳаббат, гўзаллик, латофат куйчиси бўлишлик, ғазалхон шоир бўлишлик пешонага битилган экан.

— Ҳамма гап ўша гўзалликни ўзига хос, ширали овозда куйлай олишда.

— Бўлди, бўлди, — Чақмоқ ҳеч нарсани ўзига юқтирмас, зиғирдай хафа бўлмасди, — мен сизнинг фикрингизни тушундим, укахон. Бундай қилсак, сизларда ажойиб кўрсатув бор. Олдин ғазал ўқилади, кейин мақом ижро этилади. Тиллақош таққан хонанда панжара ортдан фиғон чекиб куйлаганида одам худди ўзини ўтмишга сайру саёҳат қилгандек ҳис этади. Ҳайҳот! — Чақмоқнинг кўзлари чақнаб кетди, — бизнинг шеърлар ана шунақа кўрсатувларга бамисоли узукка кўз қўйгандек мос тушади.

— Ана энди ўзингизга келдингиз, домлажон, — гапга аралашди Мансур. Бир амаллаб янги ходимни қутқармаса, бола бечора калаванинг учини йўқотиб қўйди. — Сиз айтган кўрсатувларни тайёрлайдиган музика бўлими бор. Сиз, яхшиси, дурдоналарингизни ўшаларга олиб бориң.

Чақмоқ Мансурга синчков назар ташлади.

— Музика редакцияси бўлса шеърни тушунишармикан?

— Бу ёғи гардкам! Ажаб эмас бир-иккита шеърингизни ашулага ҳам солиб юборишса.

— Оҳ, оҳ, оҳ, қани энди ашулага солишса. Мен ўзи жуда мусиқий қилиб ёзаман. Аслида уларни ўқиш эмас, куйлаш керак. Улар тайёр ашула.

Мансур соатига қаради.

— Ие, тушлик пайти ҳам яқинлашиб қолибди-ку. Овқатга чиқасизми, Рашид.

Ўқ нишонга теккан эди.

— Майли, мен борай бўлмаса, овқатга чиқиб кетмасларидан учрашганим маъқул.

Чақмоқ камоли одоб ила олдин Мансур, кейин Рашиднинг қўлини қисиб хайрлашди, виқор билан юриб чиқиб кетди.

— Товба, вужудидан моғор ҳиди келади-я! — заҳарханда билан илжайди Мансур, — тагин ҳам омадингиз бор экан. Ҳалимдеккина, беозор одам экан. Лекин бошқа тоифаси бор — улар шиддаткор, муттаҳам ва ҳужумкор бўлади. Зўрлик, лўттивозлик билан ўтказади нарсасини.

Рашид бош силкиб қўяқолди.

Ўринбосарларга ҳамма жойда ҳам муносабат ғалатиноқ бўлади. Уларга раҳбар деб суяна олмайсан, негаки барибир ҳал қилувчи гапни бошлиқ айтади, иккинчи тарафдан, назарга иласанми, йўқми, унинг фикри билан ҳам ҳисоблашишинг керак, зеро у ҳам ярим бошлиқ.

Муовинлар асосан икки тоифага бўлинади. Биринчиси жонҳалак ўринбосарлар, уларнинг бутун умри ҳокими мутлақ бўлишга сарф этилади. Фараз қилинғ, баланд қум барханининг чўққисида юмшоқ духоба курси турибди. Жонҳалак ўринбосар эмаклаб чўққига интилади, энди маррага етай деганда сирғалиб пастга тушиб кетади. Аммо у тинчимайди, яна тирмашиб юқорига эмаклайди, яна сирғалиб тушади. Узоқ йиллар давомидаги уринишлари беҳуда тугагач, юрагида нафрат уйғонади. Бу тоифадаги муовинларнинг ҳақинчи башараси айниқса бошлиқ отпускага кетиб ҳокимият тепасига вақтинча ўтирганда яққол намоён бўлади. Улар ходимларнинг ҳурматини қозониш учун ё ўта мулойим бўлиб кетадилар, ё ўта золимлик қилиб ҳокимиятнинг лаззатини суриб қоладилар.

Иккинчи тоифа муовинлар — бу ўта эҳтиёткор, қўрқоқ, ношудроқ, такаббурроқ одамлар. Булар абадий муовинлар. Оддий ходим бўлишга бўйинлари ёр бермайди, раҳбарликнинг эса масъулиятдан чўчидилар. Жавобгарликни, ишни ташкил қилишни бўйинларига олишга журъатлари етмайди. Ниобарин, умр бўйи муовин бўлиб юраверадилар.

Бошлиқлар эса ўринбосар қайси тоифага кирмасин барибир менсимайди. Кучидан фойдаланади, ишлатади, бироқ ҳеч қачон ўзига тенглашишини истамайди, коллектив олдида беҳурмат қилишга интилади. Зеро, муовин унинг биринчи рақиби. Ҳокимият эса энг ширин нарса. Ҳамма нарсани бўлашиш мумкин, бироқ ҳокимиятни бўлашишининг иложи йўқ, чунки ҳокимият мутлақликка қурилади, мутлақликни яхши кўради.

Мансур қайси тоифа ўринбосарларга киришини Рашид, табиийки, ҳали

билмасди. Шунингдек, Турғунали қандай бошлиқ — бу ҳам унга қоронғи эди. Аммо барибир Мансурга нисбатан Турғуналига зўрроқ ҳурмат билан қарарди.

Тушлиқдан кейин редакцияда чоп-чоп бошланиб, иш қизиб кетди. Айниқса, Набининг ташвиши кўпайди. Театрдаги репетициядан бўшаган актёрларнинг катта группаси соат учга етиб келиши, роппа-роса соат тўртда бир соатлик телеспектакль трактининг бошланиши лозим эди. Наби катта студияга ассистентини жўнатди. Ишчилар декорацияни битириб, ёритувчилар чироқ қўйиб туришини тайинлади. Узи артистларнинг олдига югурди.

— Менга қаранг, Лолахон, Зиё Назаровичнинг олдиларига кириб, манави текстга қўл қўйдириб чиқинг, — Турғунали Лолахоннинг бошлиқлардан ҳайиқмаслигини биларди. Қўлидан келмайдиган иш йўқ, жуда уддабурон. Айниқса кўрсатувлардан кейин бўладиган муҳокамаларда ўз фикрини раҳбарларнинг башарасига шарт-шурт айтаверади. Доим редакциянинг, редакторларнинг манфаатини қаттиқ туриб ёқлайди.

Лолахон чиқиб кетганидан кейин Рашид хаёлга ботди.

Лекторлар жамяти билан телевидениенинг ўртасида ер билан осмонча фарқ бор экан. У ернинг одамлари обрўлари тўкилиб қолишидан қўрқадиларми, сира ҳазиллашмайдилар, сипо, жиддий кўринишга ҳаракат қиладилар. Бу ерда эса тескариси, ходимлар нечоғлиқ содда бўлишга тиришадилар, майнавозчилик, ҳазил-мутойиба жонлари. Хуллас, бу ерда иш қизиқ ва мароқли эди.

Кўп ўтмай, Турғунали қандайдир мажлисга кириб кетди. Лолахоннинг қўли-қўлига тегмас, бутун қоғозбозлик ўшанинг бўйнида экан, ҳали хатлар бўлимига, ҳали программалар редакциясига юргани-югурган. Фақат Мансур миҳлаб қўйгандек ўтириб нималарнидир ўқирди.

Рашид Шайхонтовур бекатига бориб газета дўконидан йиллик календарь харид қилиб келди. Утириб календарни варақлади, яқин уч ой ичида қандай саналар бор, қоғозга кўчирди.

Шу пайт хонага шитоб билан юриб Лолахон кириб келди.

— Кечирасиз, Рашид ака, столдан ойлик планни олай, янаги ҳафтанинг программасини сўрашяпти, — деди у.

— Бемалол, бемалол, — Рашид ирғиб ўрнидан турди.

Лолахон столнинг тортмасини очиб керакли қоғозларни олди.

— Бўлди, ўтираверинг. Бзовта қилганим учун узр.

— Йўғ-э, сиз кечиринг мени, жойингизни эгаллаб олганим учун.

— Вой, жой ҳамманики, ейилиб қолармиди, — деди Лолахон ва яна шошилганича чиқиб кетди.

Рашиднинг кўнгли ёришди. Лолахон шаддодроқ бўлса ҳам очик, гаплашадиган жувон экан. Бошқаларнинг олдида Рашид ўзини ноқулай сезарди, аммо Лолахон билан ҳеч қандай хижолатвозликсиз бемалол сўзлашарди. Айниқса Лолахон унинг исмини атагани, устига-устак ака деб мурожаат қилгани Рашидга мойдек ёқиб тушди. Бу ҳам ўзига яқин олганидан-да!

Рашид кечга томон уйига қайтар экан, ўзини анча енгил ҳис этарди. Биринчи иш куни ёмон ўтмади. Эртага осонроқ бўлади. Бирдан Фариданинг телефонда айтган гапи эсига тушди. Онасига совға олиши керак, аммо пул қани? Майли, магазиндан дурустроқ матоҳ тополмадим, бисотингдан бирор нарса чиқар, деб хотинини аврайди.

Товба, Лолахон қурмагурнинг айрим қилиқлари Фариданикига ўхшаб кетар экан. Фарқи Фаридани сал кувроқ эди, Лолахон эса анчайин содда экан. Лекин Рашид Лолахонга ёқди, ёқмаса биринчи кундан дарров ака деб чақирармиди?

7

Баҳор Ўзбекистонда қисқа бўлади, май ойига қолмай ҳамма дарахтлар гуллаб, барг ёзади. Ҳарорат ҳам майнинг ўрталариданоқ ёзникидан қолишмайди.

Баҳор кирган тунлардан бирида Рашид нотинч ухлади. Фариданинг бутун аъзойи бадани қақшаб оғриб, у туни билан нолиб чиқди. Ҳол сўраса «вой, билмайман нима бўляпти, тинч қўйинг» деб шаштини қайтарди.

Рашиднинг юрагига ғулғула тушди. Фариданинг битта ёмон одати бор,

хунук гап эшитса дарров касалликка солади ўзини ё ростдан касал бўлиб қолади. Наҳотки, хотини ишхонага телефон қилиб Рашиднинг сиридан воқиф бўлди? Гап шундаки, куни кеча редакция ходимлари ишдан кейин хоналарида бир соатга қолиб, Лолахоннинг туғилган кунини нишонлашди. Йигитлар Лолахонни, дугоналарини мақташди. Рашид ҳам Лолахонга бир-иккита қочирма қилди. Бундай нарсаларни хотинга айтадиган аҳмоқ борми?!

Бироқ Фарида кечаси билан ухламай тўлғаниб чиқди. Эрталаб туришлари билан Рашид яна ҳол сўради.

— Ишга кетаётиб уйга доктор чақиртирайми? — деди ниҳоят.

— Керак эмас, — Фаридага гап ёқмасди. У бирдан ўрнидан ирғиб туриб ҳовлига югурди. Ташқаридан унинг узоқ, қийналиб ўхчиётгани эшитилди.

Энди Рашид хотини ростмана касал бўлганига ишонди, лекин куйиш билан бирга сал мамнун ҳам бўлди. Демак ишхонадаги ўтиришдан беҳабар... У ҳовлига чиқиб хотинига яқинлашди, Фарида унинг билагига осилди.

— Вой, бошимни қаттиқ қисинг, ёмон кўнглим озаяпти.

Рашид иккала қўли билан хотинининг чаккаси аралаш пешонасини маҳкам қисди. У энгашволиб ҳамон ўхчирди. Рашиднинг хотинига раҳми келди.

— Ботмайдиган бирор нарса еб қўйган бўлишинг мумкин.

— Э... қўйсангиз-чи... нима ердим!

Рашид хотинини танимасди, нега бунақа гапёқмас бўлиб қолди. Эру хотиннинг ғалвасини эшитиб ўз хонасидан Матлуба хола чиқди. Пилдиллаганича келиб келинининг афтига синчков назар ташлади, кейин курагига шапалаб урди.

— Бўпти, қаддингизни ростланг. Қўрқманг, буни давоси бошқа. Ҳа, қани мен билан бу ёққа юринг-чи.

Матлуба хола Фариданинг қўлтиғидан олиб ўз хонасига етаклаб кетди. Онасининг ғамхўрлиги Рашидни тўлқинлантириб юборди, меҳри жўшди. Она она-да! Энг қийин дақиқаларда барибир она кунингга ярайди!

У уйга кириб соқол ола бошлади. Бугун иши кўп эди. Мана уч ой деганда у телевидениени ўзиники қилиб олди, ҳамма билан апоқ-чапоқ, ўзига яраша обрў ҳам қозонди. Қамариддин ака башорат қилгандек, кўп шоир, ёзувчи, адабиётшунослар билан танишиб олди. Ўзидан анча катта, машҳур адиблар ҳам унга таъзим қилиб келишади, ҳурматлашади.

У соқолини олиб бўлиб янги кўйлагини кийди, ойнага қараб ўзига оро берди.

— Шу одатингизни ёмон кўраман-да, хотинлардан баттар ойнанинг олдида ўралашасиз. Эркак киши ҳам шунақа бўладими, — остонада Фарида пайдо бўлди. У аччиқ гап айтган бўлса ҳам овозида аллақандай қувонч оҳанглари бор эди.

Рашид, эсидан оғиб қолдимми бу, дегандек хотинига қаради.

— Докторга учрашим керак экан.

— Эрталабдан бери қулоғингга танбур чертяпманми? Битта дори беради, тузаласан-кетасан.

— Мен бошқа докторга, аёллар консультациясига бораман.

— Нима? — Рашид анграйиб қолди.

— Бўйимда бўлганга ўхшайди. Кўнгил айнаши ўшандан дедилар ойимлар.

Эр-хотин апил-тапил отланиб йўлга тушишди. Улар севиниб троллейбус бекатигача яёв боришди. Кейин, севинч ўрнини хавотир, таҳлика эгаллай бошлади. Троллейбусда миқ этмай кетишди.

Тушганларидан сўнг Фарида:

— Эйтибор бердингизми, ҳамма чорраҳаларда нуқул қизил чироққа дуч келдик, — деди ташвишли овозда, — омадимиз келмаса-я?

— Иримингни йиғиштирсанг-чи, ундан кўра айт, ўзинг қалайсан? Кўнглингниг озиши тўхтадимми?

— Тўхтади, — афсусланиб гапирди Фарида, — таққа тўхтади.

— Бўпти, кириб чиқ! Одам кўп бўлмайдими?

— Мен қаёқдан биламан, — асаблар таранг тортилгани учун ҳар битта гап ортиқчалик қиларди, — шошаётган бўлсангиз кетаверинг.

Фарида индамай шифохона биносига кириб кетди. Рашид сулҳга кўчди, хотинининг кетидан:

— Бўпти, ишинг ўнгидан келсин, — деб қолди.

Шу топда бирдан Лолахон эсига тушди. Рашид ижирғаниб қўйди, бу қандай нокастик, шундай қалтис пайтда миясига қаёқдаги бўлмағур фикрлар келади.

— Лолахоннинг эрини жуда лалайган, мумсик одам дейдилар, ўзи эса тайёр нарсага ўхшайди. Рашидга беш кетгани аниқ. Редакцияда кўрсатувлар ҳақида гап кетганида доим Рашидни ҳимоя қилади. Фақат Рашид муносабатлар жуда чуқурлашиб кетишидан қўрқиб ўзини четга тортиб юрибди. Йўқ, йўқ, хотинига у хиёнат қилмайди, чунки чинакам севади.

Рашиднинг бошига минг хил хаёл келса келардики, аммо Фарида қандай жавоб олиб чиқиши ҳақида ўйлолмасди. Тўғрироғи, қўрқарди бу ҳақда ўйлашга.

Ҳадегандан Фарида чиқавермади, вақт эса имиллаб ўтарди. Рашид қаршисидан келаётган йигитни тўхтатди.

— Оғайни, бир дона сигарет топиладими?

— Топилади, — деди йигит чўнтагидан сигарет пачкаси чиқариб узатганича, — кўпроқ олиб қолаверинг, бу ерда сигаретсиз қийин.

Рашид йигитнинг фикрига тушунмади.

— Йўқ, раҳмат, — у пачкани эгасига қайтарди.

Йигит пачкадан яна тўртта сигарет олиб Рашиднинг қўлига қистирди.

— Яна кимдан қидириб юрасиз, — кейин, кулиб қўшиб қўйди, — хўп, ўғил бўлсин.

Ана шундагина Рашид унинг гапи мағзини чақди. Ахир туғруқxonанинг ёнида турибди-ку!

— Раҳмат, оғайни, саломат бўлинг, — йўловчининг кетидан қичқирди Рашид.

Сигаретини энди тутатишини билади, биров қўлтиғидан ушлади. Угирилиб қараса Фуломжон Юсуфий.

— Намунча меҳр қўймасанглр бу қуриб кетгурга, эрталабдан сўрасизлар-а!

— Ие, ассалому алайкум, Фуломжон ака.

— Яхшимисиз, аҳволлар, соғлиқлар жойидами?

— Ҳаммаси жойида, — ҳозир юрагига кўп гап сиғмасиди Рашиднинг, — ўзингиз?

— Бизни биласиз-ку, доим иши бароридан келадиган одамларданмиз.

Фуломжон Юсуфий таниқли шоир эди. Ёши анчага бориб қолганига қарамай, қирчиллама йигитлардек қоматини тик тутиб юради. Жуда олифта, пурвиқор кимса. Бир пайтлари радиода ишлагани учунми, гапни ҳам чертиб гапирарди.

— Мен битта ходимимиздан Турғуналига беш-олтита шеър бериб юборган эдим, телефон қилсам сизга бериб қўйганини айтди.

Кўчада иш ҳақида гаплашадиганларни ёмон кўрарди Рашид. Ўзи не аҳволда турибди-ку... ўйламас экан-да.

— Кўриб чиқдим, — совуққина жавоб қилди Рашид, — берамиз. Янаги ойнинг бошларига планлаштирганмиз.

— Шунақами, жуда соз. Масалани шунақа тез ҳали қиладиганларни яхши кўрамыз, раҳмат.

— Хўп, саломат бўлинг, — деди Рашид.

— Бу тарафга юрмайсизми?

— Йўқ, мен биттасини кутиб турган эдим.

— Афсус, йўлимиз бирми деб ўйловдим. Сизда гапим бор эди, Рашидхон. Нега бизга ҳеч нарса ёзмайсиз? Битта ҳикоя қилиб беринг.

Фуломжон Юсуфий газетада бўлим бошлиғи эди.

— Ҳикоя ёзишга уриниб кўрмаганмиз. Хабарлар, очерклар бор-у...

— Уриниб кўриш керак, ким онасининг қорнидан ўрганиб тушибди ёзишни. Меъ аминманки, сизнинг қўлингиздан келади.

— Раҳмат, мавриди келса ҳаракат қилиб кўрармиз, — гапни яқунлашга ошиқди Рашид.

— Сизга нисбатан бир-иккита кўйлакни ортиқ йиртганмиз. Шунинг учун мени сизга битта маслаҳатим. Энг қийини бошлаш. Бошлаб олсангиз, у ёғи кетаверади. Газетамиз совет кишисининг меҳнатдаги жасоратини ёритишга бағишланган ҳикояларга конкурс эълон қилган. Йилнинг охирида конкурс яқунланади. Биз ҳам бормиз жюри аъзолигида. Сизга топшириқ шу. Ўн беш кун

ичида бизга битта ҳикоя ёзиб келасиз. Ғализроқ жойлари бўлса, ўзимиз таҳрир қилиб юборамиз. Ҳа, бирор туртки бўлмаса ёшлар бошлашга журъат этолмайдилар. Демак, ўн беш кун муҳлат. Зора шу баҳона битта ёзувчига эга бўлиб қолсак.

— Йўғ-э, қандай бўларкин.

— Яхши бўлади. Ёзиш сиздан, чиқариб бериш биздан. Гап тамом, вассалом. Хўп, омон бўлинг, — хайрлашди Ғулумжон Юсуфий. — Кутаман.

— Хўп, хайр. Программани қараб юринг, фамилиянгизни эълон қиламиз.

Ғулумжон ака берган фикр унга маъқул тушди. Бир синаб кўради кучини, ажаб эмас эплолса. Унда катта ёзувчи бўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Ана обрў-ю, ана бойлик.

Бир оз туриб унинг юрагига яна ғулғула тушди, тоқати тоқ бўлди. Шу пайтгача нима қилиши мумкин Фарида? Ё одам кўпмикин, навбатда турганмикин? У кириб текшириб чиқмоқчи бўлди. Энди эшикнинг тагига етганида ичкаридан Фариданинг ўзи чиқиб қолди. Унинг ранги қув ўчган эди.

— Ҳа, намунча қолиб кетдинг?

— Бу сизга томоқ офриғимиди шарт-шурт дори ёзиб чиқариб юбораверса...

— Хўш, нима деди? — сўради Рашид.

— Борга ўхшайди деди, — сал тантиқланиб жавоб қилди Фарида.

Шу аснода Рашиднинг кўзига хотини жуда нозик ва олижаноб кўриниб кетди. Тўғри-да, ахир у аёлликнинг энг муқаддас бурчини бажариш — дунёга янги одам ҳадя этиш арафасида. Бундай аёлни эъзозламай бўладими? Рашид такси тутишга шайланди.

— Таксини нима қиласиз?

— Сени машинада уйга ташлаб кетаман.

— Сизники шу, дарров қочиш пайидасиз, — аразлагандек бўлди хотини.

Рашид тушундики, Фариданинг уйга қайтгиси йўқ, шодиёна бу кунни нишонламоқчи. Хотини аломат, шунақа нарсаларни очиқ айтақолмайди, ташаббус эримдан чиқсин, деб кутади.

— Бўпти, хушхабарни ювамиз. Кетдик кинога, — тантанавор эълон қилди Рашид.

Шу куни кечга томон уйга кириб борганларида Матлуба хола уларни анча совуқ кутиб олди.

— Ҳа, бормисизлар? — сўради у зарда билан.

— Келяпмиз... — аранг жавоб қилди Рашид.

— Доктор дегани шунақа куни бўйи куттириб қўярканми?!

— Одам кўп экан, пешинда қабул қилди, — кўзини яширди Рашид, — кейин менинг ишхонамга ҳам кириб чиқдик.

Рашид бирдан асабийлаша бошлади. Ваҳоланки, онасининг айби нимадалигини билмасди. Ёлғон тўқиётган-ку ўзи. Балки худди мана шу, онаси уни ёлғон тўқишга мажбур этаётгани унга алам қилаётгандир.

У аёлларни ёлғиз қолдириб уйга кириб кетди. Кийимларини ўзгартириб диванга чўзилди. Кўп ўтмай Фарида кирди. У хомуш тортиб қолганди.

— Менга озгина картошка арчиб беринг, — деди.

Рашид хотинига саволчан назар ташлади.

— Куни бўйи оч ўтирган эмишлар, — изоҳ берди Фарида.

— Аммо ўзимиз ҳам жуда тўнкамиз-да! Келиб бир оғиз хабар қилиб қўйсак-ку, олам гулистон эди, — онасининг ёнини олди у.

— Ёш бола эмаслар, оч ўтиргандан кўра бирор нарса қилиб есалар бўлади-ку, — ўзиникини қўймади Фарида.

— Овқат қилишдан қутилиш учун ойим сени менга олиб берганлар-да, — ҳазиллашишга уринди Рашид.

— Бўйимда бўлганини билиб, энди ҳамма иш менга қолар экан деб ўйлаб, дарров алоқани уздилар-қўйдилар. Бунақа устомон хотинни биринчи кўришим!

Рашид картошка арча бошлади. Фарида ёғ доғ қилди.

— Бу ерлар бузилмасмикин? — қўққисдан сўраб қолди у.

— Ким билади, болалигимдан эшитаман бузилади деб. Бир келиб ўлчаб кетишган ҳам эди, лекин миш-мишлигича қолиб келяпти.

— Тезроқ бузилақолса яхши бўларди.

— Нима, яна ўша гапми? Уй бузилса алоҳида-алоҳида квартира олмоқчимисан? — Рашид қошларини ёлғондакам чимирди. — Ойимлар шунча йил бева яшаганлари ҳам етар.

— Мен-ку яшайвераман-а, аммо онангиз биз билан яшолмайдилар, — Фариди бу танг аҳволдан усталик билан чиқиб кетди. — Мени кўришга кўзлари йўқ. Иннайкейин одамни чиқиштиролмайдилар, ёлғизликка ўрганиб қолганлар.

Рашиднинг боши қотди. Онани хафа қилиб бўлмайди. Хотини ҳам бировнинг боласи, уни эр, онасини она, деб бош эгиб келган бу уйга. Хор қилиш инсофдан эмас. Онаси эскичароқ фикр юритади, ярашмаган қилиқлар қилади, тумшаяди. Хотинида ҳам қусур бор, «бўпти, ойи, сизники маъқул» деб кетавермайди. Кейинги пайтларда эса алоҳида туришни қўмсаб қолди. Фариди эса бир нарсанинг изидан тушса охирига етказмагунча қўймайди. Барибир алоҳида квартира олиб чиқиб кетади. Хўш, қандай қовуштириш мумкин қайнона-келиннинг бошини?

Рашид икки ўтнинг ўртасида қолган ва энг даҳшатлиси, бу ўт кун сайин кўпроқ аланга олар эди.

Фарида шитоб билан телефонга яқинлашди, шошиб рақам терди. Юрагига шубҳа тушган Рашид қулоғини диккайтириб хотинининг оғзини пойлади.

— Ассалому алайкум, ойи, — Фариди трубкага гапирарди, — бу мен. Ҳа, яхши, ўзинглар тинчмисизлар? Юриптилар. Ойи, адам бормилар? Чақирворинг. Адамларни чақирворинг, кейин гаплашаман сиз билан.

Фарида жим бўлиб қолди. Рашид сергак тортди.

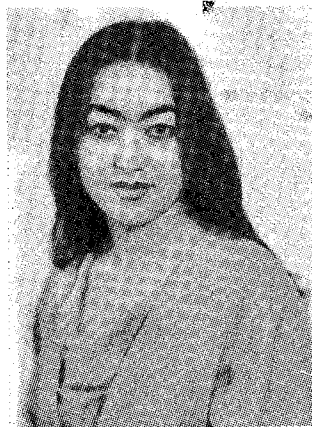
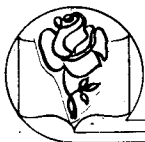
— Ада, ассалому алайкум, — Фариданинг овози бирдан юмшади, — яхши юрибсизми, ада? Раҳмат. Йўқ, вой ҳеч нарса бўлгани йўқ, овозим ҳар доимгидек... сизга шундай туюлгандир.

Рашиднинг эти жимирлашиб кетди, наҳотки хотини шикоят қилади, бунақа одати йўқ эди-ку. Аммо артистликни ҳам ўринлатади. Худди ҳозир йиғлаб юборадиган одамдек гаплашяпти.

— Ада, анави илтимосим эсингиздан чиқмадимми?.. Айтувдим-ку. Йўқ, бошқа кооператив квартира ҳақида. Ҳа, ёрдам бериб юборасизми, ада? Гаплашдим, розилар, ишонмасангиз ўзларидан сўранг. Бутунлай ташлаб кетмаймиз, ўзлари айтяптилар, бир ҳафта сизлар билан, бир ҳафта ҳовлида тураман, деб. Биласиз, бу эски уйлар, ҳеч қандай қулайликлар йўқ, на иссиқ сув, на ванна... а.. уч хонали бўлса етади. Майли, вой раҳмат, адажон. Фақат тезлаштириб беринг, жон ада. Раҳмат, раҳмат. Ойимларни айтворинг.

Рашид энгил тортди, гапнинг давоми уни қизиқтирмас эди. Аммо хотини ўзига етгунча айёр. Бирпасда ёлғонни ҳам тўқиб ташлади. Гўрни қайнонаси рози бўладими бу уйни ташлаб домга боришга? Аммо Фариди иши битсин учун ҳатто отасини ҳам аврай олади-я! Вой, устомон-эй!..

Охири келгуси сонда

Зулфия Мўминова

ҲАЙРАТ КЎКРАГИМДА УРИБ ТУРИБДИ

Қишлоқдошларимга

Излар пахтазорга чорлайди мени,
Изларга тўкилар соғинч ёшларим.
Унутиб-унутмай мени — дунёни,
Менсиз пахта терар қишлоқдошларим.

Қарайман, ҳали ҳам бобом Ҳайдарбой,
Самовар қайнатар тутунни пуфлаб.
Теримга энг аввал чиққан, ҳойнаҳой,
Орден — хотиротни сандиққа қулфлаб.

Томиримда қонмас, ҳаяжон гўё,
Ҳайрат кўкрагимда уриб турибди.
Орқада қолмай деб Мирвали бобо,
Бир қўл билан пахта териб юрибди.

Кулиб дейди: «Энам эгатда туққан,
Бутун қишлоқ бўлган гирдикапалак:
Кимдир кўйлагини йиртгану тутган,
Кимдир аравага чопган жонҳалак».

Ана, Гулой момо эгат бошида,
Уруш фарзандидан айирди — тақдир.
Айтиб бўлмас дардин тишлаб тишида,
Катта уй ичида кичрайди кампир.

Бу чанг кўчалардан пастак уйларга,
Қорахатлар келган, келмаган қочоқ.
Пахтасидек оппоқ бегард ўйларда,
Ўўлидан адашмай яшайди қишлоқ.

Бунда йигит кулса гулдураб, қайнаб,
Кимдир қизаради, тинглаб кулгисин.

Бу дала йўлидан келинлар қатнаб,
Эмизиб келади қишлоқ келгусин.

Қай бир қизни кутар энтикиб рўмол:
Кимдир кўйиб кетган мактубни ўраб.

Ҳамон пахта терар қизлар ойжамол,
Лабларида қирмиз ҳаяжон асраб,

Излар пахтазорга чорлайди мени,
Изларга тўкилар соғинч ёшларим...

* * *

Улуғ Ватан урушида Нарпайга эвакуация қилинган румин болалари орасида Хараламб Зинкэ ҳам бор эди. Зинкэ урушдан кейинги йилларда румин адабиётининг таниқли ёзувчиси бўлиб етишди. Унинг қирқдан ортиқ асарлари орасида, «Ўзбек боласи бўлиб қолганим қиссаси» асари ҳам бор.

У пайтлари Зинкэ Зинкэмас
Ялангоёқ бир бола эди.
Уни кутиб олишга чиққан
Нарпай эди, қир-дала эди.

Иссиқ кулар... Нарпай кўйнида
Беш йил йиғлаб кутди тилаклар.
Тинчлик сўзин бир кун бўйнига
Илиб келди оғпоқ лайлаклар.

...Ортда қолсин хавотир, гинанг,
Қўрқувларни мангуга кузат.
Бошгинангни силайди энанг,
Оёғингни танчага узат.

Хушxabарни ташиб юради
Почтачининг таниш сумкаси.
Кўкка боқиб хушнуд титради,
Танклар эзган йўллар елкаси.

Мана бу нон, мана бу майиз,
Манав ёнғоқ, туршагинг сенинг.
Мана шу уй, мана шу даҳлиз
Иссиқ ўлан-тўшагинг сенинг.

Қайтиб кетди у юрти томон,
Ғолиб юртда чопди поездлар.
Тушларига киради ҳамон
Этикчалар ётган даҳлизлар.

Аканг билан алмашиб керза
Этикчани киясиз, етар.
Қиш тугасин, у ёғи мазза,
Иссиқ кунлар бошланиб кетар.

Бир кун дадил ёзди: «Мен — ўзбек.
Бугдой, пахта, жўяклар — ўзбек.
Соғинч — ўзбек ва тинчлик — ўзбек.
Иссиқ ёзлар, лайлаклар — ўзбек».

Қоратовдан қор оқиб,
Намлар эриб кетади.
Қўшиқ айтасиз чоғиб,
Ғамлар эриб кетади.

...Уни тез-тез чорлар телеграфлар,
Ҳаяжони тутар жаҳонни:
«Улаб беринг, — сўрайди титраб, —
Болалигим — Ўзбекистонни!»

* * *

У сени эшикда кутиб олади,
Синиқ бир табассум қиласан сен ҳам.
Нимадир сўрайди, гапга солади,
Бош силтаб кўясан эшитмасанг ҳам.

Кечириб яшайсан унинг гуноҳин,
Дейсан: «Ёпиқ қолсин ёпиқлик қозон».
Тунлар титраб-титраб ётганда оҳинг,
Юлдузлар фалакда ҳовучлайди жон.

«Инсоф келар», дейсан қийналган жонни
Бекитар шу уйинг, шу тўртта девор.
Худди сенинг каби ўша қозонни,
Оламдан яшириб турар тўрт девор.

Сачраб уйғонасан охири бир тун,
Қарайсан, эгри из — хиёнат ўтган
Ва аниқ кўрасан бегувоҳ, беун,
Сен кечирган гуноҳ болалаб кетган.

Қоғозга, қаламга, соатга қараб,
Сен келиб кетасан бошингни эгиб.
Минг хил савдоларни сочимдек тараб,
Мен келиб кетаман бошимни эгиб.

Нега бошинг эгик, сўрай олмайман,
Дардни сигаретдек чекдинг яшириб.
Нега бошим эгик, сўрай олмайсан,
Мен тез-тез йиғлайман сендан яшириб.

Мен бир кун абадий кетаман бундан,
Кетаман ҳасратли шеърларим билан.
Кетаман бу ғамгин тақдирдан, сендан,
Қизғалдоқлар куйган қирларим билан.

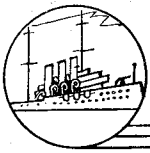
Сўнг нотинч яшайсан, чораларингга,
Ечиб бўлмас жумбоқ, сўроқ тўкилар.
Битиб улгурмаган яраларингга,
Хотирот томидан тупроқ тўкилар.

Сўнг нотинч яшайман, кўнглим тўрига
Ҳозлар сузиб кирар хотир кўлидан.
Олмалар пишади қалбим кўрида,
Ёзлар юриб келар дала йўлидан.

Лек қайда бўлмайлик, туйғумиз битта —
Болалик аёлга тўла шийпондир.
Кўзларга сургувчи қайғумиз битта —
Пахта орқалаган Ўзбекистондир.

Абдулла Қаҳҳор

Дарахтнинг шохига отилган тошлар,
Дарахтнинг пойига чўқар барибир...
Аммо, сиз томонга отилган тошлар
Сизнинг пойингизга чўккунича то,
Болишга сел бўлиб чўкди кўзёшлар,
Сўзлар бўғиздаёқ бўлдилар адо.
Сизга отилган тош қайтгунича то,
Келган томонига хатолар қайтди.
Дилдан нидо қайтди, кўзлардан зиё,
Бошларга урилиб савдолар қайтди.
Тошларнинг қайтиши бўлди кўп оғир,
Аммо қорлар қайтди, бўронлар қайтди.
Қайтиш деворида йиғлади ёмғир,
Қушларнинг кўзида осмонлар қайтди.
Сиз сўзни синглим деб, қизғанган кезлар,
Сўзфуруш нархни нақ бозордан айтди.
Исбот қиламан деб ташланган излар,
Гоҳо эшикларга киролмай қайтди.
Охир умр қайтди қоғоз оралаб,
Елкасига ортиб бир улкан қайғу.
Нолиб ўтирмади ортига қараб
Демакки, олдиндан билган экан у.
Дарахтнинг шохига отилган тошлар,
Дарахтнинг пойига чўқар барибир.

Тоҳир Малик

ҚАЛДИРҒОЧ

Қисса¹

II боб

Умид юлдузи

1

Лорд Челмсфорд Вазиристондан келган хабардан бутунлай гангиб қолди. Утган куни шимолий-ғарб чегара вилоятидан олинган нома қабила бошлиқларини ҳеч қандай пулга сотиб олиш мумкин эмаслигини билдирган эди. «Бу — Шимолий Ҳиндистондаги аҳвол чатоқ, деган гап, деб ўйлади Челмсфорд. — Бош Штабнинг бугунги ахбороти эса Кобулнинг ҳали-бери таслим бўлмаслигини аниқ қилиб қўйди. Генерал Нодирхоннинг қўшини ўтган ҳафтада Сулаймонтоғда ғойиб бўлган эди. Тал шаҳари остонасида кўкқис чиқиб қолгани нимаси? Яна замбараклари билан! Бош Штабнинг хабарига ишонсам, афғонлар харитада белгиланмаган йўллар билан келишган. Бу қанақаси? Харитада белгиланмаган йўллар яна бордир балки? Уларнинг бири Симлага — Бош Штабга олиб келмайдими? Яна бири Деҳлига бошлар...»

Челмсфорд Бош Штабдан келган номани йиртиб ташлади. Қўнғироқни босиб, Гамильтон Грантни чақиртирди.

Икки йил аввал Челмсфорд Лондондан телеграмма олган эди: «Биз большевикларнинг ғоят хавfli варақасидан хабар топдик. Рус ҳукуматининг Россия ва Шарқ мусулмонларига, айниқса, Эрон ва Ҳиндистон халқларига мурожаати бизни хавотирга солди. У мумкин қадар узоқ вақт қўл остимиздаги халқлар учун сир тутилмоғи шарт». Орадан кўп ўтмай ноиби қирол ўша «ғоят хавfli варақа» билан ҳам танишди: «Энди жим турмоқ мумкин эмас. Вақтни бой бермай, мутелик занжиридан қутулингиз, мустабидларни маҳв этингиз. Табаррук тупроқларингизнинг золимлар оёғи остида топталишига йўл қўймангиз! Ўз юртингизга ўзингиз эгалик қилингиз! Ўз хоҳишингизга кўра ҳаёт кечиришга ҳақингиз бор. Тақдирингиз ўз қўлингизда!..»

Лорд Челмсфорд ҳозир шуни эслади, бу хавfli чақириқларни ҳали унутганича йўқ. Ҳиндистоннинг қаерида ғалаён кўтарилса, ўшани бот-бот эслайди. Майда ғалаёнлар тобора йириклашиб, мана энди субсидия² га қаноат қилаётган «чивиндай мамлакат» катта ғавғолар бошлади. Бу охир-оқибат Челмсфордни Ҳиндистонда қолиш ё қолмаслигига таъсир ўтказмас эди. «Қай масалани ҳал этишда янглишдим? Ҳабибуллохоннинг ўлдирилишидами? Большевикларнинг варақалари бу ерга қандай етиб келди?»

Челмсфорд нотинчлик боисини халқнинг тўлиб-тошган сабр косасидан

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

² Моддий ёрдам.

изламас эди. Зеро, эзилган фуқаронинг дарди унга бегона, мазлумнинг ноласи эса тушуниксиз. Шунинг учун ҳам у вазиятга тўғри баҳо бериш қудратидан маҳрум.

Гамильтон Грант кириб келганда ҳам у ҳали хаёллар домида эди.

— Орадан ой ўтяпти, — деди ноиби қирол унга бир қараб олиб. — Бир ҳафталик уруш деб ишонтирган эдинглар?

Гамильтоннинг тили гапга келмай, елка қисди.

— Генерал Юстеснинг ҳоли танг. Тални ушлаб қололмайдиганга ўхшайди.

— Тўхтатиш керак.

— Кимни, афғонларними? — деди Челмсфорд овозини баландлатиб.

— Урушни... урушни тўхтатиш керак.

Челмсфорд одамни таҳликага солувчи ўтқир нигоҳини Гамильтонга қадади.

— Кейин-чи?

— Афғонларнинг ўйлаб кўришига фурсат берамиз. Бизнинг ёрдамимизсиз улар узоққа боришолмайди.

— Россиянинг ёрдами-чи?

— Россия ёрдам бериш қудратига эга бўлгунча мамлакатнинг силласи қурийди, Омонуллохон тавбасига таянади. Шу урушнинг ўзиёқ уни ночор аҳволга солиб қўйди. Маълумотларга қараганда, саройдаги айрим қимматбаҳо моллар сотилган. Руҳонийлар урушдан норози. Бу катта гап. Бухоро амири бу тентак Омонуллохонга таъсирини ўтказа олади, деб ўйлайман. Бухоро Қизил Туркистонга уруш очиши билан Афғонистон ўз-ўзидан жиҳодга қўшилади. Туркистон ерлари ҳисобига мулкни кенгайтиришдан қайтадиган амир ҳали дунёга келмаган. Ҳатто Ҳабибуллохон ҳам шунақа умидда эди.

— Янглишмасам, Ҳабибуллохоннинг Ҳиндистонга ҳам иштаҳаси бор эди, а?

— Ҳабибуллохон аҳмоқ, хомхаёл эди.

— Гамильтон, бас қилинг, — деди Челмсфорд жаҳл билан, — бу сафсата, хом режаларга ҳатто ўзингиз ҳам ишонмайсиз. Тошкентдан янгилик борми?

— Бор, сэр. Омонуллохоннинг элчилари Тошкентда тўхтаб қолганлар. Тошкент — Москва йўли берк. Лекин... Москва Лениннинг Омонуллохонга жавоб мактубини очиқ текст билан Тошкентга берган. Кобулга қандай етказилиши сир.

— Русларнинг элчиси-чи?

— Йўлга чиқишган. Элчи — Хмарин. Эронда бир тасодиф билан омон қолган эди.

— Ана кўрдингизми? Эронда тасодиф билан омон қолган. Бир тасодиф билан йўлга чиқди. Яна бир тасодиф билан Кобулга етиб келади. Кейин қарабсизки, дипломатик алоқа ўрнатилиб, шартномалар имзоланиб турибди!

— Сэр, улар ҳали Кобулга етиб келишгани йўқ. Биз ҳаммасини аниқ режалаштирганмиз.

— Гамильтон, улар чегарадан ўтган куни бу ердан қорангиз ўчади. Гамильтон бош эгди:

— Хотиржам бўлинг, сэр, биз ҳали сиз билан кўп ишлаймиз.

Челмсфорд унинг сурбетлигидан ғаши келиб, «бор-э» дегандай қўл силтади. Гамильтон энгил таъзим қилиб чиқиб кетди.

Уша куни Челмсфорд Бош Штабга буйруқ жўнатди. Бир ой давом этган уруш Буюк Британия учун самарасиз ўлароқ барҳам топди.

2

Бир ой мобайнида юртни босиб турган рутубат кўтарилиб, ҳеч кутилмаганда қуёш кўринди. Бомдоддан сўнг боққа чиққан Омонуллохоннинг кўнгли равшан тортиди. Назарида Кобулда ҳеч маҳал бугунгидай беозор тонг отмаган эди. Осмон шу бугунгидай тиниқ, қушлар чуғури шу бугунгидай сержаранг, барглар шивири шу бугунгидай ҳузурбахш бўлмаган эди. Бу тонг унга узоқ хасталикдан қутулиб, кўзи чарақлаб очилган киши қувончи насиб этди.

Аввал сардор Нодирхоннинг сарҳадни кечиб ўтиб, инглизларни ғафлатда босгани ҳақидаги хабардан кўнгли ёз бўлди. Отасининг ўлимида унинг ҳам айби муқаррар деб бир неча кун ҳибсда ушлаб турганига, сардор салорлик

унвонидан маҳрум қилганига пушаймон еди. Вақтида инсофга келиб сардорни озод этгани, унга қанот кўшинни ишониб топширганидан бир нав қувониб, халлоқи оламга шукрлар айтди. Кеча оқшом эса барқи ибтило¹ барҳам топгани, инглизлар муҳорабани бас қилгани ҳақидаги хушxabар бағри дилини ёритиб юборди.

«Жаннатмакон падарим то сўнгги нафасига қадар журъат қилолмади. Ҳазор-ҳазор лашкари бўлгани билан инглизнинг аҳволи бу экан. Бир ойлик зарбамиздан ҳайиқди. Буюк Афғонистоннинг озодлигига энди ким шак келтира олади? Ҳеч ким!» — амир хаёлига келган бу гапдан кулимсираб кўйди.

Орқа томонда оёқ шарпаси келиб, амир шарт ўгирилди: бир кўлида қоғоз ушлаганча шошилиб келаётган қайнотасини кўрди.

— Амир соҳиб, суюнчи, хушxabар олдик, — деди Тарзи унга яқинлашиб.

— Лашкаримиз Симлага етибдими? — деди амир ҳазил оҳангида.

— Бундан ҳам аъло хушxabар, амир соҳиб, Урусия пойтахтидан жавобнома етиб келди, — Тарзи шундай деб кўлидаги қоғозни узатди.

— Ўқинг, — деди амир номани кўлига олмай.

Тарзи бурнига кўзойнагини кўндириб, ўқишга тутинди:

«Афғонистон амири амир Омонуллохонга.

Озод ва мустақил афғон миллати номидан рус халқига салом йўллаб ёзилган ҳамда сиз ҳазрат олийларининг тахтга ўтирганингиз хабар қилинган илк мактубни олиб, ишчи-деҳқон ҳукумати ва бутун рус халқи номидан ўз озодлигини хорижий мустабидлардан қаҳрамонона ҳимоя этган мустақил афғон халқига шошилишч жавоб саломини йўллаймиз. Сиз ҳазрат олийларини 1919 йил 21 февралда тахтга ўтирувингиз муносабати ила муборакбод этамиз...

...Мазкур саломномани афғон халқига йўллар эканмиз, ўзимизни беҳад бахтли ҳисоблаб, сиз ҳазрат олийларидан халқингиз дўстларининг дўстона таъзимини қабул қилишингизни сўраймиз.

Россия Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти

Халқ нозирлар шўроси раиси — ЛЕНИН.

Ишчи, деҳқон, казак ва қизил аскарлар вакиллари шўроси Бутунроссия Марказий ижроия кўмитасининг раиси — КАЛИНИН.

Москва шаҳрида 1919 йилнинг 27 май куни ёзилди».

Тарзи қоғоздан кўзини олиб, амирга қаради. Омонуллохоннинг нигоҳи узокда, пайтахт этаги бориб туташган уфқда эди. У эшитганларини бир-бир хаёлида такрорлаб мушоҳадага берилди. Тарзи ундан садо чиқишини анча кутди.

— Умидимиз юлдузи чарақлагани, орзуимиз чечаклари лаб очгани шу, сардор, — деди ниҳоят амир шукрона айтаётган одам оҳангида. — Шўравий Руси бизга бағрини очди. Энди бу юрт орқали Оврупонинг барча ерларига борувимиз мумкин. Мустақил Афғонистон йўллари очилди энди.

Амир Россиянинг ғарбидаги давлатлар билан ҳали-бери тил топиша олмаслигини ҳозир, шу топда хаёлига келтира олмас эди. Унинг фикрича, Афғонистоннинг ягона душмани — Инглистон, қолган мамлакатлар эса улар билан бажонидир дўст тутинадилар. Омонуллохон айна пайтда аччиқ ҳақиқатдан беxabар эди.

— Хушxabар фақат шугина эмас, амир соҳиб. Чопар мухтор вазири-мизнинг Тошкентга етганини ҳам хабар қилди. Тошкентда Кобулга қараб Шўравий Руси ваколасининг йўлга чиқишига ҳаракат бор эмиш.

— Нур алан-нур. Шимолдаги ноибларга фармон жўнатинг, сафорат ишлари билан келмиш Шўравий Руси аъёнларига афғон халқининг энг азиз меҳмонлари қаторида иззат кўрсатилсин. Зиён-заҳматсиз етиб келувлари учун улар жавобгардир.

Амир бир-икки қадам юриб, яна тўхтади.

— Падарим Урусиянинг ниятини билмоқ истагида эди, — деди ўйчан оҳангда. — Арқонни узун ташлади, беҳад узун ташлаб юборди. Бу фақат Инглистонга наф берди, катта наф берди. Энди надоматдан на фойда? Энди

¹ Бало чақини, яъни уруш

камолни ўйламоқ вақти. Энди тижорат ишларини йўлга қўймоқни мулоҳаза қилиш даркор. Оврупо билан бўлажак тижорат ишларини афғон савдогарлари қўлига бермоқ лозим. Ибрийлар, тожиклар, ўзбеклар тижоратда афғонларни сиқиб қўйишлари барҳам топмоғи шарт. Афғон тижорат аҳли бунга қодирми?

— Шак-шубҳасиз. «Семмар» тижорат жамияти қанд, қуруқ мева бўйича, «Омоние» тери, «Биродарони Афғон» атторлик, газмол бўйича мустақил иш юритишлари мумкин.

— Бу кифоя эмас. Бу баҳр юзига томган шабнам холос. Яхши қўшнига эга бўлган юртга бу кифоя қила олмайди.

Амир шундай деб боғдан чиқди. Иккинчи қаватга кўтарилиб, ҳашамдор хонасига кирди-да, юмшоқ ўриндиққа ўтириб, қайнотасига ёнидан жой кўрсатди.

— Оллоҳ кўнглимга яхши ният солди, — деди.

— Муборак бўлсин, — деди Тарзи.

— Мустақиллигимиз ҳамда муҳорабадаги ғалабамиз шарафига янги дорулсалтанат бино қиламиз. Унга... Дорул Омон ном берамиз. Бу истагимизни «Сирож ул ахбор»ингиз орқали фуқарога етказинг. Дарвоқе, — амир курси устидаги газетани қўлига олди, — қўшиқлар берибсиз, ўзингиз ёзганмисиз?

Амир жавоб кутмай ўқиди:

Инглислар ўйларимиз хонавайрон айлади,
Юлдуз мисол тилло сочиб, тангу сарсон айлади.
Нияти қул қилмоқ эрди, бизни ҳайрон айлади,
Қон қусган юрт бўлди дўзах, ани макон айлади.

— Дуруст айтилган. Дўзахни макон айлаганлари рост.

— Амир соҳиб, бу қўшиқ фуқаро оғзида юрибди, мен тўқиганим йўқ. Шўрбозорда эшитиб, ёзиб олиб, менга келтирдилар.

— Бунисини ҳамми:

Кўкат-майса чиқибди, қаранг, жўралар,
Сигир пайҳон қилибди, аттанг, жўралар.
Юртимизга қасд қилган Инглистон-эй,
Майса каби қурибди, яйранг, жўралар!

— Бу ҳам одамлар айтиб юрган қўшиқ.

— Доно одам тўқибди. Номи маълум бўлганда, уни зарга ўрар эдим.

— Бу қўшиқ қалбнинг маҳсули. Бу қалб зарга эмас, озодликка муҳтож эди, етишди. Унга бундан улуғ мукофот даркор эмас.

— Шўрбозорда шундай қўшиқлар айтилар экан, юрт осойишталигидан кўнглим тўқ, — деди амир шодлигини яширмай.

— Кўнгил тўқликка ҳали фурсат бор. Қўшиқларни эшитмай деб қулоқларини беркитиб оладиганлар ҳисобсиз ҳали.

— Биз бу қулоқларга қўрғошин қуямиз. Бунга қудратимиз етади, ҳа!

3

«Мусулмон аҳлининг умиди, динимиз пеш-
воси, пири роҳимиз, умрлари узун бўлгур
пираманду донишимизга.

Оллоҳнинг инояти ила етиб маълум бўлсинким, Тошканддин пок ният ила йўлга чиққон Миркомилхожи Бухорои шарифга зиён-заҳматсиз етиб келдилар. Бул зот содиқ аёнлари ила тўқис-туғал етиб келмоқлари учун ҳийла ишлатиб, бир қанча номақбул ҳамроҳларини кофирлар қўлига топширдиларким, кофирлар улар билан банд эканларида Кобул сари хатарсиз йўлга чиқмоқ имконлари туғилди. Миркомилхожи Бухоро амири Саид Олимхон бирлан узоқ суҳбат қуриб, мусулмонларнинг жиҳоди акбарга кўтарилувида Бухорои шариф ила Афғонистон зиммасига оллоҳ олий шараф юкини ташлаганини айтиб ишонтирдилар. Бухоро амири Саид Олимхон амир ҳазратнинг Афғонистон амирига мурожаати, ёвгарчиликни бас қилуб, Инглистон ила ярашмоқ, Инглистондан ёрдам пулларини олмоқ ва шунинг мувозийсида ёв-яроқларга эга бўлмоқни таклиф этиб ёзган номаи муборакла-

ри чопар ила йўлга чиқди. Бухорои шарифга Инглистоннинг ёв-яроқлари ва олтмиш доно аёни етиб келди. Улар жиҳоди акбаримизда ўз улушларини қўшиш ниятини билдирдилар. Шу боис Афғонистоннинг Инглистонга қарши яроғ кўтармоғи ножиоздур ва амирнинг бунга амин бўлувиغا сизнинг дониш сўзларингиз лозимдур.

Куни кеча қўлоғимизга етиб келган хабар Тошканддин вакола йўлга чиққанини маълум қилди. Оллоҳ уларнинг сафарларини барвақт қаритгай. Агар тасодиф бўлиб, шайтон лаъин кўмагида қўлимиздан чиқуб, Кобулга етишишса, қирғоқнинг ул тарафидин айрим қалъаларни қатъий талаб қилмоқ керак. Бу ҳолда Урусия ваколаси келишувдан чекинади. Бизга фақат фурсат лозим. Омонуллохон Урусиянинг дўст бўлмаслигига инонгач, жиҳоди акбар фурсати етади. Мазкур режадан хабар топган-топмаганингиз каминага номасълум бўлгани учун яна қисқа баён этмоқни лозим топдим. Миркомилхожи бу сафар Карки сари йўлга чиқадилар. Мозори Шарифда бул зот Камолиддин миён ҳазрат билан эсон-омон кўришиб, сўнг сафарларини биргаликда давом эттирадилар. Бул икки эътиборли зотнинг амир Омонуллохон ила музокара юритувиға ўзингиз кўмак бергайсиз.

Дуойи билониҳоя ва саломи муштоқона аддойи мухлисингиз.»

Қодир оға ҳазрат кўзларини юмди. «Бу қандай балолиғ бўлди? Инглистондек улғ сохиб қудрат муҳорабани нечун бас қилди? Ярашни Омонуллохон таклиф этмаги ўрнига улар паст келдилар. Омонуллохонни энди тизгинлаб бўлар эканми? Урусия ваколаси Кобулга етиб келган тақдирда бу шаккок зинҳор-базинҳор жиҳодга кўтарилмайди. Манглайи қора аҳли мусулмонга оллоҳнинг марҳамати насиб этмайди...»

Қодир оға ҳазрат хаёлига келган бу фикрдан ўзи ҳам сесканиб кетди. Беихтиёр қарсақ чалди. Эшик оғзида ўспирин кўринди.

— Давот-қалам келтир, — деди ҳазрат.

Ўспирин айтилганни муҳайё қилиб чиқиб кетгач, ҳазрат хат бита бошлади:

«Бисмиллоҳи ар-раҳмони ар-раҳим...»

Мозори Шарифнинг ноиби Вазир Адали ҳазрат ноибга дуойи салом.

Улуғ Афғонистонимизнинг азиз бошига ёғилаётган кулфатлар, ёғилажак мусибатлар муносабати ила сизга мурожаат қилмакни лозим топдим. Омонуллохоннинг тахтга ўтирувидан норизо эканингиздан бениҳоя қувондим, бу шижоатингиз ва донолигингиз эвазига оллоҳнинг марҳаматиға эришгайсиз. Омонуллохоннинг алданган сарбозлар қудрати ила тахтга эришгани яратганга мақбул келмайди. Халлоқ тахтни ўзига мақбул одамга лозим кўради. Шукрким, юртнинг асл амири Насруллохон, амирзода Иноятуллохон сиҳатиға зиён-заҳмат етмади. Уларнинг жони сақлаб қолинган экан, тахтнинг ҳам қайтариб берилуви муқаррардур. Тахт уларга раво кўрилмаган тақдирда, сиздек мусулмоншева ва хирадпешалар борки, юрт амирсиз қолмас.

Алқисса, худодод юртимиз тақдирига куйинмоқ вақти етди. Инглистоннинг муҳорабани бас қилғони юртга камол бермас, билъакс, мусибатларга рўбарў қилар. Шул боис Омонуллохон Инглистон ҳукуматиға узнома битиши жоиздирки, унинг бундай қилувиға ишончим йўқ. Амир Урусия ила дўстлашмоқда, алар кўмагиға умидвор. Бу умид ипларини қирқа олсак, Инглистон марҳаматиға эришамиз, бу демак, Туркистон ерлари ҳисобиға Афғонистон мулки кенгайиб, қудратиға қудрат қўшилгуси. Амир номасини Мозори Шариф орқали Тирмизга етказувлари сиздан ўтган хатолиқдур. Сиз бунга йўл бермаслигингиз лозим эди. Менга етиб келган ахбор Урусия элчиларининг йўлга ҳозирланаётганларини маълум қилди. Вакола зинҳор Мозори Шарифга кирмаслиги даркор. Урусия ваколасидан илгари тупроғимизга Тошканддин табаррук зот қадам кўяди. Сизнинг қанотингиздаги яна бир олий зот ҳамроҳлигида у Мозори Шарифда узоқ қолмай, шошқич Кобулга етиб келуви шарт. Сизнинг хизматингиз, яратганнинг инояти ила, иншооллоҳ, шундай бўлажак.

Шунинг билан биргаликда, ишончли мулозимларингизни дарёнинг у қирғоғиға жўнатиб, улар Урусиянинг зулми, Афғонистоннинг муруввати ҳақида гап ёйсинлар. Авомни бунга ишонтира олсак, у ерларни Афғонистон мулкиға қўшмоқ осон кечади.

Сиз билан худодод юртимизнинг омонли кунларида дийдор кўришмак

насиб этишини оллоҳдан илтижо этиб, дуойи жонингизни қилиб қолувчи пирингиз...»

Қодир оға ҳазрат номани яна бир қайта ўқиб, кўнгли хотиржам топгач, қарсак чалди.

— Акангни чақир, — деди у остона ҳатлаб таъзим қилган ўспиринга. Бир зумдан сўнг қорувли йигит кириб келди.

— Қаландарлар билан сафарга отлан. Мана бу номани Мозори Шарифга тезликда етказ. Бошинг кетса кетсин, номага ўзгалар назари тушмасин.

III боб

Таҳликали кунлар

1

Асадулланинг ҳам, Шуваловнинг ҳам тундлашиб қолганини Ушинский сезди. Асадуллага бир-икки савол бериб, тайинли жавоб ололмагач, тоқати тоқ бўлди. Чоржўйга етишгач, Шуваловнинг «юкларни туширмай туринглар» деган гапини эшитиб, сабри чидамади.

— Уртоқ Шувалов, нима гаплигини балки бизга тушунтириб берарсиз? — деди у истехзо билан.

— Тушунтириб бераман, Вениамин Самойлович, элчи билан маслаҳатлашиб олай-чи.

— Элчи билан биргаликда маслаҳатлашамиз.

Шувалов «бу қанақаси» деган савол назари билан Асадуллага қаради.

— Пайсалга солмайлик, — деди Асадулла, — тездан бир фикрга келиб олишимиз керак.

Учовлари олдинма-кейин Хмариннинг купесига кирдилар. Кийимларини жомадонга жойлаётган элчи бундан ҳайрон бўлди.

— Николай Захарович, — деди Шувалов, — сафарни қайси йўл билан давом эттиришни ўйлаб олишимиз керак.

— Нимасини ўйлаймиз, йўлимиз аниқ белгиланган. Бу ерда пароходга ўтирамыз, кейин Карки...

— Николай Захарович, мен фақат ҳарбий маслаҳатчи эмасман, балки шу сафар хавфсизлигини таъминлашга ҳам жавоб бераман. Шу сабабли белгиланган йўлни ўзгартиришни таклиф қиламан.

— Сабаб? — деди Хмарин ажабланиб.

— Ҳа, сабабини айтинг, — деди Ушинский орага суқилиб.

Шувалов йўл-йўлакай мулоҳаза юритиб, орада ғайри мақсадли одамлар борлигини айтмасликка қарор қилган, буларнинг шундай саволни ўртага қўйишларини ҳисобга олиб, жавобни ҳам тайин қилиб қўйган эди, шу сабабли каловланиб ўтирмади:

— Биз Бухоро амира ерларидан ўтиб боришимиз керак. Бунга амирнинг руҳсатини олган бўлсак ҳам, йўлимиз хатарли. Кутилмаган ҳодисага дуч келишимиз мумкин. Биздаги маълумотларга кўра, сафаримизни тўхтатишга қаратилган ҳаракатлар мавжуд. Улар бизни айнан шу Карки йўлида кутишлари мумкин. Чунки, биринчидан, бу энг яқин йўл, иккинчидан, юрар йўлимиз уларга маълум бўлиши керак.

— «Улар» деганингиз ким? — деди Ушинский. — Саид Олимхон одамларими?

— Кимлигини аниқ айтолмайман.

— Нимани таклиф қиласиз? — деди Хмарин ўйга толиб.

— Мари, Кўшк орқали Ҳиротга ўтиш керак. Бу йўл узоқ, шунинг учун бизни кутишмайди.

— Сафаримиз неча кун чўзилади шунда? — деди Ушинский норози оҳангда. — Йўқ, ўртоқ Шувалов, сиз ваҳимачи экансиз. Йўлда пистирма бўлса нима? Қуруқ қўл билан кетаётганимиз йўқ-ку? Ундан кейин, «элчига ўлим йўқ», деган гап бор.

— Вениамин Самойлович, ҳозир бунақа қоидага амал қиладиган замон эмас.

— Баҳслашманглар. Мен ўйлаб кўраман, — деди Хмарин.

— Бу нима деганингиз? — деди Ушинский Хмаринга тикилиб.

— Тушунмадингизми? Ўйлаб кўриб, бир қарорга келаман.

— Йў-ўқ, азизим, бунақа анархия кетмайди. Бирга ўйлаб, бирга қарор қиламиз.

— Вениамин Самойлович, мен элчиман, демак, вакола ҳайъати менга бўйсунуши керак, дипломатия қонуни бу.

— Бунақа қонунлар император замонасида қолиб кетган, бу бошқа замон. Сиз бизга, фирқа гуруҳига бўйсунасиз.

— Жаноблар, узр, граждандар, — деди Хмарин тутоқиб, — бу мутлақо мумкин эмас. Маслаҳатларингизга албатта қулоқ соламан, аммо элчининг ёрдамчиларига бўйсунуши... Агар большевиклар менга ишонишмаса, изимга қайтишим мумкин.

— Николай Захарович, бу гапдан хафа бўлманг, — деди Асадулла, уни шахдидан тушириш мақсадида. — Биз дипломатия ишларидан беҳабармиз. Лекин кўпчилик билан бамаслаҳат битадиган иш пишиқроқ бўлади. Большевиклар сизга ишонишмаса бундай муҳим ишни юклашмас эди. Биз ҳозироқ бир қарорга келишимиз керак. Виталий Сергеевич таклифини қабул қилсак, юкларни туширмасак. Мен ҳам Ҳирот йўлини маъқуллайман.

Кўпнинг маслаҳатига бўйсунуш ҳақидаги гап Хмариннинг ҳамиятига тегиб, баттар ўжарлиги тутди:

— Гап бундай, азизларим, анархияга йўл қўйилмас экан, унда аввалдан белгиланган йўлдан борамиз, — деди.

— Мен маъқуллайман, — деди Ушинский шошилиб.

Шувалов йўлда пистирма бор-йўқлигини аниқ билмас эди. Шу сабабли уларга қатъий қаршилик кўрсата олмади. Юклар туширилиб, вакола ихтиёрига ажратилган эски пароходга ортилди. Шувалов эҳтиёт чораларини кўришга мажбур бўлди. Чоржўй қалъасидан кўшимча аскар, ўқ-дори, битта замбарак, битта пулемёт олиб, кемага баржа улатди. Кема дарғаси бундан норози бўлиб:

— Шу думсиз ҳам беш кунда зўрға етамиз, оқимга қарши сузиш осон эканми?.. — дея тўнғиллади.

Кема кун тиккага келганда йўлга тушгани учун қуёш тиғига чидай олмаганлар ўзларини каютадарга урдилар. Асадулла ҳам аввалига каютада ўтирди. Кейин нафаси қайтиб, юқоридаги саҳнга чиқди. Кеманинг тумшук томонига ўтиб, йўғон арқонга суянганча айқириб оқаётган лойқа сувга тикилди. «Қадимда Жайхун деганларича бор, тентак дарё — бошини қайга уришни билмайди...»

Шу пайтда дарё тўлқинлари узра хотиралари қалқиб-қалқиб кела бошлади. «Ҳаётнинг ўйини ҳам Жайхуннинг оқишига ўхшайди: висол сари оқди десанг, бир бурилади-ю, айрилиқ ўзанига тушади; қувончга йўл очди десанг, қайғуга қараб бошлайди. Энди ҳаётнинг нағмаси қандай бўларкин?.. Ҳаёт остонада кутиб туролмайди. Шу дарё мавжидай бостириб келаверади. Ўзингни ўнглаб ололмасанг, чилпарчин қилиб қирғоққа улоқтиради-ю, яна олға кетаверади. Ҳижрон кишанларини шу тўлқинларга ура олган одамгина омон қолади. Мен шунга қодирманми?..»

— Асад Мираъламович, хаёлларингизга шерик қиласизми?

Асадулла нозли овоздан ўзига келиб, орқасига қаради: оқ кўйлак, кенг соябонли оқ шляпа кийган дилбар аёл, элчининг котибаси — Валентина. Николаевна унга ширин жилмайиб турарди. Асадулла унинг ёнига келди.

— Офтобдан кўрқмайсизми.

— Бу офтоблар менга бегона эмас, бу ерларда кўп бўлганман.

— Йўғ-э?

— Ҳа, отамнинг Ишқобод¹ да, Марида ҳам заводлари бор эди. Отам билан кўп келганман.

— Дадангиз?

— Ҳа, дадам капиталист эди, — аёл шундай деб кулди. — Кўрқманг, мен

¹ Ашқобод.

капиталист эмасман. Дадам шунчаки инженер эдилар. Ҳозир Петроградда тинчгина яшаб юрибдилар. Сиёсатга аралашмайдилар. Мен ҳам сиёсатдан узоқман. Шеърятни севаман. Сиз шоир экансиз, а?

— Ким айтди? Бекор гап. Шунчаки ҳавасмандлик бор.

— Э, йўқ, камтарлик қилманг. Сиз ҳақингизда Тошкентда етарли маълумот тўплаганман.

— Шунақами, сиёсатдан узоқдаман, дейсизу разведкага яқин экансиз-да?

Аёл хандон отиб кулиб юборди. Асадулланинг кўзи унинг оқ юзидаги кулгичга тушиб, эти жимирлашди. Валентина Николаевна Синельникова ўзининг чиройли эканини ҳам, кулиши эркакларга ёқишини ҳам биларди. Ҳозир Асадулладаги ўзгаришни аёлларга хос сезгирлик билан пайқади. Пайқади-ю, одамови туюлган бу эркакни ҳам ийдера бошлаганидан ўзича яйради.

— Сиз аёлларни билмас экансиз, аёлларнинг ҳаммаси эркаклар салтанатидаги разведкачи. Керакли эркак ҳақида ҳар қандай маълумотни тўплаши мумкин.

— Сизда яна кимлар ҳақида маълумот бор?

— Ҳозирча фақат сизга тегишли маълумотга эгаман, — Синельникова шундай деб нозли қараш қилиб қўйди. Бундан Асадулла сергак тортиб жиддийлашди. Ундаги бу ўзгариш ҳам аёл назаридан четда қолмади.

— Сиз Пушкинни сеvasизми? — деди аёл гапни ботқа ёққа буриб.

— Уни кўп ўқиганман. Менга Крилов ёқади, ундан таржималар ҳам қилганман. Халқини ғафлат уйқусидан уйғотмоқчи бўлган шоир ишқий шеърлар билан ҳам, Криловнинг шеърларидаги каби очик, аччиқ ижтимоий айбнома шаклидаги сўзлари билан ҳам яхшиликка хизмат қилиши керак.

— Унда ўзингиз ана шунақа шеърлар ёзаркансиз-да, а? — деди Синельникова лабини хиёл буриб. — Ўқиб беринг-чи...

— Пушкиннинг шайдосига ўқийдиган эмас-да.

— Ноз қилманг, Асад Мираъламович, эркакларга ярашмайди.

Асадулла мийиғида кулиб, гапни ҳазилга олмоқчи бўлди:

Бизим Тошканд элида анча лой кўб,
Ҳисобни билмаган бемаъни бой кўб...

Синельникова кулди, лекин боягидай яйраб, хандон отиб эмас, кўнгил учунгина кулди.

— Ҳафсалангизни пир қилдимми? Айтдим-ку, шоир эмасман, деб.

— Менга ишқий шеърларингиздан ўқинг.

— Ишқий?.. Бунақаси йўқ менда.

— Кўйсангиз-чи, шарқ шоирининг ишқий шеър ёзмаслиги ақлга сиғмайди, жононнинг битта холига Самарқанду Бухорони бериб юборасизлар-ку?

— Дуч келганнинг холига эмас, Валентина Николаевна, агар кўнгилни ром этса ўша жонон...

— Нима, сизнинг кўнглингизни ҳеч ким ром этмаганми?

— Ром этган... Лекин менинг кўнглимда бошқа ташвиш ҳам бор эди. Халқимни жаҳолат уйқусидан уйғотишга бор кучимни сарфлаб, жононга Самарқанду Бухорони бериб юборишни унутибман.

— Ҳазилни ҳам билар экансиз, а, дастлаб кўрганимда сержаҳл одамдир-сиз, деб ўйловдим.

— Хилватда нимани сирлашяписизлар?

Иккови ҳам овоз келган томонга баравар қарашди. Асадулла Ушинскийни кўриб, таъби тирриқ бўлди. Синельникова эса сир бой бермай жилмайди.

— Вениамин Самойлович, саволингиз бир ҳикоятни эсимга солди, — деди Асадулла энсаси қотганини яширмай. — Бир бола кўшнининг уйига усти ёпиқ тобоқда таом олиб бораётган экан. Бир киши учраб: «Э, ўғлим, тобоқда нима олиб борурсан?» дебди. Ақлли бола шундай жавоб берибди: «Эй, отажон, тобоқ ичиндаги нарсани кишига айтмоқ ва кўрсатмоқ даркор бўлса эди, усти ўралмаган, очик бўлар эди...» Худди шунга ўхшаш, сирлашаётган бўлсак, саволингизга нима деб жавоб қиламиз?

— О, Вениамин Самойлович, шарқ шоирлари билан ҳазиллаша кўрманг. Айниқса Криловни қадрлайдиганлари аяб ўтирмайди.

— Буни биламан, Валентина Николаевна, Асадулла Мираъламовичнинг тиллари қилич дамидан ҳам ўткир.

— Бўлди, чегарадан чиқманглар, — деди Синельникова пичинг тошлари отила бошлаганини фаҳмлаб. — Биз Пушкинни эслаяпмиз, Вениамин Самойлович, қаторимизга қўшилишингиз мумкин.

— Миннатдорман, хоним! Пушкин! О, буюк даҳо!

— Уни севасизми?

— Уни севмаслик — калтабинлик!

Асадулла томоқ қириб, тескари қаради. Аёл ундаги ўнғайсизликни сезмаганга олди.

— Битта шеърини ўқиб беринг, Вениамин Самойлович!

— Шеърини? — Ушинский беўхшов кулимсиради. — Бу каллада шеърга ўрин йўқ. Ҳаммаси манифесту чақириқлар билан банд.

— Аёлларнинг кўнглини шу манифестлар билан оласизми?

— О, аёлларнинг кўнглини қандай олишни биламиз биз...

Асадулла бу ерда ортиқ қолгиси келмади. Шилқимлик иси кела бошлаган суҳбатдан кўра димиққан каютани афзал билиб, улардан узр сўради.

2

Ун оққанда кема лангар ташлади. Шувалов каютада ётган Асадуллани юқори саҳнга чақирди.

— Дарғанинг айтишича, анов тепалик ортида туркманларнинг овули бор экан. Ёнингга бир-икки муслмонларни олиб, бориб кел, ён-атроф тинчми, сўраб-суриштир, — деди. Кейин яқинлашаётган элчига юзланди. — Николай Захарович, шу яқин ўртада овул бор экан. Мираъламович бориб келсин. Озиқ-овқат харид қилиш керак.

— Майли, борсинлар, — деди Хмарин ҳафсаласизлик билан.

Синельникованинг атрофида гирдикапалак бўлаётган Ушинский Асадулла, Зикриё афанди ва тўрт афғоннинг қирғоққа тушганини билмай, доғда қолди.

Бир барханни ошиб ўтиб, ялангликка чиқдилар. Ялангликда ўттизга яқин ўтов тикилган, атрофда кўй-эчкилар ёйилган эди. Овулга яқинлашаётган бегоналарни кўриб, оқсоқол пешвоз чиқди.

— Хўш келдингизлар, — деди у саломга алик олиб.

— Каркига боряпмиз, ортиқча нон-гўштингиз бўлса, сотиб олайлик, — деди Асадулла.

— Муслмонмисанлар баринг?

Асадулла шерикларига қараб олди.

— Алҳамдулиллоҳ...

— Унда сенмас экансанлар. Бизга ўруслар келади дейишиб эди. Ўруслар келса ўтказманглар дейишган.

— Нимага?

— Каркида зулм қилишибди. Бизга яроқ қолдиришди.

— Кимлар ташлаб кетди?

— Э, ўғлон, суриштиришингдан ўрусларинг борга ўхшайди. Демак, сенлар экансан. Иззатинг борида қайт. Бошларинг балоларга қолмасин.

Қария шундай деб, ирғай таёғини дўқиллатиб, орқасига қайтди.

Асадулла ва Зикриё афанди бир-бирига савол назари билан тикилган ҳолда туриб қолдилар. Кейин орқаларига бурилдилар.

— Овулларни қуроллантиришибди, — деди Асадулла Шуваловга.

— Қайтиш керак, ҳали ҳам кеч эмас, — деди Шувалов.

— Бир гап топиб келдингизми? — деди Хмарин уларга яқинлашиб.

Асадулла айтди. Бу орада Ушинский билан Синельникова ҳам уларга қўшилди. Жиддий маслаҳат кетаётганини билиб, Ушинский аввал Зикриё афандига юзланди:

— Бизнинг муҳим гапимиз бор, илтимос, холи қўйсангиз, — деди, сўнг Синельниковага қаради. — Валентина Николаевна, узр, сизни зериктириб қўймайлик.

— Вениамин Самойлович, сиздан илтимос, Зикриё афандига бундай

муомала қилманг. У ҳамма гапдан бохабар, — деди Асадулла унинг қилигидан норози бўлиб.

— Мана шу ишингиз бекор. Муҳожирга ишонишга ҳаққимиз йўқ.

Улар паст овозда баҳслашиб, бир қарорга кела олмадилар. Саҳнда давра қуриб ўтирган афғонлар уларга қараб-қараб қўйиб, безовталанишди.

— Эрталаб ҳал қиламиз, — деди Хмарин баҳсга яқун ясаб. — Ҳозир сир бой бермайлик. Юринглар, афғонлар билан гурунг қилайлик.

Афғонлар уларни ўринларидан туриб қаршиладилар.

— Мирзо Қандилхон, гапимиз чала қолганди, — деди Хмарин чордона қуриб, — демак, Амир Омонуллохон Инглистондан тап тортмабди-да, а?

— Ҳа, соҳиб, тап тортмади. Авом жон деса жонини бермоққа тайёр ҳозир. Эронда ҳам шу ҳолми?

— Йўқ, мирзо, Эронда буткул акси. Россия Эронга мустақиллик берган эди. Мустақилликни асрай олмади.

Хмарин Эрон воқеаларини айтишга тутинди. Афғонлар уни қизиқиб жон қулоғи билан тинглашар, Саид Ғаффорбек эса ундан кўзини узмас эди. Хмарин бу ўткир нигоҳни сезди.

— Муҳтарам Саид Ғаффорбек, ҳикоям сизга маъқул келиб қолди шекилли, а? — деди у бир маҳал.

Саид Ғаффорбек бундай мурожаатни кутмаган эди, шу боис жавобга шошилиб қолди.

— Ҳа, ҳа, — деди у, — ғоят қизиқ ҳикоя. Эроннинг аҳволи кўп мушкул экан.

— Сиз ҳам юрт кезганга ўхшайсиз, кўзларингиз айтиб турибди, йўл узоқ ҳамсуҳбат бўлайлик, хангома қилайлик.

— Юртларни кезганим рост, бироқ мухтасар гапни хушлайман; йўл қувлаган хазинага, гап қувлаган балога йўлиқаркан. Хазинага йўлиқайлик илоҳим, — у шундай деб юзига фотиҳа тортди. — Насиб қилса, ҳали кўп суҳбат қурармиз. Ҳозир толиқдим. Як нафас ҳузур — тахти Сулаймон, дейдилар...

Саид Ғаффорбек ўрnidан туриб, каютага тушиб кетди. Шувалов Асадулла билан кўз уриштириб олди.

«Бири — Ғаффорбек. Шериги ким?» — ҳар икковининг хаёлида шу жумбоқ.

Телба дарё тўлғанади. Қоронғилик чўкди. Тиниқ юлдузлар осмонга сочилган чўғдай пориллайди. Дарёдан кўтарилган енгил шабада гўё ана шу чўғларни аланга олдирмоқчидай юқорига интилади. Кемага кучи етмаган тўлқинлар баржани силтаб-силтаб тортади. Каюталардан хуррак овози эшитилади.

Асадулланинг ҳам, Шуваловнинг ҳам кипригига уйқу илинавермади.

Шабада осмондаги чўғларни ёндира олмади, аксинча ўчириб қўйиб, тонгни уйғотиб юборди. Барханлар ортидан бостириб келган тонг ҳадемай ёйилиб кетди.

Асадулла туни билан ҳаммоллик қилган одамдай эзилиб турди. Шуваловнинг ланжлигидан унинг ҳам аҳволи ўзиникидай экани билинди.

Хмарин олға қараб юришни буюрди.

Пешинга яқин ўнг қирғоқдаги барханлар устида туркманлар кўриниб, милтиқларини силкитганларича бақира бошлади.

— Тўхташни талаб қилишяпти шекилли? — деди Шувалов уларга хавотирлик билан қараб. — Тўхтамасак, отишади.

— Тўхтанг, — деб буюрди Хмарин дарғага қараб. Кейин Асадуллага юзланди. — Гаплашиб келиш керак улар билан, сиз борақолинг.

— Мен ҳам бораман.

Вениамин Самойлович, бунақа ишларни мусулмонларнинг ўзи бажаргани маъқул, мен буларнинг феълени биламан, — деди Хмарин. — Асадулла Мираъламович, Зикриё афанди билан бирга боринг.

Улар оқбайроқ кўтариб, соҳилга тушдилар. Аркони ҳарбдан икки отлиқ ажралиб, уларга яқинлашди. Отлиқларнинг иккаласи ҳам елкасига милтиқ, белига қилич осган, кексайиб қолганига қарамай, эгарда тетик ўтиришарди. Улар отдан тушиб, элчилар билан омонлашдилар.

— Бекбобо, бу ҳаракатларингизнинг боиси не? — деб сўради Асадулла. —

Кемамизга оқ байроқ илганмиз. Бу ерлардан ўтувимизга амирингиз Саид Олимхон изн берганлар.

Қариялардан бири энгагидаги сийрак соқолини силаб, ўткир нигоҳини Асадуллага қадади. Аммо саволга жавоб бермади.

— Бекбобо, — деди яна Асадулла, — биз сизларга меҳмонмиз. Дарё узориндан Каркига бориб, ундан Афғонистонга ўтиб кетажакмиз. Балки сизнинг аскарларингиз бизнинг кимлар эканлигимизни билмаслар, балки бизларни душман ҳисоблаб ўт очгандирлар?

— Болам, бизларни тентак фаҳмлама, — деди тикилиб турган қария, — сен билганни биз-да биламиз. Бизнинг ўруслар билан орамиз бузулди.

— Сабаб нима, Бекбобо?

— Сабабини билмайсанми? Билмасанг айтай, эшит: ўруслар Каркида туркманларга зулм қилдилар. Бекларни тутиб ўлдурдилар. Уйларни ёндирдилар. Бола-бақрани ҳам ўлдурдидан тоймадилар. Инсоният нуқтаи назаридан бундай хўрликка чидашга тоқатамиз қолмади. Ё нажот, ё ўлим! Ё ишларимизни ўнгариб оламиз, ё баримиз қирилиб битамиз.

— Қирилиб битишдан ўзи асрасин, бекбобо, яхши нафас қилинг. Туркманларнинг бахти очилиб кетса ажабмас. Бекбобо, русларнинг зулмини ўзингиз кўрдингизми?

— Йўқ, дарак келди.

— Кўрмай туриб, нечун ишона қолдингиз?

Қария ўйланиб қолди.

— Замон бевафо бўлиб қолди, болам, ҳеч кимга ишонолмаймиз, — деди сўнгра. — Мана, сен мусулмоншева экансан, гапларинг маънили, аммо ишонмайман. Ҳозир яхши гаплар гапируб, Каркидаги биродарларинга яроғ олиб кетаётгандирсан? Кеманинг думида замбарак кўрдим?

— Яроғимиз бор, аммо зинҳор кўмакка бораётганимиз йўқ. Каркида туркманларга зулм қилинганини сиздан билиб, ҳайратда қолдим. Бундай бўлувига сира ишонмайман. Сизларни алдашган. Сўзимга ишонмасангиз, майли, кемани бунда қолдириб, ўзимиз қайиққа ўтириб борайлик манзилимизга.

— Бўлмайди, болам, қайиқ тугул чибинни ҳам ўтказмаймиз. Биз ўтказсак-да, нарида бошқалар бор. Нобуд бўлишингиз тайин.

— Бекбобо, унда бизнинг Афғонистонга сафаримиз нима бўлади? Биз уруш бўлмасин, мусулмонларнинг қони беҳуда тўкилмасин, мусулмонларнинг ҳам бағрига шамол тегсин, ўзининг нонини ўзи есин, бошқалар тортиб олмасин, деган келишувни афғон амирига етказмоқ учун хайрли сафарга чиқиб эдик.

— Гапинг чинми?

— Бекбобо, сизни алдамоқ гуноҳ эмасми?

— У ҳолда... Кемадан тушинглар. Элчига ўлим йўқ. Яроғларингни бизга беринглар. Биз сизларни от-аробага ўтказуб, бир кеча-кундузда сарҳадга етказиб қўямиз.

— Ичимизда руслар ҳам бор, улар-чи?

— Ким бўлса бўлсин, одам айирмаймиз.

— Бекбобо, ўзингизни уринтирмай, бизларни ўтказиб юбора қолмай-сизларми?

— Болам, ўзбекмисан, ўзбеклар ўжармас-ку? Мен сенга боғона айтдим, Каркига бора-боргунча аскар кўп.

— Бекбобо, у ҳолда мен кемага қайтиб, биродарларим билан маслаҳат қурай. Балки ёнингизга қайтарман.

— Туркман бобонгнинг гапига кир. Нобуд бўласан йўқса.

Асадулла кемага қайтганда Шувалов барчани қуроллантириб улгурганиди. Кема хизматчилари пастдаги той пахталарни юқорига ташиш билан овора эдилар. Хмарин, Шувалов, Ушинский кема қуйруғида элчининг қайтишини сабрсизлик билан кутишарди. Асадулла уларга туркман бегида эшитганларини айтаётганида Зикриё афанди нари кета бошлади.

— Зикриё афанди, тўхтаг, сиздан яширгувчи сир йўқ, — деди Хмарин. Ушинский эътироз билдирмоқчи эди, у ўнг қўлини кўтариб, «Жим бўлинг» деган ишора қилди.

— Чол ҳийла ишлатмаяптимикин? — деди Хмарин Шуваловга қараб.

Шувалов дарров жавоб бермади.

— Бошим қотиб қолди. Назаримда қирғоқдаги туркман овулларини оёққа турғазишган. Бу чолнинг гапи ғалати. Афғонистонга ўтказиб қўйишига ишонайлик. Лекин қуролларимизни топширишимиз... Нияти қоронғи.

— Ишонмаслик керак уларга, — деди Ушинский.

— Йўлда кетаверамизми? — деди Хмарин.

— Орқага қайтиш керак, ҳали ҳам кеч эмас, — деди Шувалов.

— Сиз замбаракдан бир ўқ узинг, қирғоқда аскар зоти қолармикин, — деди Ушинский. — Улар отган ўқ кемамизга етиб келмаса керак. Кемага шунча аскар олганимиз нимаси-ю, қочишни таклиф қилганингиз нимаси?

— Уенимин Самойлович, милтиқ отишни биласизми?

— Мен сиёсий арбобман, Виталий Сергеевич, ҳали мени жангга солмоқчимисиз?

— Вениамин Самойлович, у ёқдан учиб келган ўқ ким арбоб, ким жангчи деб суриштириб ўтирмайди. Яхшиси бежанжал ортга қайтайлик.

— Энди қўрқитяпсизми? Балки биратўласи Тошкентга қайтармиз?

— Бас қилинглар, — деди Хмарин зарда билан. — Қароримиз шу: олға юриш. Керак бўлса, жангга кирамиз. Ҳа, Виталий Сергеевич, мен яхшигина мерганман, ҳисобга олиб қўйинг.

Шувалов иложим қанча дегандай елка қисди.

Кеманинг жилганини кўрган туркманлар бир оз қийқириб, пала-партиш ўқ ўздилару тинчидилар.

— Ана айтмадимми? — деди Ушинский қувониб. — Булар бир пўписа эди. Замбаракни кўрибоқ, эсларини йиғиб олганлар.

3

Ушрон дардининг яраларига туз сепувчи туш тугамай, тун оёқлади. Асадулла тушида болаларини кўрди. Уларни шу ерда, шу дарё юзида кўрди. Улар дарёнинг телба мавжларини писанд қилмай, кема орқасидан изма-из келардилар. Асадулла уларга етишай деб ҳаракат қилади, аммо кема атрофини ўраб олган йўғон арқонларни ошиб ўтолмайди. Бирдан лойқа сув ермойга айланди-ю, ёна бошлади... Унинг алангаси Асадулланинг кўкрагини куйдирди, тутуни нафасини бўғди. Шу алпозда уйғониб кетди. Каюта ичи димиқиб қолган — ётолмади. Шарт ўрнидан туриб, саҳнга чиқди.

Тонг бўзариш арафасида. Кема саҳнида дарёдан кўтарилган шабада ҳукм суради, тундузи барханлар ортидан ўт пурковчи куч йўқ. Қумларнинг тафти ҳам сўнган. Кумшуғини қумли оролга тираган кемани уйқусираётган тўлқинлар силтаб-силтаб қўяди.

Асадулла қуйруқ томонда ўтирган одам қорасини кўриб, дастлаб танимади. Бағрини шабадага тутиб турганда Ғуломқодир кўзғолди-да, унга яқинлашиб салом берди.

— Ҳа, иним, уйқу қочдимми? — деди Асадулла унинг саломига алик олгач. Ғуломқодир жавоб бермай елка қисиб қўя қолди.

— Уйингизни соғингандирсиз. Ҳадемай юртингизга етасиз. Ҳаловат топасиз.

— Ҳаловатни қўмсаганим йўқ.

Тундроқ юрувчи афғон йигитнинг бу гапидан Асадулла сездики, қалбида бир тош бор. Одатда бундай тош кўзғолса, алам дарёси тўлқин уриб қирғоқдан тошиб кетади. Балки бу тун бир нима сабаб бўлиб тош кўзғолгандир. Балки йигит аламлари оташида қовжираётгандир. Балки унинг ҳам дарди айриликдандир.

— Сиз нимадандир қаттиқ аламдасиз, — деди Асадулла ҳамдарад овоз билан.

Ғуломқодир «қандай сездингиз» дегандай савол назари билан тикилди.

— Аламсиз одам борми? — деди у бир оз сукутдан кейин.

— Истасангиз айтинг, кўнглингиз ёзилади.

— Гапингиз ғалати, соҳиб, мен эркакман, аламини баҳам кўрган эркак қайда бор?

— Маъқул айтдингиз, иним, эркак номини олиш учун ўғил бола бўлиб туғилиши кифоя эмас, дардлар бандлигига дош бериб, енгиш ҳам лозим.

Тан жароҳатидан юрак жароҳати ёмон. Сиз ёшсиз, бу азобларга бардош бера оласиз.

— Соҳиб, мен билан булар ҳақида гаплашманг.

— Хоҳишингиз...

Асадулланинг шундай деб жим қолганини кўрган Фуломқодир, терслик қилганини фаҳмлаб, изза бўлди.

— Маъзур тутинг, соҳиб, ижозат этсангиз, бир сўроғим бор эди.

— Сўранг.

— Юртимни ҳали бориб кўрасиз. Фуқаро ночор. Амир, назаримда, сизларга кўз тикиб эди, ёрдамга маҳтал эди. Сизлар эса... ўзим кўрдим, биздай ночор экансиз. Бизнинг борувимиз, сизнинг келувингиздан нима наф?

— Ночорлигимиз ҳақ. Бизни урушлар еди, иним, ҳозир ҳам уруш тингани йўқ. Илгари халқ минг уқубат ила битта нон топса, бир бўлагини ўзимизнинг бой, бирини ўрус подшо, яна бирини муллаю шайхлар тортиб олиб, ўзига бир тишламгина қолар эди. Энди топган нонимни ўзим ейман, сенларга ош керак бўлса, ўзларинг ишлаб топ, десак, улар қилич кўтариб, бегуноҳларнинг қонини тўкиб ётишибди. Ҳадемай уруш тугайди, фақирнинг нони бутун бўлади. Сизнинг юртингиз ҳам луқмасини Инглистонга бермайди. Бунга етишиш учун қўшнилар иноқ, аҳил, тинч бўлиши керак. Биз шунинг аҳдлашувига бормоқдамиз.

— Уруслар нонингизга шерикмасми?

— Урус подшою унинг бойлари бошқа, фуқаро, ишчи ўрус бошқа. Бизга «топган нонингни ўзинг е» деган ким, биласизми, шу ишчи руслар. Сен — одамсан, бировга қул бўлма, деганлар ҳам шулар.

— Туркманларга зулм қилганлар-чи?

— Бу беҳуда гап, иғво, бўҳтон. Нонимизга кўз тикиб турганлар орага шўриш солмоқни хаёл қилганлар.

Саҳнга кема дарғаси чиқиб, суҳбат узилди. Кема пишқириб, силтаниб, қум орол чангалидан қутула бошлади. Бирин-сирин уйғонганлар саҳнга чиқаверишди. Шувалов дарғага харитани кўрсатиб, ниманидир аниқлаб олгач, барчани тўплади.

— Агар кечаги чолнинг гапи рост бўлса, бугун яна туркманларга дуч келамиз. Беш-олти соатдан кейин дарёнинг тор ерига етамиз. Пистирма учун бундан боп жой йўқ. Ҳар эҳтимолга қарши шай бўлишимиз шарт.

Пистирмага етишни истамагандай кема тез-тез қумга тикилаверди. Бундан дарға ҳам, хизматчилар ҳам ҳолдан тойишди. Шувалов айтган жойга беш-олти соатда эмас, кун пешиндан оққанда етишди.

Олға юришганлари сайин соҳил аста кўтарилиб, дарёни икки томондан сиқиб кела бошлади. Тўлқинларнинг бевошлиги ортди. Кема тор, чуқур ўпқон сари кириб боргандай бўлаверди. Ана шу пайтда ҳар икки қирғоқдаги тепаликлар устида одамлар кўринди. Дам ўтмай ҳар икки қирғоқдан ўқ дўли ёғила бошлади.

Шуваловнинг буйруғи билан вакола ҳайъати ва афғон аъёнлари пастга тушиб, каюталарда жон сақлайдиган бўлишди. Қолганлар тепада жанг бошладилар.

— Булар огоҳлантириб ҳам ўтиришмади, демак, кучлари кўп; ўзларига ишонишади.

— Ваҳима қилманг, ўртоқ Мираъламов, ўтиринг, — деди Ушинский зарда билан.

Асадулла унга жавоб бермай, тик турганича юқорига қулоқ тутди: замбарак уч-тўрт ўқ узиб, жимиб қолди. Нима бўлди? Баржадагилар қирилиб битишдими? Пулемёт ҳам бир меъёрда отмаяпти. «Бемаънилик, бу ҳолда жангга кирмоқлик мутлақ тентаклик. Кема тайёр нишон-ку? Буёқдан отилган ўқ тупроққа санчиледи, беҳуда кетади. Наҳот Шуваловнинг фаҳми шунга етмаса?»

Кема имиллаб олға боради, ўқ дўлининг тинишидан эса дарак йўқ.

— Николай Захарович, эшитяпсизми, туркманларда куч кўп. Орқага қайтиш керак.

— Тор ўздан чиқиб олсак улар бас келишолмайди.

— Унгача одамларимиз нобуд бўлиб кетишади.

— Ваҳима қилманг, азизим, ўтиринг. Одам бунақа пайтда ўзини қўлга ола билмоғи керак.

Шу пайт каюта эшиги зарб билан очилиб, ичкарига афғон сарбози йиқилди. Синельникова қонга беланган йигитни кўриб, қўрқувдан қичқириб юборди. Ушинский додираб қолди. Аввал Асадулла, кейин Хмарин сарбозга ёрдам бериш учун шошилишди. Сарбознинг ўнг билаги ўқдан титилиб кетган, оғриқдан гапиришга қурби етмасди.

— Урус сардор ўлди, — деди у инграб.

Асадулла ўзи ҳам билмаган ҳолда юқорига интилди.

— Мираъламов, қайтинг! — деб буюрди Хмарин.

— Ярадорга қаранглар! — Асадулла шундай деб эшикни ёпди.

Юз-кўзи қон Шувалов той пахтага суюнганича ҳаракатсиз ўтирарди.

— Виталий Сергеевич! — деди Асадулла унинг елкасидан ушлаб.

— Тирикка ўхшайман, Мираъламович, — деди Шувалов инграб, — қара, кенгликка чиқдикми?

— Йўқ.

— Қайтиш керак.

Асадулла пахтадан бир сиқим юлиб олиб, Шуваловнинг юзидаги қонни артди. Уқ пешонасини ялаб ўтган экан.

— Боғлаб қўй, Мираъламович, тўйгача тузалиб кетади.

— Бунақада тўйни кўрмаслигимиз ҳам мумкин. Каютага тушинг.

— Сен тушиб айт, орқага қайтишга рухсат берсин.

Шу пайт кема бир силтаниб, тўхтади.

— Қумга тиқилди, — деди Асадулла асабийлашиб. — Энди ем бўлишимиз тайин. Замбарак нимага жим?

— Отилмаяпти.

«Иш юришмаса буламиқ¹ дандон синдиради, дегани шу» деб ўйлади Асадулла, кейин дарғанинг ёнига югурди.

— Кенгликка қачон чиқамиз? — деди у бақириб.

— Шу аҳволда икки-уч соатча чиқиб бўлмайди, — деди дарға отиша-ётганларга ишора қилиб.

— Орқага ҳайданг, қайтамиз, — деди Асадулла қатъий. Бу қатъийлигидан ўзи ҳам ҳайрон бўлди.

Кема силтаниб-силтаниб қум чангалидан қутулди-да, ортга қайта бошлади.

Салдан сўнг каюта эшиги қия очилиб, Хмариннинг боши кўринди.

— Нима гап? — деди таҳдидли оҳангда.

— Қайтйпмиз, — деди Асадулла. — Қаранг, ўтиш мумкин эмас.

Хмарин ташқарига чиқмади. Шуваловнинг аҳволини кўрди-ю, индамай эшикни ёпди.

Туркманлар уларни анча ергача таъқиб қилдилар. Оқим изига тушган кема тезлашиб кетди.

Омон қолган аскарлар ярадор шерикларининг жароҳатларини боғлашди. Тўрт кишининг жасадини кеманинг қуйруқ томонига қўйиб, устига мато ташлашди. Баржада ҳам уч одам ҳаракатсиз ётарди.

Яраси ювилиб, малҳам қўйиб боғлангач, Шувалов каютага тушди.

— Валентина Николаевна, малол келмаса, ярадорларга қарасангиз, — деди Асадулла.

Хмарин бош ирғаб «боринг» дегач, Синельникова норози кайфиятда чиқиб кетди.

— Етти киши ҳалок бўлди. Ўттиз икки одам яраланган, оғирлари ҳам бор, — деди Асадулла ҳорғин оҳангда.

— Бунга Бухоро амири жавоб бериши керак, — деди Ушинский.

— Вениамин Самойлович, Бухоро амири ўликларни тирилтириб беролмайди.

— Виталий Сергеевич, сиз ҳарбий одамсиз. Шуни билар экансиз, нимага қаттиқ турмадингиз, бизни ишонтирмадингиз?

— Вениамин Самойлович, — деди Хмарин асабийлашиб, — илтимос, бунақа бемаъни баҳсни бас қилинг. Ахир ўрни эмас, наҳот тушунмасангиз?

Каюта эшиги тарақлаб очилиб, Фуломқодир кўринди.

— Соҳиб, сизни йўқлашяпти, — деди у Асадуллага.

¹ Аталасимон овқат.

— Ким?
— Мирзо Қандилхон соҳиб. Саид Ғаффорбек соҳиб оғирлашиб қолди-лар,
— Ғуломқодир шундай деб эшикни оҳиста ёпди.

— Нима деяпти? — деди Ушинский.

Асадулла айтди. Шуваловнинг ярим юмуқ кўзи шарт очилди.

— Тез чиқинг, — деди у.

Афғонларга ажратилган каютада кўкраклари боғланган Саид Ғаффорбек ҳансираб ётарди. Асадулланинг кирганини билиб, мирза Қандилхонга «чиқинглар» деб илтимос қилди. Унга итоат этдилар.

— Асадулла афанди, мен Рафиқман, — деди у ўзбекчалаб.

— Биламан. Сизга... бу ерда... қанақасига ўқ тегди?

— Худо ураман деса, жой танламас экан. Бир қарай деб эдим...

— Менда гапингиз борми?

— Гуноҳимдан ўтинг мени.

— Шугинами?

— Тошкентга қайтсангиз, худо хоҳласа қайтасиз, сиздан бир ўтинчим бор: Ўқчидаги уйимга боринг. Кўчадан киришдан ўн бир қадам, айвондан кўчага ўн уч қадам юриб, сўнг қиблага тўрт қадам қўясиз. Сўнг одам бели баробар қазисангиз, бир хум тилла чиқади. Тиллоларнинг ярми, йўқ, учдан иккиси сизга, розиман, олинг. Қолганини завжамга бериб, болаларим билан Бухорога етказинг. Бухорода акам бор, завжамни никоҳига олиб, болаларимга оталик қилсин. Васиятим шу.

— Тошкентга нима учун бориб эдингиз? Тўғриси айтсангиз, васиятингизни бажо келтираман. Тиллоларингиз менга керак эмас.

Саид Ғаффорбек кўзларини юмди. Нафас олиши тезлашди.

— Москвага етганда элчини ўлдирмагим лозим эди.

— Ўзингизга ярашмаган ҳунарни танлаган экансиз. Қотилликдан кўра хоинлик дуруст эмасми сизга?

— Гапирманг... Худо урди мени.

— Қайтишингиз сабаби нима?

— Москва йўли берк... Валихонга бошқа одам боради. Бухорода Хаустон деган инглиз ҳаммасининг ҳисоб-китобини қилиб берган. У Тошкентдан одам кутаётган эди. Кимлигини билмайман. Ўша одам келса, улар ҳам Афғонистонга йўл оладилар. Мен... сизларни йўқ қилишим керак эди.

— Бир ўзингиз-а? Шеригингиз ким?

— Шеригимнинг кимлигини билмайман... бир одам бор яна, ғайридинлардан... Энди васиятимни бажо келтирасизми... қасам ичинг.

— Истагингизни оилангизга етказаман.

— Илоҳим Тошкентга омон-эсон қайтинг...

Асадулла ташқарига чиқди. «Мени ўлдириши лозим бўлган одам энди омонлик тиласа?! Ажаб дунё бу...» деди у ўзича.

Кўп ўтмай афғонлар Саид Ғаффорбек жасадини ҳам қуйруқдаги мурдалар ёнига қўйдилар.

Оқшом тушиши билан кема дарё ўртасида лангар андоз қилди. Тун таҳлика билан кечди. Тонг ёришар-ёришмас лангар кўтарилди. Қош қораймай туриб Термизга етдилар. Ярадорларни қалъа госпиталига жўнатгач, Хмарин Асадулла билан биргаликда темир йўл бекатига бориб, назоратчига Кўшкка боражаклигини маълум қилди.

— Поездингиз Тошкентга жўнаб кетган, — деди назоратчи. — Фақат хароб вагонларим бор.

Назоратчи ўқлар тешиб ўтган, айрим ерлари куйган, деразалари синган вагонларни кўрсатди. У ер-бу ерини тозалаб, эрталабга тайёр қилишини айтди.

— Асадулла Мираъламович, сиз Ушинскийнинг номзодига қарши чиққан экансиз. Буни эшитиб, миллий адоват деб ўйлаган эдим, янглишган эканман. Сиз уни яхши биларкансиз, — деди Хмарин, бекатдан чиқишгач.

— Буни нимага эслаб қолдингиз?

— Мен ўзимни оқламайман, лекин кўпроқ ўша айбдор, унинг гаплари меъдамга тегди.

— Николай Захарович, бир-биримизни айбламайлик. Олдинда ҳали узоқ йўл бор.

— Сиз ҳукумат аъзосисиз, шу одамни орқага қайтариб юборсангиз-чи?

— Ҳаққим йўқ, Николай Захарович. Менга бундай ҳуқуқ берилмаган. Ундан ташқари, у фирқа гуруҳига бош.

— Мушкулмизни осон қилиб бўлмас экан, азизим, — деди Хмарин афсусланиб.

Асадулла унга қараб туриб, дастлабки учрашувини эслади. Ушанда Хмарин Асадуллада нохуш таассурот қолдирган эди. Икки ой аввал Туркистон ташқи ишлар халқ нозирлигига чақирилганда, Асадулла яна Исҳоқхонни жўнатиш масаласида гаплашмоқчидир, деб ўйлади. Бироқ хонага кириши билан нозир унинг қўлига арабча имлода чиройли қилиб ёзилган мактубни тутди.

— Афғонистоннинг янги амири ўртоқ Ленинга мактуб юборибди. Шу ерда таржима қилиб, Москвага радиотелеграф орқали етказамиз. Сизга Николай Захарович ёрдам берадилар. Танишинг: Хмарин Николай Захарович. Россия империясининг Эрондаги элчихонасида масъул вазифада ишлаганлар. Дипломатлар ичида биринчи бўлиб Совет Россиясига хизмат қилиш истагини билдирганлар. Инглизларнинг тазъиқи туфайли Эронни ташлаб келишга мажбур бўлганлар.

— Сиз мен билан истасангиз форсийда, истасангиз рус тилида гаплашаверинг, — деди қотмадан келган, ораста кийинган, ҳали қирққи қораламаган Хмарин унга қўл узатиб.

— Форсийни сизчалик билмасам керак, ҳар ҳолда уста кўрмаганман, кўп сўзлашмаганман ҳам, — деди Асадулла.

Бу гап кўз қарашларидан киборлиги сезилиб турган Хмаринга хуш ёқиб жилмайди.

— Бошладик бўлмаса, — деди у Асадуллани ёзув столига таклиф қилиб. — Хў-ўш, амирнинг биринчи гапи шундай, — Хмарин оёқларини чалиштириб олганча оғзаки таржима қила кетди. Асадулла эса ёзиб борди. Мактуб яримлаганда Хмарин қоғозни Асадуллага узатди. — Бир чекиб олай, ўзингиз эрмак қилиб туринг.

— Шу ерда чекаверинг, Николай Захарович, — деди нозир кулдонни у томон суриб. Хмарин миннатдорлик билдириб, папирос тутатди-да, кўзини сал қисиб Асадуллага разм солди.

Асадулла унинг найрангини фаҳмлаб, ичида кулиб қўйди-ю, сир бой бермай ишини давом эттирди. «Подшо хизматида бўлгани учун нозир унга ишонқирамай, мени чақиртирган. Бу димоғдор жаноб ҳалиги гапимга ишониб, энди мени синаб кўрмоқчимиз?..» Асадулла хат мазмунини яхши тушунса-да, сўзларни русчадан қиёмага етказиб ифода этишга қийналди. Шунинг учун таржимани дафъатан бошлай олмади. Хмарин унга эътибор бермагандай хотиржам папирос тутатаверди. Асадулла узоқ ўйлаб, мактуб таржимасини давом эттирди.

«...Олий ҳазратлари, менинг буюк ва қадрли дўстим, Буюк Русия давлатининг президенти! Сиз инсониятнинг дўстлари бўлмиш ўз йўлдошларингиз ила бақамти адолатли ва олижаноб вазифани — одамларнинг фароғати ҳамда фаровонлиги хусусида қайғурмоқни зиммангизга олганингиз боиси ва дунёдаги юртлар, дунёдаги халқларнинг озодлигини, тенг ҳуқуқчилигини овоза этганлигингиз учун мен мустақил ва озод Афғонистоннинг шу дўстлик хатини тараққиёт йўлига интиллиш афғон халқи номидан илк бора сизга юбормагимдан сарфароздирман.

Соф юракдан билдирган ҳурмат-эҳтиромим буюк дўстим томонидан лутфан қабул этилажак деб хоҳиш билдираман ва чин юракдан ишонаман.

Ҳижрий санасининг 1337 йили, ражаб ул муражаба ойининг 6 куни, яъни насарий санасининг 1919 йили, 7 апрели.

Сизнинг дўстингиз Омонullo.»

Асадулла хатни нозирга узатди. Нозир кўзойнагини бурнига қўндириб, тезгина ўқиб чиқди.

— Демак, учинчи мактубимиз ҳам уларга етиб бормабди. Лекин ниятлари яхши, жуда яхши. Ниҳоят, мустақиллик нима эканини англашибди.

Хмарин Асадулланинг таржимасини ўқишга ошиқса ҳам, сиртига чиқармади. Стол устидаги иккинчи хатни олиб, кўз югуртирди.

— Буниси «умрлари узоқ бўлгур ташқи ишлар министрига» «умрлари узун бўлгур амирнинг» пок ниятларини тасдиқ этувчи нома. Хорижия нозири Маҳмуд Тарзи имзолаган. Шарқликларнинг одати шунақа. Ҳар бир сўзи такаллуфга тўйдирилган, гаплари ёлғонми, чинми ажратиб бўлмайди. Умуман... дипломатия тилига жуда мос.

Бу гап Асадуллага малол келиб, манзират қилиб ўтирмади:

— Жаноб Хмарин, — деди у норози оҳангда, — буни Европада айтсангиз ярашарди.

— Ҳа, ҳа, Николай Захарович, — деди нозир унинг гапини бўлиб, — кесатиқларингиз ўринсиз.

— Кесатаётганим йўқ, мени кечиринг, — деди Хмарин ўрнидан туриб. — Чиндан ҳам дипломатия тили такаллуфга бой бўлиши керак. Қоидаси шунақа. Умуман... дипломатияда сохталик мавжуд. Генри Уолтен деган дипломатнинг бир гапи бор: «Элчи ўз давлати манфаатлари йўлида усталик билан алдаш учун хорижга юбориладиган ростгўй, ҳалол одамдир» дейди. Жан Лабрюцер эса «Дипломатнинг вазифаси ўзи алданмаган ҳолда бошқаларни алдай олишдан иборат», дейди. Сатоу эса...

— Жаноб Хмарин, қўйинг бу гапларни. Ким ўзи уларингиз?

— Уларми? — Хмарин комиссарга қараб елка қисди. — Улар машҳур дипломатлар. Бири инглиз, бири француз...

— Ана кўрдингизми, ўзгаларни алдаш уларга ярашади, бизга эмас.

— Сиз, Асадулла Мир... кечирасиз...

— Мираъламович, — деб эслатди нозир.

— Ҳа, Мираъламович, дипломатия сиёсатидан беҳабар бўлсангиз керак. Ҳар бир давлат, ким бошқаришидан қатъий назар, ўзга давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатишга мажбур. Дипломатик алоқаларнинг эса ўз қонун-қоидалари бор.

— Алдашни асос қилиб олган қоидаларими? Йўқ, бу бизга тўғри келмайди.

Эски дунёнинг бундай дипломатияси бизга тўғри келмайди.

— Янгиси, маъқули борми?

— Унисини билмайман. Лекин... бўлиши керак, бўлади. Бир-бирини алдаш билан қанақа дўстлик ўрнатиш мумкин, ҳеч тушунолмаёпман.

— Бу ҳақда кейинроқ бафуржа мулоҳаза қиламиз, — деди нозир уларни муросага келтириш ниятида. — Ҳозир Тарзининг мактубини таржима қилиб беринглар. Шу бугуноқ Москвага маълум қилишимиз керак...

Асадулла Туркижроқўм мажлисида Хмарин номзодини эшитганида, бир нарсага ҳайрон бўлган эди: шу пайтгача подшога астойдил хизмат қилган, кимлардир асос солган дипломатия қоидаларини тўғри деб билувчи бу одамга шундай вазифани қандай ишониш мумкин? Шўроларга бир оз хизмат қилган бўлса қилгандир. Лекин у большевикларнинг ғояларини ҳазм қила оладими, шу ғоядан чекинмаган ҳолда ўзга бир давлат билан дўстлик алоқасини ўрнатишга қурби етадими? Нозир бу томонларни ҳисобга олганми? Фақат шахсий таассуроти эмас, балки мана шу мулоҳазалар пайдо бўлгани учун ҳам Хмарин номзоди Асадуллада иккиланиш уйғотган эди. Талъат махсумнинг, сўнг Рафиқ Ирисовнинг гапларидан кейин бу иккиланиш қайта уйғонди. Карки сари юришга ўзи буйруқ бергани ҳолда айбни ўзгага юклаши эса шубҳа эшигини очиб юборди...

Тунни кемада ўтказдилар. Кун ёйилганда «мажруҳ» вагонларга жойлашиб, «қайдасан Кўшк» деб йўлга чиқдилар. Шуваловнинг яраси хавфли эмас экан, докторлар унинг сафарга чиқишига монелик билдирмадилар.

4

Кўшк йўли бехатар бўлса-да, Асадулланинг юрак-бағрини эзиб юборди. Йўл четларида уруш даҳшатидан дарак бериб турувчи куйган уйлар, қорайган ўчоқлар, сўппайиб қолган мўрилар, мозорлар, ҳайвонларнинг ўлимтиклари... Гўё бу қумлик улуғ маҳшаргоҳдек кўринади. Мана шу куйган уйлар одамларнинг бахти эди. Бу уйларга ҳам қалдирғочлар баҳор келтирар эдилар. Бу уйларга ҳам қалдирғочлар оз бўлса-да бахт, оз бўлса-да шодлик олиб кирар эдилар. Энди уйлар куйган. Энди

қалдирғочлар йўқ. Инсонларнинг нотинчлиги беозор қушларни ҳам тўзитган. Қайғуга банди бўлганда кўзга тор кўринган бу уй бахти чечаги кулганда олам қадар кенг, олам қадар гўзал кўринади. Энди бу одамлар қайда? Тирикми улар? Ё мазористонни макон қилганмилар? Ё айрилиқнинг темир тирноқлари орасида нола чекиб, ерлардан бош олиб кетганмилар? Бундаги қалдирғочлар қайда? Қай ерларда осойишталик излаб чарх ураётган эканлар?

Асадулла шу ўйлар гирдобида туриб ўз уйини эслади. Уша қорайиб тутаётган уйини, супа устини, супада жизғанаги чиқиб ётган хотинини, унга ёпишган кенжасини эслади. Кўз олдидаги ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Харобазорлар ердан узилиб, вагон билан ёнма-ён чопаетгандай, «менга қара, мендан кўз юмма, мени унутма», деб нола қилаётгандай. Харобалар «югура-югура» чарчагандай, ортда қолиб кетди. Ана шунда... болалари кўринди. Шод, чақчақлаб ўйнаётган болалари эмас, куйган, азобланган болалари кўринди. Улар тинмай югуришади. Нимадир деб бақиришади. Асадулла эшитмайди. Поезд филдиракларининг тарақ-туруғидан бошқа товуш қулоғига кирмайди. Филдираклар эса бир меъёрда «бу нимаси, бу нимаси» деб овоз чиқараётгандай.

Асадулла анчагача шу туйғуларга банди бўлиб турди, кейин ўзини босиб, фикри тиниқлашгач, хаёлига сатрлар қуйилганини ўзи ҳам сезмади:

Гуллар хазон ўлмиш, тикони қолмиш,
Боғлар барбод ўлмиш, хазони қолмиш.
Золим фалак бу элларга қаҳр этмиш,
Хонавайрон, синган қозони қолмиш...

Кўпдан бери, айниқса уйи ёнгандан бери хаёлига шеър келмаган эди. Дахшатли манзаралар уни кутилмаганда шеърга қайтарди. Лекин бу оний ҳолат тезда уни тарк этди. Кўкрагидаги оғриқ кўзғолиб, кўзларини юмди. Шуваловнинг маслаҳатига кўра, яхши кунларни, бахтли дамларни эслашга ҳаракат қилди. Дахшатга тирик гувоҳ бўлиб турганинда қувончли дамларни эслашга уриниш бачкана туюларкан. Ўзининг ҳаракатидан ўзи нафратланиб, кўзини очди; рўпарада Зикриё афанди кўзини юмиб ётибди. Пастки ўриндиқда боши боғлиқ Шувалов ўйга толган. Ушинский тирсагига таяниб, нигоҳини ташқарига тиккан. «У ҳам харобазордан дахшатга тушганмикин? Индамай қолгани қизиқ. Ахир темир эмас, одам-ку, юрагига найза ботгандир, жим кетиши шундандир. Ё бошқа сабабми? Рафиқ айтган ғайридин шу эмасми? Шувалов асосан шундан шубҳаланапти. Ушинский Карки йўлидан борамиз, деб туриб олгандан кейин шубҳаси яна ҳам ортди. «Боз гардад ба асли худ ҳамма чиз, зари софию нуқрау арзиз»¹ дейишлари бежизмас. Мана, Саид Ғаффорбек — Рафиқ Ирисов сўнгги нафаси олдида аслига қайтди-ку? Ушинский асл қиёфасини қачон кўрсатади? Агар Шуваловнинг шубҳаси тўғри чиқса, кўп вақт ниқобда юрмайди, сафар оёқламай ўзини ўзи фош этади. Балки у душман одами эмасдир? Унда большевиклар орасида қанча юради? Юрт бошига мусибат тушгунчами? Ҳа, бунақалар мусибатнинг илк дақиқасидаёқ бошқа томонга ўтишга маалмамнуният билан шай туришади. Энг хавфлиси ҳам шу — кўзининг ёғини еб юради, суянсам суянчиғим, ёпинсам ёпинчиғим, деганинда ҳам суянчиқсиз, ҳам ёпинчиқсиз қоласан. Ҳозир кўкрагидан итаришга ҳаққинг йўқ — бир фирқада-сан. Ун тўрт нозир, фирқанинг ўн тўрт устун кетиб, бундайларнинг кунни туғди...»

Ушинский лип-лип ўтаётган йўл четидаги харобазорга кўзларини тикиб ўтирган бўлса-да, хаёли бошқа ёқда эди. «Миръаламовнинг феълени билардим, буларга қўшилмаслигим керак эди. Содиқлигимни кўрсатаман деб топшириққа бўйсуншим — менинг калтабинлигим. Содиқ одамдан қачон миннатдор бўлишибди? Содиқ одамнинг қисмати бир — бевақт, шафқатсиз ўлим. Большевиклар сафига ўтган эдим, менга ким қўювди садоқатни кўз-кўз қилишни. Садоқатлиларнинг ўн тўрттаси ётибди ер тишлаб. Шуларни кўриб ҳам ақлим кирмабди-я. Умуман ўйиндан чиқишим керак эди. Пайт пойлашим керак эди. Энди кеч... Манави жандармдан эҳтиёт бўлишим керак. Менга кун бермайди энди...»

¹ Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ кўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

Шувалов кўзларини юмиб ётгани билан уйғоқ эди. У Оренбургни, унда қолган хотини, бир ўғил, бир қизини ўйларди. Оиласини Москвага жўнатолмади. Ўртоқлари ваъда беришгани билан кўнгли нотинч. Агар Дутовнинг одамлари собиқ жандарм Шуваловнинг большевик экани, ҳозир Туркистон ЧКсида хизмат қилаётганидан хабар топишса, оиласини омон қўйишмайди. У оиласини Москвага, ундан Тулага, отасининг ҳузурига жўнатмоқчи эди. Йўлнинг хатарга тўла эканини биларди, аммо ўзга чораси йўқ эди. Шуваловнинг ҳам қалбида айрилиқ жафоси бор эди, шу сабаб Асадулланнинг дардини эсласа, оиласи ёдига тушади. Гўё атаман Дутов тириклай уларни ўтга ташлаётгандай юраги ҳаприқиб кетади... Ҳозир ҳам шундай бўлди. Сесканиб кўзини очди.

— Кунингиз хайрли бўлсин, — деди Ушинский худди унинг уйғонишини пойлаб ўтиргандай, — яхши тушлар кўрдингизми?

Шувалов ёмон хаёлини ҳайдамоқчи бўлгандай бошини силкиб, керишди:

— Бунақа шоҳона вагонда фақат шоҳона туш кўрилади. Агар лозим бўлса, айтиб беришим мумкин.

— Виталий Сергеевич, пичинг қилманг.

Шувалов унинг кўзига тикилиб, ёвузлик учқунини кўрмади. Хаёлида кутилмаганда уйғонган гап ўзига маъқул келиб, сохта жилмайди.

— Пичинг қилаётганим йўқ, Вениамин Самойлович, тушимизда изимизга тушган айғоқчини нақ пешонасидан отиб ташлабман. Менинг тушим ҳамиша ўнгидан келади.

— Айғоқчи? — Ушинский саросималанди. Бармоқлари енгил титради.

Буни Шувалов ҳам, тепада кузатиб ётган Асадулла ҳам сезди.

— Ичимизда айғоқчи бор эканми?

— Ким айтди? — деди Шувалов унинг кўзларига тикилиб.

— Ўзингиз, ҳозир айтдингиз-ку?

— Э, омон бўлинг, мен тушимни айтдим сизга.

Шувалов шундай деб кулди-да, Ушинскийнинг елкасига оҳиста уриб қўйиб, даҳлизга чиқди.

Асадулла уларнинг суҳбатига аралашмади.

Кўзини юмиб ётган Зикриё афанди бўлиб ўтган суҳбат тубида оғир тош яширинганини сезди. «Ораларида ихтилоф бор. Ушинский деганлари бошқача одам. Шуваловнинг турган битгани сир. Ҳмарин, киборлиги демаса, бамаъни, билимдонга ўхшайди. Хонимчанинг сирли қарашлари, нозли кулишлари ғалати, бу Овруро одамлари учун ғайритабиий эмас, аммо шарқликларга ҳазм бўлиши қийин. Сафарга аёлни олиб нима қиларди. Шуни деб ғалва чиқмаса эди. Менинг бутун умидим большевиклардан. Ораларида шундай ихтилоф чиқаверса, оқибат нима бўлади? Юрт аҳволи нима кечади? Ҳмарин-ку, большевик эмас экан, аммо Асадулла афандининг мавқеи баланд бўлатуриб, наҳот бу одамнинг жиловини тортиб қўймаса...»

Зикриё афанди йўлга чиққанида Кобулга етиб боришни, Ҳиндистон муваққат ҳукумати аъзоларига вакола ҳайъатини таништиришни орзу қилган эди. Большевиклар орасидаги ихтилофни сезиб, кўнглига гўлғула тушди. Бири бир ғояни, иккинчиси иккинчи ғояни айтиб турса, ҳукумат аъзолари нима дейишади?

Поезд хариш бўлган бедаво отдай судралади. Вагон дам-бадам силкитганда чалқанча ётган Синельникованинг кўкраклари юпқа кўйлакни титратади. Қўлларини болиш қилиб олган бу зебо аёл эшик ўрнига тортилган пардага кўз тиккан. Кимнидир, ким бўлса майли, кириб келишини кутади. Аввалига Асадулланнинг кириб келишини истади. Бева эркак аёл имосига илҳақ бўлади, лекин бу Мираъламовичдан садо чиқмайди. «Шоир бўлиб севги ҳақида шеър битмаган эркак эркакми?» — Синельникова шуни ўйлайвериб, боши қотиб кетди. Охири Асадулла ҳақида ўйламасликка қарор қилди. «Бу эркак билан зериккан маҳалда фақат адабиёт ҳақида суҳбатлашиш мумкин» деб қўйди. «Вениамин Самойлович — тайёр пишган ош. Истасам ейман, истасам чайнаб, тупуриб ташлайман, истасам итларга бераман... Бунақа шилта, арзонгаров одамларни итга берган маъқул. Унгача силаб-сийпаб туриш керак. Муҳожирнинг иши осон. Нафасим тегса, боши айланиб, тиз чўкканини ўзи ҳам билмай қолади. Чекист — чақилмайдиган ёнғоқ. Унга қип-яланғоч рўпара бўлсанг ҳам, аввал ҳужжат текширади. Бунақалардан узоқроқ юрган маъқул.

Хмарин... О, у менинг содиқ қулим бўлиши керак. Ҳозир гўё мен сичқону у қорни тўқ мушук. Нима ҳам қилардик, мушук жанобларининг қорни очар, кейин изимдан эмаклаб қоларлар...»

Шундоққина қўшни хонада Хмарин оёқларини чалиштириб ётган ҳолда папирос тутатарди. Синиқ деразадан кираётган илиқ шамол папирос тутунини бир онда тўзитиб, кўздан йўқотарди. «Биз ҳам тутунга ўхшаб қолдик,— деб ўйлади у.—Россия тўзиб кетди. Бечора Россия... Шундай қудратли империянинг пароканда бўлиши мумкинлиги ғалати ҳол. Ақлга сиғмайдиган ҳодиса. Тарихнинг қалтис хатоси. Император—ку илдизига қурт тушган, чириб адо бўлган дарахт эди. Керенский ҳукумати—чи? Нимага анқовсиради? Нима учун ҳокимиятни бой бериб қўйди? На сиёсатдан, на давлат юриштишдан хабари бўлган одамлар баланд келса?! Ушинский деганларини элчихонага фаррош қилиб олмас эдим. Энди менга ақл ўргатмоқчи! Нодон!! Унга фақат Шувалов бас келади. Ҳарҳолда дворян дворян—да. Муомаласидан билиниб турибди. Большевикларга нимага аралашиб қолган экан бу? Яна ЧКга... Мираъламов покиза одам экан. Унга дипломатияни ўргатмаса ҳам бўлади. Шарқли зиёлилар муомаласининг ўзиёқ дипломатга хос. Бошига оғир кулфат тушса ҳам билдиргиси келмайди. Бу одам лойдан эмас, тошдан ясалган бўлса керак. Муҳожирнинг феъли ҳам Мираъламовга ўхшайди. Унинг хомхаёллигига ҳайронман. Ҳиндистонни Англия чангалидан тортиб олиб бўларканми? Эрон, Ҳиндистон — Англияга бир умрга берилган неъмат. Афғонистон ҳам узоққа бормайди. Йўқса... Э, тангрим, Россияда нима қасдинг бор эди? Мен нима гуноҳ қилган эдим? Мен саргардонликни эмас, саройларда виқор тўкиб юришларни умид қилиб эдим—ку? Юрагим кечагина тўлган коса янглиғ эди. Бугун эгасиз бўш ётоққа айланди. Гоҳо равшан, гоҳо хира бу оламдаги дабдабалар момақалди—роқдай ўткинчи экан—да, а? Россиянинг қудратини қайтариб бер, тангрим. Исо Масиҳнинг жонини қайтариб бергансан—ку, унинг умматларига ҳам ишончини, қудратни қайтар...» Хмарин хаёлидан шу гаплар ўтиб, беихтиёр ўрнидан турди—да, шошилиб чўқиниб қўйди. У художўй эмас, чўқинган онлари камдан—кам бўларди. Ҳозирги иши бир оздан сўнг ўзига ҳам наша қилиб, аччиқ кулимсиради. «Асабларим чарчабди. Бу одамлар билан муомала қилиш учун темир асаб керак. Яхши ҳам Валюшани ёнимга олдим. Лекин... хонимнинг кўз сузишлари сал бошқача бўляпти. Огоҳлантириб қўйишим керак... «Имрўз бикүш чу метавон кушт. Оташ чу баланд шуд, жаҳон сўхт»¹, деганлари рост...»

Хмарин шу қарорга келиб, ўрнидан турди.

Қўшни вагон афғонларга берилган, Ғуломқодир эшикка яқин бўлмада, уч сарбоз билан бирга эди. Юрагига гап сиғмай, сарбозлар гурунгига қўшила олмаган Ғуломқодир вагон эшигини очиб, зинага ўтириб олди. Илиқ шамол юз—кўзига урилади. Кемада Карки томон йўлга чиқишганда у хотиржам эди. Ҳатто пистирмага дуч келганда ҳам ўзини йўқотмади. Лекин Кўшк—Ҳирот орқали Кобулга борилажагини билиб, безовталанди. «Кобулга агар Ҳазора йўли билан кетилса, Чораймоқни босиб ўтишади. Демак ўша ерда... унинг куни тугайди. Киндик қони тўкилган очофат ерга энди юрак қони тўкилади. Унинг гуноҳлари беҳисоб кўпайди. Оллоҳнинг марҳаматига умид йўқ. Серсоқолни отганда кўзи тинди. Илгари ҳеч бундай бўлмаган эди. Бегуноҳ одамни отиб, худонинг қаҳрини келтирдими? Оллоҳ шунинг учун уни Карки йўлидан қайтариб, Ҳазора йўлига рўпара қилдими? Чораймоқда кимнинг қиличи қонсираган экан? Унинг жонини ким олар экан? Пешонасида шундай шармандали ўлим борлигини билса, бунчалик саргардонликка кўнармиди... Ғуломқодирнинг ёзуғи фақат шуми?...» Шу гапларни хаёлидан ўтказган совар кўзларини чирт юмиб инграб юборди.

Вагон тўрида, алоҳида бўлмага жой қилдирган мирза Қандилхон хаёли кемадаги воқеалар билан банд эди. Бухоро амирининг истаги билан қўшилган Саид Ғаффорбекнинг хатти—ҳаракати, ҳалокати унга сир бўлиб қолди. Бухоро ерида ўт очганларга амир номидан сўз айтмагани бир сир, отишда ўзини тутмай, тўппонча билан ташқарига чиқиб, оқибатда ўқ еб пастга қулаши ўн сир, «большевик сардор»га гап айтгани юз сир эди. Энг алам қиладигани — бу

¹ Кучинг етар экан, оловни шу он ўчир. Агар аланга олса, жаҳонни куйдиради.

сирларнинг биронтасига ҳам унинг тиши ўтмас эди. Кемадан поездга эмас, сирлар қанотидан алам қанотига ўтгандай безовта эди у.

...Поезд имиллаб йўл босади.

Вакола ҳайъати, афғонлар, аскарлар... ҳар бири ўз хаёли, умиди, илинжи, ўз ташвиши, ҳижрони, дардини ортмоқлаб Туркистон ҳудудига тобора яқинлашар эди.

5

Чилланинг учинчи куни Кўшк уларни оташ нафаси билан қаршилади. Қизиган тош устида тухум тугул кабоб пиширса ҳам бўлгули эди. Тоғу тош табиий истеҳком вазифасини ўтовчи бу қадимий тилсимот қалъанинг булоқлар отилиб турган соя ерида жон сақладилар.

Асадулла, Шувалов ва қалъа коменданти ичкарига кириб, Тошкент билан боғландилар. Карки йўлидаги воқеа шундан сўнг ойдинлашди: полковник Ламкард Каркини ўраб олиб, қалъани топширишларини Асхобод ҳукумати номидан талаб қилган. Инглизлар Карки йўлида учраган зотни кириб, гуноҳни большевикларга ағдарилган.

— Ҳаммаси пухта режа билан қилинган, — деди Шувалов телеграф тасмасини ўқир экан. — Қирғинни бошлашлари билан овулларга хабар кетган. Туркманлар ҳақиқатни англашга улгурмаганлар.

— Ўртоқ Шувалов, — деди комендант, — кеча менга ғалати хабар етказдилар. Шаҳар атрофида қаландарларми, шайхларми пайдо бўлиб, аҳолини Афғонистон ихтиёрига ўтишга чорлаётган эмиш.

— Бугуноқ уларни қўлга олинг.

— Ахир улар қаландарлар... халқ норози бўлади.

— Бизга шу қаландарлар керак, — деди Шувалов қатъий оҳангда.

Комендант тушунмагандай елка қисиб қўйди.

Бу пайтда ёнига сарбозларни олиб йўлга чиққан мирза Қандилхон Афғонистоннинг сарҳад ҳоқимига рўпара бўлди. Йўлдаги саргузаштларни баён қилиб, ваколанинг Кобул сари юрмаги учун лозим бўлган от-улов рўйхатини берди. Сарҳад ҳоқими Ҳирот ноибига ҳозироқ чопар жўнатажагини маълум қилиб, «йўл босиб ҳориган биродарларига» дастурхон тузади.

Инглистоннинг муҳорибани бас қилгани ҳақидаги хушxabар шу дастурхон устида маълум қилинди. Барча шукрлар айтиб, бир-бирини қутлаганда Ғуломқодирнинг ичини мушук таталагандай бўлди. Йўқ, у хушxabардан норизо эмасди, билъакс, юрт омонликка етишганидан мамнун эди, аммо бурчини, қасамини адо этолмаганидан, муҳорабадан йироқ ерларда ўзга юмуш билан банд эканидан, энди қасос умиди сўнгги нафасига қадар армон бўлиб қолишидан афсусда эди. Умри тобора қисқариб бораётганини сезгани учун эмас, армонда кўз юмажагини билгани учун фиғон чекарди. Унинг нолаю фиғонларига бегона биродарлари эса ҳам хушxabардан, ҳам юрт тупроғига эсон-омон етиб келганларидан сармаст эдилар...

Улар қош қорайганда ётоқларига қайтишди. Кечки салқинда баҳри дили яйраган Хмарин уларни кўриб, гап қотди:

— Мирзо Қандилхон, бизни ташлаб Афғонистонга ўзингиз жўнавордингизми, деган хавотирда эдим.

Мирза Қандилхон табиатан ҳазилга тоби-тоқати йўқроқ эди. Устига устак нўноқ ҳазил билан қаршиланиб, дами ичига тушиб кетди. Ёмон гап айтиб юбориб, балога қолмай, деб тилини тишлади. Хмарин эса бунинг ҳолатини тушунмай, «ғалати киши экан-ку», деб ҳайрон бўлди.

Йўл азоби кучини кўрсатди: тонг беозоргина, жимгина бостириб кириб, қушларни уйғотди, аммо уларни уйғотолмади.

Шуваловнинг буйруғини бажариб, қаландарни бошлаб келган комендант уларни уйғотгиси келмай, булоқ бўйида анчагача ўтирди.

Биринчи бўлиб Хмарин уйғонди. Ярим яланғоч ҳолда ювингани чиққан элчи дарахтга суяниб, оёқларини баҳузур узатиб ўтирган қаландарни, ундан сал нарида милтиқ ушлаган аскарни кўриб, ажабланди.

— Ким бу? — деб сўради комендантдан.

— Қаландар... Тескари ташвиқот билан шуғулланаётган экан.

— Қизиқ... қизиқ... — деди Хмарин, — қаландарлар ҳам сиёсатчи бўлиб кетишибдими? Бу ерга нима учун олиб келдингиз?

— Буюрилган, — деди комендант гапни қисқа қилиб.

— Қизиқ... қизиқ... дипломатларнинг ҳам иши ўзгариб кетган шекилли? — Хмарин шундай деб, уй томонга қараб бақирди: — Виталий Сергеевич, сизни кутишяпти!

Хмарин ювиниб олгунича ичкаридан бошқалар ҳам чиқиб қаландар суяниб ўтирган чинор олдида тўпланишди.

— Мираъламович, сўраб кўр-чи, туркманларни нимага аврашяпти экан?

Асадулла таржима қилди.

— Афғонистон муҳорибадан азият чекапти, ёвқур сарбозлар керак. Туркман биродарларимизнинг кўмагига муҳтожмиз, — деди қаландар.

— Ерларига-чи? Ерларига муҳтож эмасмисизлар? — деди Асадулла.

Қаландар елка қисиб қўйди, аммо жавоб бермади.

— Менга қаранг, — деди Хмарин қаландарга, — қачондан бери аскар тўплаш иши қаландарларга қолган?

— Биз пиримизнинг истакларини бажо келтиряпмиз.

— Пирингиз ким?

Қаландар ўйлаб ўтирмай, калласига келган номни айтди.

— Уруш тугагандан кейин аскар тўплаши қизиқ буларнинг, — деди комендант.

— Ҳа. Буларнинг мақсади фақат аскар тўплаш эмас... — деди Шувалов ўйчан ҳолда. — Николай Захарович, буни эслаб қолинг. Буларнинг бошқа даъвоси борга ўхшайди.

— Бу табиий, азизим, — деди Хмарин.

— Буни нима қиламиз унда? — деди Шувалов иккиланиб.

— Нимага тутдирдингиз? Сўроқ қилиш учунми? Сўроқ қилинг.

— Нимани сўрайман, маълум-ку?

— Маълум эмас, азизим, бу одамга яхшироқ қаранг, қаландарга ўхшамайди. Жандани яқинда кийган. Юзларига қаранг: офтобда куймаган. Бу оёқлар кўп пиёда юрмаган. Қаландарларни билмас экансиз.

— Қайдан биламан... Раҳмат сизга, Николай Захарович... Мираъламович, унга таржима қил: тўғриси айтса айтсин. Нимага юборилганини биламиз. У билан пачакилашиб ўтирмаймиз, ҳарбий ҳолат қонунига кўра шу ерда отиб ташлаймиз.

Асадулла таржима қилди. Шувалов тўппончани ғилофидан чиқарди.

— Бундай қила кўрманг, — деди Ушинский.

— Жим бўлинг, — деди Шувалов зарда билан, кейин бир-икки қадам олдинга босди.

Қаландар бирпас жавдираб турди-да, сўнг икки қўлини кўтариб, тиз чўкиб, жон ҳолатда гапира бошлади. Шуваловнинг таваккал билан юритган иши кутилгандай самара берди.

— Пирининг номини айтди: кобуллик Қодир оға ҳазрат экан, — деди Асадулла.

— Яхши. Пирининг олдида биз билан бирга боради. Сўраб кўр-чи, бу амирнинг фармони эмасмикин?

Бу саволга жавобан қаландар бош чайқади.

— Комендант, кетгунимизча қамаб қўйинг. Бошингиз билан жавоб берасиз. Мираъламович, сен афғонлар билан гаплашиб кўр-чи, бу пирнинг саройда мавқеи бормикин?

Комендант билан аскар қаландарни олиб кетдилар.

Худди Нева соҳилларида сайр қилиш учун отлангандай кийиниб олган Синельникова уларга яқинлашиб, нозли оҳангда деди:

— Сирли мажлисингиз сизларга овқат ўрнида ўтар, аммо мен нонуштани афзал кўраман. Вениамин Самойлович, сиз-чи?

Бу саволдан Хмариннинг ғашни келиб, тескари қараб олди. Бу хонимчага, эркакларга суйкалма, деб айтганди-ку! Ё атайин ғашига тегяптими?

Ушинский Синельникованинг саволига жавобни ҳаяллатмади.

— Ҳа, ўртоқлар, хонимнинг танбеҳлари ўринли, — у шундай деб олдинга тушди, Синельникова уни қўлтиқлаб олди.

— Эрталабдан нима ғалва, Вениамин Самойлович, бир таъвия ўтирувди анави ерда, бировни ўлдирмоқчи эканми?

— Э, йўқ, шунчаки қаландар. Пирининг гапига кириб бу ерлар Афғонистонга ўтиши керак, деб ташвиқот қилиб юрган экан.

— Шунга шунчами, энди уни отсалар керак, а?

— Йўқ, Валентина Николаевна, биз билан бирга кетар экан.

— Шу етмай турувди.

— Сиз азият чекманг, афғонларга қўшиб қўямиз. Ўзлари олиб боришади.

— Вениамин Самойлович, сут ичганимиз йўқ-а?

Синельникова шундай деб гапни усталик билан чалғитиб юборди.

Ушинский изма-из келаётган Хмарин кўзидаги ғазабдан беҳабар, Синельникованинг ийиб қолганидан ўзида йўқ хурсанд эди...

Кўшк уларни ипсиз боғлади. Улар Ҳиротдан дарак, от-улов етиб келгунга қадар кутишга маҳкум эдилар. Кутиш ҳаммадан ҳам Хмаринни эзиб юборди. У котибасининг қилиқларидан хавотирга тушди. Назарида бу дунёни аланга олиб бўлган, энди ўчириш амри маҳол эди. Хмарин охириги чорани қўллаб, «Тошкентга қайтариб юбораман», деб пўписа қилгач, Синельникова пича инсофга кирди. Шунда ҳам Хмариннинг кўнгли тинчимайди.

Ипсиз боғланишнинг учинчи куни, оқшом маҳалида уларнинг қароргоҳига ўнга яқин руслар кириб келиб, бараварига таъзим қилишди.

— Келинлар, меҳмонлар, — деди Хмарин уларга пешвоз чиқиб. Кўнглидан эса «Мужикларнинг шундай таъзим қилиши қандай яхши» деган гап ўтди.

— Биз шу ерлик деҳқонлармиз, жаноб, — деди қорувли, тепакал одам. — Билишимизча афғон амирининг вакили бор эмиш.

— Ҳа, бор, нима эди?

— Арз билан келдик.

— Нима, сиз Афғонистон ерида яшайсизми?

— Йўқ, жаноб, лекин афғонларга арзимиз-бор.

Мирза Қандилхон чинор ёнидаги супага тўшалган кўрпачада ёнбошлаб, чилимни ғўриллатиб тутатарди. Хмарин уни имлаб кўрсатди:

— Амирнинг вакили ўша одам. Сизларга... таржимон керакдир?

— Йўқ, жаноб, миннатдормиз сиздан, биз форсийда гаплашаверамиз. Умримиз шу ерларда ўтяти, тилини ўрганиб олганмиз.

Деҳқонлар супага яқинлашиб, мирза Қандилхонга эгилиб таъзим қилдилар. Хмарин қизиқиб, улар ортидан борди.

— Сардор, — деди қорувли, тепакал деҳқон, — сизга арзимиз бор.

— Менгами? — мирза Қандилхон ажабланиб Хмаринга қаради.

— Сизга, сардор, — деди меҳмон, — арзимиз шуки, Афғонистондан қароқчи босяпти. Жамшидий деган бир қабила бор экан. Улар бу тупроққа ўтиб, молларимизни афғон тупроғига ҳайдаб, шуйла-ўғирлик ила касби маишат қияптилар.

— Жамшидийларми? Ким айтди сизга?

— Бировини тутдик.

— Қани у?

— Жамшидийларни инсофга келтиришга ваъда берсангиз, уни сизга топширамиз. Йўқса, ўзимиз чорасини кўрамиз.

— Мен сарҳад ҳокимига, ундан ўтиб, Ҳирот ҳокими ул ҳукумасига арзингизни айтаман. Сиз тутган одамни ноибга етказаман.

Икки деҳқон тўпдан айрилиб, дам ўтмай афтлари мўматалоқ бўлиб кетган бир қўлли одамни бошлаб келишди.

— Юртни сарафканда қиялпсанми, қўлинг чопилгани кам эдими, малъун, энди бошинг кетгай! — у шундай деб гуноҳқорни тепди. Бир қўлли одам чекинди-да, ўзини ўнглай олмай, гурсиллаб йиқилди, анчагача ўзига келолмади.

— Ғулмоқдир! — деб қичқирди мирза Қандилхон, жойига қайтар экан, — оёқ-қўлини боғла, Ҳиротга элтгаймиз.

«Сафимиз икки кишига кўпайибди-да», деб кўнглидан ўтказди Хмарин. Кечки овқатдан сўнг чойхўрлик қилиб ўтиришганда Хмарин дафъатан мирза Қандилхонга гап отиб қолди:

— Сўзларингиз эътибори борми ўзи, уч кундан бери тириклай михландингиз-ку, ё амирнинг ўзи бунга келмоқчими?

Мирза Қандилхоннинг пиёла ушлаган қўли бир зум муаллақ қолди. Ҳузурча бир нима деб ёлдиради, бироқ сўз айтмади. Пиёлани дўқ этиб дастурхон устига қўйди-да, ўрнидан туриб кетди. Ушинский билан Шувалов улар орасидан нима гап ўтганини тушунишмади. Шу сабабли Асадулла Хмаринга форсчалаб деди:

— Николай Захарович, ўринсиз таъна қилдингиз. Ахир афгонлар бизни бу ерда кутишмаган-ку? Ҳиротга темир йўл бўлсайкан, поездга чиқиб кетаверсак. Уч-тўрт киши бўлсак экан, уч-тўрт от билан йўлга тушсак. Хабар бориб, то отулов ҳозирлангунча чидаймиз-да. Шунини бошқалар айтса ҳам сиз айтмаслигингиз лозим эди. Сиз бу ерларнинг шароитини яхши биласиз.

— Мен ҳазиллашмоқчи эдим.

— Ҳазилингиз кўполроқ чиқди. Узр сўрасангиз чакки бўлмас.

— Менми? — Хмарин ҳайратланди. Кейин бир оз ҳовуридан тушди. — Яхши...

— Нима бўлди ўзи? — деди Шувалов Хмарин ўрнидан туриб кетгач.

— Шунчаки... — деди Асадулла, — шахсий гап бу.

Нонуштада мирза Қандилхон кўринмади. Гарчи Хмарин узр сўраган бўлса-да, шомда айтилган гап кечаси билан унга тинчлик бермай, тонг саҳар уйғотиб, сарҳад ҳоқимига етаклади. Пешинга яқин анча чиройи очилган ҳолда келди.

— Марҳаматли соҳиб, — деди у Хмаринга енгил қуллуқ қилиб, — Афғонистон туфроғи сизларнинг пойи қадамларингизга маҳтал. Ҳиротдан минмагингиз учун сара отлар, йўлда тикмак учун ҳайма, ҳар хил асбоб-таомларни юклаб кетмоқча улов, сизларни азиз жонларингизни муҳофазат этиб кетмоқча оз бўлғанда эллик аскар йўлга чиқиб, кечи билан эртага Кўшкда бўлур².

Дарёдаги азоблар, мажруҳ вагонлардаги сафардан сўнг отда йўлга чиқиш кўпчиликка сурур бўлиб кўринди.

Мирза Қандилхон айтгандай, от-улов эртасига пешинда етиб келди. Бу ҳашамни кўриб, бошқалар уёқда турсин, дипломатия дабдаларидан бохабар Хмарин ҳам ҳайратга тушди. «Бунақа шоҳона сафар тушимга ҳам кирмаган эди», деди у Асадуллага. «Шундан билингки, бизга илҳақ улар», деди Асадулла.

УЧИНЧИ ҚИСМ

КУЗДАГИ БАҲОР НАФАСИ

1 боб

Ҳирот

БТШО:

1

Миркомилҳожининг бир одати бор: агар бошланган иши ҳаддан ташқари силлиқ кетса хавотирга тушади. У «Сиёсат бобидаги ишми ё тижорат юмушларими — охирига қадар силлиқ битмайди, қаердадир қоқилади», деб қаттиқ ишонади. Ҳурриятдан илгари туппа-тузук ишлаб турган заводларини бир-икки кун тўхтатиб қўйган вақтлари ҳам бўлган. У, мардлик билан иш юритувчи бой, бир нарсадан — кўз тегишидан ҳайиқарди. Бухорога оппа-осон келишди. Талъат махсумнинг одамлари билан тузоққа илиниши, ниҳоят, Саид Олимхон ҳузурига кириб, амир билан тил топишиши уни сергаклантирди. Миркомилбой Бухородан Афғонистоннинг Мозори Шарифига қадар бўлган йўлни босиб ўтгунча турли хаёллар гирдобиде азоб чекди. Баъзан қум барханлари аждаҳонинг панжасидай бўлиб кўринади. Аждаҳонинг ўзига, олов пурковчи оғзига қачон рўпара келар эканман, деб кўнгли ғашланади.

¹ Чодир.

² Абулла Авлонийнинг эълон қилинмаган шахсий кундалигида баён этилишича, вакола ҳайъати учун 144 отдан иборат карвон ҳозирланган.

Мозори Шарифга эсон-омон кириб келганида сал ҳайрон ҳам бўлди. На ганим, на қанотидаги Муҳиддин бошлиқ чапанилардан заҳмат кўрди. Кутилган ерларда аждаҳо учрамади. Наҳот у афғон ерида пойлаб ётган бўлса?! Хаустон афғон ерларида зиён-заҳмат етмаслигига кафолат бериб эди...

Миркомилбой узоқ вақт кўрмагани, ҳамшаҳри Миён ҳазрат билан қучоқлашиб кўришаётганда ҳам кўнглининг бир чети хижил эди. Тошкентдай азм шаҳарда эътибори катта бўлган, Қўқон мухториятига ҳам сўзини ўткази оладиган Миён ҳазрат — жуссаси кичкина, сержаҳл қария Миркомилбойни чиндан ҳам соғинганмиди, ё кўнгил учун шундай қилдими, ҳарҳолда ҳамшаҳрини анчагача бағридан бўшатмади. Қўқондан Тошкентга қайтмай, Афғонистонни мўлжал қилиб жўнароган Миён ҳазратнинг эътибори бу ерда ҳам ёмон эмасди. Мозори Шариф ноибки унинг ҳурматини ўринлатяптими, демак, ҳазрат бу ерларда ҳам бекор юрмаган.

Мозори Шариф ноибнинг саройига ўша куни тошкентлик азиз меҳмон билан бирга хунук дарак ҳам етиб келди. Бу хабарни келтирган чопар барака топмади. Худди большевикларнинг элчиларини унинг ёлғиз ўзи атайин қўлдан чиқаргандай ноибдан тепки еди. Рус элчиларининг Карки йўлида қуролли пистирмага учраб, изларига қайтиб кетишлари Хаустон учун ҳам, ноиб, Миён ҳазрат учун ҳам нохуш бир ҳол эди. Улар дарё ўзани торайган бу ерда элчиларнинг маҳв этилажагига тўла ишонар эдилар.

Элчиларнинг Чоржўйга қайтиши айниқса Хаустонни гаранг қилди. Энди янги режа тузиши керак, тузиш ҳам бир гап бўлар, уни амалга ошириш-чи? Хаустоннинг жонига ноиб аро кирди.

— Ўрусия сафорати аҳлини Ҳиротда кутиб олмак лозим, — деди у. Хаустон «хўш, ундан кейин-чи» деган маънода қараб, сўзининг давомини кутди. Ноиб фикрини тўла баён этишга шошилмади. Хаустоннинг тоқати тоқ бўлаёзганда яна тилга кирди. — Улар Мозори Шариф сари юришлари мумкин. Улар шу йўлда азроил чангалига тушадилар.

Хаустоннинг хаёлига ҳам шу фикр келган эди-ю, аммо иккиланаётганди. Кобулга яна икки йўл бўлса-да, Мозори Шариф орқали бориш беҳавотирроқ эди. Карки йўлида бир ўлимдан қолган элчилар энди эҳтиёткор бўладилар ва энг хавотирсиз йўлни танлайдилар. Ноиб Хаустоннинг фикрини тасдиқлади. Шу билан бирга яхши таклиф ҳам айтди:

— Ҳиротга ишонган одамлар юборилмоғи лозим. Сафорат аҳли орасидаги одамингиз биз юборган йигитлар билан мулоқотда бўлса бас.

Хаустон ноиб хизматига суянса-да, унга тўла ишона олмас эди. У ҳаммадан хавотирланарди ва бу одати кўп ҳолда уни қийин аҳволдан олиб чиқарди. Шу боис ноиб ажратган одамлар орасига Муҳиддин билан унинг беш йигитини ҳам қўшди. Бу билан ҳам Миркомилбойнинг қанотларини қирқиб, ўз паноҳига олди, ҳам ноибнинг одамларига ўзига хос кўриқчи ясади.

Миён ҳазрат Кобулга ошиқарди. Шу сабабли бу ўйинга қизиқиш билдирмади. Хаустоннинг қилиғидан фақат Миркомилбойгина ранжиди, аммо эътироз этмади. «Қоқилишим тайин эди, қоқилганим шуми ё пешонанинг тошга урилиши ҳам борми?» деб ўйлади.

Ноибнинг одамлари билан Муҳиддин ва унинг чапанилари саҳарда жўнадилар. Хаустон Муҳиддинга анчагина гап тайинлади. Миркомилбой уларни берироқда кузатиб, ичидан қиринди ўтарди. Бош силкиб-силкиб қўяётган Муҳиддинга тикилиб, айтилаётган гап мазмунини уқмоқчи бўларди.

Сарҳад. Харитада юртларни юртлардан, халқларни халқлардан, тақдирларни тақдирлардан айириб турувчи ингичка, илонизи чизиқ. Қозғошда шундай жонсиз. Сарҳадни босиб ўтган одамгина бу чизиқнинг қудратини ҳис этади. Кобулдан Тошкентга қадар борган, Тошкентдан хатарнок, таҳликали йўллар билан юртга қайтаётган афғонлар отларидан тушиб, яратганга таваллолар қилиб, ерни ўпдилар. Бу дамда Асадулла ва унинг биродарлари бағрида ўзга ҳис уйғонган эди. Улар сарҳадни босиб ўтишлари ҳамон бошқа мамлакатга эмас, гўё бошқа оламга, қайтиш мушкул бўлган борса-келмас юртга қадам қўйгандай ҳис қилдилар ўзларини. Уша кўзга таниш тупроқли йўллар,

тошли сўқмоқлар давом этаётган бўлса-да, харитадаги ингичка чизиқ уларнинг қалбини шарт иккига айириб, ярмини бу томонда олиб қолгандай, айрилган қалб бўлаклари фарёд билан потирлаб бир-бирига талпинаётгандай эди.

Шу ҳислар ўз ҳукмини ўтказгани учун ҳам анча ерга қадар гап-гапга қовушмади. Устига устак, отда сафар қилиш сурури сароб экани маълум бўлиб, баъзиларнинг она сутлари оғизларига келди. Жинга чақа танга чилдирма бўлиб кўрингандай, ҳайма, идиш-товоқ, озиқ-овқатга мосланган тарақа-туруқ арава-лар улар кўзига тахтиравондай кўринди. Мирза Қандилхон уларнинг аҳволини кўриб, икки аравани юкдан бўшаттириб, жой қилиб берди.

Чордара, Милол манзиллари ортда қолди. Парвонага етишса, у ёғи Ҳирот...

Тоғ йўллари уларни чилла офтобида қовжираётган чўлга олиб келди. «Бизнинг Мирзачўлга ўхшаркан» дея кўнглидан ўтказди Асадулла чор атрофга боқиб бораркан.

Узоқда гумбаз қорайиб кўринди, карвон йўлини ўша томон бурди. Пишиқ фишдан ишланган сардоба ёнида беш-ўн чоғли одам карвоннинг яқинлашишини кузатиб туришарди.

— Туркманларми? — деди Шувалов улар томон ажабланиб қараб.

— Шунақага ўхшайди, — деди Асадулла. — Шу ерлик туркманлардир.

— Қуролланган-ку?

— Бу ердагилар қуролсиз юрмайди, — деди Зикриё афанди, — йўқ деганида ханжар топасиз.

Карвон сардобани гир айланиб ўраб, ҳамма ўзини муздек сувга урди. Асадулла сувдан тўйиб ичгач, гумбаз соясида хотиржам ўтириб олган туркманларга яқинлашиб, салом берди.

— Қарасам, туркманга ўхшайсизлар, нечук сиз афғонлар орасида юрибсиз, ё маконингиз шу ерми? Сизлар не вақт бу ерларга келдингиз? — деб сўради ёши улуғроқ кишидан.

— Маконимиз шу ер, ёшулли. Вақтики Эрон шоҳларидан Нодиршоҳ туркманларни тахти идорасига олгандан сўнг туркманлардан аскар ясаб, Афғонга ҳужум қилиб, бу юртни ҳам тахти ҳимоясига олган вақтида бир минг уйли туркманларни кўчириб келуб ерлашдирмиш. Бизим киндик қонимизда бурая тўкилмиш. Санинг юмушинг надир, бурая на мақсадда келибсан?

— Тошканд деган шаҳри азимни эшитибмидингиз?

Туркманлар бир-бирларига қараб, елка қисиди.

— Туркистон туркманларидан нарида азим шаҳарлар бор. Бири Тошканд, Туркистоннинг пойтахти. Шундан Кобулга хайрли салом етказмагимиз даркор.

— Юмушинг савоб экан. Йўлингда ҳамҳудуд туркманларни-да кўрдинг?

— Кўрдим.

— Аҳволлари нечук?

Асадулла тайин жавоб беришни билмай, иккиланди. Туркманларнинг жавоб кутиб, унга кўз тикишларидан аёнки, улар аҳволни биладилар, савоб беришдан мақсадлари — эшитганларини янада ойдинлаштириб олиш.

— Туркистонда юрт оғалари бўлак бўлган, эшитганмисиз? Юртни амир ҳам, бек ҳам эмас, чорикор, ишчи, хунармандлар сўрайди. Бу бекларга хуш келмай, чорикор қулликда қолаверсин, бағрига офтоб тегмасин, нима бўлса ҳам бизга бўлсин, деб шўриш бошлаганлар. Туркманлар ҳам бу шўриш азобидан азият чекдилар.

— Эшитмиш эдик... Шўриш тугаб муродға етдиларми?

— Йўқ ҳали.

— Муродға етилса не бўлғуси, туркманларга нелар берилгуси?

— Ер, сув, аёғли молларнинг бари...

— Бекларникими?

— Ҳа.

Туркманлар афсус дегандай бош чайқадилар.

— Номақбул юмуш, — деди ёши улуғроғи.

— Сабаб?

— Оллоҳ бандаларини синамоқ учун бирига мўл, бирига оз вермиш экан. Янги амир бизга-да ер вермиш эди, туя вермиш эди, олмадук, бировнинг ҳаққи...

Бу гапни эшитиб Асадулланинг кўз олдига Каласдаги мўйсафид келди.

«Тақдирлари бунча ўхшаш бўлмаса буларнинг, — деб ўйлади у, — ҳатто озодлик онлари ҳам бир вақтда кўз очса. Лекин... бизим эл озодлиги ўзга. Фақир эрки ўз қўлида. Бунда... бугун амир ер берган бўлса, эрта тортиб олишдан тап тортмас, ё бировга инъом этиб юборар. Ўхшаш тақдирлар шу нуқтада айри-айри бўлиб кетмайдими? Озодлик муқбил ва муваққат деб шу жиҳатдан ажралмайдими?»

— Қочоқларми?

Асадулланинг фикри узилиб, ёнида пайдо бўлган Ушинскийга қаради.

— Йўқ, шу ерлик туркманлар.

— О... бечоралар. Биздаги туркманларга озодлик берилди. Булар ҳам ерларига қайтишлари мумкин. Тушунтириб қўйинг.

— Ҳаққимиз йўқ бундай қилишга. Булар Афғонистон фуқаролари.

— Ешулли, — туркман шундай деб уларнинг суҳбатини бўлди, — муддаонг савоб эмиш, бизга қўноқ бўлиб ўт.

— Илтифотингиз учун қуллуқ. Аммо бизим ихтиёр афғон меҳмондорида.

— Қайда меҳмондор?

Асадулла сардоба оғзида туриб, хизматкорларга иш буюраётган мирза Қандилхонни кўрсатди. Туркман бориб, унга нималардир деб тушунтирди. Аммо у қатъий бош чайқайвергач, туркманнинг авзойи бузилиб, изига қайтди. Бир оз ўйлашиб турди-да, энли белбоғини ечиб, кумуш сапли ханжарини олди.

— Ёдгорлик сенга, — деди ханжарини узатиб, — туркманлар ҳақида ёмон сўйламадинг. Йўлда яроғсиз юрма.

— Раҳмат сизга, мушкулларингиз осон бўлсин, — деди Асадулла тортиқни қабул этиб.

— Оллоҳ зиёда қилсин, — туркман шундай деб шерикларига имо қилган эди, улар чаққон туриб, гумбаз четидаги мешларни отларга юклаб, йўлга тушдилар.

— Ханжарни нимага берди? — деди Ушинский улар ортидан қараб.

— Йўлда яроғсиз юриб бўлмас эмиш. Сиз ҳам у-бу олволинг, — деди Асадулла.

— Умуман... тўғри таклиф, — деди Ушинский унинг ҳазилини тушунмай.

Оқшомда Парвона деган работга тушдилар. Бу ерга илгарироқ етиб келган ҳаймадорлар чодирларни тикишга, хизматкорлар ўчоққа олов ёқиб, қозон осишга улгурган эдилар.

— Бу ернинг асл номи Фарғона экан, — деди Зикриё афанди чодирга кириб жойлашар экан. — Бундан ўтганимда ривоят эшитиб эдим. Қадимда Фарғонадан бир мўйсафид келиб бино қилган экан бу ерни. Шу боис баъзилар Фарғона ота деб ҳам юритадилар. Менга ўхшаб юртига сиғмай, бу ерларга келиб, илдиз отиб кетибди. Мусофирликда ўтса ҳам, жойни обод қилиб, ном қолдирибди. Унга ҳавас қиламан. Мендан нима қолади бу дунёда...

— Зикриё афандим, сизнинг хизматларингиз работ қилишдан улўғроқ. Сиз келгусини ақл кўзи билан кўриб, ойдинлик йўлини очмоқ қасдида жонингизни тиккансиз.

— Шу йўлни очишга қурбимиз етармикин, шу кунларни кўрармикинмиз, бу ҳаракатимиз хомхаёл эмасмикин, деб кўп ўйга толаман.

— Менинг ортда қолган ўйларим бу. Хомхаёллар жилмайиб берса, дунё хандон уриб уйғонади. Дунёнинг уйғонгани аён-ку.

— Илинжим ҳам шундан, зора бир кун уйқули бахтимиз уйғонса.

— Бу энди ўзингизга боғлиқ, афандим. Халқингиз ғафлат бошига муштлаб, жаҳолат жомасини ирғитар экан, бахтнинг уйғонидан ўзга чораси йўқ. Мен сизга ўхшаб бадбинликка берилганимда ўзимни енгиш учун бир байт тўқиб эдим, эшитасизми?

— Жон қулоғим билан тинглар эдим, айтинг.

Асадулла бир зум ўйланди, кулимсиради.

— Эшитинг:

Хуррият — коммунизм эшиги, социализм йўлида тўкилган қон,
Хуррият — маориф, маданият бешиги, миллатлар озодлиги учун мезон.

Шу байтни такрорлайвердим: «сенинг мақсадинг — хуррият, бу йўлдан

қайтсанг ёки иккилансанг, халқингга хиёнат қилган бўласан», деб ўзимга ўзим дашном беравердим. Тирик жонмиз, турли кайфиятга банди бўламиз. Бизнинг ўзгалардан фарқимиз шуки, бадбинлик тутқунлигига сўз бермаймиз. Муллалар охиратни ўйла, дейишади. Охиратни эмас, кўз юмар чоғини ўйлаши керак одам. Хатини олиб, муҳрига тақалганда¹ биров келиб: «Умринг бино бўлиб нима иш қилдинг?» деса, уятдан кўз юммасин. Мана, Фарғона ота работ қурибди, чинорларни бошқа одам экандир. Бу ҳам яхшилик. Сиз билан бизнинг яхши ишимиз дарров ялт этиб кўзга кўринмайди. Олам офтобга беланганда қилган ишимиз меваларидан баҳраманд бўламиз, шунинг ўзи улуғ бахт бизга.

«Одам қуёшга ўхшаб ўзидан нур — меҳр нуруни, яхшилик нуруни тарқатиб туриши керак. Чунки атрофдагилар бундай нурга муҳтож бўлишади. Асадулла афанди — шундай одам. Шундай ўғлонлар мавжудлиги халқнинг бахти», деб ўйлади Зикриё афанди, унинг гапларини жимгина тинглар экан.

Чодир оғзида Шувалов кўринди:

— Жойлашиб олдингларми, чой тайёрмиш, — деди у ичкарига бош суқиб.

Ташқарига чиқиб, Синельниковага ажратилган чодир ёнидан ўтишаётганда ичкаридан Хмариннинг асабий овози, кейин Ушинскийнинг тўнғиллагани эшитилди. Зикриё афанди овозларга эътибор бермагандай ўтиб кетди. Асадулла билан Шувалов эса бир-бирига маъноли қараб қўйди.

— Хонимчанинг ноз-финоқлари менга ёқмайди, — деди Шувалов.

— Парво қилманг. Бир ўзи бўлгани учун шунақа. Ҳали унга, ҳали бунга сузилади. Шериги бўлганда гапдан бўшамас эди.

— Сенга ҳам кўз сузаяпти шекилли, а? Баъзан сергап бўлиб қоляпсанлар?

— Шеърият шайдоси экан, Пушкиндан кўп ўқийди.

— Сенга шайдо бўлмаса бас, шеър ўқиса ўқийверсин.

— Шайдо бўлишига арзимамайманми?

— У арзимамайди сенга.

Шуваловнинг усталик билан чап бергани Асадуллага маъқул келиб, кулимсираб қўйди.

Дарёдаги таҳликали кунлар узоқлашгани сайин Ушинский гап келганда Хмариндан шубҳаланаётганини кистириб ўтадиган одат чиқарди. Бугун ҳам Хмарин Синельникова чодирдан авзойи бузилиб чиқиб, тоби йўқлиги, чарчаганини баҳона қилиб, овқат емай туриб кетгач, элчининг юриш-туриши тобора шубҳали бўлиб бораётганини айтди. Бу гапга Асадулла ҳам, Шувалов ҳам эътибор беришмагани учун жимиб қолди.

Бу йўллар Зикриё афандига яхши таниш. Асадулла отда у билан ёнма-ён борарди. Хмарин билан Шувалов орқароқда, Ушинский билан Синельникова эса аравада эди. Олдинда — соварлар орасида Ғуломқодир қаддини букиброқ борарди.

— Шу йигит анча сўлиб қолди, сездингизми? — деди Асадулла унга имо қилиб.

— Сездим, дарди борга ўхшайди. Дарди бор-у, дардкаши йўқ. Бундан оғир азоб йўқдур одамга. Назаримда, баъзан сизнинг йўлингизни пойлайди шу йигит. Сизни холи топмайди ёинки дардини айтишга куч йўқ.

— Дардини айтмайди, кемада суҳбат қурганмиз.

— Булар софкўнгил, мард, аммо ўта мағрур бўлишади. Бўйин эгишдан кўра ўзларига ўлимни раво кўришади.

— Бу ҳам йигит кишининг хусни, — деди Асадулла.

Парвонадан чиқиб, бир оз йўл босишгач, чўл тугаб, тоғлик бошланди. Тоғ орасидан ўтишгач, кўзларига миноралар ярқ этиб ташланди.

— Ҳиротга етдик, — деди Зикриё афанди. — Ана тўққиз минора...

Минораларга яқинлашганда Асадулла отдан тушди.

— Шуларнинг бир қисмини Шоҳруҳ, бир қисмини Мир Ҳусайн бино қилган деб сўйлайдилар. Бундаги мадрасалар замонанинг дорилфунунлари бўлган, — деди Зикриё афанди.

— Иморатлари қани?

— Мадраса қўрғон ташқарисида бўлганидан инглислар Абдурахмонхон замонида буздириб ташлашган экан.

¹ «Ўлим олдида» демоқчи.

— Нима сабабдан?

— Руслар Кўшкдан бостириб келишса, кўрғон ҳимоясига халал берар экан.

— Ё, алҳазар! — Асадулла шундай деб ёқа ушлади. — Савод чиқармагани жоҳил десам, бу инглислар... жоҳил экан, бағоят даражада жоҳил...

— Ваҳший деяверинг. Бунинг қадрига етмаганга ўзга ном йўқ.

Ҳар бирининг баландлиги икки юз, айланаси йигирма газ келиб қоладиган миноралар машъумликларга гувоҳ бўлавериб емирила бошлаган, нақшларидан нур кетиб, хатти кўфий ила ёзилмиш оятларнинг кўп қисми ўчган эди.

Асадулла минораларга анчагача тикилиб турди.

«Бу ерлар қачонлардир гавжум бўлган. Қачонлардир Шоҳруҳ мирзо, Улуғбек мирзо, мирзо Ҳусайин Бойқаролар асъасою дабдалар билан ўтишган бу ерлардан. Минораларнинг совуқ ғишлари балки мир Алишер Навоийнинг, мирзо Бобурнинг тилидан учган ғазалларни сингдириб юборгандир... Минораларнинг бири: «Ғурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш», деса, бошқаси: «Ўз юртни кўюб, Ҳинд сори юзландим, ё раб, нетайин, не юз қаролик бўлди», деб нола ила акс-садо берар...»

Жомийдек, Навоийдек, Бобурдек аҳли дониш қадами етган бу муборак мадрасалар бир жоҳилнинг, бир ваҳшийнинг хаёлхонасига келган хавотир туфайли, бузуқ фикр туфайли вайрон этилса?!» Асадулланинг бўғзига бир нима тикилди: бу ғазаб чўғими ё алам йиғисими — ўша топда ўзи ҳам билмади. Фақат... кўзлари насланганини сезди. «Бу миноралар нима сабабдан кўкка бўй чўзган, — деб ўйлади у. — Гўзаллик излабми ё ҳақиқат излабми? Минораларнинг боши кўкка етиб нима кўрди? Чақмоқларними? Баттол шамол унинг бошига не ғуборларни ёғдирмади? Энди пойидаги иморатлардан, гумбазлардан айрилиб, кексайиб қолган бу минораларга урилган шамол нималар деяпти экан?..»

Карвон минораларни айланиб, илгарилаб қолган эди, Зикриё афанди Асадулланинг руҳиятига тушунгани учун уни юришга ундамай, тек турди. Аммо карвондан бир отлик айрилиб чиқиб, уларга қараб келаверди.

— Сизларни кутишяпти, соҳиб, — отлик шундай деб ортига бурилди.

Асадулла отни етаклаб, миноралардан пича узоқлашгандан кейингина узангига оёқ қўйди.

Ҳирируд наҳри бўйига, атрофини тоғ ўраган ажиб бир водийга салжук турклари томонидан бино қилиниб, икки қат девордан кўрғон ясалган, хандақлар билан ҳимояланган қадим шаҳар, табаррук шаҳар — Ҳирот дунё эллари ичида Афғонистонни озод, мустақил деб тан олган юрт вакиллари зўр дабада ила қаршиламоқда эди.

Ҳирот ноиб ул ҳукумаси, ноиб салор, саф тортган бир минг қадар сарбозу совар вакола ҳайъатини Тупроқкўрғонда кутдилар. Етти маротаба тўп отилиб, азиз меҳмонлар шарафланди.

Олдинда Хмарин билан Асадулла, сал орқароқда Ушинский билан Шувалов мезбонларга яқинлашдилар.

— Буюк Россиянинг янги ҳукумати номидан Буюк Афғонистоннинг янги амирини, шунингдек амирга садоқатли ноибларини, барча афғон фуқаросини муборакбод этмоқ шарафига муяссар этилганимдан бағоят хурсандман. Биз Афғонистон тупроғига қутлуғ ният ила қадам босдик, — деди Хмарин баландпарвоз овозда.

— Некқадам азизмонларимиз ниятларини оллоҳ зиёда қилғай, — деди ноиб ул ҳукума шарқона лутф билан.

— Ҳамҳудуд эллар тотувлик, биродарлик неъматига эришиб, мустабидлар зулмидан халос бўлиб яшамоқ бахтига етишмоғи бизнинг яккаю ягона умидимиз, — деди Асадулла.

— Умидлари муборак бўлғай, — дейишди мезбонлар.

Расмий муборакбод, танишувдан сўнг қалъадан чиқиб, икки чақиримча йироқдаги ноибнинг Боғи шоҳий номли бўстонига бошладилар. Фараҳбахш боғнинг жануб тарафига шарқ усулида икки қаватли иморат тушган, тўрт ботмон чамаси мевазор, гулзор баланд пахса девор билан ихота қилинган эди. Иморат қаршисида тўрт мармар ҳовуз бўлиб, тиниқ сувда қирмизи балиқлар

¹ Азиз меҳмонларимиз маъносида.

оҳиста сузиб юрарди. Таом вақти етгани учун истироҳатга берилмай, дастурхон атрофида давра қурдилар.

3

Нонуштадан сўнг мирза Қандилхон икки фойтун билан Боғи шоҳийга кириб келди. Фойтунлардан бирига Хмарин, Шувалов (Хмарин таклифи билан), Синельникова, мирза Қандилхон, иккинчисига Ушинский, Асадулла ва Зикриё афанди ўтирдилар. Олдинда Ғуломқодир билан яна уч совар, ортада ўн чоғли совар узатувида шаҳар кўчаларига чиқдилар.

Бозорга олиб борувчи йўл манзилга етмай торайиб, фойтун юролмайдиган бўлиб қолди.

— Бозор оралаш майлингиз бўлса, отга минамиз, — деди мирза Қандилхон.

Соварлар отдан тушиб, жиловни ушладилар. Синельникова фойтундан тушаётганда мирза Қандилхон Хмаринга:

— Хоним бунда ўтира турсинлар, — деди.

— Валя, биз тезда қайтамиз, — деди Хмарин Қандилхоннинг мақсадини англаб.

Синельникова сохта жилмайиш билан жойига қайтиб ўтирди.

— Мираъламович, пайқамадингми, котиба форсчани билмасмикин? — деди Шувалов унинг ҳаракатини кузатиб.

— Билмаса керак.

— Ҳозир афғон Хмаринга бир нарса девди, хоним тўхтаб қолди. Тушунди шекилли.

— Виталий Сергеевич, наҳотки...

— Сен мен билан баҳслашмаю гап орасида бир синаб кўр, хўпми?

Фойтун олдида тўрт совар қолиб, бошқалар жинкўча оралаб бозорга кириб бордилар. Кенг иштон, узун кўйлак, калта нимча кийган эркаклар кафтларини пешоналарига қўйиб, салом бериб, йўл бўшатардилар. Юзига оқ ипдан тўқилган парда тортган аёллар эса девор томон ўгирилиб, отлиқлар ўтиб кетгунча қилт этмасдан турардилар.

Бозор деганлари ҳам тор, ҳам бетартиб эди. Расталар Туркистон бозорларидаги каби батартиб, муқим бўлмай, девонанинг калишидай поймапой эди. Бир раста читфуруш, ёнида кавшфуруш, унинг ёнида аттор, сўнг баққол, сўнг яна читфуруш... — бари аралаш-қуралаш жойлашган эди. Йўллар сиҳатга зид, бадбўй, иссиқ кунда кўнгилни ғоят беҳузур қилар эди.

Унда-бунда отлиқлар ҳам учрар: олдинда жиловдор, икки тарафда, узангиларнинг ёнида рикобдор¹ юришидан уларнинг амлоқдор экани аён эди. Бундайлар бозорда кам — тўрт-бешдан ошмас, аксар пиёдаларнинг кимлиги либосларидан маълум, улар орасида тўқдан оч, тузук либослисидан жулдур кийимлиси бисёр. Меҳмонларнинг бозорда пайдо бўлганини аввал гадолар илғашди. Қўлларини чўзиб, тавалло айтиб, уларга пешвоз чиқа бошлашди.

Мирза Қандилхон икки соварни олдинга ўтказиб, отни орқага бурди-да, Хмарин йўлини тўсди:

— Қайтмоғимиз лозим, соҳиб.

— Бир оз айланайлик, балки ул-бул олармиз, — деди Хмарин унинг қилиғига тушунмай.

— Четдан келган кишилар, ким бўлса бўлсин, бозордан мол оладурғон экан, аввал ноиб соҳибдан ижозат сўрамоғи шарт.

— Таажжуб, — Хмарин шундай деб отни бурди. — Жаноблар, жаннатда кўрмоқ бору емоқ йўқ дейишарди. Биз жаннатда эканмиз.

Фойтунга қайтганларида Тупроққўрғон томонда ноғоралар овози келди.

— Қалъага борамиз, — деди мирза Қандилхон.

— Нима бўлади у ерда, томошами? — деб сўради Хмарин ҳафсаласизлик билан.

— Йўқ, соҳиб, Кўшкдан олиб келганимиз жамшидийнинг боши кесилади.

— А? Дарров-а?

¹ Узанги ёнида югуриб юрувчи хизматкор.

— Аввалги ўғирлиги учун бир қўли кесилган эди. У шариат бўйича ҳукм қилинади.

Хмарин унинг гапини охирига қадар эшитмай, Синельниковага юзланди.

— Валя, қизиқ томоша, бир қўлли ўғрининг боши кесилар экан.

— Николай Захарович! — Синельникова шундай деб юзини бурди. — Даҳшат... таклиф қилгани уялмадингизми?

— Валя, ахир бу ер шарқ. Бундан баттари ҳам бўлиши мумкин.

— Нимага тўхтаб турибмиз? — деди Ушинский Хмаринга яқинлашиб.

Хмарин мирза Қандилхоннинг таклифини айтди.

— Йўқ, йўқ, Николай Захарович, бизни бу азобдан қутқаринг, илтимос, — деди Ушинский Синельниковага бир қараб олиб.

— Бизнинг иштирокимиз ноўрин, — деди Шувалов уни қувватлаб.

— У ҳолда боққа қайтамиз, кечки зиёфатга қадар бўшмиз, — деди Хмарин.

— Менинг мирза Қандилхондан бир ўтинчим бор, — деди Асадулла.

— Бош устига, соҳиб.

— Мен ҳазрат мир Алишер Навоий қабрларини тавоф этмоғим шарт. Абдурахмон Жомий, Абдулла Ансорий хоки туробини-да зиёрат этмоғим лозим. Бунинг учун ноиб соҳибдан ижозат олмақ зарурми ё сизнинг-да ижозатингиз кифоями?

Кейинги гап мирза Қандилхонга маъқул келиб, яйраб жилмайди:

— Савоб юмушларга алоҳида ижозат жоиз эмас. Ҳозироқ бошлаб бораман.

— Вениамин Самойлович, Виталий Сергеевич, бу ерда улуғ одамларнинг мақбаралари бор. Истасангиз, боришингиз мумкин.

— Мен бораман, — деди Синельникова қатъий оҳангда.

— Мен ҳам боришим мумкин, — деди Ушинский.

— Вениамин Самойлович, сиз мен билан боғда қолсангиз, илтимос, кечки зиёфатда сўзлайдиган нутқимни бамаълаҳат тайёрласак.

Ушинский ўзи кутмаган қопқонга бехос тушиб қолди.

Уларни Боғи шоҳийда қолдиргач, фойтунлар Алишер Навоий мақбараси томон йўл олди.

— Навоийни эшитганман, аммо шеърларини билмайман, — деди Синельникова.

— Русча таржимаси йўқдур-да, — деди Асадулла. У ҳозир суҳбатлашадиган аҳволда эмасди. Назарида мақбарани зиёрат қилгани эмас, балки Навоий билан юзма-юз учрашишга бораётгандай эди.

— Шеърдан ўқиб беринг...

Асадулла дарров жавоб бермади. Аёл ҳам уни шоширмади.

— Битта байтини айтиб бераман:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от.

— Бу нима дегани?

— Бу деганики... дунёда абадий нарса йўқдур, ҳеч нарса боқий эмас, яхшилик билан ном қолдиришгина абадийдир.

— Доно гап экан, — деди Шувалов унинг сўзларини диққат билан тинглаб.

— Сиз ўзингизга содиқсиз, Асад Мираъламович, шу ерда ҳам фалсафий шеър айтдингиз. Нима, Навоийнинг ишқий шеърлари йўқми?

— Шеърлар нима экан, дostonлари бор, — деди Зикриё афанди суҳбатга қўшилиб.

— Қани айтинг-чи...

— Асадулла афанди турганларида... мени маъзур тутасиз.

Асадулла бу хонимдан қутула олмаслигига ақли етиб, бир байт айтди:

Агарчи ишқ аро бўлди мубаддам куфр ила диним,
Не ғам, чун поклик расмидурур бу ишда ойиним...

Синельникова байт таржимасини эшитиб, кулимсиради:

— Ишқий шеър, аммо барибир фалсафаси кучлироқ.

— Сиз ишқ билан фалсафани айри-айри қўясизми?

Шуваловнинг бу хилда нозик таъб билан саволга тутиши Синельниковани сал гангитиб қўйди.

— Нимага энди, — деди у Шуваловга жилмайиб қараб. — Севги — энг мураккаб фалсафа. Чақилмаган ёнғоқ, уни ҳамма ҳам чақавермайди.

Шуваловнинг саволи Синельниковани чалғитиб, Асадулланинг жонига ора кирди.

Фойтун мақбарадан анча берида тўхтади. Асадулла пастга тушиб, мақбарага тикилганча ҳаракатсиз қолди. Кейин ҳамроҳларига эътибор бермай, бир-бир босиб юрди.

Зикриё афанди унга эргашмоқчи бўлган Синельникова билан Шуваловни тўхтатди.

— Нима, бу ерга ҳам кириш мумкин эмасми? — деди аёл норози оҳангда.

— Мумкин, хоним, фақат кейинроқ борайлик. Афтидан Асадулла афанди сеҳрланиб қолдилар, халал бермайлик.

Асадулла нурай бошлаган мақбарага яқинлашиб тўхтаганини, кейин тиз чўкканини ўзи ҳам билмай қолди. Унинг кўзлари сағанада эди; наҳот буюк бир одам шу совуқ тош остида ёлғиз ётган бўлса, наҳот бу совуқ тошлар суякларини эзиб турган бўлса... Шу хаёлдан эти сесканди.

Болалигида ғаройиботлар, сеҳргарлар ҳақида кўп эртас эшитган эди. Бу ғаройиботлар, бу сеҳргарликлар ҳақиқат эмас, хаёлот маҳсули эканини билса-да, ҳозир кўнгли шундай бир сеҳргарлик истади. Унинг назарида буюкларнинг бу ҳолда жонсиз ётиши инсофдан эмас. Қани ўша сеҳргар ҳозир пайдо бўлса, бу тошларни улоқтириб ташласа, шоирга жон берса, ўша бақо гулшанидан ташвишли дунёга қайтарса... «Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от...» шундай боқийлик эгаси жонсиз ётса... қандай бедодлик бу!..

Асадулла алҳол барча нарсани унутган эди. У учун ҳозир фақат бир инсон — Алишер Навоий мавжуд эди.

Ҳамроҳлари унинг ҳаракатини кузатиб, анча туриб қолишди.

— Нима, ибодат қиляптими? — деди Синельникова тоқати тоқ бўлиб.

— Шунақага ўхшайди, — деди Шувалов, — лекин худога эмас, шоирга ибодат қилаётган бўлса керак.

— Ҳа, бу аниқ, — деди Зикриё афанди, сўнг мақбара томон юрди.

4

Течки зиёфат чоғида ноибнинг бир томонида Хмарин, иккинчи томонидан Асадулла жой олгач, уларга лутфу карамлар кўрсатилди. Таомлар кети узилиб, чойга навбат келгач, ноиб Асадуллага юзланди.

— Уғри қатл этилди.

— Хабарим бор, ноиб соҳиб, қўлингиз шарият ҳукмида қаттиқ экан.

— Маҳбусингизни сўроққа тутдим. Қодир оға ҳазратнинг айғоқчиларидан экани аниқ. Уни Кобулга еткармоқ истагидамисиз? Мен ризоман.

— Ташаккур, ноиб соҳиб. Ижозатингиз билан сўроғимни сўрасам... Қодир оға ҳазрат... амир саройида эътибори зўрми?

— Эътиборими?.. Сизга аниқ жавоб қайтармоққа ожизман. Саллаллоҳу алайҳи вассалом ҳазрат амир Ҳабибуллоҳон замонида эътибори баланд эди.

— Бадният эмасми?

Ноиб ул ҳукума бу саволга жавоб беришдан бўйин товлаб, суҳбат мавзуини бошқа ёққа буриб юборди:

— Сафарингиз хатарнок бўлибди, менга айтдилар. Энди сизларни қайси йўлдан йўлласам экан? Кобулга уч йўл мавжуд.

— Бу сизнинг ихтиёрингизда, ноиб соҳиб.

Ноиб қалин, мошгуруч соқолини силаб, анча ўйланди. Кейин бирдан қарсақ чалган эди, зиёфат аҳли жим бўлди.

— Ёзуқ дастурхонли уй — куни доим тўй. Азизмонларга дастурхонимиз ҳамиша ёзуқ, кунимиз фақат тўй. Бироқ буларга Кобулда илҳақлик ила кўз тикканларки, йўлга узатувдан ўзга чорамиз йўқтур. Маълумингизким, Ҳиротдан Кобулга уч йўл бўлуб, бири Кандаҳор йўлидурки, эллик олти робот бўлиб, масофатан минг саккиз юз қирқ олти чақиримдур. Яна бири Ҳазора йўлидурки,

ўттиз бир работ бўлуб, масофатан минг чақиримдурки, учинчиси Мозори Шариф йўлидурки, масофатан минг беш юз эллик олти чақиримдур, қирқ олти работдур. Кўрдингизки, Ҳазора йўли энг яқин, бироқ, азизмонларни бу тоғлик хавfli йўлга йўллашга кўнглум чопмайдур. Йироқ бўлса бўлсун, азизмонлар бешикаст етмоқлари учун Мозори Шариф йўлини танладим. Оллоҳ азизмонларнинг йўлларини оқ қилуб, ўз паноҳида асрагай, омин. Тонг билан чопар йўлга чиқуб, Мозори Шариф ноибига номаи муборагимизни етказгай.

Эртаси куни нонуштадан сўнг вакола ҳайъатини ноиб йўқлатди. У Чорбоғдаги хонасида ёлғиз эди. Шундан билдиларки, ноиб фақат ўзини қизиқтирган муаммолар хусусида суҳбат юритмоқчи. Ноиб суҳбатдан қаноат ҳосил қилмади. Чунки кўп муаммолар, хусусан, Россиянинг бермаги мумкин бўлган ёрдамлари фақат амирларга айтилгучи, фақат амир билангина ҳал этилгучи муаммолар эдики, ноибга буларни билдириб, тўйдан олдин ноғора қоқмоққа ҳақлари ҳам йўқ эди, лозим деб ҳам билмадилар.

Боғи шоҳийга қайтишгач, бир оздан сўнг Хмарин Асадулланинг хонасига кириб келди.

— Муҳожир қани? — деди у асабий тарзда.

— Мен сиз билан бирга эдим.

— Муҳожир ҳам, Валя Синельникова ҳам йўқ. Қаёққа кетган бўлишлари мумкин?

Савол жавобсиз қолди.

Зикриё афанди билан Синельникова ҳеч қаерда йўқ эди. Улар тушлик таом вақтида ҳам кўринмадилар.

— Бир ёққа кетишган бўлса, тушликка етиб келишарди, — деди Хмарин, сўнг мирза Қандилхоннинг олдига бориб, воқеани баён қилди.

Уларнинг чиқиб кетган-кетмаганидан сарбозлар ҳам беҳабар эдилар. Бирпасда ҳамма ёқ талатўп бўлиб кетди.

Боши тош билан уриб мажақланган Зикриё афандининг жасадини, кўйлаклари пораланган, томоқлари тишланиб, ранги бир аҳволга тушган Синельниковани оқшомга яқин олиб келишди.

Туни билан кўзларига уйқу илинмади.

Тонгда Зикриё афандини, Ватани ҳажрида ўртаниб ёнган, саргардонлик заҳридан бағри куйиб, адои тамом бўлган, юрти саодати абадиясига бир ишониб, бир ишонмай юрган ҳинд инқилобчисини Ҳирот тупроғига кўйдилар. Бу айниқса Асадулла учун мусибатли, аламангиз бўлди.

Қабрга тупроқ тортилиб, одамлар тарқай бошлаганда ҳам Асадулла ҳаракатсиз турарди. Асадулла Зикриё афанди билан бир неча ҳафтагина ҳамсуҳбат, ҳамроҳ бўлди. Ана ўша бирғаликда ўтган кунлар икки покиза дилни боғлади. Зикриё афанди Асадуллага Ҳиндистон ҳақида, оиласи, биродарлари ҳақида сўзлаб берган эди... «Мен кўп нарсани даъво қилмайман. Юртим озод бўлса бас. Ўзим осмонни севсам дейман. Ерни, сўнг шу тупроқда юрган барча одамларни, бор беғуборлиги, бор фазилатлари, ҳатто бор қусурлари билан севсам дейман. Бошқа илинжим йўқ менинг...» деган гапларини эслади.

Дафн маросимидан қайтишгач, Синельникова бор гапни айтиб берди: Зикриё афанди уни бозорга боришга кўндирибди. «Кеча бозорни кўрмай қолган эдингиз, мен ҳам ул-бул харид қилишми керак» дебди. Бозорни кўролмай қолгани Синельниковага алам қилган экан, кўнибди. Бозор йўлидаги жин кўчада уларнинг йўлини уч-тўрт афғон тўсибди. Зикриё афанди чорасиз қолибди...

Афғонларнинг маълум қилишича, воқеа содир бўлган уй ташландиқ эмиш. Буни эшитиб, Шувалов ўйланиб қолди: «Бу тасодифми ё йўл пойлашганми?» Шу воқеа сабаб бўлиб, йўлга чиқишлари яна бир кунга кечикди.

Кобул сари юриб, иккинчи работга қўнишганда шакл-шамойили, феъл-атвори афғонлардан буткул фарқланувчи, юз тузилиши Туркистон қирғизларини эслатувчи одамларни учратиб, Асадулла ажабланди. Асли мўғул бўлиб, Бобур замонида ҳам мўғул тилида гаплашган, кейинчалик форсийлашган бу халқ тўғрисида эшитган эди. Лекин улар Мозори Шариф йўлида эмас, ўз номлари билан аталувчи Ҳазора йўлида яшашларини ҳам биларди. Уч-тўрт ҳазора билан гаплашгач, Шуваловни огоҳлантирди.

— Демак, ноиб ҳам бир нимадан ҳадиксираган. Кимларнидир чалғитмоқчи бўлган, — деди Шувалов. — Демак, ҳали ҳам хатарда эканмиз.

Эрта саҳарда афғонлар бесаранжом бўлиб қолишди. Кун ёйилай деганда работга Фуломқодир кириб келди. Отга ўнгарган одамни худди улоқ ташлагандай мирза Қандилхон оёғи остига ташлади.

— Қочган экан, соҳиб, кимдир биров арқонларни кесибди, ханжар ҳам берибди қўлига, — у шундай деб кумуш сопли ханжарни узатди.

Асадулла уни таниди: Парвона йўлида туркман берган ханжар...

Ханжарни Ушинский ҳам таниб, Асадуллага савол назари билан қаттиқ тикилди.

Қаландар ўзига келиб қимирлади. Фуломқодир уни елкасидан чангаллаб, қақдини кўтарди.

— Нимага қочдинг? — деди мирза Қандилхон унга ўқрайиб. Афтидан тепкилайдиган авзойи бор эди-ю, меҳмонлар иззатини қилиб, ўзини бу ишдан тутаётган эди.

— Соҳиб буюрди, — деди қаландар унга қўрқув билан жавдираб қараб.

— Қайси соҳиб?

Қаландар ўгирилиб, Хмаринга тикилди.

— Ана у...

Ҳамма ялт этиб Хмаринга қаради. Хмарин аввалига тушунмади. Кейин бирданига ранги қув ўчиб кетди. Лаблари титради. Қаландар томон бир-икки қадам босди. Сўнг тўхтаб, мирза Қандилхонга ўқрайди.

— Бу не томоша, мирза Қандилхон! — деди бақириб.

— Бу не томоша экани менга-да аён эмас, соҳиб, — деди мирза Қандилхон ғазабини яширмай.

— Шундайми?.. — Хмарин қаландар устига бостириб борди. — Сен нимасан ўзинг, қаландармисан, айғоқчимисан ё алайҳиллаънамисан, сени ким қочирди, ким ханжар берди, айт!

Қаландар бир оз ҳадиксираган ҳолда Хмаринга қараб тураверди.

— Айт!!! — деди Хмарин жон ҳолатда қичқириб.

— Сиз, соҳиб...

— Шундайми... хўш, нимага қочирдим?

— Мозори Шариф йўлидан адашганимизни етказ, дедингиз.

— Нима?! — Хмарин мирза Қандилхонга савол назари билан қаради. —

Қайси йўлдан боряпмиз?

— Ҳазора йўли бу, соҳиб.

— Бу қанақаси! Бу қанақаси, деяпман?!

— Сизларни Кобулга бешикаст етказмоқ мақсадида бўлди бу.

Асадулла Хмаринга яқинлашиб, унинг билагидан ушлади:

— Николай Захарович, юринг, гаплашиб олайлик, — Асадулла шундай деб мирза Қандилхонга қаради. — Биз кенгашиб олмоғимиз шарт. Қаландарга бирор кори ҳол бўлмасин. У ёлғон сўзляпти.

Чодир оғзида пайдо бўлган Синельникова қаландарга ажабланиб қараб қолди. Тўртовлон аёлга эътибор бермай Шуваловнинг чодирига кирдилар. Асадулла қаландарнинг гапини баён қилди.

— Бир нарсага ҳайронман, — деди Ушинский, — ханжар сизники эди шекилли, Асадулла Мираъламович?

— Ҳа, меники эди. Лекин мен уни Николай Захаровичга ҳадя қилувдим.

— Қизиқ... ҳадя бировга оширилмас эди шекилли?

— Мен илтимос қилдим, — деди Хмарин унинг гапини шарт бўлиб, — мен ноёб қуролларга ўчман. Тошкентда йигирма уч ханжарни қолдириб келганман. Асадулла Мираъламовични тинч қўйинг, агар ўша лаънати қаландарнинг гапига ишонсангиз, мана, мени жазоланг.

— Николай Захарович, жазолаш ҳақида гап бўлмапти-ку? — деди Шувалов босиқлик билан. Унинг хотиржамлиги мажлис аҳлидаги ботиний асабийликнинг портлаб, зоҳирга чиқишига йўл қўймади.

— Афғонлар Ҳазора йўлидан боражагимизни атай яширишган, — деб давом этди Шувалов, — бунинг учун улардан ўпкालаш керак эмас.

— Сиз билармидингиз? — деб сўради Ушинский.

— Кеча маълум бўлди, Мираъламович айтди, йўловчилар билан гаплашиб билибди.

— Демак, фақат икковингиз билгансиз... Қизиқ... Николай Захарович, ҳатто сизга ҳам айтишмабдими... Қизиқ... Николай Захарович, йўлга чиқадиган кунимиз нима учун ноибга учрашувдингиз?

— Ноибнинг ўзи йўқлатувди. Йўқламаган тақдирда ҳам борар эдим. Дипломатия расми шунақа.

— Шунақами? Ноиб нима деди?

— Оқ йўл тилади... ташвиқот юргизманглар, деди. Ишчи-деҳқон қўзғолони ҳақида гапиришни ман қилди.

— Нима учун буни ўша вақтда бизга айтмадингиз?

— Айтганим билан бошқача тушунардингиз.

— Николай Захарович, илтимос, чодирингизда бўлиб турсангиз. Фирқа гуруҳи келишиб олиши керак.

— Қайтиб кетишга тайёрланаверайми?

— Николай Захарович, — дея Шувалов уни елкасига қўлини қўйди. — Ёш бола эмассиз-ку, а?

— Виталий Сергеевич, элчига жуда меҳрибон бўлиб кетибсизми? — деди Ушинский Хмарин чиқиб кетгач.

— Вениамин Самойлович, биз афғонлар еридамиз. Ҳар бир ҳаракатимиз уларнинг кузатувида. Ҳар бир сўзимизга қулоқ тутишади. Орамиздаги ихтилофни сезишса, сафаримиздан дуруст натижа чиқиши қийин.

— Жаноб Хмариннинг хатти-ҳаракатлари бошидаёқ менда шубҳали кўринган. Ҳамма шубҳалар тасдиқланди: аввал Карки йўлига бошлади, пистирмага дуч келдик, кейин мана бу воқеа. Мен уни элчиликдан четлатишни таклиф қиламан. Большевик сифатида унга ишончсизлик билдиришимиз зарур.

— Таклифингизга қўшилмайман, — деди Асадулла, — уни элчиликдан биз маҳрум қила олмаймиз. Ёрлик унинг номига ёзилган. Москвадан фавқулодда мухтор элчи етиб келгунча Афғонистон амири билан фақат шу одамгина Россия ҳукумати номидан гаплаша олади.

— Вениамин Самойлович, шубҳангизга ҳам, таклифингизга ҳам қўшилмайман. Карки йўлидан боришга сиз ҳам ундагансиз, эсингиздами? Қаландарнинг гапига келсак... У сизни ёки мени ҳам кўрсатиши мумкин эди. Николай Захарович қайси йўлдан кетаётганимизни билмай туриб, қанақасига уни Мозори Шарифга юборади? — деди Шувалов.

— Билган бўлса-чи? — деб бўш келмади Ушинский.

— Билмаган. Бунга ишонаман. Хўп, дейлик, у бизни яна пистирмага рўпара қилмоқчи бўлган. Бу унга нима учун керак? Аввало атрофимизда ўзимизникидан ташқари афғон аскарлари ҳам кўп. Ўзимизни ҳимоя қила оламиз.

— Енгил ўйламанг, Виталий Сергеевич, ҳамма нарса бўлиши мумкин. Шунинг учун таклифимни кун тартибидан олмайман.

— Хоҳишингиз. Овозга қўйинг бўлмаса.

— Овозга қўяман: демак, икки киши қарши... Яхши. Иложим қанча. Зийракликни йўқотиб қўйибсиз, ўртоқлар, огоҳлантираман. Элчининг бегуноҳлигини исботлаш учун қаландарни сўроқ қилишингизни қатъиян талаб қиламан.

— Вениамин Самойлович, буни афғонларга қўйиб берайлик. Бизга барибир айтмайди.

— Сизнинг бепарволигингиз мени ҳайратга соляпти, чекист бўлганингизга ишонгим келмай қоляпти.

— Мен вазифамни унутганим йўқ. Ичимизда сотқин ё айғоқчи бўлса, мендан қочиб қутулолмайди, ишонаверинг.

Кенгаш шу тарзда тез ва бесамар яқун топди. Ушинский чодирдан норози қиёфада чиқиб кетди. Асадулла билан Шувалов қўшни чодирга киришди.

— Николай Захарович, котибангиз... форсчани тушунадими?

— Валентина Николаевнами?.. Йўқ, нима, ундан шубҳаланяпсизми?

— Йўқ, шунчаки сўрадим. Ҳа, яна бир нарсани сўрасам: Валентина Николаевнани кўпдан биласизми?

— Ҳа. Петроградда танишганман. Бамаъни оиланинг фарзанди. Отаси инженер. Бу оила сиёсатга аралашмас эди. Валяни Тошкентда учратиб қолдим.

Отасининг изидан келган экан, отаси инқилобдан кейиноқ уйига қайтган экан. Москва йўли берқилгач, Валя чорасиз қолиб, ташқи ишлар нозирлигида ишлаётган экан. Сафарга уни мен таклиф қилганман. Ундан шубҳаланишингиз... қизиқ, ўзи бу аҳволда бўлса-ю... У энгилтак ҳам эмас, ишонинг. Фақат Ушинский хиралик қилиб жонига теккан. Мен нафратланаман бундайлардан. Россиянинг шарафини булғашади булар.

— Николай Захарович, бу ишни сизнингча ким қилган бўлиши мумкин? Ҳарҳолда қаландар қочган, энди сизга туҳмат қиляпти. Мақсади нима?

Хмарин «рост гапиряписизми» деган қараш билан Асадуллага тикилди.

— Ҳа, туҳмат бу, — деб таъкидлади Асадулла, — унга ишончимиз йўқ.

— Раҳмат, жаноблар... ишончингиз учун. Менингча бу... аффонларнинг ҳам иши бўлиши мумкин.

Шамол булутни, булут ёмғирни ҳайдаб келганидек, муаммо муаммони бошлаб келаверди.

Асадулла ташқарига чиқиб, Ғуломқодирни излади. Чодирлар ортида отга ем бераётган соварни топиб, гапга солди. Ғуломқодир от кишнашидан уйғониб кетганини, кейин узоқлашаётган чавандоз шарпасини илғаб изма-из қувганини гапириб берди. Шундан сўнг Асадулла мирза Қандилхонга учраб, қаландар сўзлари туҳмат эканини, элчидан бундай нопок хатти-ҳаракат гумон қилишнинг ўзиёқ гуноҳ эканини айтди.

Мирза Қандилхон «қаландарнинг қорнини ёриб бўлса ҳам ҳақиқатни ойдинлаштириш»га ваъда берди.

Асадулла чодирга қайтаётганида кўкрагида қўққис оғриқ туриб, нафаси сиқилди. Кўз олди қоронғилашиб, боши айланди. Чодир қозигига узатилган қўл муаллақ қолиб, беҳол йиқилди.

Кўзини очганда ўзини чодирда кўрди. Шундайгина ёнида аффон табиб чордона қурган. Сал нарида вакола ҳайъати — бари жам бўлган.

— Оллоҳга шукр, дард фориг бўлди, — деди табиб, — соҳиб, андак ҳоригансиз, ҳордиқ чиқармоғингиз даркор экан.

Асадулланинг бетоблиги сабаб бўлиб, ўша куни работда қолишди.

Эрта тонгда аффонлар яна талатўп кўтаришди: кимдир қаландар сақланаётган чодир орқасини кесиб кириб, «оллоҳнинг севган бандаси» бўғзига пичоқ санчибди. Бундан нафақат соқчи, балки гуноҳкор банданинг ўзи ҳам гафлатда қолган кўринади.

II боб

Айрилиқ ва дийдор

Асадулланинг боши айланиб тургани учун уни тахтировонда кетишга кўндиришди. Тахтиравон деганлари кўринишидан анча хунук — Туркистоннинг ўлик кўтарадиган анбарини эслатар эди. Бу аробанинг бўйи ҳам, эни ҳам бир ярим газ бўлиб, ичига тушган инсон боласи оёқ узатиб ётиш роҳатидан маҳрум, устига устак, бу аробанинг олди билан ортига икки от қўшилиб, «равон» қилинар экан. Мабодо отлар йўртиб қолса, ичидаги соғ одам оғриб, оғриқ бўлса у дунё сафарига тадорик кўриб қолиши ҳеч гап эмас экан. Асадулла бу «роҳатижон маофа»да узоқ юролмай, тавба тазарруълар билан яна от миниб юрмоққа мажбур бўлди.

Турон деган работга қўнишганда Асадулла анча ҳолдан тойган эди. Шу боис кечки таомдан сўнг гурунглашиб ўтира олмай, чодирга кирди. Ярим кечада шарпа сезиб, чўчиб уйғонди.

— Сардор соҳиб, гуноҳимдан ўтинг, ҳаловатингизни буздим.

— Ғуломқодир, сизмисиз? Асти хижолат бўлманг, келинг, ўтиринг.

— Сиз яхши одам экансиз, соҳиб, кўриб, сезиб юрибман. Афсус, бизим уруғдан эмассиз.

— Бу афсусингиз чакки. Бани башарнинг бари бир-бирига қариндош уруғ.

— Доно одамсиз, соҳиб.

— Ғуломқодир, сизга нима бўлди, руҳингиз паст?

— Видолашгани кирдим, соҳиб, бу тун Чораймоққа жўнайман.
 — Мирза Қандилхон юборяптими?
 — Йўқ, соҳиб. Бундан кунботар сари юрилса, менинг уруғим ерлари бошланади. Мен бу ерлардан бош буриб ўтолмайман. Уруғдан чиқар чоғимда менга марҳамат қилган эдилар, қасос олувимга имкон бериб эдилар, мен уддалай олмадим.

— Фуломқодир, сўзларингиздан ҳеч нима англамадим?
 — Чораймоққа боришим керак, вассалом. Ўзга нарсаларни сўраманг, соҳиб. Кирувимнинг боиси бўлак: Карки йўлида, Саид Ғаффорбек кўз юммай туриб, сизни йўқлатган эди, ёдлайсизми?

— Ҳа, эсимда.
 — Ким эди у? Биродарингиз эмасмиди?
 — Бир вақтлар биродар бўлганмиз...
 — У ҳолда... — Фуломқодир тиз чўкди, — гуноҳимдан ўтинг.
 — Нималар деяпсиз?
 — Соҳиб, уни мен отганман.
 — Сиз?
 — Ҳа...
 — Нимага?
 — У аввал ўрус соҳибни отди. Кейин сиз чиқиб, пахта билан унинг қонини артар маҳалингизда, назаримда, сизни нишонга олиб эди. Мен... адашибман, биродарингиз экан-ку...

— Адашмагансиз. У бад нияти ила бизга қўшилиб экан. Сизнинг заррача гуноҳингиз йўқ.

— Мендан рози бўлинг, соҳиб.
 — Фуломқодир, кетманг.
 — Соҳиб, жўнашимни бировга билдира кўрманг, худо умрингизни зиёда қилсин...

Фуломқодир Асадуллага яқинлашиб энгашиди-да, юзини юзига қўйиб хайрлашганича чодирдан чиқди.

Асадулла нима қиларини билмай, гангиди. Юмшоқ тўшак устида эмас, тиканаклар устида ётгандай безовталанаверди. Ташқарида нонушта ҳозирлигини бошлаган хизматкорлар шарпаси эшитилгач, ўрнидан турди. Мирза Қандилхоннинг чодирига бориб, овоз берди.

Мирза Қандилхон Асадуллани овозидан таниб, «яна тоби келишмадимми» деб ўйлади. Сўнг Фуломқодир воқеасини эшитиб, кўзларидан уйку қочди.

— Умри қисқа экан-да, — деди бош чайқаб, — афсус, ёвқур эди...
 — Уни ўлим кутяптими? Бошқа чора йўқми?
 — Бегуноҳ қон тўккан бўлса, қасос олишади. Чораймоқни биламан. Қоидалари аёвсиз.

— Бунга йўл қўймаслик лозим. Сиз амир номидан борсангиз-чи?
 — Ҳуқуқим йўқ.
 — Биз борсак-чи? Гуноҳини сўраб олсак-чи? Балки хун тўлармиз?
 — Чораймоққа бегоналарнинг сўзи ўтмайди.
 — Ижозат беринг, ўзим борай.
 — Хийла ўжар экансиз, соҳиб. Бесамар юмушни бўйнингизга олманг.
 — Ёш умрга раҳм қилинг, увол кетмасин. Амирнинг мактубини етказиб хайрли иш қилган соварни ўлимга топшириб кетувингиз гуноҳи азим эмасми? Амирнинг мактубини эслаб, мирза Қандилхон ўйга толди. Дарҳақиқат, бу совар мактуб элтган эди. Уни Термизда сардор Муҳаммад Валихон сафга қўшган эди. Унга бу масъул юмуш топширилган экан, демак, чакана совар эмас... Мирза Қандилхон аниқ қарорга келиб, хизматкорни чақирди.

Отлар эгарланиб, ўн чоғли совар узатувида Асадулла билан мирза Қандилхон йўлга чиқишди.

Отларга тиним бермай, кун ёйилганда Чораймоқ жойлашган қишлоққа кириб боришди. Уруғ оқсоқоли — елкалари кенг, қирра бурун, кўзлари ўткир, овози жарангли одам уларнинг ниятларини билиб, бош чайқади.

— Фуломқодир менинг мана шу елкаларимда улғайган, — деди у. — Чораймоқда унинг олдига тушадиган йигит йўқ. Надоматким, гуноҳга ботди.

Уни олиб кетиб, жонини қийнаманг. Қонга қон билан хун тўлаши лозим. Ҳали-замон қизнинг хешлари келади. Халал бермангиз.

— Унинг гуноҳи нима? — деди Мирза Қандилхон.

— Билмайсизми? — оқсоқол ажабланди. — Айтмадимми? Маълумингиз бўлсинки, Ғуломқодир завжасининг жонини олган. Аммо завжасига қўшилган эркакни қўлдан қикарган. Аёлини бегона эркак ила ўлдирганда эди, гуноҳдан фориғ бўларди, ундан хун талаб этилмас эди. Чораймоқнинг қонуни шу! Пухтун вала ни бузмоққа ҳеч бир кимсанинг ҳадди йўқ!

— У амирнинг совари... — деди мирза Қандилхон эътироз оҳангида.

— Бу менга маълум, — деди оқсоқол унинг гапини бўлиб. — Чораймоққа бир инглиз келиб эди. Тижорат юмушлари билан келиб тургучи эди. Шул зот завжасини зўрлаганми ёинки аёл ўз хоҳиши ила қўшилганми, бу бизга қоронғу. Бизга аёни шуки, инглиз қочган. Уни топиш мушкул вазифа. Амир инглизга қарши лашкар тўпламоқда деб эшיתיб эдик. «Муҳорабага бор, шахид кетсанг розимиз, омон қайтсанг гуноҳингдан кечамиз», деб эдик. Унга от бериб эдик, яроғ бериб эдик. Муҳорабага насибаси қўшилмабди. Жони шу ерда олинади. Ёзуғи шу экан боламнинг. Бу ҳам унинг саодати. Жасади бегона тупроққа қўйилмайди.

— Амир уни муҳорабадан айириб, масъул... савоб юмуш билан сарҳадга йўллаган, — деди Асадулла суҳбатга қўшилиб.

Оқсоқол унга тикилди.

— Сиз кимсиз? Бизим аёнларга ўхшамайсиз?

Асадулла кимлигини, вазифаси, ниятини айтди.

— Ғайриюрт бўлатуриб Ғуломқодирга нечун куйиняпсиз? — деди оқсоқол унинг сўзларини эшитиб.

— У бизнинг жонимизни асраб қолди.

— Буни ўзи айтдимми?

Асадулла мирза Қандилхон олдида Саид Ғаффорбек ўлимини эшлашни лозим топмай, ёлгон гапирди:

— Йўқ, ўзимиз кўрдик. Йўлда ёв бизга ҳужум қилди. Ғуломқодир мисоли шер олишди. Жонини аямади.

— Ҳақ рост бу, — деди мирза Қандилхон уни қувватлаб.

— Ёв... инглиз эдимми? — деб сўради оқсоқол.

— Инглисни ўзимиз кўрмадик. Аммо... ёвни инглиз йўллагани аниқ.

Оқсоқол ўйга толди.

— Биз кенгашиб кўрамиз, — деди бир оздан кейин.

Оқсоқол чорлаган кенгаш кўп чўзилди. Сўнг қишлоқ аҳли майдонга тўпланди. Оқсоқол қарорини шунда маълум қилди. Улимни бўйнига олиб, бир четда маъюс турган Ғуломқодир амир хизматига қайтиши лозимлигини билиб, бақириб юборди. Қўлларини кўтариб, тиз чўкканча судралиб оқсоқолга яқинлашди-да, уни тиззаларидан қучди.

— Жонимни қийнаманг мени, хунхўрларга топширинг! Топширинг хунхўрларга!

Оқсоқол унинг ёлборишига эътибор бермади.

— Сенинг хунингни амир соҳиб ҳазрат тўлайди. Шундайми? — Оқсоқол мирза Қандилхонга қаради. Бу кутилмаган саволдан мирза Қандилхон гангиб қолди. Яхшики оқсоқол ундан жавоб талаб қилмади. Йўқса, нима дейиши ўзига ҳам қоронғи эди.

Ғуломқодир онаси билан рози-ризалик тилашиб тарк этган эди бу қишлоқни. Уни ҳеч ерда ўлим бағрига олмади. Жон беришни истаб келиб эди, бу ерда ҳам ўлим ундан қочди. Энди яна онаси ҳузурига кирди. Рози-ризалик талаб кирди яна. Юзлари онасининг кўз ёшларидан жиққа ҳўл бўлди. Юраги онасининг нолаларидан пораланди. Кўз олдини алам, ҳижрон пардаси тўсди. Томоғини айрилиқ панжаси билан бўғди.

Уйдан чиқиб, кутиб турган соварлар сари юрди. Асадуллага рўпара келиб, тўхтади. Унга мунгли нигоҳини қадади. Асадулла бу нигоҳга дош беролмай, кўзларини олиб қочди.

— Сиздан рози эмасман, соҳиб...

¹ Номус кодекси.

Ғуломқодирнинг¹ секин айтган бу гапи дарани гумбурлатиб юборгандай, атрофни «Сиздан рози эмасман, соҳиб... Сиздан рози эмасман...» деган аксадо тутиб кетгандай туюлди Асадуллага.

Асадулла унинг дардини тушуниб турарди. Лекин шундай ёш йигитни нодон ўлим қўлига топшириб кета олмас ҳам эди.

Работдагилар буларни совар изидан кетганини билиб, қаландарни ўлдирган одам топилибди-да, деган хаёлга боришган эди. Бундай бўлмаганини эшитиб, ҳаммалари ажабланишди.

2

Кобулда Россия элчиларини интиқлик билан кутаётган бўлсалар-да, карвон ошиқмас эди. Вакола ҳайъатини тоғли-тошли йўлларда уринтириб қўймаслик учун меҳмондор карвоннинг илдамлашига йўл қўймас эди. Кун ёйилмай бир работдан йўлга чиқиб, кун ботарда иккинчисига қўниб, аста-секин Кобулга яқинлашар эдилар. Босиб ўтган работларининг барчаси бир-бирига ўхшаш: биридан иккинчисига кўчиб борган киши аввалгисидан бунисини айирмоғи учун ўткир зеҳн соҳиби бўлмоғи лозим эди. Работларга амир томонидан тайин этилган арбоблар карвонни оқшом чоғи эҳтиром ила кутиб олишар, сабоҳда эса лутфлар кўрсатиб узатишар эди. Шу зайлда карвон Ҳирот вилояти чегарасини босиб ўтиб, Кобул вилоятига кирди.

Чилла чиқиб, кун анча салқинлашди. Айниқса кечалари изғирин туриб, Асадулланинг кўкрагидаги оғриқ бот-бот азоб бера бошлади. Кунда олти-етти тош масофани отлик босиб ўтиш машаққати ҳам ҳолдан тойдира берди.

Бугун йўл пича текис бўлганидан илдамроқ юришганми, ҳарҳолда Панжоб работига оқшом тушмай етиб келишди. Беш тарафдан беш ирмоқ келиб қўшилувчи ерга қурилган работ атрофи бениҳоя манзарали эди. Шу манзараси билан ҳам уни ўзгалардан дарҳол фарқлаш мумкин бўларди.

Таом ҳозирлангунга қадар Асадулла работдан ташқарига юриб, тиниқ ирмоқ бўйида бир оз ҳордиқ чиқармоқчи бўлди. Ирмоқ томон юрди-ю, катта харсанг устида кунботарга боқиб ўтирган Ғуломқодирни кўриб, аввалига тўхтади. Унга ҳалал бергиси келмади. Ўша кундан бери неча работ босиб ўтсалар-да, Ғуломқодир ундан ўзини нари тутди. Бироқ бу ҳамиятли йигитни шу аҳволга солиб қўявериш ҳам инсофдан эмас. Жисмоний ўлим чангалидан тортиб олиб, маънавий ўлимга, яъни узок давом этадиган азобга ет қилиш — ўтакетган бераҳмлик, бадкирдорлик эканини Асадулла билар эди. Шу учун ҳам йигитни ўз ҳолига буткул ташлаб қўя олмасди.

У беихтиёр Ғуломқодир томон юрди. Йигит шарпани сезиб, орқасига ўгирилди. «Нимага келяпсиз?» дегандай Асадуллага бир нафас тикилди-да, сўнг яна бурилиб олди. Асадулла индамай келиб, унинг ёнидаги кичикроқ тошга омонат ўтирди. Ирмоқ адоғига, йигит тикилиб турган ёққа қаради: кун қизариб ботяпти. Гўё уфқ қонга беланган, гўё ирмоқ қорли эмас, қонли чўққидан бошланади, гўё бу ирмоқдан сув эмас, қон оқади, сўнг кела келгунча тиниб, сувга ўхшаб қолади...

Асадулла энгашиб, кафтига сув олди. «Бу йигитнинг қалби шу сув каби тоза, тиниқ. Шафақ сув юзига ранг бериб, кўзни алдаяпти. Бу йигитнинг ҳам кўнгил кўзи алдаяпти. Шафақ кетса, алдамчи ранг йўқолади. Аммо кўнгил кўзидаги ранг пардани қандай йўқотиш мумкин?...»

Ғуломқодир ёнида ўтирган Асадуллага қарамади ҳам. Уфққа тикилиб ўтира-ўтира ўрнидан турди. Асадулла ҳам қўзғолди.

— Иним, мендан ранжиганингиз ножоиз.

Ғуломқодир бу гапга дастлаб парво қилмади. Аммо уч-тўрт қадам босгач тўхтаб, ўгирилди:

— Сиз менинг жонимни асрайман, деб жонимни қийноққа солиб қўйдингиз, сиздан ризо эмасман, — деди у совуқ оҳангда.

Бу сафар унинг гаплари тошларга урилиб аксадо бермади, аксинча, муз бўлиб, Асадулланинг вужудини титратди.

— Мен сизнинг жонингизни эмас, имонингизни асрадим. Бежаноза кетишдан асрадим сизни, — деди у.

— Бу нима деганингиз?

— Сиз хунхўрларга жонингизни инъом этмоқчи эдингиз. Ҳеч бир олишувсиз кўксингизни ханжарга тутиб берардингиз. Шундайми? Ҳа, шундай. Бу эса, иним, ўз-ўзини ўлдирмоқ ила баробар. Бундайларга жаноза ўқилмайди, тўнғиз қавмида кетади. Бу дунёингиз куйгани камми эди, у дунёингизни ҳам куйдирсангиз.

Ғуломқодир бирдан бўшашди. Совуқ боқаётган кўзлари мўлтиллаб қолди.

— Ростми шу? — деди у қулт этиб ютиниб.

— Шариат ҳукми бу. Бундайлар аҳли муслим ётган қабристонга ҳам қўйилмайди. Якка-ёлғиз, бир четга қўйилади. Мен буни сизга раво кўрмадим. Айбим шу.

Ғуломқодир бошини ҳам қилганча харсангга қайтиб ўтирди.

— Мен ўлимни истайман, соҳиб, у мenden не учун қочади? — деди хўрсиниб.

— Ўлимни ўйлашингиз чакки. Сизга зеҳн, идрок не учун берилган, куч-қувват не учун берилган, нодон ўлимга бўйин эгиш учунми! Ё юртга омонлик келтирсин, неъматлардан тўйиб-тўйиб, қувониб-қувониб баҳраманд бўлсин дебми? Сиз яшашингиз, ортингизда зурриёд қолдиришингиз лозим.

Асадулла ўн йиллар муқаддам айтиши мумкин бўлган гапларни тилидан учирди. Ўзга чораси йўқ эди, бу йигитни ўзга гаплар билан ишонтира олмас эди. Работ томонда яна бир қарвон кўринди.

Асадулла йигитни ёлғиз қолдиришни маъқул кўриб, изига қайтди.

Работга кичик қарвон қўнган эди. Работ арбобининг питирлаб қолганига қараганда баобру одамлар келган кўринади. Ҳовли саҳнига кўрк бериб турган чинор ёнида Хмарин икки аъён билан гаплашиб турарди. Асадуллани кўриб:

— Асадулла Мираъламович, бу ёққа келинг, — дея чақирди.

Иккала аъён ҳам Хмарин мурожаат қилган томонга ўгирилди. Бири узун бўйли, қотма, ёноқлари бўртиб чиққан афғон эди. Яна бири... ўртабўй, тўла, кўйкўз, калта соқол-мўйловли... ёпирай... тушими ё ўнгими бу?!

— Тошкентга бораётган элчилар билан учрашганимизни қаранг. Амир кетма-кет иккинчи ваколани ҳам отлантирибди. Танишинг: генерал мирзо Муҳаммадхон, маслаҳатчилари ва таржимонлари Маматшариф...

Хмариннинг гаплари элас-элас қулоғига чалинди. Асадулла кўзларини Маматшарифдан узмай, қулочини ёйиб, қадамни тезлатди.

— Мираълам ўғли, сизмисиз?

Тақдир панжалари айириб, номаълум томонларга, бегона юртларга итқитиб ташлаган ҳамфикрлар, бир-бировини кўриш умиди хира тортган биродарларнинг тилидан бошқа гап учмади. Айрилиқларни кўравериш зада бўлган юраклар бу кутилмаган дийдордан ларзага тушди.

Хмарин бу учрашувдан унчалик ажабланмаган сардорга савол назари билан қаради.

— Маматшариф ўзбек. Ҳамюртини учратди шекилли? — деди сардор.

«Кўринишларига қараганда фақат ҳамюртга ўхшамайди» деб ўйлади Хмарин.

— Мусофирликда дийдор кўришиш пешонамизга ёзилган шекилли? Бир Бокуда кўришсак, бир бу ерда? — деди Асадулла биродарини бағридан бўшатиб.

— Мираълам ўғли, сиз айтманг, мен куймай. Бу не шодлик бўлди, дийдор кўришдик, бу не ғамки, яна айрилиқдан бағримиз ёнса?

— Айрилиқдан гапирманг. Дийдор кўришувимизнинг ўзи бир саодат.

Кечки таом чоғи икки вакола бир дастурхон атрофида давра қурди. Дастурхонга таом тортилмай туриб Асадулла дўстини таништирди:

— Маматшариф маърифатпарвар шоирларимиздан. Жаҳолатга, зулмга қарши ҳўб ва кўп ёзганлар. Виталий Сергеевич, бу кишининг шеърлари ҳатто Оренбург газеталарида ҳам босилган.

— Унда мен билишим керак. Тахаллуслари нима эди?

— Тахаллуслари... бир оз ғайритабиийроқ... зулмни лаънатлаб ёзганлари учун кўпроқ «Ваҳший» деб имзо чекардилар.

Шувалов, билмас эканман, деб бош чайқади. Гапни унинг ўрнига Синельникова илиб кетди:

— Ваҳший? — У Маматшарифга ажабланиб қаради. — Шеърятда бундай ном билан чиқиш... Нафосатга бундай ном билан кириш?..

— Бунда рамзийлик бор, Валентина Николаевна.

— Шеърятда фақат нафислик бўлиши мумкин. Ҳаммаёқни сиёсатга бостириб юборсанглар... гўзаллик қаёққа қочиб жон сақлайди?

— Гўзалликнинг қочишига йўл қўймаймиз, — деди суҳбатга аралашмай турган Маматшариф рус тилида бурро қилиб.

Гапга оғиз жуфтлаган Синельниковани Ушинскийнинг саволи тўхтатди:

— Айтинг-чи, Маматшариф, Туркистонга қандай мақсад билан бор-япсизлар?

— Амир фармонига биноан тижорат ишларини йўлга солмоғимиз лозим. Туркистон ҳукумати билан шу хусусда музокара юритмоқ ниятидамиз, — Маматшариф шундай дегач, берилган саволни ва ўзининг жавобини элчига таржима қилиб берди.

— Туркистон бизга нима сотиши мумкин? — деб сўради Муҳаммадхон Хмаринга юзланиб.

— Буни Тошкентга борганингизда батафсил билиб оласиз, — деди Хмарин.

— Бу йил ғалла мўл бўлди. Биз ғалла сотишимиз мумкин.

— Жуда яхши... — деди Ушинский, аммо Хмариннинг норози қарашини англаб жим бўлди.

— Буни ҳам Тошкентда бафуржа келишиб оласиз. Бир работда учрашган икки элчининг вазифаси бу эмас, билъакс, таомни махтал қилмайлик.

Муҳаммадхон Хмариннинг шарқона нозик қочиримини англаб, жилмайган ҳолда унинг фикрини тасдиқлади.

Йўл азоби кучини кўрсатиб, аста-секин оромга берилдилар. Дийдор бодасидан маст икки шоир, икки ҳаммаслак, икки маърифатчи бу кеч йўл азобини унутди. Барглари шабада қўлида майин сийпаланаётган чинор остидаги супада бақамти суҳбат қурдилар.

Ирисовнинг хиёнатидан сўнг Маматшариф Қўқонга, ундан юрти Чустга, у ерда ҳам изига тушишгач, сарҳад ҳатлаб хорижга бош олиб кетган эди. Асадулла сургундан қайтгач, айниқса Қўқонда иш юритган кезлари биродарини сўраб-суриштирган, аммо дарак топмай армонда юрган эди. Ҳозир ана шуларни эслади. Ирисовни, Саид Ғаффорбек либосида кўз юмган сотқинни эслади.

— Хурриятдан хабар топдим. Қанотим бўлса учар эдим, бироқ бу юртни ташлаб кетолмадим, — деди Маматшариф афсус билан. — Афғонистон оғир кунларимда менга бошпана берди, бу ерда янги усул мактаби очдим. Кобулдаги ягона газитда иштирок этувимга монелик қилишмади. Маҳмудбек Тарзидек оқил инсон билан фикрлашмоқ бахтига муяссар бўлдим. Бу бахтга эришувим эвазига юртнинг хизматини ҳам қилишим лозим эди. Эсингиздами, кимки халқ манфаати йўлида қадам қўйса, туну кун бад дуо қилар эдилар. Шу кунларни кўриб, бу юртга келганимда бағримга офтоб текканда жўнаб қолишим инсофсизлик бўлмасмиди?

Асадулла жавоб бермай, бош ирғаб қўйди.

— Билишимча, Туркистон нотинч эмиш? — деди Маматшариф.

— Сизлар фақат тижорат сабаби билан эмас, шуни ҳам билиб келгани боряпсизлар, шундайми? — деб сўради Асадулла.

— Амир атрофида турли ниятли одамлар бор. Унинг чалғиши табиий.

Асадулла Туркистондаги аҳволни мухтасар тарзда баён қилди.

— Мен йўл-йўлакай разм солиб келяпман, афғонларнинг аҳволи бизникдан яхши эмас. Қаёққа қарасанг харобалик, жаҳолат излари. Шиа-сунний қирғинлари, қабилалар аро шўришлар оқибати...

— Фуқаро аҳволи оғир, кўзлари ғафлат, жаҳолат уйқусида. Бизнинг деҳқонлар қандай таланса, буларга ҳам шу қадар зулм ўтказадилар. Бу ерда ҳам шайхлар — сайёд, сайди — жоҳил бандалар.

— Амир тузуми буларга барҳам берувига имонингиз комилми?

— Амир ғоятда доно, маърифатпарвар, инсонпарвар.

— Саволимга чап бердингиз? Назаримда ишонмайсиз. Тарихда оқилу доно

подшоҳлар кўп ўтган, аммо ҳеч бири халққа тўла озодлик бермаган, ҳеч бири халқни жаҳолат ботқоғидан тортиб олмаган.

— Мираълам ўғли, алҳол бундай хулоса вақти эмас.

Маматшариф шундай деб ўйланди: орадаги йилларми ё орадаги йироқ йўлларми, таъсирини ўтказибди — маслакдош биродарлар фикрларида фарқ сезиляпти.

— Биз сиз билан узоқ вақт кўришмадик, — деди Асадулла худди унинг хаёлидаги гапни уққандай, — фақат одам эмас, олам ўзгариб кетди. Зулмга, нифоқларга, урушларга... фақат жаҳолат сабаб, халқ савод чиқарса, ҳаммаси барҳам топади, деган ақидамиз у қадар тўғри эмас экан. Халқни биров зулмдан озод этмас экан, биров нифоқларга барҳам беролмас экан. Қўлга қурол олиб, курашиб, жон бериб эришилар экан бундай саодатларга. Сиз бу ақидалардан йироқда юрдингиз, ҳозир ҳазм қила олмассиз. Бориб кўрарсиз, амин бўларсиз.

Маматшарифнинг истаги билан бировлари Кобул воқеаларидан гапирса, бировлари Тошкент воқеаларидан ҳикоя қилиб тонг оттирдилар.

Кун ёйилмай туриб карвоннинг бири Кобулга, бири Тошкентга йўл олди. Қисқа дийдорнинг умри тугаб, икки биродар учун яна айрилиқ они етишди.

Маматшариф хорижия нозири Маҳмудбек Тарзи номига мактуб битиб, дўстини таърифлаб берди. Вакола ҳайъатининг таклифига кўра, Асадулла Туркистон Марказий ижроқўмига мана бу хатни ёзиб берди:

«Сана 1919 мелодий, 13 август, туфроғи Афғонистон, работи Панжобда ёзилди.

Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасига.

Муҳтарам ўртоқларга маълум этарманки, ушбу зот шавкат маоб мирзо Муҳаммадхон сардор Афғонистон амири шарафи олийларидан буюк ваколат ила бизим Туркистонга ташриф буюражақлар.

Муҳтарам ўртоқлар ҳарҳолда бу зотнинг эҳтиромларин ерина етурувингизга аминман.

Маълумингиз бўлсинки, бизим вакола ҳайъати Афғонистон туфроғинда бешикаст йўл босиб Кобулга ёвуқлашмоқдадур. Биза кўрсатилмиш лутфу карамлардан аёнким, афғонлар дўстлик алоқа боғланувидан астойдил манфаатдорлар ва уларнинг самимий истақларига инонмоқ лозим.

Русия ижтимоий Шўролар жумҳуриятининг Афғонистон вакола ҳайъати».

3

Карвон работларни, йўл бўйидаги юзлаб мозорларни ортда қолдириб, тобора Кобулга яқинлашарди. Кобулга яқинлашгани учунми, йўл анча жонланиб, серқатнов бўлиб қолди. Аскарлар қуршовидаги катта карвонни савдогарлар ҳадик билан кузатадилар. Серўт ерларга кўчаётган қабилалар эса қизиқиш билан қараб туришади.

Вакола ҳайъати орасида қаландар ўлимидан кейин совуқчилик вужудга келди. Айниқса Хмарин сержаҳл, одамови бўлиб қолди. Бир работда Ушинский Синельникова чодирига кириб, унда тунаб қолгач, сомонхонага етишган бузоқдай бўлди-қолди — Хмаринни гапирмай ҳам қўйди.

Зикриё афандининг ўлиmidан сўнг Асадулланинг Шуваловдан бўлак суянчиғи йўқ эди. Бугун ҳам улар ёнма-ён боришяпти. Йўл четига саноксиз қўйқўзи, улоқ, йилқи, қорамолни ёйиб аста жилаётган қабиланинг ҳаракатини кузатиб бир воқеани кўришдики, оқибатда бунинг даҳшатидан анчагача ўзларига келолмай юришди.

Қабрлари устига қўчқор шоҳлари кўндирилган, буталарга оқ-кўк латталар боғланган мозористонда йигирмага яқин эркагу аёл фарёд чекиб, юзларини юлиб турарди. Уртада эти устихонига ёпишган, ёшини аниқлаш амримаҳол бўлган одам оёқ-кўлини узатиб ётар эди. Асадулла аввалига уни мурда деб ўйлади. Бир вақт ерда ётган одамнинг қўли ҳаракатга келди, фарёд ураётганларга нимадир деди. Шундан сўнг улар атрофдан тош олиб келиб, тирик одам устига тера бошладилар.

— Нима қиляптилар, кўмпатиларми? — деди Шувалов ҳайратланиб.

— Шунақага ўхшайди, — деди Асадулла одамлардан кўз узмай.

Бу даҳшатли манзарани охиригача кўришга дош беролмай, иккови худди келишиб олган мисол бараварига отни ниқтаб олдинга интилишди. Мирза Қандилхон уларнинг гапларини бепарволик билан эшитди.

— Бемордан умид бўлмаса шундай қилишади, — деди.

— Балки табибингиз ёрдам берар?

— Буларнинг одатига аралашмаган маъқул. Ҳаммининг ўз удуми бор. Бегона бош суқса ёқтиришмайди.

Шувалов «даҳшат, даҳшат», деб пичирлаб, отнинг жиловини бўшатди. У аста-секин ортда қола бошлади. Асадулла бир қанча вақт мирза Қандилхон билан ёнма-ён борди.

— Бу ҳолда беморларни кўмиб кетаверишса, қирилиб битишади-ку? — деди Асадулла.

Мирза Қандилхон унинг куйинишига киприк ҳам қоқмади.

— Оллоҳнинг иродаси, — деди у беписандлик билан.

— Эркакларнинг камлиги... балки шундандир?

— Йўқ, бундан эмас. Эркаклар муҳорабада...

Мирза Қандилхоннинг бу ҳолда, бу оҳангда гапириши Асадулланинг гашини келтирди. Жиловни тортиб, отини тўхтатди. Мирза Қандилхон «Нима бўлди?» дегандай унга бир қараб қўйиб, йўлида давом этаверди.

«Қишда қор ёғишига, ёзда офтоб чиқишига одамлар ажабланишмайди, — деб ўйлади Асадулла. — Худди шунинг каби инсон боласининг хору хароблик ила ўлишига, бесабаб, бемақсад қирилишига ҳам ажабланиш нима экан, даҳшатга тушишмаса, фарёд уришмаса... Эркаклар муҳорабада... Буткул юмушлар шу касалванд, шу аёл, шу бола-бақра бўйнида. Оила бошлиғи не сабабдан кетди, билишмайди. Одам-одамга ёв, қабила қабилага, юрт юртга... Қачон барҳам топади бу? Бола отаси билан, жувон эри, она ўғли билан шодон яшайдургон давру давронларга етишув бахти қачон юз очади?..»

Тошли йўлда от туёқларидан чиққан овозлар акс-садо беради. Асадулланинг назарида бу дара, бу тошлар одамларга фарёд билан мурожаат қилаётгандай: «Эй, мухталиф одам болалари, — деяётгандай гўё, — на учун сиз бу қадар бир-бирингизга душман бўлдингиз? — Токайгача бир-бирингизнинг қонингизни ичажаксиз? Токайгача бир-бирингизга душманлик ва ҳақорат назари ила боқажаксиз? Токайгача ҳаёти ижтимоиянинг йўлларина дарбадар бўлажаксиз?! Йўқ! Бу фикрингиздан қайтингиз. Бу хобгоҳларингиздан чиқингиз, бу мутаассиблик, бу жаҳолатингиз чодирин улоқтирингиз! Бир кун келур, бу қилмишингиз, бадкирдорлигингиздан пушаймон бўлажаксиз. Лекин сўнг ўнгажагингиз фойда бермас.

На кўрди дунёда инсон бузуқ бу ихтилофиндан,
Туғилди турли шўришлар маишат ихтилофиндан.
Бўлиб бир-бирга душман кун кечурди, кўрмади роҳат,
Қирилди, маҳв ўлди, кечди улфат иттифоқиндан.
Ойилди молу сарватдан ҳариф ўлди шақоватга.
Йироқ кетди адолатдан ҳама миллат хилофиндан!...»

Тошлар туёқлар зарбидан жаранглайди. Гўё фарёд қилади. Тили бўлганда эди бу тошларнинг... Фарёдига инсон боласи чидаш бера олармиди? Не қирғинларни, не адолатсизликларни кўрмаган бу тошлар. Афсуским, уларнинг забони йўқ. Бўлганда эди, шубҳасиз, Асадулла хаёлидан ўтган гапларни айтарди. Балки ундан зиёда қилиб, инсон боласининг юрагини поралайдиган қилиб айтарди. Афсус, минг афсус, тили йўқ...

Агар бу йўллар ҳарб-зарб эмас, фақат холис ниятли элчилар йўли бўлса эди, оламнинг кулгиси, қаҳқаҳаси ўзгача янграрди. Бу тошлар фарёдини ўчириб, бағрига сингдириб, яшириб юборарди.

Таҳликали, тоғли-тошли йўлларни ортда қолдирган карвон шундай биродарлик, яхшилик йўлини очиб бераётган бўлса не ажаб!!

¹ Абдулла Авлонийнинг эълон қилинмаган қораламаси.

Таҳлика ва умид

I

орд Челмсфорд Равалпиндидаги сулҳ натижаларини батафсил эшитиб, жаҳл билан қўл силтади.

— Шармандалик, — деди у бўғилиб, — бу шармандалик тамғаси узоқ вақт унутилмайди. Бу шармандалик учун Гамильтон Грант билан Лорд Челмсфордни айблашади, ҳа, унутманг буни!

— Сэр, айбномангиз ноўрин, — деди Гамильтон норози оҳангда. — Биринчидан, аввал ҳам Афғонистонга икки карра қўшин тортиб, икки карра мақсадга эришолмаганмиз. Иккинчидан, бу сулҳ бундан ҳам шармандалироқ бўлиши мумкин эди. Маҳмуд Тарзининг келишига норозилик билдириб яхши қилдик. Музокарани у юритганда... бу шармандалик ҳолва эди.

— Шундайми? — Челмсфорд унга ўқрайди. — Унинг қобилиятини шу даражада юқори қадрлайсизми? Ҳинд муҳожирини-чи? Оти нима эди?

— Абдул Фани.

— Ҳа. Унинг музокарада иштирок этувига қандай йўл қўйдингиз? У бетўхтов қамоққа олиниши керак эди.

— Сэр, бу мумкин эмасди, ахир у расмий делегация аъзоси, қолаверса, у Ҳиндистонда ғайри ишларда айбланмаган. Аксинча, Ҳабибуллохон шундай айб билан қамоққа олган.

— Ҳабибуллохоннинг фаҳми етган ишга сизнинг ақлингиз калталикилибди-да?

— Сэр, истаган дипломатингиздан сўранг, бу ишда биз ютдик. Ҳайронман, Афғонистондан бунча кўрқиб қолгансиз?

— Кўрқиб? — Челмсфорд жаҳл билан тескари қараб олди. — Сиз пашшадан кўрқасизми, Гамильтон? Ҳа, кўрқмайсиз. Лекин финғиллашига тоқат қилолмайсиз. Афғонистон мен учун бир пашша, билиб қўйинг. Шундай биқинимизда финғиллашига чидолмайман.

— Хотиржам бўлинг, сэр, иқтисодий қамалга Афғонистондан кучлироқ давлатлар ҳам бас келолмайди.

— Қамал дедингизми? Қизиқ... қамал деганда чор атрофдан ўраб олиш тушунилари? Афғонистоннинг шимолдаги дарвозаси ланг очиб турса ҳам қамал дейлаверадими?

— Бу дарвозанинг беркилиши тайин.

— Қачон?! Янглишмасам, рус элчилари Кобулга яқинлашиб қолганлар?

— Ҳа, сэр.

— Хўш, Гамильтон, менинг гапим эсингиздами?

— Эсимда, сэр, биз ҳамма чораларни кўрдик. Элчилар айланма йўл билан юриб, кўп вақт йўқотишди. Ҳаммаси режа билан боряпти. Биз қўйган одам ишни пухта юритяпти. Элчилар орасида парокандалик бор. Амир билан бир қарорга келиша олишмайди. Улардан олдинроқ Кобулга етиб келган Туркистон арбоблари амирнинг фикрини ўзгартириб юборишади.

— Гамильтон, мен сизга қойилман: бошингизга келган ҳар бир бемаъни орзуни ҳақиқатдай гапира оласиз.

— Сэр, бу бемаъни орзу эмас. Аниқ бўладиган иш.

— Бўлмаса-чи?

— Ундами... Унда сўнгги чорага ўтамыз. Афғонистонга келган ҳар бир элчи бу тупроқда умрбод қолади.

— Террорми?

— Нимага? — Гамильтон айёрлик билан кулимсиради. — Афғонистонда нима кўп, касаллик кўп, дордан қочган каллакесар кўп... Шу мақсадда Хаустоннинг Кобулда қолгани маъқул. Сиз унинг қайтишига ижозат берган экансиз?

— Кобулда қола турсин, дейсизми? Яхши. Қолсин. Элчиларнинг Кобулга

соғ-омон етиб келиши — унинг ҳам айби. Айбларингни биргаликда ювинглар. Тошкентлик бойнинг ўғиллари Кобулга жўнадими?

— Ҳа, сэр. Улар оталари билан Тошкентга қайтиб, биз учун ишлашади. Хаустон мана шу ишни жуда яхши ўйлабди.

2

«Менинг кўнглимки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур, агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондир» деганларидек, Равалпиндидаги сулҳдан сўнг Маҳмуд Тарзининг кўнгли хуфтонлигича қолаверди. Ҳатто бу тонг амирни йўқлашни ҳам қанда қилди. Муҳташам хонасига, хонани чирмаб олган ёлғизликка банди бўлиб ўтирди. Узоқ ўтирди. Ақлини таниб кўрган бегона юртларни эслади. Қоринлари тўқ эди. Муҳтожлик уларга яқин йўламасди. Бироқ одам боласи жиғилдон билангина тирик эмас экан. У кўз очиб Афғонистонни кўрмаган бўлса-да, юраги шу томон талпинарди. Отаси уни ғазал мулкига бошлаб, нуктадонлик илмига ошно қиламан деганда, хаёли уни ўзга оламга чорларди. Отаси унга кўп танбеҳ берди. У эса фаранги лисонини ўрганди. Фаранг адибларини форсийга ўгирди. Фаранг инқилобчиларини ўрганди. Отаси ғазалиётнинг нафислигини унга юқтирмоқчи бўлди. У эса шеърятга исёнкорлик руҳини олиб кирди.

Бир куни отаси умидлари синган одам аҳволида ундан гина қилди:

— Сени нуктадон шоирлар қаторида кўрмакни орзу қилиб эдим.

— Нуктадонлик олий хислат, — деди Маҳмудбек отасига, — аммо юртни кўнгил ишқи ҳақидаги ғазаллар билан озод этиб бўлмайди. Юртни озод этмоқ учун халқни жаҳолат уйқусидан уйғотмоқ керак. Бунинг учун фақат исёнкор шеър даркор...

Отаси бош чайқади-ю, индамади. Юртдан қувилган, юрт соғинчи вужудини кемириб ташлаган шоир ўғлининг фикри тўғри эканини тушунарди. Тушунарди-ю, ўғли таҳликали йўл танлаганидан безовта эди.

Дунё тасодифларга тўла. Аммо қувғин қилган зулмкор билан қувғиндаги бечоранинг бир вақтда оламдан кўз юмиши камёб ҳодиса. Афсус шуки, отаси золим амир Абдурахмонхоннинг жони жаҳаннамга равона бўлганини билмай кетди. Амирдан бир кун, боринги, бир соат кейин кўз юмганда ҳам армони қолмас эди бу дунёда.

Маҳмуд Тарзи жон талвасасидаги отасининг мўлтиллаган кўзларини, сўнги нафасда бу кўзлардан чиққан икки томчи тиниқ ёшни унутмайди. Бу — армон, бу — айрилиқ, бу — ҳижрон кўз ёшлари эди. Бу ёш кўздан эмас, балки юракнинг туб-тубидан, юрт соғинчи яширинган еридан чиққан эди. Бу кўз ёшлари ўшанда гўё чўққа айланиб, Маҳмудбекнинг қалбига тўкилди. Ушандан бери бу томчи-чўғлар бот-бот уйғонади, уни қийноққа солади.

Равалпиндидаги сулҳ натижасини эшитиб шу кўйга тушди.

Ҳожиб кириб, амир йўқлаётганини айтганда ҳам ўрнидан тургиси келмади. Барибир бориши лозимлигини билиб, ноилож хонасидан чиқди.

— Бундай саодатли тонг кунда отавермайди, — деди амир гина оҳангида. — Сизнинг муборакбод этмагингизга зор бўлдик.

— Узрлиман, амир соҳиб, — деди Тарзи ундан кўзини олиб қочиб, — тобим йўқроқ...

— Оллоҳ сақласин, — амир шундай деб, қайнотасини икки елкасидан ушлаб, кўзига тикилди, — дилингиз бир нимадан азият чекдими?

— Ҳа, амир соҳиб... Худодан яширмагани бандадан яширмайман: сулҳдан кўнглимга азият етди.

— Сулҳдан? Ажаб... Инглистон бизга ён босди, бундан қувонмоқ ўрнига...

— Амир соҳиб, фикри ожизимча, Инглистон бизни чалғитган, лақиллатган. Ҳамонки сарҳадларимизни ўзимиз белгиламас эканмиз, озодлигимиз, мустақиллигимиз қайда қолди? Улар афғон амирлари тахтга ўтирар чоқларида бир оз эркалик қиладилар-у, яна оёғимизга бош уриб келадилар, деб ишониб келишган. Бу учун сизга олти ой фурсат беришибди. Наҳот англамадингиз?

— Мен олти ойдан сўнг бош уриб борарканманми? Мен-а?!

Амир хона бўйлаб асабий юра бошлади.

— Ёв макрини ёлғон яширади. Сулҳга ишонмаслик керак. Ҳиндистондаги ғалаёнларни бостириб, сўнг яна бизга ҳужум қилмаклари аниқ.

— Бу фурсатда биз қаддимизни ўнглаб олажакмиз. Урусия орқали Фарангистонга чиқамиз, Алмонияга етамиз. Инглистон ҳали кўп пушаймон ейди, ҳа!

Омонуллохон шундай деб, яна қайнатаси рўпарасида тўхтади:

— Шўравий Руси йўллаган вакола қачон етиб келади?

— Бир ҳафталик йўл қолди чамамда.

— Бир ҳафта... Менга еткурган даракларига инонсам, улар орасинда ноиттифоқлик мавжуд эмиш. Бир-бирларига-да иззат йўқ эмиш?

— Улар машаққат ила олис йўл босиб келмоқдалар. Бундай аҳволда яқин хеш-ақраболар орасинда ҳам низо кўтарилмоғи мумкин. Хулоса чиқаришга ошиқманг. Билъакс, улар билан қай ҳолда музокара юритмоқни фикрланг.

— Туркистондан ташриф буюрмиш аъёнлар ваколаси ила музокарани бошласам-чи?

— Зинҳор! Бундай қила кўрманг, амир соҳиб. Аввал чин вакола сўзларига қулоқ тутинг. Туркистон аъёнлари ваколаси ҳокимиятга эришолмаган, юраги зада. Кўнгулда қоралик бор вакола сизни ҳақ йўлдан оғдириши мумкин.

Доно фикр. Мен улар билан... бир вақтда музокара бошлайман. Сўнг бир вақтда тарози палласига қўяман.

Тарзи Қодир оға ҳазратнинг кеча амир ҳузурида бўлганидан бохабар эди. Шунинг учун куёвининг бу фикрига монелик қилмади. Амирнинг милтиғида бир ўқ бўлгани ҳолда икки қуённи мўлжалга олиши, унда хавотир уйғотди. Бўлажак музокараларда тушунмовчиликлар, кўнгилсизликлар юз бериши мумкинлигини сезиб, афсусланди.

3

одир оға ҳазрат Туркистон аъёнлари ваколасининг сарвари Миркомилбойнинг сўзларини тинглаб, ажабланди:

— Қаландар жонини олмоқнинг нима зарурати бор эди?

— Вакола ичиндаги кишимизни фош қилиб қўймоғи мумкин эди.

— Чакки бўлибди... оллоҳ раҳмат қилсин. Ислом йўлида шаҳид кетибди, жойи жаннатда бўлғай.

— Иншооллоҳ... Энди муддаога кўчсак.

— Хўш?

— Амир ҳузурига кирмагимиз, Бухоро амири ила сўзлашган сўзларимизни етказмагимиз лозим.

— Нималарни сўзлашдинглар?

— Туркистон тақдирини.

— Хўш?

Бу афғоннинг қўполлигидан ҳожининг кўнгли оғриди. Афсус, афсус, давру давронлар ўзга. Йўқса бу одамлар олдида паст кетиб ўтирмасди-я. Аммо на илож! «Ёвга чиқсанг яроғли чиқ, ёлғиз чиқмай ҳамроҳли чиқ» деганлар. Туркистоннинг яроғи ҳам, ҳамроҳи ҳам шулар энди...

— Бухоро амири Афғонистон амирининг инглислар билан ярашмоғини истайди, — деди Миркомилбой аламини ичига ютиб.

— Хўш? — деди Қодир оға ҳазрат ўша-ўша совуқ оҳангда.

— Сўнг бирлашиб, Туркистонни шаккоку кофирлардан тозалаб, ундан сўнг инглисларга бас келмоқ мақсадга мувофиқ, дейди.

— Амир бунга кўнмайди.

— Сабаб?

— Туркистонни куфрдан холи этилуvidан Афғонистонга нима наф бор?

Миркомилбой Қодир оға ҳазратнинг бу қадар сурбетлигини кутмаган эди. Инглислар Туркистонга кўп эмас, йигирма беш йил ҳукмронлик қилиш бадалига олам-олам ақча сарфладилар. Улар олдида бу афғонлар нима бўпти? На ақчаси бор, на яроғи. Бор-йўғи инглислар билан ярашиб туриши керак, вассалом. Шунга шунча нозу фиरोқми?..

Миркомилбой шуларни хаёлидан ўтказиб фикрини бўлса-да, ичидагини сиртига чиқармади.

— Жаннатмакон амир Ҳабибуллохоннинг ниятлари бўлак эди, — деди у ўзини хотиржам тутишга ҳаракат қилиб. — Фарғона вилоятида жиҳод кўтарган ислом лашкарларига мурувват кўрсатиб эдилар.

— Саллалоҳу алайҳи васаллам ҳазрат амир Ҳабибуллохон сарҳадларни бирмунча кенгайтирмоқни орзу қилиб эдилар. Бақо гулшанига барвақт чорландилар.

Бу гапни эшитиб, ҳожининг эти сесканди. «Иштаҳалари чакки эмас-ку?» деб ўйлаб, ғижинди.

— Ҳазрат амир Омонуллохонда бундай истак йўқми? — деб сўради у захрини сиртига чиқармай.

— Бу ёлғиз оллоҳга маълум.

Шу жавоб билан амирнинг ниятлари бошқа экани, ҳазратнинг саройда мавқеи баланд эмаслиги аён бўлиб қолди. Шу сабабли Миркомилбой унинг олдида кўпам паст кетмади.

Қодир оға ҳазрат савлати келишган бу одамнинг ўзига пишиқ-пухта экани, Туркистон аёнлари ҳар нарсага лаққа тушавермаслигини фаҳмлади. У фақат бир нарсага тушунмади: Туркистоннинг Инглистонга сотилгани, бу иш ўнгидан келмай, аёнларнинг Афғонистонга юз тутганларини билганда ваколанинг тавба-тазарруъ, ялиниш-ёлборишлар ила мурожаат этмоқларини кутган эди. Вакола сарварининг ўзини тутишига қараганда улар ялиниб эмас, таклиф билан келишган. Агар чиндан шундай бўлса. Афғонистоннинг худодод юртлиги қайда қолди? Қодир оға ҳазрат яна бошқа нарсага — музокарани аркони дин вакили эмас, эътиборли бой юритаётганига ҳайрон бўлди.

Қодир оға ҳазрат шу муаммолар чоҳида гарангсиди. Шунга қарамай, амир ҳузурига йўл олиб, уни Туркистон аёнлари ваколаси билан музокара юритишга даъват этди. «Чиқмаган жондан умид», деб ўзига ўзи таскин берди.

Кеча бўлиб ўтган бу суҳбатдан Тарзи хабар топган эди.

Амир Ҳабибуллохон «булар девор эмас, қулоқ» деб бежиз таъкидламаган экан...

IV боб

Кобул

I

Боди Осиё, Човғул, Кўҳи Ҳаштрў ва ниҳоят, Қози қалъа... Кобулга кираверишдаги сўнги работ, сўнги манзил. Олтмиш етти хатарли кеча олтмиш етти таҳликали кундуз ортда қолди. Кутилмаган ҳодисалар, дийдор ва айрилиқлар, шубҳалар, муаммоларга бой олтмиш етти кун хотирага, ўтмишга айланди. Уларни сеҳрли оҳанрабодай ўзига тортган Кобул, ана, қўл узатса етгудай бўлиб рўпараларида турибди. Неча-неча саркарда тиг санчмади бу шаҳарга. Неча-неча қирғинларни кўрмади бу шаҳар. Қилич яланғочлаган саркардалар шаҳарни маҳв этиш йўлларини балки худди шу ерда туриб ўйлашгандир? Ҳаммаси мозийнинг қора чодирини ортига яширинган энди. Амирлар, саркардалар келаверди, кетаверди. Кўҳна шаҳар эса тирик. Ҳар бир қонли жангдан сўнг қаддини кўтариб, жароҳатларига халқ кўз ёшларидан малҳам қўйиб, даволаб, муаззам кунларга етишиш илинжида яшайверди, яшайверди... Шаҳарни балки ана шу нурли умид йилларининг нафаси урушларининг темир тирноқли панжаларидан омон сақлаб, шу кунларга олиб келгандир?

Ер юзида кўҳна шаҳарлар кўп. Ҳаммасининг бағрида урушлар қолдирган беҳисоб тамғалар бор. (Бундай тамғалар билан куллар остида қолиб кетган шаҳарлар қанча экан?) Инсоният ваҳшийлигининг рамзи бўлмиш бу тамғаларга барҳам бериш фурсати етмадимми? Одамзод изида фақат мазор қолдирмай, яхшилик чечаклари унувчи гулзорлар қолдириш палласига кирмадимми?

Асадулла Кобул яқинида шуларни ўйларди.

Унинг ёнида турган Шувалов эса бешикаст етиб келишганидан ҳам хурсанд, ҳам хавотирда эди. «Демак, амир билан музокара юритаётганда бошланади», деган хаёл унинг тинчини олди. Энди «сафимиздаги ғаним ким экан» деб бош

қотирмасди. Уни биларди. Аммо арқоннинг бир учини ушлаб, барча ғаламисликларни бошқараётган одамлар унинг учун номаълум эди. Буни аниқламай туриб бир ишга киришиш мумкин эмасди.

Қози қалъага чодир тутилмаганидан билдиларки, бу ерда тунамайдилар. Бир оз салқинлаб, ташналикларини босадилар, холос.

— Алҳол фойтунлар етиб келгач, бетўхтов Кобулга дохил бўламиз, — деди мирза Қандилхон.

Кўп ўтмай кумуш безаклар ила безалиб, зулукдай отлар қўшилган фойтунлар вакола ҳайъатини — қилич кўтариб эмас, яхши ният билан келган ўзга юрт элчиларини Кобул сари елдириб кетди.

Кобулнинг назарга молик Моҳтоб боғида юзга яқин совар меҳмонларга лутф кўрғазиб, саф тортиб турар, созандалар сози эса авжда эди.

Кобул аёнлари вакола ҳайъатига иззат кўрсатди, аммо суҳбатга берилмади. Тўкин дастурхон атрофида ҳам гурунг қовушмади. Таомдан сўнг мирза Қандилхон барчани яна фойтунга бошлади. Яна бир оз йўл босилгач, боғи Мустафога етдилар. Боғ ўртасида оврупоча усулда тикланган иморат улар ихтиёрига берилди. Фақат иморат эмас, ичкари хоналарнинг ашёлари ҳам том оврупоча эди. Таомларнинг ҳам оврупоча экани вакола ҳайъатини ҳайратга солди. Хуллас, узоқ давом этган сафар машаққатларидан холи бўлмоқ учун барча шароит муҳайё этилган эди.

Кечги таомдан сўнг Хмарин вакола ҳайъатини шийпонга тўплади.

— Жаноблар, манзилга бешикаст етиб келдик, — деди у, — энди ижозатингиз билан ваколанинг барча хатти-ҳаракатини мен назорат қилсам. Йўлдаги ҳар бир ҳаракатимиз, орамиздаги тушунмовчиликлар, айниқса, Вениамин Самойлович, сизнинг ҳаракатингиз аллақачон Кобулдаги зоти олийларнинг қулоғига етиб келганига аминман. Шуни унутмаслигингизни ва барчангизнинг дипломатик қоидаларига қатъий амал қилишларингизни сўрайман. Сафар натижаси фақат музокарага эмас, ҳар бирингизнинг хатти-ҳаракатингизга ҳам боғлиқ. Менга бугун маълум бўлишича, Англия билан уруш якунига доир музокара тугалланиб, шартнома имзоланган. Шартнома мазмунини ҳозирча билмаймиз. Амирнинг, сарой аҳлининг асл ниятлари ҳам бизга қоронғи. Англия билан имзоланган шартномадан сўнг амирнинг ташқи сиёсати буткул ўзгариб кетиши ҳам мумкин. Биз Россиянинг Афғонистондаги биринчи элчиларимиз, Юртимизга ҳам, тузумга ҳам бизга қараб баҳо беришади.

— Николай Захарович, хавотирингизга тушунмаяпман, — деди Ушинский. — Назаримда, йўлда ҳеч нима юз бермади. Ахлоқ-одоб доирасидан чиқмадик. Баҳсларимиз ҳам ўзаро ўтди.

— Шундай бўлишини истар эдим, — деди Хмарин қуруққина қилиб.

Ушинский ажаблангандек қўлларини икки ёнга ёйиб, бош чайқади.

— Николай Захарович, бу ёғига сиз қўмондонсиз, буюраверинг, — деди Шувалов қатъий тарзда.

— Афғонлар билан сиёсатдан гаплашманглар. Айниқса сиз, Асадулла Мираъламович, амирлик тузумига тегишли сўз айтманг. Баъзан гап олиш, ғалва чиқариш учун сизга бирон бир камбағални рўпара қилишлари ҳам мумкин.

Асадулла «маъқул» деб бош ирғади. Хмарин яна бир оз дипломатия қоидаларидан гапиргач, хонасига кириб кетди.

Нонуштадан сўнг Боғи Мустафога уч автомобиль кириб келди. Мирза Қандилхон пешинга қадар Кобулни сайр этажақларини маълум қилди. Сайрдан биринчи бўлиб Синельникова бош тортди. Йўлда чарчаганини, ҳали ўзига келолмаганини баҳона қилиб хонасига кирди-да, эшикни ичидан қулфлаб олди. Вакола ҳайъатини ҳайратда қолдириб, Шувалов ҳам сайрга чиқолмаслигини айтди. Мирза Қандилхон пастда кутарди, ким боради, ким бормайди, деб муҳокама қилишга фурсат йўқ эди. Шу сабабли учовлон автомобиллар сари юрдилар.

Бир тарафи тоғ, бир тарафи водий бўлган бу кўҳна шаҳар анча манзарали эди. Эски шаҳар кўчалари бир мунча тор бўлса-да, янги шаҳардаги кўчалар, уйларнинг аксари гўзал, оврупоча усулда эди. Амир Абдурахмонхон пойдевор қўйдирган, амир Ҳабибуллохон тараққий эттирган, бугунги кунда игнадан тортиб замбаракка қадар зарур ашёлар тайёрлайдиган мошинхонани томоша

қилиб, сўнг ҳарбия мактабида бўлиб, кейин шаҳарнинг кунботаридаги Боғи Бобурга кўтарилдилар.

Боғнинг шимол томонида мақбара, жануб қисмида мрамартошдан бино қилинган бир масжид чинорлар панасида офтобдан яширинган.

— Бул чинорларни мирзо Бобур ўз қўллари билан экмиш эканлар, — деди мирза Қандилхон меҳмонларни боғ бўйлаб бошлар экан.

«Абадийлик шуми? — деб ўйлади Асадулла оҳиста қадам ташлаб бориб, чинор танасига кафтини кўяр экан. — Урушлар, зулмлар ҳам узоқ вақт унутилмайди, аммо булар лаънат билан эсланади. Боғ қилган, шаҳар бино этган, эзгулик уруғини сепган одам эса шу яхшиликлари билан абадий қолгусидир. Бобур, шоир Бобур, буюк салтанат қарор топтирган инсон тош остида ётибди. Ҳаётини бағишлагани — барпо этган салтанати емирилиб битди. Эккан чинорлари эса тирик, битган ғазаллари тирик, байтларига сингган фарёдлари, армонлари тирик...

Толий йўқи жонимға бололиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди...

Демак, инсон боласининг бахти тожу тахтда эмас, тўкин дастурхонда эмас, зебу зийнатда эмас. Қўшин тортиб, юртларга эга чиққан одам ўз бахтига эга бўлолмас экан. Шоҳ Бобур эмас, Андижониди қора қумғонига кўз тикиб қолган, бири сира икки бўлмаган камбағал йигит бахтлюроқдир...

Менга осон дурур бўлса агар юз минг туман душман,
Вале бўлмоқ жаҳонда, эй кўнгул, беёр мушкулдур...

«Беёр» деб нимани назарда тутди экан? Балки «Беватан мушкулдур» демакчи бўлгандир?..»

— Асадулла Мираъламович, дарахт билан гаплашяпсизми, нима деяпти?

Ушинскийнинг гапи унинг хаёлини парчалади. Кафтини чинор танасидан олиб, ҳамроҳларига қаради:

— Дарахтларнинг ҳам тили бор, Вениамин Самойлович, мана бу чинорнинг гапини эшитинг: «Мен шу ерга экилиб, неча юз йилдан бери шу тупроқни макон этганман. Сувсизлигига ҳам, аёзли совуғига ҳам, жазирамасига ҳам чидайман: серунум, серсув тупроқни маъқул деб кўчирсангиз — ўламан. Мени эккан одам маконидан кўчирилиб, айрилиқ армонида кетди. Мен кунда унинг мақбарасига қараб, шивирлаб тасалли бераман. Лекин у жавоб қайтармайди. Беватанлик азоби эзиб нобуд қилди ҳожамни...»

— Дарахт тўғри айтибди буни сизга, — деди Хмарин унга яқинлашиб. — Беватанлик — энг улуғ бебахтлик. Афсуски, буни ҳамма ҳам англайвермайди. Ватандан узоқларда юриш — менинг касбим. Бахтим эса Россияда. Россияда бўлган онларимни ҳеч нимага алишмайман.

— Сиз Россиянинг иқболи учун хизмат қиялпсиз.

— Бу гапларни қўйинг, керакмас...

Хмарин шундай деб нари кетди. Асадулла ноилож унга эргашди.

Бу сафоли боғларнинг сарбозлар қўриқлаши, авомнинг бу ерларга яқинлашмаслиги Асадуллага Тошкентни, инқилобдан илгариги губернатор боғларини эслатди. «Нон-ош у ёқда турсин, ҳатто боғларнинг соясини раво кўришмаса, бу қандай ноҳақлик», деб ғазабланарди. Ҳозир шуни эслаб, «Ҳатто боғларнинг тақдири ўхшаса-я?!» деб қўйди ўзига ўзи.

Боғи Мустафога кун пешиндан оққанда кириб келишди. Шувалов шийпонда даҳанини панжарага тираб ўтирарди. Синельникова кўринмасди.

— Хўш, сафарлар қалай? — деди у ўрнидан туриб.

— Кўп нарсани йўқотдингиз, — деди Ушинский.

— Кетганларингдан бери ўзим ҳам афсусланиб ўтирибман...

Хмарин билан Ушинский хоналарига чиқиб кетишди. Асадулла Шуваловнинг бир нима демоқчи бўлаётганини фаҳмлаб, шийпонга ўтди.

— Фуломқодиринг келди, — деди Шувалов жойига ўтириб. — Бизга хизмат қилади шекилли, яхши бўлибди. Менга қара, Мираъламович, сен унга тайинлаб қўйсанг, хонимчамиздан кўз-қулоқ бўлиб турса.

— Шаҳарга чиқмаганингизга шу сабабми?

Шувалов кўрсаткич бармоғини лабига босиб, «жим» дегандай ишора қилди.

2

Оқшомда хизматкорлар ғимирлаб қолишди. Атроф саришта бўлса-да, яна сув сепилиб супурилди. Мармар ҳовуз, фаввора четлари артилди. Бу ҳаракатларнинг сабаби тез орада ойдинлашди. Мирза Қандилхон Хмаринга учраб, Афғонистоннинг хорижия нозири Маҳмудбек Тарзи ташриф буюражагини айтди.

Улар сардор Тарзи билан шийпон олдида учрашдилар. Олдинда Хмарин билан Асадулла, орқароқда Ушинский билан Шувалов. Хорижия нозирининг шарафлаб айтган сўзларига аввал Хмарин, сўнг Асадулла муносиб жавоб бериб, муҳорабада ғалаба Афғонистон тарафда бўлгани муносабати ила муборакбод этдилар. Хмарин Маҳмудбек Тарзининг табрик сўзларга жавоб қилмаганидан сездики, Англия билан тузилган шартномадан Афғонистон рози эмас. «Демак, сиёсатлари ўзгаришсиз қолади», деб қўйди ўзича Хмарин.

Танишув маросими охирлагач, шийпонга тузалган жойдан ҳар бирлари эътиборларига яраша ўрин олдилар.

Таомдан сўнг Хмарин Тарзига юзланди:

— Нозир соҳиб, одобсизликка буюрмайсиз, ваколамиз ҳайъати ҳазрат амир соҳиб билан кўришув онларини орзиқиб кутмоқдалар? — деди.

Тарзи жавобга шошилмади.

— Афсуским, амир соҳиб сизларни бир оз зориқтиришга мажбурлар. Кобулда вабо пайдо бўлибдур, деган хавотирдамиз. Амир соҳиб шу сабаб ила шаҳардан чиқиб, мавзегга юзланганлар. Насиб этса, ийди қурбоннинг учинчи куни дийдор кўришувингиз мумкин.

— Сабаб фақат вабоми?

— Ўзга нарсдан гумонингиз борми?

— Инглистон билан тузилган шартнома таъсири эмасми бу?

Тарзи бу гапни эшитиб, кулимсиради.

— Хавотирингиз мутлоқ ўринсиз, сафир соҳиб, — деди, — Инглистон бизга мурувват қилмади. Йил адоғида яна муҳорабага киришувимиз мумкин. Таҳликамиз кўз юмгани йўқ ҳали. Шуни билинги, Инглистон мурувват қилган тақдирда ҳам Шўравий Руси ила ўрнатажак биродарлик алоқаларидан юз ўгирмаймиз.

Хмарин мамнун жилмайди.

Асадулла Маматшарифнинг мактубини топшириш пайти етганини билиб, хатни узатди.

— Маматшариф афанди сизга нома битиб эдилар.

Тарзи хатни олиб, думалоқ гардишли кўзойнагини тақди-да, тезгина ўқиб чиқди.

— Хўб, бисёр хўб, — деди Асадуллага кулиб боқиб. — Сафорат аҳли орасида шоир мавжудлигининг ўзиёқ ажабтовур. Шоир — гўзаллик тарғиботчиси. Дўстлик эса энг буюк гўзаллик. Мен сиз ила суҳбат қурмоқдан беҳад шод бўлажакман. Маъзур тутинг, бизнинг «Сирож ул ахбор»га бир-икки байт битиб бера олсангиз, нур алан-нур бўлур эди.

— Шу топдами?

— Ҳа, шу топда. Афғонистонимизни у бошидан бу бошига юриб келдингиз, кўнглингизда уйғонган гаплар бордир? — Тарзи шундай деб, мирза Қандилхонга даво-қалам келтиришни буюрди.

Асадулланинг хаёлида хомаки сатрлар бор эди. Қоғоз-қалам келгунча бу сатрларни пишитган бўлди. Тарзи унга халал бермаслик учун Хмарин билан гаплашиб ўтирди.

Асадулла хаёлидаги ўзбекча шеърни форсийга ўгириб ёзди-да, хорижия нозирига узатди.

— Ҳозирликсиз битилди, айбситмайсиз, — деди хижолатлик билан.

Тарзи шеърни олиб, овоз чиқариб ўқиди:

— Афғон биродаримга!

Йўқ, азизим, сен ўксукдек букилмаган ерингда,

Угай эмас, чин фарзандсан, тур баралла шу жойда.
Хаяжонли ҳайқириғинг фазоларга юксалсин,
Ҳақ овозинг кезиб юрсин юлдузларда ва ойда...

Ташаккур сизга, Асадулла Мираълам, беҳад доно, зарур гапларни айтибсиз. «Сирож ул ахбор»нинг кўрки бўлувига шубҳам йўқ. Шеърингизга мирзо Бедилнинг бир байтини илова қилажакман:

Шохи аз гулбун масруфи гулхан мешавад,
Зиндаги бо дўстон айш аст, танҳо оташ аст¹.

— Озод юртнинг саодати, камоли, эллараро эътибори беғараз дўстлари билан, — деди Тарзи.

Хорижия нозири кетар маҳали амир билан учрашув онининг бир оз орқага сурилиши учун узр сўраб, шаҳарга чиқиш мумкин эмаслигини эслатиб қўйди.

Йўл азоби — гўр азоби, дейдилар. Лекин кутиш азоби ундан ҳам ўтади. Йўл юрганда вақт ўтгани сезилмайди. Бу ерда эса боғ қанчалик манзарали, мукамал бўлмасин, унинг серҳашам хоналари фавворалари, балиқлар ўйнаб юрган тиниқ сувли ҳовузлари, ширин таомлари... жонга тегди.

Асадулла кундузи одамлар билан бўлиб бир оз овунса-да, қоронғи тушиши билан ёлғиз қолиб, хотиралар гирдобада ўртанар эди. Хотини, болалари атрофини ўраб, ҳол-аҳвол сўрашади. Бу тун ҳам шундай бўлди. Кенжатоий эркаланиб, соқолини силаятувди. «Менга ҳам тез соқол чиқсин» деб иягига иягини қўяётувди. Хотини тўғрида, дарча ёнида жилмайиб турувди... Бир овоз келди... Нима бу? Эшик ғичирлади шекилли? Боласи ҳам, хотини ҳам кўкка учдимиз, ғойиб бўлди. Ё эшикни ғичирлатиб очиб чиқиб кетишдимиз?.. Асадулланинг нафаси қайтиб, юраги тўхтаб қолгандай бўлди. Жон ҳолатда сапчиб туриб кетди. Кўзини очди-ю, эшик оғзида одам қорасини кўриб, баданига муз югурди.

— Менман, соҳиб, айбситманг, чўчитиб юбордимми? — деб пичирлади одам қораси.

— Ғуломқодир? Нима гап? — деди Асадулла сал ўзига келиб.

— Уйқум қочиб, айвонда ўтириб эдим. Боғ томондан бир одам қораси келиб, хонимнинг хобгоҳларига кириб кетди.

— Қачон?

— Ҳозир.

Асадулла ялангоёқ ҳолда ташқарига чиқди. Хоналарга оврупоча усулда эшик-дераза ўрнатилган бўлса-да, эшик тепасида шарқона дарча қолдирилиб, ганжли панжара билан беркитилган эди. Синельникованинг хонасидаги махфий суҳбат шу дарчадан элас-элас эшитиларди. Аввалига жуда паст овозда гаплашганлари учун сўзларни англаб бўлмади. Кейин аёл асабийлашдимиз, овозини беихтиёр кўтарди:

— Жонимга тегди ҳаммаси. Айт, олиб кетишсин. Чекист фаҳмлаганга ўхшайди.

Синельникованинг бузиб бўлса-да ўзбекча гапириши Асадуллани ҳайратга солди.

— Оз қолди, бекойим, чиданг, мана буни таомларига ташланг. Арафа ошига. Бир йўла қутуласиз.

Эркакнинг кимлигини овозидан танимади. Талаффузидан ўзбеклиги аниқ эди.

— Эсларингни едиларингми? — афтидан Синельникова кўрқиб кетди шекилли, овози сал титради. — Менинг вазифам эркакларни ёвлаштириб қўйиш эди. Буни бажардим, бас энди!

— Кўрқманг, бекойим, сиздан гумонсирашмайди. Кобулда вабо бор, вабодан кетди дейишади, ҳеч ким сезмайди. Ҳайит куни сизни Ҳиндистон томон олиб ўтишади.

— Ўзим-чи, овқатдан ўзим ҳам ейман-ку?

— Бир кун оч қолсангиз ҳеч нима қилмайди.

¹ Гулнинг шохи синиб, танасидан айрилдимиз, у фақат ўтинга, гулханга сарф бўлади. Инсон ҳам фақат дўстлар билан тирик, унинг роҳат-фароғати дўстлар билан, дўстсиз ҳаёт ҳаёт эмас, жаҳаннам-дир.

— Хаустонга айт, элчи тирик қолиши керак. У большевик эмас...

Асадулла Фуломқодирга «кўздан қочирманг» деб шивирлади-да, изига қайтди. Шуваловни уйғотиб келаётганда бирдан эркак кишининг бақиргани, кейин қаттиқ ихрагани эшитилди.

Синельникованинг эшиги олдида икки одам букчайганича типирчилар, узун оқ кўйлакдаги аёл эса остонада даҳшатда қотиб турарди. Асадулла югуриб келиб, тиз чўкди-да, Фуломқодирнинг бошини кўтарди. Шувалов эса хонимни кўкрагидан ичкарига итариб, эшикни ёпиб олди.

— Қимирламанг, хоним, жойингиздан жилманг, — деди-да, қора либосли одам устига энгашди. Қўлини қайириб, қонга беланган дудамани ерга туширди. — Соварларни қақир, — деди Асадуллага.

Бир онда ҳамма оёққа қалқди. Машъалалар ёқилди. Асадулла машъала ёруғида нотаниш меҳмонга қаради. Пахмоқ соқолли бу одамни танимади. Агар унинг кўзлари очиқ бўлганда, соқол чандиқни ёпмаганда, балки ўша машъум воқеадан аввал ижарага бошпана қидириб юрган одамни танирди.

Чап биқинига санчилган ханжар азобидан букчайиб олган бу одам — Муҳиддин эди. У кўзини аранг очиб, Асадуллага тикилди. Таниди. Бемажол қўлини унга чўзди.

— Едиларинг-а, охири, энағарлар, — деди тишини ғижирлатиб. Кейин бир хириллади-ю, жон берди.

Яшамокдан мақсад нима эканини ўйлаб кўрмаган, дунё лаззати ошиқ ташлашу ютуқдан иборат деб билган, аввал ўзига ёқмаган, кейинроқ бориб хўжайинларига маъқул бўлмаган одамларга пичоқ санчиб бир туки қимирламанган бу йигитнинг умри шундай тугади. Биқинига ханжар санчилганда, азобдан тўлғонганда, сўнги нафаси чиқиши олдида хаёли равшанлашганда нималарни ўйлади? Отасини тупроққа қўйгач, оч қолганлари, сарсари кезганлариними? Силласи қуриб, самовархона яқинида сулайиб ўтирганда ошхўрлик қилаётганларга қараб илк марта одамзодга нисбатан нафрати уйғонганими, марғилонлик қиморбознинг уйдаги хизматлариними, бу уйдаги маишат, бузуқчилик ё тўкилган қонлариними? Эргаш қўрбошининг, Миркомилбойнинг хизматларини адо этганими ё Ҳиротда, ташландиқ уйда, ҳинд муҳожирининг бошига тош билан уриб, сўнг оқбадан хонимчага оч бўридай ташланиб, сийналаридан тишлаб-тишлаб яйраганими, сўнг карвон ортидан соядек илашиб бу ерга қадар келгани, қоронғи кечаларда оқбадан хоним билан кўришиб тургани, аммо нафсини қондиролмаганими ё бу кеч девор ошиб саройга тушганда, «энди албатта айш сураман» деб аҳд қилганими? Ушалмай қолган орзулариними? Қиморда ютиб олган қизлар, ёш жувонлар билан бўлган кечалариними? Йўқ, буларни эмас. У ютуқларга ўрганиб қолган эди. Ҳаётни ҳам қимор деб биларди. Бу қиморда ҳам доимо ошиғи олчи туришига амин эди. Нима учун бугун омад кетди ундан. Бу ўйинга жонини тиккан эдимиз? Наҳот энди унинг ошиқ ташлаш имкони йўқ? Ҳаёт қимори шунчалар бешафқатми?

Кўз юмган маҳалида у шуларни ўйлади.

— Соҳиб, бу ёққа қаранг, — деди Фуломқодир ёнида ўтирган мирза Қандилхон.

Асадулла тиз чўкиб, энгашиб, йигитнинг бошига билагини болиш қилди.

— Соҳиб, — Фуломқодирнинг овози жуда заиф чиқди, — Соҳиб, сиздан розиман, рози бўлинг...

Шундай деб бу йигит ҳам кўз юмди. Кўз юмди-ю, ҳар тун қонга беланган хотини билан адоқсиз суҳбат қуриш азобидан қутулди. Ниятига етди.

Шувалов соварнинг қўлидаги машъалани олди-да, эшикни очиб ичкарига бир қадам қўйди-ю, тўхтади.

— Мираъламович!

Асадулла Фуломқодирнинг бошини аста ерга қўйиб, ўрнидан турди. Ичкарида сочлари паришон, кўзлари чақчайган Синельникова жонсиз, тўшақда чалқанча тушиб ётарди.

— Заҳар ичганга ўхшайди.

— Бизга аталган заҳариними?..

Хмарин хонага отилиб кириб, жасад ёнига келди-да, тиз чўкди. Кафти билан мурданинг кўзларини юмди.

— Жаноблар, илтимос, холи қўйинглар.

— Николай Захарович...

— Илтимос, Виталий Сергеевич, халал берманг...

Улар чиқиб мирза Қандилхонга бўлган воқеани қисқа баён этдилар. Соварлар жасадларни пастга кўтариб тушдилар.

— Вениамин Самойлович кўринмайдими? — деди Шувалов бирдан сергак тортиб.

Улар тез-тез юриб Ушинскийнинг хонасига бордилар.

— Вениамин Самойлович, уйғоқмисиз? — деди Шувалов эшикни тақиллатиб.

— Уйғоқман, азизим, уйғоқман. Фақат мени бу ишларга аралаштирманг, илтимос сиздан, мурдани кўрсам... кўрқаман... чидолмайман... — деди Ушинский ичкаридан. Шувалов эшикни итарган эди, очилмади.

— Ана, Пушкиннинг шайдосини кўриб қуй, — деди Шувалов зинадан пастга тушаётиб, — ишқий шеърият деб тоза бошларингни қотирдимми?

— Ишонгим келмайди. Шеъриятга шунчалар меҳр қўйган аёл шу нозик туйғулари билан...

— Оширвординг Мираъламович, бу аёлда нозик туйғу бўлмаган ҳеч.

— Зикриё афанди, қаландарни ҳам...

— Ҳа, шунинг иштирокида бўлган ҳаммаси. Зикриё афанди хонимчага шаҳарга чиқиш, Мозори Шарифга хабар юбориш учун керак бўлган. Кейин Хмариндан ханжарни ўғирлаган. Иш битгач, изма-из келаётган одами қаландарни четлатган. Хонимчанинг бошқачароқ эканини Ҳиротдаёқ сезганман. Эсингдами, форсчани биладиганга ўхшайди, девдим. Қаландар ўлдирилган кечаси мен тентак бир одамни кўрибману чодирга Ушинский кириб кетяпти, деб ўйлабман. Кобул сайрига нима учун бормаганимни энди билгандирсан? Хонимча чиқолмади, одами келишга мажбур бўлди.

— Синельниковани Хмарин қўшган эди.

— Хмарин билмаган. Ёшлигида берган кўнгли уни йўлдан урган. Яхши кўрарди уни, сезмаганмисан? Хонимчада кўп сир бор эди. Анқовлик қилди. Энди янги хатарга рўпара келишни кутамиз... Бошқа иложимиз йўқ. Хаустон шу ерда бўлса... демак, Миён ҳазрат ҳам етиб келган. Балки амир билан учрашгандир, а? Балки амир музокарани шу ҳазрат билан бошлаб юборгандир? Ҳа, улар яқин йўлдан юриб, биздан олдинроқ етиб келишган. Ишларимиз чатоқ оғайни... Тонг қоронғисида мурдаларни араваларга ортиб, қаёққадир олиб кетишди. Мирза Қандилхон кун ёйилганда қайтди.

— Фуломқодирнинг дафн маросимида иштирок этувимизга рухсат олиб беринг. Жилла бўлмаса мен борай, — деди Асадулла унга.

— Соҳиб, биз кенгашиб, жасадни Чораймоққа жўнатдик. Сизнинг борувингиз мутлақ мумкин эмас. Эрта тонгда ҳазрат амир соҳиб йўқлаганлар.

— Эрта тонгда? Йиди қурбон тонгида? Биргина меними?

— Ҳа, биргина сиз борасиз...

«Бу қандай муаммо бўлди?» деб ўйлади Асадулла.

Тонг отишига ҳали анча вақт бор бўлса-да, Кобул аҳли уйғониб, намоз тадоригини бошлаб юборган эди. Кўчалар жонланган, «ийди қурбон келди, қурбонлиқ қилинг, ўғлини қурбонлиқ қилган ул Ҳалилуллоҳ ҳаққи» деб жар солаётган қаландарлар шаҳар тинчини бузишган эди.

Асадуллани Йидгоҳ масжидига бошлаб келдилар. Аъёнлар ҳали ичкари киришмаган, афтидан ҳамма амирнинг ташрифини кутар эди. Асадуллани Маҳмуд Тарзи кутиб олиб, олдинга бошлади. Масжид эшиги яқинида тарашадай озғин Миён ҳазрат билан... Миркомилбойни кўрди-ю, беихтиёр таққа тўхтади. Улар ҳам Асадуллани танишди. Танишди-ю, кўп парво қилишмади. Асадулла Тарзига савол назари билан қаради. «Ҳаммасидан бохабарман» дегандай бош ирғаб қўя қолди.

Сўфи азон айтмай туриб амир келди. Жуссасига нисбатан оёқлари калтароқ, ҳаракатчан ёш йигит тез-тез юриб келиб, эшикка етмай тўхтади. Аввал Миён ҳазрат билан Миркомилбойнинг, сўнг Асадулланинг саломига алик олди-да, бошқа сўз айтмай, ичкари кириб кетди.

— Туркистонликларнинг ёнидаги ким? — деб сўради Асадулла масжидга кираётиб.

— Ул зот Афғонистон ҳазратларидан — Қодир оға ҳазрат дейдилар.

Асадулла бу гапни эшитиб, муаммонинг чигалини ечгандай бўлди. Намоздан сўнг Маҳмудбек Тарзи Асадуллани автомобилгача узатиб кўйди...

Хмарин нонуштадан кейин туриб кетмоқчи эди, Асадулла уни тўхтатди. — Кенгашиб олишимиз керак, — деди.

Шийпонда ёлғиз қолишгач, бўлган гапни баён қилди.

— Демак, гумоним тўғри чиқибди, — деди Шувалов ўйчанлик билан. Демак, ҳазрат Кобулда... Миркомилбойнинг пайдо бўлиши қизиқ. Маккага боради деб эшитган эдим. Ё йўл-йўлакай келганмикин?

— Маккага Кобул орқали борилмайди, Виталий Сергеевич, — деди Хмарин.

— Миркомилбойнинг ўғиллари ҳам Кобулда экан, намозда бирга бўлишди, — деди Асадулла. — Уларнинг Лондондан бу ерга келиши, оталари билан учрашиши тасодифмикан?

Шувалов ўйланиб қолди. Уларни таъқиб этиб келган муаммолар тумани бу ерда қуюқлашди. Амударёда, Карки йўлида пистирмага дуч келганларида рўпарадаги хатарни аниқ кўриб турган эдилар. Энди қандай офатга дуч келишларини билишмайди. Унга бир нарса аниқ: душманнинг режаси пухта ўйланган. Ҳар бир имконият назарда тутилган. Миркомилбойнинг ўғиллари бир мақсад билан бу ерга келтирилган. Шуваловга ҳам, вакола ҳайъатининг бошқа аъзоларига ҳам шу мақсад қоронғи. Улар ҳозирча шу муаммо устида бош қотирадилар. Фарғонадан ҳам бир гуруҳ вакил келиб, ҳазрат ва Миркомилбой қанотида бирлашгани уларга ҳали номаълум.

Шувалов ўйлай-ўйлай охири Асадуллага қаради.

— Амирнинг ниятига тушунмадим. Уларни нима учун сенга рўпара қилди? — деди.

— Шунчаки бир-бирига кўриштириш, деб ўйлайсизми? — деди Хмарин бош чайқаб. — Йўқ, бу ерда бошқа гап бор. Улар Қодир оға ҳазрат билан бирга бўлса... бир шумликни ўйлашган. Сиз... намоз ўқидингизми?

— Ҳа, бўлак иложим йўқ эди.

— Сиз? Ҳали намоз ўқидингизми? — деди Ушинский ҳайратланиб. — Уша ҳазратлар билан-а?

— Вениамин Самойлович, ўзингизни босинг. Намоз ўқийдими, ўқимайдими — бу кишининг ҳуқуқи. Намоз ўқиб тўғри қилганлар. Амирга шу керак бўлган. Буни нимага тушунмайсиз? Амирга Туркистонни кофир босиб кетди, деб ваҳимали гаплар етмаган дейсизми?

— Амир улар билан музокара бошладимикин? — деди Асадулла.

— Бундан ажабланмаслик керак. Ҳали большевиклар Туркистонга узил-кесил ҳукмронлик қилиша олганича йўқ-ку? — деди Хмарин. — Фарғонада ислом лашкарлари, Оренбургда Дутов, Қизилқумда Ашхобод ҳукумати...

— Николай Захарович, сиз ҳали... большевикларга ишонмайсизми?

— Вениамин Самойлович, менинг ишониш-ишонмаслигим ҳозир ҳеч нимани ҳал қилмайди, шундай эмасми? Мен мавжуд аҳволни эслатайман. Бу вазият амирга ҳам маълум. Демак, ҳар икки томон билан ҳам гаплашаверади. Бухоро амири элчи юборган бўлса, у билан ҳам музокара юритаверади. Сиз унга биз билан гаплаш, у билан гаплашма, деёлмайсиз.

— Йўқ, азизим, дейишимиз керак, — дея Ушинский қўлини пахса қилди. — Биз Россиянинг жумладан, Туркистон ҳукуматининг ҳақли вакиллари-миз. На ҳукуматдан, на халқдан ваколеси бўлган қандайдир уламолар билан музокара юриштишга норозилик билдиришимиз шарт.

— Мен Вениамин Самойловични қўллайман, — деди Шувалов. — Дуч келган уламо билан музокара юритаверса, амирнинг лафзи қоладими? Миён ҳазрат билан Хаустон халққа қарши жиноят қилишда айбланади. Буни амирга маълум қилиб қўйиш керак.

— Ҳабибуллоҳон Фарғона босмачиларига ёрдам ваъда қилиб, элчи жўнатган экан. Балки бу амирнинг нияти ҳам шундайдир. Биз билан бир гапни гаплашиб, уламоларга бошқа ваъда берар? — деди Асадулла.

— Дипломатия ўйинида ҳар нарса бўлиши мумкин, — деди Хмарин. — Норозилик билдириш керак, десанглар, майли, бу ишни Асадулла Мираъламовичга топширайлик, Туркистон республикасининг расмий элчиси сифатида

жаноб Тарзига учрашсинлар. Расмий норозилик хатини биргаликда ёзамиз.
— Миён Ҳазрат билан Хаустонни жиноятчи сифатида бизнинг ҳукуматга топширишларини ҳам талаб қилишимиз керак.

Асадулла мирза Қандилхонни чақирди-да, зудлик билан хорижия нозирига учрашиши зарурлигини айтиб, «бу оқшом сардор соҳиб ўзлари ташриф буюражаклар», деган жавобни эшитди.

...Тарзи норозилик хатини ўқиди-ю, дарров жавоб бермади.

— Туркистонликлар сизлардан йигирма кун аввал етиб келган Кобулга, — деди у бир озлик сукутдан сўнг. — Шу фурсатга қадар ҳазрат амир соҳиб сизларни кутмоқда эди. Сизлар билан музокара юритмоқдан ўзга нияти йўқ. Бунга мен кафил. Ийд муносабати билан Туркистон уламо ваколasi меҳмон қаторинда иззат қилинурди ва сиз бунга ажабланмаслигингиз лозимдур.

— Миён ҳазрат билан Хаустон Туркистонда халқнинг бегуноҳ қони тўкилишига сабаб бўлишган. Бу гуноҳларга Миркомилбой ҳам шерик. Уларни тутиб, бизга топширмоғингиз керак, — деди Шувалов, Асадулла унинг сўзини таржима қилди.

— Бу мумкин эмас, — деди Тарзи. — Биз меҳмонларга озор еткурмай-миз. Одатимиз шундай.

— Одатингиз қизиқ экан. Улар бизни ўлдирмоқчи бўлишди, эшитгандир-сиз? Улар бу фикрдан қайтган деб ўйлайсизми?

— Бу фожиадан дарак топдим. Бу бизнинг-да айбимиз. Сизларни ихота этажак соварлар икки ҳисса оширилди. Ҳаловатингиз бузилмайди сира. Дарвоқе... Хаустон деганингиз ким? Инглисми?

— Ҳа. Англиянинг Тошкентдаги айғоқчиси. Кўп ғаламисликларни бошқарган. Фош бўлишини билиб, бу томонга келган. Унинг Кобулдалиги аниқ.

— Буниси мен учун қоронғи эди.

— Хаустон форсий лисонида-да, туркийда-да бирдай яхши сўзлайди. Шакли шамойили, исм-шарифини ҳам ўзгартириб олгандир, — деди Асадулла.

— Уни Қодир оға ҳазрат, Миён ҳазрат, Миркомилбойларни кузатиб юриб топиш мумкин, — деб қўшимча қилди Шувалов.

— Буни аниқлаймиз, — деди Тарзи, — инглис бизнинг меҳмон эмас, унга шафқат йўқ.

Тарзининг босиқлик ва ишонч билан айтган бу сўзлари вакола ҳайъатидаги гумонни, норозиликни бир оз юмшатди.

— Уртоқ Мираъламовнинг бугун намозда синаб кўрилганидан мақсад нима эди? — деб сўради Ушинский. Хмарин унинг сўзини таржима қилди.

Тарзи мийиғида кулди.

— Бугун ийди қурбон. Нима, Туркистон мусулмонлари ийди қурбон намозини қанда қиладиларми?..

— Бизга бу чорлов синов бўлиб кўринди, — деди Асадулла.

— Сиз намозга чорланиб, амирнинг лутфига эришдингиз.

— Амир бизни қачон қабул қилади? — деб сўради Ушинский.

— Ҳазрат амир соҳиб аввало сафир соҳиб ила дийдор кўришадилар.

— Биз-чи?

— Вениамин Самойлович, ғазабланманг, дипломатия қойдаси бу. Ишни элчи юритади.

— Бўлмаган гап! Биз янги ҳокимият вакилимиз. Ишни якка одам эмас, кўпчилик ҳал қилади. Айтиб қўйинг.

— Керак эмас, Вениамин Самойлович...

— Йўқ, таржима қилинг.

— Жаноблари бир нимадан норозимилар? — деди Тарзи Ушинскийнинг аччиқланаётганини сезиб.

— Нозир соҳиб, биз Шўролар ҳукуматининг вакилларимиз, — деди Асадулла босиқлик билан, — ҳар бир иш кўпнинг кенгаши билан амалга ошади. Амир соҳиб бизни якка-якка эмас, биргаликда чорласалар, деган илинжимиз бор.

— Ажаб... — Тарзи калта соқолини силаб ўйланди. Амирнинг «элчилар орасида парокандалик бор эмиш» деган гапини эслади. — Бир-бировларингизга ишонмайсизларми? — деди афсусланган оҳангда.

— Бу хулосангиз чакки, нозир соҳиб, инонмаганимиз учун эмас, ишни пишиқ-пухта юритмоқ мақсадида кўплашиб кенгашамиз.

— Маъқул... — дея Тарзи Асадулланинг изоҳидан қониқмади. Кўнглининг бир четида афсус уйғонди. — Мен истаklarингизни ҳазрат амир соҳибга маълум этаман...

Тарзининг руҳи шикастланиб, боғда узоқ қолмади. Асадулланинг кўкрагида бехос қаттиқ оғриқ туриб ҳаловатини йўқотди. Тарзининг барвақт кетиши унга айна муддао бўлди.

Шувалов эрталаб мирза Қандилхонни унинг хонасига бошлаб келди. Оғриқ босилган бўлса ҳам Асадулла ўзини беҳол сезиб ётарди. Мирза Қандилхон автомобилда шифохонага элтажагини айтгач, ўрнидан турди.

Автомобиль оврупоча қурилган бир қаватли иморат олдида тўхташи билан ичкаридан қотма, бошига ҳожидўппи қўндирилган бир киши чиқиб, илтифот қилди.

— Шифохона мудирини Мизбек соҳиб, — деди мирза Қандилхон уни таништириб, — усмонли турклардан бўлсалар-да афғон эли учун аъло хизмат қиладилар. Ташҳис ва ташриҳ¹ илминда буюк маҳоратлари бор.

— Афандим пича улуғлаб юбордилар, даркор эмас бу менга, қани, марҳамат қилсинлар, — деди Мизбек форсий талаффузни бузиб гапириб: Мудир уларни кенг бир хонага бошлаб кириб, ўзи қаёққадир чиқди.

— Йилда юз ташриҳга қўл уриб, юздан беш беморгина омонатини топширар экан. Дейдиларки, бир неча йил бурун Мизбек соҳибнинг ўзлари Фарангистонга бориб, кўп йилларга этадиган даволарни, шифохонанинг мукаммал ашёларини келтирган эмишлар.

Мудир кириб, мирза Қандилхоннинг гапи чала қолди. Мизбек Асадуллани обдон текширгач, бош чайқаб қўйди.

— Жонингизда қасдингиз йўқми, афандим? — деди у Асадулланинг томир уришини яна бир карра эшитиб туриб. — Сиз нонни тепкиламайсиз, увол, гуноҳ дейсиз. Бироқ сихатингизни тепкилайсиз. Бу гуноҳ эмасми? Гуноҳ, афандим, гуноҳ. Кўп уқубатлар бошингизга тушган кўринади. Сиз шифога муҳтожсиз.

— Шу илинжда келдим ҳузурингизга.

— Афандимга даволар қилиб бераман, — деди Мизбек мирза Қандилхонга қараб. — Қайга қўнганлар, мен вақт-бевақт кириб турай.

— Сиз уринманг, соҳиб, айтган кунингиз ўзимиз келамиз, — деди мирза Қандилхон.

Мизбек уларни яна холи қолдириб чиқди. Анча ҳаяллади. Бир вақт кўлида аллақанча дорилар билан кириб келди.

Боққа қайтганларида вакола ҳайъати шийпонда гурунглашиб ўтирган эди.

— Асадулла Мираъламович, яна намозга олиб боришдими? — деди Ушинский.

Асадулла жавоб беришга улгурмай, Хмарин норози оҳангда деди:

— Аҳволини кўриб турибсиз-ку?

— Ҳазиллашдим. Тавба, ҳазиллашиб ҳам бўлмайди-я...

Мирза Қандилхон шаҳарга қайтиб, пешинда хушхабар билан келди: амир уларни ҳузурига чорлабди.

V боб

Қалдирғоч

I

Кобулдан ўн икки чақирим юқорида, тоғ орасидаги водийда барпо этилган Боғи Фағмон — амирнинг ёзлик қароргоҳи. Дарахтлар ларзон-ларзон соя ташлаб, гулчечаклар чаман очилиб ётган боғдаги шийпонда Омонуллохон Қодир оға ҳазрат билан суҳбатлашиб ўтирарди. Маҳмудбек Тарзи суҳбат устидан чиқиб,

¹ Операция.

тўхтаб қолди. Амир қайнотасининг иккиланганини сезиб, «бизда сир йўқ, келаберинг» дегандай нигоҳи билан им қокди. Тарзи ҳазрат билан омонлашиб, унинг ёнидаги бўш ўриндикдан жой олди. Амир ҳазратга қараб чала қолган гапини давом эттирди:

— Алқисса, ҳазратим, жаннатмакон бобом фармони ҳануз инобатга олинмайдур. Бу ҳолга арқони дин ҳам айблидур. Бу не фиғонки, юрт лутфига молик ақраболар-да ҳанузга қадарли қуллар ва чўрилар сақлашса? Ақоид йўл қўймагани, жаннатмакон бобом Абдурахмонхон фармон ила ман этгани ҳолда ҳам шариат ҳукмига, ҳам амир фармонига бош эгмасликни не деб изоҳлаш керак? Юртда қуллар, чўрилар мавжуд экан, Афғонистоннинг озодлиги қайга борди? Биз амру фармон қилдик: қуллар бетўхтов озод қилинмоғи шарт. Агар ҳожа чўри ила бириккан бўлса, ундан бола туғилган бўлса, бетўхтов никоҳланиши, сўнг, аёл хоҳиш билдирса, рўзғордаги улушини айириб, истаган ерига элтиб қўйилиши лозим. Умид шулким, бизим бу фармони олийимиз арқони дин томонидан қувватлангай.

— Оллоҳнинг ўзи мадад бериб, қўллаб-қувватлағай сизни, — Қодир оға ҳазрат шундай деб, тасбеҳ доналарини терганча ўйга ботди. Амир ҳам, Тарзи ҳам унинг бир дарди борлигини сезиб, сўз бошлашини индамай кутишди. Ҳазратнинг айтадигани тайин, лекин у ниятини Тарзи ҳузурда билдиргиси келмаётган эди. Шунинг баробарида айтмай чиқиб кета олмас ҳам эди. Тарзи бўлмаганида мақсадини лўнда қилиб айтиб қўя қоларди. Начора, гапни айлантириб, бураб, мақсадни изҳор қилиши зарур. Ҳазрат шунинг учун ўйланиб қолган эди. Бир қарорга келиб, айтадиганларини фикр тарозисидан ўтказиб, кўзини тасбеҳ доналаридан олди-да, амирга қаради: — Муслмон халқларининг буюк оиласи, надоматким, ўз ташвишига ўзи банди бўлиб қолди. Турклар турк эли, араблар араб эли, ҳиндлар ҳинд эли, эронийлар эроний эли, бухороликлар бухоро эли юмушлари билан банд. Ислому тараққийси хусусинда ким қайғу чекади? Ҳеч ким... Астағфируллоҳ... гуноҳларимизни ўзинг кечиргайсан. Оллоҳга ҳазор-ҳазор шукрим, гуноҳкор бандаларига яна раҳм этиб, ислонни шармандалик чоҳидан қутқариш учун қудрат юборди ерга. Бу қудрат сизсиз, ҳазрат амир соҳиб. Бухорои шарифга кофирлар таҳдид соладими, Ҳиндистон муслмонларининг жиҳоди акбари аланга оладими, Маккаи Мадинага кофирлар қадами етадими-йўқми, буларнинг бари сизнинг зиммангизга юкланган. Муслмон оламининг тақдири сизнинг қўлингизда. Буни билиб, ҳузурингизга бош уриб келган муслмон ваколанининг дарду ҳасратини тинглаб, чора-тадбир кўрмоғингиз фарздур. Туркистондан келмиш вакола дийдорингизга тўймоқ илинжида.

— Кимлар улар?

— Мен... уларни аввал сизга айтиб эдим...

— Хорижия нозири ҳам билсин, айтинг.

— Вакола сарвари Туркистоннинг эътиборли амлоқдорларидан Миркомилбой. Унинг қанотида Тошкентнинг эътиборли уламоларидан Камолиддин ҳазрат, Фарғона уламолари, шунинг қаторида Қўқон хони саллахоҳу алайҳм ва саллам Худоёрхон авлодларидан Акрамхон тўра...

— Хаустон деганлари-чи?

Тарзининг кутилмаган саволи ҳазратни гангитиб қўйди. Ҳазрат ичидан зил кетган бўлса-да, саросимасини сиртига чиқармади.

— Ким у, инглизми? — деб сўради Омонуллоҳон Тарзидан.

— Ҳа, инглиз, — деди Тарзи ва ҳазратга тикилиб қаради.

— Астағфируллоҳ, бу қандай иғво бўлди?! Муслмонлар орасида инглиз мавжудлиги?..

— Ҳазратим, маъзур тутинг, менга Ҳиротдан нома етиб келди. Афғонистондан қаландарлар сарҳад ҳатлаб, ножоиз сўзлар айтиб юришибди экан. Яъниким, дарёнинг ул бети Афғонистонга тобеъдур, деган гаплар ҳамҳудуд давлатлар орасида иғво уйғотмоғи мумкин. Бу воқеадан дарак топганмисиз?

— Астағфируллоҳ... Бу қандайин бедодлик! Қаландар аҳли — оллоҳнинг сўйган бандалари, юртга омонлик тилаб, тоат-ибодат қилишдан бўлак юмушлари йўқ. Маълумингиз бўлсинким, ўрус ваколаси Ҳирот йўлида бир бегуноҳ қаландар жонига қасд қилган.

— Шу ростми? — деди Омонуллоҳон Тарзига ялт этиб қараб.

— Рост, амир соҳиб. Аммо қотил ғойиб бўлган. Бул қаландар Кўшқда ҳибс қилинуб ҳузурингизга келтирилатган экан. Ноиб Хиротда сўроқ қилганда қаландар ҳазратнинг номларини тилга олибди. Қаландарлар ҳазратнинг йўриғи ила иш юритишаётган экан.

— Ҳазрат! — амир шундай деб ўрнидан туриб кетди. — Ким ваколат берди сизга?

— Амир соҳиб, бадхоҳлик бу, таҳайюр¹ дан жоним бўғзимга келди. Водариф, водариф... наҳот шундай таҳаввур² га мен саъй этсам? Валлоҳи аълам, падарингиз мен ила бу хилда муомалада бўлмас эдилар?

— Ҳа! — амир қўлини орқасига қилиб, шийпонг бўйлаб юрди. — Воқеан шундай. Нохалаф ўғил бўлишдан оллоҳнинг ўзи асрасин. Сардор, — у қайнотасига муурожаат қилди, — бу сўзларни зинҳор тилдан учира кўрмангиз. Осмонтазин ҳазрат шаънига мутлақ муносиб эмас, ҳа! — Омонуллоҳон ҳазрат рўпарасида тўхтади. — Муслмон ваколага маълум қилинг: суҳбатимдан эртага баҳраманд бўлгулари.

Қодир оға ҳазрат ўрнидан туриб, енгил таъзим қилди. Бу ерда ўзга юмуши йўқлигини билиб, амирга омонлик тилади-да, шийпондан тушди.

— Сўзларингиз ҳақиқатми? — деди амир, ҳазрат узоқлашгач.

— Муҳаммад Сарвархон дарак қилди.

— У ҳолда ноҳанжор³ сўз айтибсиз. Бир тоғнинг ўрнидан кўчиб кетганини эшитсангиз инонингиз, аммо ҳазратнинг хулқи бўлак бўлди, деб эшитсангиз, инонмангиз. Илон думини босиш хайрли эмас. Ҳазратнинг фатвоси инглизнинг замбарагидан аълороқ.

Тарзи мийиғида кулимсиради:

— Инглистондан чўчимаган амир бир жоҳилдан қўрқса?

— Ҳа, қўрқаман! — амир шундай деб, қайнотасига қовоқ уйиб қаради. — Сиз, доно одам, авомни ўша жоҳил изидан менга қайтариб беринг-чи! Индамайсиз? Инглистонга тиғ кўтарганда авомнинг изимдан боришига амин эдим. Ҳазратга қарши юрсам, авом мени тиғ билан кутиб олади, фаҳмингиз етмайдими шунга?

— Фаҳмингиз етади, амир соҳиб, сиз ҳазратга қарши бормайсиз, лекин қўрқинингизни сездириб қўйганингиз чакки.

— Сездими? Йўқ, сезмади. Сиз илоннинг думини босдингиз. Мен эсам афсун қилиб ўйнатаман бу илонни. Ҳақғўйлигингиз билан менга халал берманг.

— Ҳали-замон Шўравий Руси ваколаси ҳузурингизга етиб келади.

— Нур алан-нур. Музокара вақти етди.

* * *

Асадулла ўрнидан туриб юрадиган аҳволда эмасди. Кўкракдаги оғриқ туни билан азоб бериб чиқди. Кўзлари қизариб, қовоқлари салқиб қолди. Қадам ташласа қаттиқ ерда эмас, юзларини пўпанак босиб қалқиб турган кўлмақдан юраётгандай бўлади.

— Бу аҳволда бормаганим маъқулмикин, — деди у Хмаринга.

— Сиз ваколадаги ягона муслмонсиз. Амирнинг кўнглига бошқа гап келади. Тишни ташга қўйиб, оғриқларга чидаб, бориб келмасангиз бўлмайди.

Асадулла автомобилда бораётганда ҳам, боғи Фағмонда ундан тушиб, юрганга ҳам, Тарзи билан кўришганда ҳам «ишқилиб ҳушимни йўқотмасам эди» деб хавотирланди. Бу равзамонанд боғнинг ҳавоси, манзараси Тошкент биқинидаги Чимёни эслатганиданми, сал енгил тортгандай бўлди.

Ҳарбий либосдаги амир уларни бир тарафи ойнаванд қасрда қарши олди. Омонуллоҳонга дастлаб Хмарин рўпара бўлди. У Туркистон ташқи ишлар халқ нозири имзолаган ёрлиқни енгил таъзим билан узатди. Омонуллоҳон уни олиб, Тарзига берди.

— Эътимоднома⁴, — деди Тарзи уни очиб ўқиб. — «Ҳамҳудуд, дўст ва озод Афғонистон ҳукуматиға биродарлик самимий саломлари йўллаш

¹ Ҳайрат.

² Ақлсизлик билан қилинган жасорат.

³ Ноўрин.

⁴ Ишонч ёрлиғи, ваколатнома.

баробаринда ушбуни маълум этамизки, Россия ижтимоий шўролар жумҳурияти тахтдан ағдарилган подшо ҳукуматининг барча шартномаларини, жумладан, олам йиртқичи Инглистон қироли ва ҳукумати ила имзоланган, Истамбулни маҳв этиш, турк, эрон, шунингдек, афғон ерларини муносаба¹ этмоқ хусусиндаги келишувларни-да мутлақ бекор қилди. Россия жумҳурияти бир-бировини ўзаро ҳурматлаш асосинда Туркия ила шартнома тузди. Ҳамда ўзга халқлар ерларига кўшин тортиш сиёсатидан юз ўгириш, Россиядаги ҳамхудуд давлатлар мустақиллигини тан олиш ҳамда улар билан биродарлик, самимий ҳамхудудлик ва тижорат алоқалари бино қилиш хусусинда қарор қабул этди.

Мазкур қарорни амалга ошириш мақсадида Россия ҳукумати жаноб Хмаринни Афғонистонга вакил қилиб жўнатади. Жаноб Хмарин сафорат ишларида хўб тажриба орттирган, Эронда бир мунча вақт сафоратхона юмушлари ила банд бўлган, шарқни дуруст билувчи, ўзини шарқ халқларининг дўсти ҳисобловчи, мусулмон халқларининг мустақиллигини табрик этувчи холис ниятли зотдир...»

Тарзи қоғозни ўқиб бўлиб, амирга қаради.

— Мен Шўро жумҳурияти ҳукумати номидан Афғонистон мустақиллигининг тан олинганини расмий маълум этишга вакил қилинганман. Россия Афғонистон мустақиллиги ва озодлигини табрик этади.

— Нур алан-нур! — деди амир элчига ва хорижга нозирига маънодор қараб қўйди. — Ҳукуматининг мунир ниятлари, иншооллох, ижобат бўлғай. Фикри ожизимча, ҳамхудуд Эронга ҳам лутфлар кўргазилган, шундайми?

— Шундай, ҳазрат амир, Эроннинг инон-ихтиёри ўзига қайтарилган.

— Бизга Эрондан етиб келган дараклар кўнгулни хушламайди? Урус аскарлари ёвгарчилик бошлаб, барқи ибтилони чорлаб, Техрон ила Табриз фуқаросини тигдан ўтказган эмишлар?

— Амир ҳазрат, бу воқеага ўзим шоҳид бўлиб эдим, — деди Хмарин.

Шўриш янги ҳукумат томониндан эмас, подшоҳнинг қочоқ аскарлари томониндан кўтарилган. Уларга Турк ҳамда Англия ҳукумати кўмак бергани аниқ. Шунга қарамай, Россиянинг янги ҳукумати Эрон фуқаросига еткуртилган зарарни қопламоқ учун хайрли ишлар қилди. Инчунун, Эроннинг буткул қарзларидан кечди, Ҳазар баҳридан Эрон кемаларига йўл очди, Эрон еридаги Россия идоралари ва ашёлари ила бирга Эронга тортиқ қилинди. Рус аскарлари бино қилган телеграф, тош йўллар, темир йўллар ва яна кўп иншоотлар беминнат тортиқ этилиб, Эронга зид ёвгарчиликдан буткул четда эканликлари билдирилди. Бу Россия ҳукуматининг беҳад ҳотамтойлигидир.

— Маъқул, — амир шундай деб Асадулла томон бир қадам қўйди. — Туркистон мусулмонларининг аҳволлари нечук? Уларга-да озодлик инъом этилдими?

— Ҳа, амир соҳиб, — деди Асадулла калта-калта нафас олиб, — озодлик, ҳурликка эришганмиз. Тақдиримизни белгилаш ҳуқуқи берилиб эди. Биз рус халқи ила бирга қолишни аъло кўрдик.

— Сабаб?

— Рус халқи ва бизим халқ тақдир ипи ила боғланган. Руслар ростбосар халқ.

— Афғонларга тақдир ипи ила боғланмоқ мумкин эмасми эди?

Амирнинг бу саволи Асадуллани гангитиб қўйди. Бу гангиш жавоб топиш мушкуллигидан эмас, аксинча, ҳақ жавобнинг амирга номақбул келиши аниқлигидан эди. Қолаверса, хасталик заҳми уни гапни муҳтасар этишга ундарди. Лекин савол берилган, ундан бўйин товлаш нохуш фикрларга сабаб бўлуви мумкин эди. Шунинг учун Асадулла гапнинг пўсткалласини айта қолди:

— Дунёдаги инсонлар дўстлик, меҳр ва муҳаббат соясида яшарлар. Афғонлар ила дўстлигимиз замонларнинг тубсиз қаъридан оқиб келиб, бизни қовуштиради. Рафиқи жовидоний, рафиқи маваддатлик² бизнинг ёзуғимиз. Аммо алҳол боражак йўлимиз айри. Бизда аркони мулк барҳам топиб, авомнинг инон-ихтиёри ўзига берилган.

— Аркони мулк барҳам топмаган, — деди амир унинг сўзини бўлиб.

¹ Иккига бўлиш.

² Мангу дўст, меҳрибон дўст.

Асадулла гаплари амирга малол келганини фаҳмлаб:

— Шу боис юрт нотинч, — деб изоҳ берди.

— Ота-она фарзандга, фарзанд ота-онага муҳтож бўлгандек, бой фақирга, фақир бойга муҳтождир. Ҳа!

Асадулла ўжарлиги билиниб турган бу ёш амир билан баҳслашишнинг бефойда эканини англаб, эътироз билдирмади. Бахтига Омонulloхон ундан жавоб кутмай, Шуваловга юзланди.

— Ҳарбий маслаҳатчимиз, — деди Хмарин уни таништириб.

— Афғон лашкарларининг яроғини кўрдингизми? Маъқулми? — деб сўради амир Шуваловдан. Хмарин таржима қилди.

— Яроғлари мукамал, аксар инглизники экан. Бироқ... кийимлари бир оз кўполроқми... чаққон ҳаракат қилиш қийин.

— Маъқул. Бухороники-чи? Бизникидан афзалми?

— Йўқ. Ночорроқ.

— Сизники-чи?

Шувалов кулимсиради:

— Биз жанг қияпмиз, жаноб амир, бу хусусда сўраманг.

— Дуруст, — амир шундай деб Ушинскийга юзланди.

— Сиёсий маслаҳатчимиз, — деди Хмарин.

— Сиз Урусия подшоҳи аъламидан тахтни тортиб олдингиз. Подшоҳдан юз ўғирган ҳукумат амир билан дўст бўла олувига имонингиз комилми?

Асадулла «қовун туширмасмикин» деган хавотирда Ушинскийга қаради. Ушинский гапни айлантириб ўтирмади, лўндасини айтиб қўя қолди:

— Уртоқ Ленин шундай бўлиши мумкин, деган. Сиз халқингизни ўз йўлингиз билан саодатга олиб бормоқчисиз. Биз ўз йўлимиз билан. Қайси йўлдан бориш ҳар биримизнинг ички ишимиз. Бунга аралашмаймиз. Император халқни саодатга эмас, жарга бошлаган эди. Шу сабабли ҳокимиятни олдик, вассалом.

— Ленин... Асли ким унинг? Олий зотларданми?

— Йўқ, оддий одам. Муаллим авлодидан.

— Ажаб... Шундай доно одам?.. Ким кўрган уни?

Вакола ҳайъати бир-бирига қараб елка қисди.

— Ҳеч ким кўрмаганми? Ажаб...

— Ҳазрат амир соҳиб, — деди Хмарин ўртадаги ноқулайликни кўтариш учун, — яқин орада Москвадан расмий вакола ҳайъати ташриф буюради. Фавқулодда муҳтор элчи Ленинни кўрган, у билан бирга хизмат қилган.

— Маъқул, — амир шундай деб уларни ўтиришга таклиф этди. Ана шунда Асадулла мувозанатини йўқотди. Хмарин суяб қолмаганида йиқилиб тушиши тайин эди.

— Тоблари йўқ. Ҳазрат амир суҳбатларидан бебаҳра қолмай деб келиб эдилар, — деди Хмарин изоҳ бериб.

— Сардор, — деди Омонulloхон Тарзига қараб, — зудлик билан шифо-хонага элтинг. Биз жаноблар билан биргаликда аҳволи оламдан сўз юрита-жакмиз. Сиз... — амир Асадуллага тикилди, — эрта билан ташриф буюрурсиз, алоҳида суҳбат қурурмиз.

2

Мизбекнинг давоси бу сафар пича амал қилиб, Асадулла кечга томон ўзини бир оз бардам сезди. Бу тун уйқуси ҳам хотиржам кечди. Тонгда тиниқиб турди.

Нонуштадан сўнг Асадулланинг амир ҳузурига ёлғиз бориши ёки бормаслиги муҳокама қилинди. Амирнинг бу учрашувдан кўзлаган мақсадини билолмай гангишди.

— Амирнинг хоҳишига бўйсунишга мажбурмиз, — деди Хмарин баҳсга яқун ясаб, — Маҳмуд Тарзининг гапларини унутманг: — «Бир-бирингизга ишонмайсизми?» дегани ёдингиздами? Большевик бўлмаганим учун менга унча ишонмайсизлар. Асадулла Мираъламович большевик-ку. Дипломатия қонун-қоидаларига биноан суҳбат қура олишларига шахсан мен аминман.

Ана шундан сўнг Асадулла йўлга чиқди. Боғи Фағмонда уни Маҳмуд Тарзи кутиб олди.

— Амир соҳиб ҳузурига меҳмонлар ташриф буюришган, сабр қилмоққа мажбурсиз.

— Наилож, — Асадулла шундай деб жилмайди. — Барча эшикларнинг калити сабр, дейдилар.

— Биз бўлакчароқ нақл қиламиз: тоқатлиға тоғлар эгар бошини... — Тарзи шундай деб уни баҳаво ерга қўндирилган, харротлар санъатидан чирой очган шийпонга бошлади.

— Сабр-тоқат яхши хислат, аммо одам боласи бунинг чегарасини билмайди. Зулмга ҳам тоқат қилаберади, ноҳақликка ҳам... Оқибат абгор бўлганини сезмай қолади. Сабр-тоқат кураш дарбозаларини қулфлаб қўядиган калит.

— Гапларингиз бамаъни, Асадулла Мираълам, меҳмонлар баҳона сиз билан бафуржа суҳбат қуриш имкони туғилди.

— Дарвоқе... меҳмонлар... Туркистонликлар эмасми?

— Топдингиз, ўшалар.

— Амир улар билан музокара юритмайди, деб эдингиз?

— Музокара эмас бу. Қодир оға ҳазратнинг сўзи ерда қолмаслиги керак. Фақат сизлар билан чин музокара юритишимизга инонингу бошқасини суриштирманг. Амирнинг умидлари кўкрак сутидай тоза. У фуқарони саодати абадияга элтмоқчи, авомни жоҳиллик уйқусидан уйғотмоқчи, ҳатто аёллар учун мактабни мастурат очмоқчи. Дорул Омон дейилмиш янги пойтахт бино қилмоқчи. Ўрусия билан дўст бўлиб, Оврупонинг бўлак давлатларига да етмоқчи. Бу ниятларга етишмоқ учун уламоларга эмас, ҳукуматга сўяниш лозимлигига унинг-да фаросати етади. Туркистон уламолари нима-ю? Афғонистон уламолари нима? Билмайсизми? Ғафлат улар, ғафлат... Юртга қоронғилик уруғини сочиб, зулмат мевасини кўпайтирадилар. О, авом илмга қанчалар ташна, булар илмга қанчалар ғаним! Мен умримни маърифатга сарф этганимга ачинмайман, зинҳор, мен жоҳиллар кўзини очолмаётганимдан надомат чекам.

— Бундайлар Туркистон элида ҳам бисёр.

— Маматшариф айтар эди. Ёзуғимиз бир бизнинг.

— Машойхлар «Олим бўл ёки илм талаб қилувчи, ёҳуд илмни эшитувчи бўл, ҳеч бири кўлингдан келмаса, шуларга муҳаббат қилувчи бўл, бешинчисини танлама, у ҳолда сени ҳалокат кутади», деганлар. Бизда ана шу «бешинчи»лар меъёрдан ошган.

— Бешиқдан то қабрга қадар илм ўрганмаган инсон боласи не учун туғулиб, не учун яшаганини фаҳмламай кетади бу дунёдан. Инсонлар ҳайвонлардан сўз ва ақл ила айрилмиш. Инсоннинг ёзуғи фақат туғилиш, ош ошалашу ўлим бўлса, ҳайвонлардан айрилмас эди.

— Шўро ҳукумати Туркистон ёшларини илмга тортмоқ мақсадида кўп хайрли ишлар қилди. Дорилфунун очди. Янги усул мактаблар кўпайди. Миллатларнинг саодати, давлатнинг тинчи ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқ. Афғонистонда ҳам шундай мактабларни кўпайтириш лозиммикин?

— Ҳа, фикримиз шу. Ёшларни Фарангистонга юбормоқни лозим кўрдук. Вақтики келиб сизнинг-да дорилфунунингизга юбормоғимиз мумкин.

— Оврупога юборажагингиз кўп ибратли иш. Бу кунда улардан ўрганмоқ жоиз. Маданий миллатлар муҳорабалардан ўзини тийиб, тижорат ва саноатда рақобат қилмоқдалар. Сеҳр ва жоду билан эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишқон Оврупо Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар¹ қилмоқда. Улар бир дона буғдой экуб, йигирма қадоқ дон олурлар, ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамызни кетуриб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар. Осиёликлар думба сотиб, чандир чайнаб, қаймоқ беруб, сут ошаб, нон ўрнига кесак тишлаб юрдилар, бағоят узоқ юрдилар. Энди булар барҳам топқуси...

Маҳмудбек Тарзи Асадулланинг фикрини маъқуллаб, уни саволга тутиб, ҳаёти билан қизиқа бошлади. Асадулла қисқа-қисқа жавоблар билан кифояла-

¹ Бўйсундириш.

ниб, Бокуга боргани, Маматшариф билан илк дафъа шу ерда учрашгани, қайтиб Тошкентда театр ташкил қилганини айтганда, Тарзи ҳаяжонга тушди:

— Театру дедингизми? Фарангистонда кўриб орзу қилиб эдим, — деди у. — Наҳот Тошкентда бўлса шундай ажойибот?

— Ҳа, бор.

— Ажаб! Ажаб! Умидим юлдузи Туркистон осмонида чарақлаган экан, муборак бўлғай. Кобулда ҳам шундай театру очгумиздур албатта.

Уларнинг суҳбати пешинга қадар, ҳожиб келиб, амир мунтазир эканини айтгунча чўзилди.

Амир уларни кечаги жойда эмас, унга бақамти қурилган каттароқ қасрда кутар эди. Кенг хонага дастурхон тузалган, тўрда амир, сўл томонида Қодир оға ҳазрат ва унинг қаторида туркистонлик меҳмонлар ўтирар, ўнг томон эса бўш эди. Тарзи билан Асадулла шу ёққа ўтиришди.

— Таом махтал бўлмасин, — деди амир.

Асадулла Миркомилбойнинг рўпарасида ўтирар, вақти-вақти билан беихтиёр кўз-кўзга тушар эди. Асадулла бошқаларни танимади, аммо кийинишларидан фарғоналик эканликлари маълум эди. Хаустон улар орасида йўқ эди. «Айёрликда шайтонга дарс берса керак» деб қўйди у ўзича. Асадулла қўли товоққа беихтиёр бориб келарди. Таомга ҳеч иштаҳаси йўқ, хаёли шу хонада бўлиб ўтган суҳбатда: «Нимани гаплашдилар, амирдан нимани сўрадилар, амир нималарни ваъда қилди?»

Миркомилбой ҳам таомга бефарқ, унинг хаёли Асадуллада эди: «Жони темирдан экан бунинг. Шунча ўтдан тирик чиқса-я! Энди амир ҳузурида, амирнинг ўнг томонида ош ошаласа. Кечаги ялангоёқ, мендан садақа сўраб юрган чувринди бугун амир дастурхонининг тўрида ўтирса! Бу қандай бедодлик! Амирнинг шу иши чакки бўлди. Уларнинг мени кўрмаганлари маъқул эди. Энди Тошкентга қайтувим мушкуллашади. Унда уларни чалғитиб йўлга чиққаним нима бўлди-ю, бунда булар билан учрашганим нима бўлди?..»

Амир таомни шошилиб егани билан дам ўнг, дам сўл томонига қараб-қараб қўярди. Уларнинг ичида ўтаётган гапларни аниқ билмаса ҳам фараз қиларди: «Қайси миллат орасинда бирлик кўтарилиб, нифоқ ва адоват ҳукм сурган бўлса, ул қавмнинг инқироз дунёсига юзлангани аниқдир. Булар шуни фаҳмламайди?»

Маҳмудбек Тарзи ҳам меҳмонларга қараб, ўзича фикр қиларди: «Дилдаги адоват темирдаги зангга ўхшайди. Занг темирни егани каби, адоват ватанни азобга солади. Одамлар наҳот адоватдан чекина олмасалар?..»

Омонуллохон билан Маҳмуд Тарзи шу дамдаги аҳволни ўз қаричлари билан ўлчар эдилар. Асадулла билан Миркомилбой, Камолиддин ҳазрат орасида, булар сиймосида уламолар билан большевиклар орасида шунчаки адоват эмас, кескин синфий кураш мавжудлигини улар билмас эдилар. Билганларида ҳам синфий кураш моҳиятини англашлари, англаганларида ҳам холис баҳо беришлари мушкул эди.

Таом палласи шундай ўй-хаёллар билан ўтди. Амир меҳмонларнинг имиллаб ўтиришларига кўп тоқат қилолмади. Қодир оға ҳазратга қараб, фотиҳага қўл очди.

Уламолар билан қаср остонасида хайрлашиб, Асадуллани шийпонга бошлади.

— Адоватингиз беҳад экан, фаҳмладим, — деди амир. — Бу ҳол менга ажаб туюлди. Сабабки, уларнинг нияти-да дуруст.

— Амир соҳиб, жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдир.

— Уларни жоҳил дейсизми?

— Жоҳилгина эмас, улар хиёнаткорлар... Садафдан инжу, илондан заҳар ҳосил бўлгани каби фидойилиқдан ватан саодати, хиёнатдан бебахтлик зуҳур бўлур.

— Улар хиёнатда сизларни айбладилар-ку?

Асадулла бош чайқаб, заҳарханда билан деди:

— Бетаҳорат бенамозни бўйнига қўяр экан... Улар Туркистонни Инглистонга сотганларини айтмадиларми?

— Сотганларини?

— Ҳа, амир соҳиб, сотиб эдилар. Исён қилдилар, бегуноҳ қонлар тўкилди.

— Алҳазар!

— Ҳурриятдан бурун авом тунда босқин қилган ўғриларни босмачилар деб эди. Энди ислом лашкарларини шундай дейди. Сабаби улар ислом учун эмас, ўз мулклари, оқча билан яроғ бераётган Инглистон истаги учун биродарларига тиғ уряптилар. Ҳокимиятни олмасдан тахт талашадилар. Инглистон исломга ҳомий бўлса, Афғонистонга тиғ кўтарармиди?

Амир бу гаплардан ўйланиб қолди. Тарзи Асадулланинг доно фикрларидан мамнун бўлиб, суҳбатга аралашмай ўтирди.

— Муҳорибада Инглистон ҳиндиларга, баракзайларга-да яроғ бериб бизни маҳв этмоққа йўллаб эди, — деди амир. — Унда ўзбеклар ўзбекларни маҳв қилаберса... Водариғо!..

— Мол ва ашё ўғриларидан кўпроқ одамлар орасиндан дўстлик, муҳаббат, оқибат, қадри ўғирлайдургон одамлардан сақланмоқни маъқул кўрамыз биз. Томчи сел бўлолмаганидек, булар юрт оғаси бўлолмади. Фуқаро уларга эргашмайди, эгри таёққа суюнмайди. Шўронинг умри узун. Бугунги шўришлар ўтади-кетади.

Амир кутилмаганда суҳбат мавзуини буриб юборди. Об-ҳаводан гапирди. Асадулланинг йўл таассуротлари билан қизиқди. Асадулла шундан билдики, амирнинг бугунги чорловдан нияти суҳбатлашиш эмас, балки уламо ваколеси билан юзлаштириш. Лекин ана шу юзлаштиришдан мақсади нима? Асадуллага бу қоронғи эди. Амирнинг амалга ошмаган кичик ҳийласи, яъниким, адоватдаги икки одам юзлашган чоғида ҳеч бўлмаса бири ёрилади, бир-бирига таъна тошлари отилажак чоғида ҳақиқат сув юзасига қалқиб чиқади, деган умиди ҳатто Тарзи учун ҳам сирлигича қолаверди.

3

Амир Омонуллохон гўё вакола ҳайъатини унутиб қўйгандай эди. Навбатдаги чорловдан анчагача дарак бўлмади. Маҳмуд Тарзи ҳафтада бир келиб, гурунг қилиб кетади. Ваколанинг саволига «Амир ўйляпти» деб қисқа жавоб беришдан нарига ўтмайди.

Бу орада сунбула туғиб, сувлар тиниб, ҳаво салқинлашиб, кузнинг нафаси сезилиб қолди.

— Ёзнинг жазирамасида келган эдик, энди қишнинг совуғида қайтамыз шекилли? — деб нолиб қолди Ушинский. — Нимага келдигу нима қилдик бу ерда? Амирнинг битта саволига жавоб бериб қайтаверамизми?

— Сизнинг ўша битта жавобингиз ҳаммасидан зўр бўлди, — деди Шувалов. — Сиздан кутмаган эдим.

— Биламан, сиз мендан фақат ёмонлик кутгансиз. Лекин сиздан хафа эмасман. Касбингиз шунақа.

— Жаноблар, диққат, мирза Қандилхон келяпти, — деди Хмарин уларнинг суҳбатини бўлиб, — гаров ўйнайман, хушxabар айтади: қадам олиши чаққон.

Чиндан ҳам мирза Қандилхон келиб, амир ҳазрат йўқлаётганини билдирди.

Омонуллохон бу сафар ҳам уларни ўша ойнаванд қасрда кутиб олди. Унинг кўриниши илгаригидай жиддий эмас, аксинча, нимадандир хурсанд кўринарди.

— Кобул кузга банди бўляпти, — деди у меҳмонларга бир-бир қараб чиқиб. — Лекин кузда баҳор нафаси уфурыпти, сезяпсизми? Сабаби қалдирғоч келган, — Амир ўзининг ташбиҳидан хузурланиб, яйраб жилмайди. — Қалдирғоч деганим — сизларсиз. Салтанатим умри баҳорига юз тутган эди. Қалдирғоч баҳор даракчиси... Алқисса, сизларни қароримиздан огоҳ этмоқ мақсадида чорладим. Аҳдимиз шундай: Афғонистон Шўравий Руси ила музокара бошлашга рози. Лениндан мухтор вакил етиб келгунга қадар сиз жанобнинг, — амир Хмаринга юзланди, — Кобулда қолишингиз айни муддао. Айрим муаммоларни ҳал қилишга зудлик билан киришмоғингиз лозим. Шунинг баробаринда Ҳиротда ҳам сафоратхона очиб, сиз жанобнинг, — амир Асадуллага юзланди, — ўша ерда иш юритмоғингиз жоиз. Мухтор вакил етиб келгач, Мозори Шариф ва Майманада ҳам сафоратхона очгумиз.

Амирнинг кутилмаган бу гапларидан барчалари ҳайратда эдилар. Бу онда фақат Хмарингина тезда ўзини қўлга олди.

— Россия ҳукумати номидан шуни маълум этаманки, — деди у, —

Афғонистон ҳукумати Россиянинг истаган шаҳарида сафоратхона очиб, иш юритмоғи мумкин. Бу борада чекланиш йўқдур.

— Шўравий Руси бизга яна нималарни ваъда қила олади?

— Россия ҳукумати Афғонистонга моддий ёрдам бермоққа тайёр.

— Қанча?

— Бу махсус музокара талаб этади, амир ҳазрат. Тижорат ишлари йўлга қўйилса, аввалгидан кўп мол олиб келиб, кўпроқ сотиб олади. Мендаги далилларга қараганда, жаҳон муҳорабасига қадар Россия Афғон элига сотган молнинг саксон беш фоизи газлама, олти фоизи қанд, икки фоизи шиша ва чинни буюм; сўнг ипак, темир жиҳозлар, ермой, гугурт бўлган. Афғонистондан сотиб олинган молларнинг йигирма тўрт фоизи пахта, ўн етти фоизи жун, ўн икки фоизи қўй... бўлган. Кунжут уруғи, писта, узум, гилам, хом терилар ҳам харид қилинган.

Омонуллохон «Нечун булардан биз беҳабармиз?» деган маънода Тарзига норози қиёфада бир қараб олди-да, Хмарин билан бошлаган суҳбатини давом эттирди:

— Шўравий Руси буларни амалга оширишга қодирми?

— Шак-шубҳасиз.

— Шўравий Руси молларни олиб келишда йўл чиқимидан бизларни холи қила оладими?

— Бу ҳам алоҳида музокара талаб этади. Янглишмасам, Афғонистон Оврупонинг бўлак давлатлари билан ҳам биродарлик алоқалари ўрнатиб, тижорат ишларини-да йўлга қўяр. У ҳолда моллар Россия темир йўллари орқали етказилар? Бу хусусда айти шу дамда аниқ жавоб беролмасамда, Афғонистон мушкулнинг энгил бўлишига ишончим бор. Шунингдек, Россия ҳукумати Афғонистоннинг ички ишларига аралашмайди, бўлак давлатлар ила Афғонистон шаънига, осойишталигига қарши сулҳ тузмайди.

— Бизим яна бир истагимиз бор: Жайхун наҳрининг ул қирғоғдаги айрим қалъалар Афғонистонга тортиқ этилса. Қалъалар Афғонистон хавфсизлиги учун ғоят зарур. Шунингдек, Кобулда радиостанса тиклаб, ҳаво тилгиромини мукамал суратдаги ашёлари ила бера оладими? Бу мавжуд бўлмаса, Кўшкдан Кобулга қадар симлик тилгиром тортилса-чи?

Бу гапни эшитиб, Асадулла: «Қодир оға ҳазратнинг тазйиқи барибир ўтибди-да, Хмарин инъом этиб юбормаса эди», деб хавотирланди. Йўқ, Хмарин шу қадар нозик таъб билан жавоб қилдики, бунга ҳатто амир ҳам тан берди.

— Бизга бундай муаммоларни ҳукм қилмоққа ҳуқуқ берилмаган. Талабингизни ҳукуматга етказгум, бу хусусда ҳам махсус музокара юргизилса ажаб эмас. Бу талабнинг радди ёки қабули марказнинг ҳукмига вобастадур. Радиостанция ва телеграф хусусида илтимосингиз қондирилиши муқаррарлигига аминман.

— Яқин орада Инглистон ила қайта музокара бошлангуси. Мен сиз жанобни бу музокарада иштирок этмоғингизни истар эдим.

— Миннатдорман, амир соҳиб.

Амир жилмайиб Тарзига, Тарзи остонада турган ҳожибга им қоқди. Тўрт хизматкор қўлида нарсалар билан кириб, таъзим қилди.

— Сизларнинг ташрифларингиздан бисёр шодман, — деди амир ва биринчи хизматкор қўлидаги қутичани очиб, занжирли тилла соатни олди. — Ҳайрбод онидан ёдгорлик бўлсин. — Шундай деб соатни Хмаринга узатди. Хмарин совғани олиб энгил таъзим билан миннатдорлик изҳор қилди. Амир худди шундай соатни Асадуллага ҳам узатди. Маҳмуд Тарзи эса унинг елкасига зар чопон ёпди. Амир хизматкор қўлидаги қалин китобни олиб, варақлади:

— Мирзо Бобурнинг девони. Шоир бармоқлари теккан табаррук китоб. Сизга йўлдош бўлсин! — амир китобни икки қўллаб узатди.

— Юртингиз ёвларига қирон келсин, — амир шундай деб Шуваловга кумуш безакли қилич тутди. — Сизга яна бир чавқар-да аталган.

Ушинскийга ҳам соат инъом этилгач, бошқа хонага йўл олдилар.

Хайрлашув зиёфат билан яқунланиб, улар ҳушқайф ҳолда қароргоҳларига қайтдилар.

Эртасига Россия Ижроия Шўролар жумҳурияти сафоратхонаси учун ажратилган бир қаватли бинога Хмаринни кўчириб бордилар. Яна бир кундан сўнг Хмарин улар билан хайрлашди.

— Сиз билан бирга узоқ ишлашни хоҳлар эдим, — деди Хмарин Асадуллага. — Уч ярим ой бирга бўлди-у, назаримда уч ярим асрдан бери сизни биладигандайман. Сиз Боғи Бобурда тўғри айтган эдингиз, мен Россия истиқболи учун жонимни тикканман. Агар Ватанимга қайтиш насиб этмаса, сиздан илтимос, Россия томонларга ўтсангиз, тупроғига мен учун таъзим қилиб қўйинг.

VI боб

Махлас йўли

1

Иигирма олти кунлик беҳатар йўл Ҳиротга олиб келди. Ҳирот бўлиси уларни хушxabар билан қаршилади. Кўшкдан келган даракка қараганда Оренбург йўли очилиб, Муҳаммад Валихон Москвага етиб борган, Москва ваколеси эса Тошкентга бешикаст келиб, Ҳирот сари отланмоқда экан. Ноиб сафоратхона учун Чаҳорбоғ аталмиш ҳукумат ўрдаси ёнидан бир саройча тайин қилиб қўйган экан, шу ерга тушишди.

Шувалов, Ушинский ва Кобулдан бирга қайтаётган қизил аскарлар бу саройчада бир кунгина қўноқ бўлишди. Саҳарда тўрт аскарни қолдириб, йўлга отланишди.

Шувалов билан Асадуллани ғойибона бир ип қаттиқ боғлаган эди. Бу ипнинг узилиш они етдими? Ажаб... Ҳаётда юзлаб одамлар билан танишасан, аксари чин дўстдай туюлади, аммо кўп вақт ўтмай бирон бир сабаб билан четга чиқади. Чин дўст топганинда, у билан умрнинг адоғигача қолмоқчи бўлганинда умидинг риштаси шарт узилади-ю, ундан ажраб қолганидан сўнг бошингни қайси тошларга уришни билмай қоласан.

Асадулла дўстга етишдим, деганда ҳам жисман, ҳам маънан айрилиққа кўп дуч келган. Ана энди Ҳиротда Шувалов уни яна бир айрилиқ гулханига ташлаб кетяпти.

Ҳам жисми, ҳам кўнгли хаста Асадулла бунда қолишга мажбур. Фақат амирнинг истаги учун эмас, балки ҳақиқий музокараларнинг бошланажаги, оқибатда имзоланажак шартномани тайёрлаш учун унинг ҳам хизматига муҳтожлик мавжудлиги учун қоляпти. Шўролар Россиясининг, жумладан Шўролар Туркистонининг шаъну шарафини, манфаат ва интилишларини ўзга юртда ҳимоя қилишдек оғир вазифани зиммасига олиб қоляпти. Қадимдан Урта Осиёни Ҳиндистон билан боғлаган нуқтада озодлик йўлига чиққан икки мамлакатнинг дўстлик ипларини боғлаш учун қоляпти.

Хайрлашув маҳалида ортиқча сўзлар айтилмади.

— Амирнинг гапи эсингиздами, сизни қалдирғочга ўхшатди, — деди Шувалов. — Қалдирғочнинг қисматида баҳорнинг шиддатли шамоллари, момақалдироқларни кўриш бор. Биз бўронлардан омон чиқиб, баҳорнинг чиройидан ҳам баҳраманд бўлишимиз керак.

— Асадулла Мираъламович, — деди Ушинский, — фикримизда номувофиқлик учраб турса-да, ҳамкор эканимиздан хурсандман.

Бу онда ҳатто Ушинский билан, бутун сафар мобайнида кўнглига ўтиришмаган одам билан ажрашаётганидан ачинди.

Асадулла Шувалов билан бир он холи қолгач, Саид Ғаффорбекнинг сўнги гапларини, васиятини айтиб, Уқчидаги уйга бориш йўлини тушунтирди-да: «Тилланинг учдан бир қисмини уларга бериш керак, қолганини ҳукуматга топширинг-да, менинг номимдан илтимос қилинг, етимхонага харжлашсин», деди.

Дўстларини узатгандан кейин роса ўн кун ўтгач, Асадулла Москвадан келаётган ваколани кутиб олди. Истараси иссиқ, сочлари юқорига таралган, чўққисоқол, чорпахил одам Асадулланинг қўлини маҳкам сиқиб, анчагача қўйиб юбормади.

— Суриц Яков Захарович, — деди у ўзини таништириб. — Тошкентдаги

ўртоқлардан сизга олам-олам салом олиб келдим. Ҳатто баъзиларини унутдим, бунинг учун узр сўрайман. Энг муҳимлари эсимда: ўртоқ Хўжаевдан, ўртоқ Кобозевдан...

— Кобозев? Уни кўрдингизми?

— Ҳа. Назаримда Тошкент воқеаларидан беҳабарга ўхшайсиз. Тошкентда ҳамма ишлар изга тушди. Фирқадаги бузуқчилар фош қилинган. Бу ҳақда кейин бафуржа гаплашамиз. — Суриц унинг қўлини қўйиб юбориб, ҳамроҳларини таништирди: — Рейснер Игорь Михайлович — сафоратхонамизнинг биринчи котиби, ҳарбий котибимиз — Рикс Эдуард Петрович, Петр Иванович эса таржимонимиз. Сафимиз байналминал, Ҳиндистон инқилобчилари бизга ҳамроҳ бўлишган: Рожа Махендра Пратап. Ҳиндистон муваққат ҳукуматининг президенти!

— Сиз Зикриё афандини танир эдингизми? — деб сўради Асадулла у билан сўрашиб.

— Зикриё? Албатта. Биз у билан сўнгги марта Тошкентда кўришган эдик. Нимага сўраяпсиз?

— У биз билан сафарга чиққан эди... Шу ерда, Ҳиротда нобуд бўлди.

Пратап икки кафтини қовуштириб, нимадир деб пичирлади.

Ҳирот ноиб москвалик меҳмонларга ўз боғини раво кўрган эди. Оқшомги зиёфатдан сўнг ноиб кетди. Асадулла Суриц билан қолди.

— Ўртоқ Хўжаев сизни бағоят иззат қилар эканлар, — деди Суриц. — Фарғонадан бир кунга маслаҳат учун келган эканлар. Мадамминбек билан юритаётган музокаралари дуруст натижа берадиганга ўхшайди. Бир шо-гирдингиз, узр, номини унутибман, театр томошаларини жонлантирибди, сизнинг пьесаларингизни қўйишибди. Сиздан илтимос қилишди: Афғонистон ҳақида бир нима ёзиб жўнатар экансиз. Бу шахсан сизга тегишли янгиликлар. Марказдаги янгиликларни, мана, газетадан ўқиб оларсиз, — у шундай деб бир тўп газетани Асадуллага тутқазди. — Энди янгиликларни сиз айтинг. Афғонистоннинг аҳволи қандай?

— У оғир урушни бошдан кечирди. Англия моддий ёрдамни тўхтатди.

— Бундан хабаримиз бор. Ҳукуматимиз ёрдам кўрсатади. Келишимда самарқандлик ўртоқлар урушда жабр кўрганлар учун саккиз юз саксон минг сўм тўплаб бердилар... Амирнинг бизга муносабати қандай?

— Амир биз билан алоқа ўрнатишдан астойдил манфаатдор. Лекин саройда бунга қарши одамлар ҳам бор. Яна қайта Англияга тобе бўлиш истагидагилар ҳам топилди.

Асадулла амирнинг гаплари, Кўшк атрофидаги қаландарнинг тарғиботини гапириб берди.

— Ишимиз анча мушкул экан. Тошкентга дипломатик куръер юборишимиз керак. Мен мактуб ёзиб қўяман. Сиз Афғонистон элчиси билан кўришганми-дингиз? Доно одам экан. Биз йўлда, Чолқар бекатида тасодифан учрашдик. Лекин у амирнинг бундай талабларини тилга олмаган эди.

Асадулла Суриц билан яна бир оз суҳбатлашгач, сафоратхонага қайтиб, газеталарга мук тушди. Шўролар Туркистондаги сайлов натижалари мукаммал суратда ёзилган мақолани икки қайта ўқиди. Бузғунчилик билан шуғулланган кимсаларнинг фош этилиб, айримлари ҳибсга олинди, баъзилари фирқадан ўчирилгани, Ленин таълимотини комил суратда Туркистонда ижро қилмоқ керак деган фикрдаги ўртоқлар ҳукуматни бошқараётганини билиб, кўнгли анча таскин топди. Ушинский кўз олдига келиб «энди фош бўлуви муқаррар», деб қўйди.

Асадулла Суриц ва унинг биродарларини кузатгач, ноиб уни ҳузурига чақирди.

— Муҳтарам Асадулла Мираълам, — деди у лутф билан, — айрим амлокдорлар тижорат баҳонасида сиз билан кўришмоқ ниятидалар. Мен бунга изн бердим. Бироқ аниқ тўхтамга келмоқдан аввал менга маслаҳат солинг. Сафоратхонага қирмизи байроқ илиш ҳақидаги сўровингизга ҳазрат амир соҳибдан ижозат бўлмагунга қадар кутишимиз лозим. Сизни йўқловим-

¹ Бу исмлар айнан олинди (муаллиф).

нинг боиси шуки, бир нарсани сиздан аниқлаш ниятим бор. Туркистонда «усули савтиёт» мактаблари мавжуд эмиш. Нима бу?

— Усули савтиёт болаларнинг осон йўл ила савод чиқаришларига имкон беради. Дунё илмлари-да ўрганилади. Фақатгина қуръони шарифни ёд этмай, ёзиб-ўқишни ҳам эгаллайдилар ҳамда Овруро усул мактабларида илм олувга ҳозирланадилар.

— Ҳиротда шундай мактаб очиш мумкинми?

— Фуқаро бундан фақат фойда кўради.

— Сиз бу юмушда бизга кўмак бера оласизми?

— Бош устига, ноиб соҳиб.

— У ҳолда ҳузурингизга илмли одамларни йўллаيمان. Йўл-йўриқ кўрсатиш сиздан.

Ноибнинг кутилмаган бу илтимоси Асадуллага хуш ёқди. Ички бир афсус билан узоқлашаётган суюмли ишига бир оз бўлса-да қайтиш унга роҳат бахш этди. Ноиб юборган одамларга янги усул мактаб хусусида сабоқ берди. Улар билан бақамти бўлиб, ўқиш китобларига тартиб беришга киришди.

Ана шундай ҳузурли иш билан банд бўлиб ўтирганида сафоратхона олдида бир отлиқ тўхтади. Жилвдор елкасига тиралиб. Отдан тушди-да, виқор билан ичкари кирди.

— Ассалому алайкум, — деди у қироат билан. — Ҳамюртимизни кўрмак шарафи бизга-да муяссар бўлганига шукр.

— Қадамларига ҳасанот, — деди Асадулла унга пешвоз чиқиб. Ичида эса «ким бўлди бу?» деб ўйлади. — Қани, марҳамат қилсинлар.

Меҳмон Асадулла кўрсатган жойга омонат ўтириб, фотиҳа ўқиди.

— Сизни тўйга айтиб келдим.

— Муборак бўлсин.

— Қуллуқ. Эрта оқшом кулбаи ғарибхонамизда интизор кутамиз. Мен асли Қўқонданман. Отам Худоёрхон одамлари билан бу ёқларга келиб қолиб эканлар. Касби маишатим — тижорат.

Меҳмон гапни қисқа қилиб, ўрнидан қўзғолди.

«Бир дарди борми ё юртдошлик юзи иссиқ тортиб келдими?» деб ўйлади Асадулла. У ноибдан ижозат олиб, тўйга борди. Дастурхон тўкин, меҳмонлар эътиборларига қараб жой олганлар. Таом кетидан таом киради. Дастурхон атрофидагилар Туркистон элчисига дам-бадам савол берадилар. Асадулла жавобни мухтасар қилишга интилади — ноибга берган ваъдасини унутмайди. Элчидан гап олиш қийинлигини билиб, саволни ҳам бас қилдилар.

Асадулла бу уйдан чиққан таомларнинг ҳовлидаги авомга тарқатилишини кузатиб, Тошкент бойларининг тўйларини эслади. Узининг болагини, отасининг Шайхонтоҳурдаги кичик ҳовлида берган тўйини хотирлади. У узоқ ўтиролмади. Тўйбошидан ижозат олиб, изига қайтмоқчи бўлди. Тўйбоши унинг елкасига тўн ёпиб, пича кузатган бўлди.

— Тақсир, сиздан бир сўровим бор: Афғонистон билан Туркистоннинг тижорат ишлари йўлга қўйилар экан. Уруш-ғалвалардан тижорат ишларимиз хийла синиб қолди. Тошкентдами, Самарқанддами, Қўқондами, майли, қайда бўлса-да розиман, дўконлар очмоғимга кўмак бера олмайсизми? Ишларим юришиб кетса, балки Ватанга қайтарман?

Асадулла бу одамга Тошкентда йўлиқса, айтадиган гапларини биларди. Аммо бу ерда... ўзга юрт фуқаросига шарттакилик қила олмайди. Оғир тошни сув элтмас деганларидай, оғир бўлишга мажбур. Шу учун вазминлик билан жавоб қайтарди:

— Бу юмушлар музокара ила ҳал этилгуси. Илтимосингизни инобатга оламиз.

— Тақсир, ҳар нарсанинг сопини ўзидан чиқарган маъқул. Тижорат ишларида ўзбекларга суянинг. Афғонларга кўпам ишонманг.

— Бу гапларни айтмоққа уялинг, афғонларнинг тузини тотяпсиз.

— Тақсир, тижоратдан беҳабар кўринадилар, айтган гапимни эсдан чиқармасинлар. Сўнг аттанг қилсангиз-да фойдаси бўлмас. Бизга ўчакишманг, бизга суянинг...

Тўйбоши шундай деб, қуюқ қуллуқ қилди. Асадулла тутатиб кетиб, хайр ҳам демай шартта бурилди.

«Булар ўзларини қозончи деб биладилар, қайдан қулоқ чиқарсак эркимиз бор, деб биладилар. Катта-катта ошайдилар, юрт эмас, қоринлари дәрдида югуриб-еладилар. Арасту ҳаким «руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз — фикримизга қувват бергучи бир воситаи идрокия» деб экан. Буларда виждон бўлмагач, тоза фикрга қувват қайдан киради? Буларнинг ақл қўли ҳам йўқ, бўлса эди, нафс жловини ушлаб, ёмон йўллардан асрар эди. Ватандан айрилиб яшамас эди. Ўзга юрт ҳокими бўлгандан ўз юртининг гадоси бўлишни афзал биларди. Одамзод икки нарсадан мураккаб: бири жасад, иккинчиси нафсдур. Жасад кўз билан бор нарсаларни кўради. Нафс идрок билан... Нафс суврати кўзга кўринмайди. Булар шундан фойдаланадилар. Эшакка мугуз битса эгасини сузаркан. Яхши ҳам буларнинг мугузи йўқ...»

Асадулла тўйдан, қувнаб-яйрайдиган жойдан нохуш кайфиятда қайтди. Борганига минг афсуслар чекди.

Эртасига ноиб уни йўқлаб, «тўйда сиёсий тарғибот айтгани» учун айбситди. Асадулла бунинг иғво эканини айтиб, ноибни ишонтирган бўлса-да, кўнгли хижил тортди.

3

 Асадулла Ҳиротда қолганидан бери тундаги ёлғизлик азобларидан қутула олмайди. Фуломқодирнинг ўлимга бунчалик талпиниши сабабини шунда аниқ билди. Дам-бадам уни эслаб, ҳаётнинг шафқатсизлигидан фиғон чекди. Ёшлик билан гул чиройини бир-бирига ўхшатадилар. Не додқи, уларнинг умри ҳам ўхшаш — қисқа. Гул тез сўлийди, чиройини йўқотади, ёшлик эса кўз очиб юмгунча ўтади-кетади. Бироқ шу қисқа даврнинг бемаврид узилиши энг катта ноҳақлик эканини Фуломқодирнинг ўлими исботлади.

Илгари фақат хотини, болалари туннинг меҳмонлари бўлишса, энди Фуломқодир, Зикриё афанди келади. Гўё улар бу дунёдаги армонлари, фиғонлари, аламларини Асадуллага мерос қолдиргандай. Асадулла оқшом тушишини юраги безиллаб қарши оладиган бўлиб қолди. Чунки оқшом — қоронғилик элчиси; қоронғилик эса ёлғизлик бошланганидан дарак беради. У кўнни, наинки кўнни, ойларни, йилларни орқага сургиси, ҳаммасини бир бошдан бошлагиси келади. Бунинг имкони йўқлигидан эзилади. Умр ўқ, нишон эса ўлим, ўқ изига қайтмаганидек, вақт саноқли, қўлдан кетган бахт ҳам қайтмайди. Ёлғизлиги бошланиши билан кўз ўнгида ҳамма ёқ хира тортади. Атрофда нидо йўқ. Фақат тор кўкрагидаги банди юраги беҳаловат тепади. Кўкрак қафасини синдириб қочиб кетгиси, бу вужудни тарк этгиси келади. Армонлар тугамай кундуз тугайди. Рўҳи титилиб кетади. Ҳаммага ором бера оладиган тун уни четлаб ўтади. Ором кўзларига кела қолса, туннинг нафаси киприklarини юма қолса бўлмайдими? Уйқу кела қолса, ҳаловат тушларини бера қолса бўлмайдими? Бу ҳолда субҳидамгача қандай чидайди?

Ҳар тун аҳвол шу. Яхши ҳамки кундуз бор. Яхши ҳамки юмуш билан банд...

Вужуди пароканда бўлиб юрганда Ҳиротга Маматшариф келди. Тошкент нафасини, дўстлар саломини ола келди. Асадулла уни қучоқлаб, қўйиб юборса шу оннинг ўзида қочиб кетадигандай анчагача бағридан бўшатмади. Маматшариф унинг аҳволи рўҳиясини билиб, елкаларини беозор силади.

— Юрагимда оғир тош билан қайтапман, — деди у. — Туз ҳаққини ўтаганимдан сўнг бирга қайтамиз юртга...

Асадулланинг бахтига улар Ҳиротда икки кеча-кундуз қолдилар.

Умрини яшаб бўлган япроқлар ҳазин шивирлаётган, офтобсиз, рангпар бир кунда хайрлашдилар.

Асадулла ноиб эҳсон этган фойтунда Маматшариф билан сўхбат қуриб, Ҳиротдан бир оз узоқлашганини сезмай қолди. Фойтунчи йигитнинг: «Юраве-рамизми, соҳиб?» деган саволидан кейин хайрлашдилар.

Фойтун қайтар экан, тош йўлда бир нарсага урилдими ё тепадан катта тош тушдими, ё филдирак чиқиб кетдими, Асадулла билмай қолди. Аввалига фойтунчи йигит бақариб юборди, сўнг ҳаммаси ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Асадулла, назарида, қаттиқ ерга йиқилмай, булут устига тушгандай, сузиб юргандай эди.

Осмонни ўрқач-ўрқач, ҳошиялари қорамтир булутлар эгаллаб олган, бир ўрқачда у ўтирибди. Бирида хотини, болалари...

— Эҳтиёт бўлинг, тушиб кетманг, — дейди хотини.

У ўша ўрқачга ўтмоқчи бўлади. Оёқ остига қараса — тубсизлик.

— Тўхтанг, дадаси, тўхтанг, — дейди хотини. — Биз ўзимиз ўтамиз. Биз тушиб кетмаймиз, учиб юрамиз.

— Дада, қаранг, қалдирғочлар келибди, — дейди катта ўғил қувониб.

Қалдирғочлар — думи айри, беозор қушлар булут бағридан ўқдай отилиб чиқиб чарх уради, вижир-вижир қилади.

Қалдирғоч осойишта хонадонга ин кўяди, дейдилар. Ҳақ гап. Уларнинг хонадони осойишта эди. Уйини ёндиришди, қалдирғочни кўшиб ёндиришди-я! Йўқ, қалдирғочлар учиб кетиб жон сақлашгандир, бошқа осойишта хонадонга уя қуриб олишгандир... Унинг хотини, болалари учолмаган...

— Тўхтанглар, йиқилиб тушасизлар! — деб бақирди Асадулла.

Улар эшитмай, юра бошладилар.

Асадулла жон ҳолатда улар томон югурди. Булут ўрқачидан тушиб кетди. Юраги шувиллаб, тубсизлик чоҳига қулаётганда, қалдирғочлар уни ушлаб қолиб, яна юқорига кўтаришди.

Булутлар устида энди ҳеч ким йўқ эди.

Булутлар тепасида қуёш беғубор нур сочарди.

Қалдирғочлар қуёш оташидан кўрқмай тобора юксакроқ учардилар...

4

обулда ва Ҳиротда сафоратхона очиш ҳақидаги амру фармон Афғонистонни аввалги ҳолатда кўрмоқни истаганларнинг умид чиннисини батамом синдирди. Ҳиндистонда Челмсфорд ярадор ваҳшийдек жон талвасасида бошини қай бир тошга уришни билмай қолди. Охири аламини Гамильтон Грантдан олди — уни вазифасидан озод қилиб, шимолий вилоятга жўнатди. Ё донғи чиқсин, ё чанги чиқсин, деганларидай, Гамильтон Афғонистон билан чегара вилоятларда тартиб ўрната олсагина аввалги мавқеини тиклаши мумкин эди. Кобулда эса Хаустон талвасага тушганди. У шарқда шунча йил ишлаб, бундай ночор бўлмаган эди. Хаустоннинг қанотидаги туркистонликлар эса шу ерда қолишларини ҳам, юртга қайтишларини ҳам билмай ҳайрон эдилар.

Хаустоннинг пухта ўйланган режалари бирин-сирин чиппакка чиқиб, сўнги имконияти қолган эди. Элчилар ҳаётига қасд қилиш амир қарорини асло ўзгартира олмасди. Россия ҳам ўз йўлидан қайтмаслигини Хаустон яхши англади. Челмсфорд унга ёзган мактубида сўнги чора — вақтдан ютиш учунгина керак, деган. Хаустон вақтдан ютиш учун навбатдаги қотилликка ҳозирланарди. Кобулнинг кунботаридаги уйга Хаустон Камолитдин ҳазрат билан Миркомилбойни чорлатди.

Асадулла Мираълам дўстлари билан Ҳиротга йўл олганидан бери Миркомилбойнинг тинчи йўқолган. Кобулдан тезроқ жўнаб кетгиси келади. Ҳазрат эса, аксинча, йўлга отланишни хаёлига ҳам келтирмайди. Хаустон буни билгани учун ҳам арқонни узун ташлаган эди. Челмсфорднинг мактуби уни шошилтирди.

Хаустон гапни буриб ўтирмай, муддаога кўча қолди:

— Амирнинг нодонлиги қурбонлик талаб этади. Биз Афғонистон тупроғида Россия элчиларининг яшамоғи мумкин эмас, деган қарорга келдик. Кобулдаги элчи менинг маҳримга тушган. Москва мухтор элчиси Кобулга қадам қўйиши билан Хмариннинг жони узилади. Кейин навбат мухтор элчига келади. Лекин... Ҳиротдагиси, ҳамшаҳринглар, кимнинг чекига тушган? Ҳазрат?

Камолитдин ҳазрат ёқа ушлаб, астағфируллоҳ, деб кўйди. Кейин Хаустоннинг кўзидаги муғомбирликини сездими, норози қиёфада бош чайқади. Миркомилбой ўз хаёлига банди бўлиб ўтирарди. Хаустоннинг мурожаатидан кейин фикрини жамлади.

— Ҳожи, сизни Кобулда фақат шу Мираълам кўрган?

— Шерикларига индамаган деб ўйлайсизми?

— У айтгани билан сиз тонишингиз мумкин-ку? Орада гувоҳ йўқ-ку?

Шунинг учун Мираълам сизнинг ўлжангиз. Ёнингизда Муҳиддинингизнинг чапдаст йигитлари бор. Бургутдай икки ўғлингиз бор.

Миркомилбой бу таклифни дарров қабул қилиши лозим эди. Чунки Асадулла Хиротга йўл олгандаёқ шу ишни режалаштирган эди. Асадулла энди унинг учун янада ашаддийроқ ёвга айланган эди. Асадулла тирик экан, у Тошкентга боролмайди. Яйраб яшолмайди. Ўзи-ку, майли, ўғиллари ҳам аросатда, сарсонликда қоладилар. Оқибатда Туркистон sanoatchilarining раҳнамоси бўлиш орзуси бўғилади. У Бухоро амири билан Афғонистон амирининг ҳамжиҳатлигига умид боғлаган эди. Энди умиди битта — амир-алмуслимин Мадаминбек. Миркомилбой бу умидининг ҳам умри тугаб бораётганидан беҳабар. Яна бир неча ойдан сўнг, 1920 йилнинг эрта баҳорида Мадаминбекнинг суҳб тузиш учун аскарларини сафга териши, сўнг Кўршерматни инсофга чакираман, деганда боши кесилиши, Кўршермату Холхўжаларнинг доvon орқали Кошғарга қочиб қолишлари хаёлига ҳам келмайди. Қўқон хонлигини тиклаш ҳақидаги орзулари тарихнинг лаънат тамғаси остида қолиб кетишини ўйламайди. Аммо умиднинг омонат, заиф қанотларида ўтирганини кўнгли сезади. Сезгани учун ҳам бу қанотга қувват ато этиш йўлларини ахтаради.

Ҳозир эса Хаустоннинг таклифини ўйлайди. Инглизнинг мақсадини очиқ-ойдин сезиб турса ҳам, дарров жавоб бермайди.

— Бир гал панд еган одам энди пишиқроқ бўлар, а? — деди Хаустон унинг қитиқ патиға тегиб. Бошқа пайт бўлганда, балки Миркомилбой ёғиниб қўярди. Ҳозир аразлашнинг мавриди эмасди, шунинг учун бу гапни ўзига олмади.

— Биз шу ҳафта йўлга отланамиз, — деди қатъий оҳангда.

— Сиз-чи, ҳазрат? — деди Хаустон озғин қарияга қараб.

— Мен Мозори Шарифда қоламан.

— Йўқ, ҳазрат, сиз Бухорога қайтасиз. Фарғоналиклар ҳам сиз билан кетади. Сиз ўша ерда кераксиз.

— Кимга? Сизгами?

Хаустон қошларини чимирди.

— Халқингизга кераксиз, ҳазрат, халқингизга, бечора Туркистонга кераксиз, — деди дона-дона қилиб.

● МУАЛЛИФДАН ●

1978 йил эди. Атоқли сиёсий арбоб, маърифатпарвар, ўзбек театрининг асосчиларидан бири Абдулла Авлоний таваллудининг 100 йиллиги арафасида «Гулистон» журналида хизмат қилар эдим. Бош муҳаррир ўринбосари Ваҳоб Рўзиматов менга бир сурат кўрсатиб: «Афғонистонга борган биринчи элчилар делегацияси. Бу одам Абдулла Авлоний. Мана бу аёл «Ҳаётбахш ўлим»даги комиссар аёлнинг прототиби Лариса Рейснер деган тахмин бор. Шунини аниқлаш керак», дедилар. Абдулла Авлонийнинг уйига бордим. Қизлари — Тошкент Педагогика институтининг доценти Ҳакима Авлоний, инженер-ирригатор, фан кандидати Карима Авлоний, ўғли, кимёгар олим Кенжа Авлоний, шогирдлари, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Миржалил ота Каримов билан учрашдим. Шу масалаларни аниқлаш учун Москвага отланганимда дадам Малик Ҳобил ўғли мақсадимни билиб: «Авлоний бизни ўқитганлар», деб қоздилар. Урта Осиё миллатлари ҳарбий мактаби битирувчиларининг суратини қўлга олдик. Болалик чоғларимда юз марталаб томоша қилган суратда таниш чеҳрани кўрдим. Сўнг тоғам — Мирзакалон Исмоилийга ниятимни айтдим. «Авлонийми! Бизни ўқитганлар у киши...» Қарангки, менга фаолияти номаълум бўлган одам оиламиз катталарига устозлик қилган экан. Уша суҳбатда тоғам инқилоб ғалабасига ҳисса қўшган ўзбек зиёлиларининг ҳаётини ёзиш керак, деб қоздилар. Бу истак юрагимга чўғ солди.

Кутубхоналардаги, СССР Ташқи ишлар министрлиги архивидаги изланишлар ортда қолиб, шу асар вужудга келди. Уни шогирдларнинг устозларга таъзими деб, аниқроғи, дорумомон замонда вояга етган авлоднинг фидойи инқилобчиларга миннатдорлиги сифатида баҳолашингизни истар эдим.

Асар гарчи Абдулла Авлонийга бағишланган, унга шоирнинг ҳаётидаги кўп воқеалар кирган бўлса-да, уни Авлоний таржимаи ҳоли, мазкур асар эса ҳужжатли қисса деб қабул қилинмаслиги керак. Мен Асадулла Мираълам сиймосида ўзбек зиёлиларининг, инқилобчиларининг энг яхши қозилатларини жамлашга ҳаракат қилдим. Шунингдек асарда Алишер Навоий, мирзо Бедил, мирзо Бобур, Робиндранат Тагор шеърлари қаторида Абдулла Авлонийнинг шеърлари, ҳикматлари, эълон қилинмаган хотираларидан ҳам фойдаландим.

Сўзим охираям муҳтарам ўқувчига мен билан биргаликда яқин ўтмишга сафар қилгани, йўлдош ва суҳбатдош бўлгани учун раҳматлар айтаман.

Бу олифтанамо гап ҳазратга малол келса ҳам, баҳслашишнинг, гап таллашишнинг пайти эмаслигини билиб, индамади.

Кобулнинг кунботаридаги уйда хайрлашдилар. Ҳар бири фақат ўз манфаатини кўзлаб маълум муддат бирлашган, йўлидаги тўғаноқлардан ўтиш учун разилликлардан тоймаган бу уч одам бир умрга хайрлашдилар...

Бу дунёни аввал Хаустон ташлаб кетди: Хмариннинг ўлимидан кейин у Шўрбозорда қўлга олиниб, боши кундада чопилди. Камолиддин ҳазрат Мадаминбекнинг Шўролар билан сулҳ тузганини эшитгач, боши гир айланиб йиқилди-ю, тилдан қолиб, тўрт кун деганда хириллаб жон берди.

Миркомилбой эса Тошкентга қайтди. Бу сафар ҳам Шуваловга чап бериб, бир кечада ғойиб бўлди. Ўғилларини ёнига олиб Ватанни тарк этганича бадар кетди...

Хотима ўрнида

Миркомилбой Ҳиротга Маматшариф билан бир кунда кириб келди. Ўша кунёқ Асадулланинг изига тушдилар. Муҳиддин Тошкентда ёллаган йигитлар иш буюрилганда «нимага, нима учун» деб майдалашиб ўтиришмасди. Ҳожа иш буюрдими, бас, бажариш керак! Уларнинг ақидаси шу.

Асадулла дўстини узатиб чиққанда улар ҳам соядек илашдилар. Улжаларининг ҳадемай изига қайтишини билиб, қулай жой танлаб кутдилар.

Йўл тепалик этагига тақалганда фойтунчи юқорида одам қораларига кўзи тушди. Кейин тепадан юмалаётган тошларни кўриб бақириб юборди...

* * *

Маматшариф Асадулла билан хайрлашди-ю, кўнгли ғаш тортди. Фойтун изидан қараб қолди. Бир оз йўл юргач, «шаҳардан анча узоқлашдик, ёнига аскар ҳам олмагани» деган ўй билан тўрт соварни унинг изидан юборди.

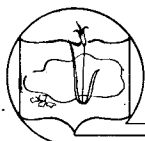
Фойтун ағанаб, ичидаги одам йўл четига учиб тушгандан кейин юқоридагилар пастга энган эдилар. Агар Асадулла тирик бўлса, боши тош билан уриб мажақланарди. Миркомилбойнинг режасича, элчи «бахтсиз тасодиф» туфайли нобуд бўлиши, ноиб бу «бахтсиз ҳодиса»да бировдан гумон қилмаслиги керак эди. Ана шунда Миркомилбой Афғонистон тупроғидан хавотирсиз, хотиржам чиқиб кета оларди. Ҳожининг нияти шу эди. Аммо у фойтун изидан тўрт совар етиб келишини ўйламаган экан.

Асадулла оғир-оғир нафас оларди. Уч совар фойтунни ростлаб, Асадуллани ноибнинг қароргоҳига олиб кетди. Бир совар эса Маматшарифни изига қайтарди...

Асадулла қишни Ҳиротда ўтказди. Кунлар илий бошлаганда Ҳирот ноибни уни иззат-икром билан Тошкентга кузатди.

...Мирободга баҳор бу йил ҳеч бир ўзгаришсиз келди. Ариқлар лойқа сувларни ўзига сиғдиролмади. Дарахтлар баҳорнинг келгани ростми ўзи, дегандай кўрқа-писа куртак чиқара бошлашди. Қалдирғочлар учиб келди. Бир неча қалдирғоч Асадулланинг уйи тепасида чарх уриб, вижир-вижир қилди. Сўнг хавотир сезмай, пастлашишди. Сўнг... ўша кун бўғот остида янги уя пайдо бўла бошлади. Кўп ўтмай шу уяда қалдирғоч болаларининг бошчалари кўринди...

Азиз Саид

ШАМОЛЛАР ҚАЛБИМНИНГ ТИЛСИЗ ТЎЛҚИНИ

* * *

Мени севмайсиз, дейсан:
Кўзингдан тўкилар эриган ғамлар.
Юрагим тилимни ютиб юборар,
Муҳаббат — кўзимдан сизилган намлар.
Мени севмайсиз, дейсан:
Бўксимда қатланар минг битта тугун.
Бокира қалбингга шубҳалар солган
Бабурд муждаларга тилайман ўлим.
Мени севмайсиз, дейсан:
Тунларим тонгларни қилар бадарға.
Юлдузлар — осмонга чўккан кемалар,
Ой сузар фалакда сенсиз — бедарға.
Мени севмайсиз, дейсан:
Шамоллар қалбимнинг тилсиз тўлқини.
Сен кетиб борасан ғамгин фариштам,
Нигоҳлар соғинчнинг сўнгсиз ёлқини.
Мени севмайсиз, дейсан:
Ҳаяжон — томирга сиғмаган қоним.
Қайта қол, бўғзимда бир сўз ёнмоқда,
Мен сени... мен сени... тушунгин жоним.

Интизор томчилар

(Туркумдан)

* * *

Мен йўлман,
ҳеч ким қурмаган,
ҳеч ким юрмаган
сен баҳорда бир бора ўтган.

* * *
Тун бўйи мен билан
кимнидир кутади
дарахт.
Ошиқ бўлиб қолмасайди у ҳам.

* * *
Сен кўзларингни тикасан
кўзимга узок.
Нимадир излайсан,
нимадир сўрайсан.
Билмайсан,
ҳаммаси сенга берилганини.

* * *
Бекат,
узок кутди кимнидир:
устунлари чириб,
айвони қулади.
Манглайини ерга қўйиб,
ўлаётган от эгасини кутгани каби
ҳамон кутади.

* * *
Агар кулгудан юзингиз чарчаса,
хафаликка солинг ўзингизни.
Шунда гапириш мумкин,
иккинчи, учинчи,
еттинчи ёлгонни —
кулмасликнинг беминнат имкониятларин.

* * *
Раҳмим келади йўлга:
чарчамадимикин,
кун бўйи
мен билан юриб?

* * *
Яна баҳорми,
мен чарчадим.
Яна гулларми,

ҚАЙТА ҚОЛ, БЎҒЗИМДА БИР СЎЗ ЁНМОҚДА

Шоирнинг сўзи — унинг қисматидир. Азиз Саиднинг шеърий қисмати эндигина шаклланиб келмоқда. Азиз тенгқурлари сафида қарашларининг кенглиги, ҳаётни чуқур ўрганишга бўлган ташналиги ва беминнат севгиси билан ярқ этиб кўзга ташланади.

Шеърларида кўҳна анъаналаримиз билан қоришиқ ҳолда бугунги зиёли инсоннинг ички маънавияти ва узгун тебранмалари тажассум топган:

Оёғим устухонидан най чалсайдим,
Гиряси дарё бўларди йўлларнинг.

Табий, самимий, шу билан бирга янгича истиоралар, ташбеҳу қиёслар Азиз Саид шеърларининг жозибасини очади.

Юлдузга тикилиб ётибди кўча, —
ёки
Лекин куйлаб ҳеч тугатолмайсан
қўлингга кирган тиканнинг
оғригини.

Бу шеърият бағрида сокин безовталиқ, гўё қафтдаги чўғ мисол куйинчақ бир севинч шуъла сочади.

Дилимга ёпилган нонни узинг, воҳ.

Ёш шоир ўрганиш ва изланиш заҳматларини кечирмоқда, Бу ҳол ҳали ботиний янгиланиш, шаклий ўзгаришларга олиб бориши шубҳасиз. Унинг энг яхши шеърлари Азиз Саид ижодда осон йўл танламаганини, ўзига талабчан эканлигини тасдиқлаб турибди. Бу ҳар кимга ҳам насиб бўлавермайдиган фазилатдир.

У, инсоннинг руҳий ва ижтимоий тажрибаларини теран текширишда, аввало, ўзига яқин бўлган, юрагидан оғриқ бўлиб ўтганларини қаламга олади, шеъриятнинг қадимий илдизларини унутмайди, ёш шоирнинг фикр ва туйғулари тўлқинланиб сўзга айланади, ярқираб товланади.

Сўз ва шахс ижодкор учун бир-биридан айри-айри тушунчалар эмас. Ғоя ана шундай яралади, Сўз масъулияти ана шундай намоён бўлади. Бу масъулиятнинг замирида еримиз, она тарихимиз, она тилимиз яшайди...

Мен Азиз Саиднинг ижодий қисматига ишонаман.

Рауф ПАРФИ

мен чарчадим.

Яна ёмғир,
куртаклар.
бўса...

Илтимос, елкаларимдан олинг бу бахтни,
мен бултурги хазонлар остида
бирпас дам олай.
Чарчадим.

* * *

Йўқ, сен гуноҳкор эмассан.

Гуноҳ фақат гулларда,
улар жаранглаганда, муҳаббатнинг
овози деб ўйлагансан.

Йўқ, сен гуноҳкор эмассан.

Гуноҳ япроқларда,
бўлмаса шунчалик гўзал ҳилпирармиди?
Гуноҳ шабадада,
гуноҳ куйларда...
Дод деб юборгим келади.
Нега сенда гуноҳ йўқ?

* * *

Шундан бошланди ўзи:

орзуларни бошқача ном билан аташдан,
кун ботишини тонгга ўхшайди дейишдан,
бўлмаса, жарни тоғ деб ўйлармидик
севгилим.

Ташбиҳ шафқатсиз.

* * *

Қаёққа кетиб қолдинг?

Э-э мактуб қолдирибсан-ку —
олпоқ қоғоз,
ҳаммасини айтганмисан бу ерда?

* * *

Ой — сўроқ аломати.

Юлдузлар — кўп нуқта.

Йўл — ҳис-ҳаяжон аломати.

Яна нима деб ёзгансан, шамол?

Менинг бирор аломат бўлмоғим қийин.

* * *

Новда,

бунча ҳаяжонланмасанг?

Ажралиб қолмасайдинг баргларингдан
бевафо шамолни деб.

* * *

Олпоқ девор қатидан
сарғайган ғишлар
ҳасадли кўзларин тикишар
тўкилиб ётган бир ҳовуч қумга.

* * *

Сочларингдан тўқилган тўрни
унинг юзига —
лоқайд кўлга ташлайсан боумид.
Илинмайди ҳатто
ним табассум.

* * *

Умид

узилган ип,
уламоқ керак умидни умидга.
Сўнгра сени қийнар бир умр
умиднинг тугилган тугуни.

* * *

Эрта баҳорда

нигоҳингни экасан очиқ кўзларга
ва кутасан сўнгра йил бўйи
унармикин дея хайрихоҳлик.

* * *

«Гул тикансиз бўлмас», —
тўғри фалсафа.

Лекин куйлаб ҳеч тугатолмайсан
қўлингга кирган тиканнинг
оғриғини!

* * *

Нега узайтирдинг

хаёл ипларин?

Шунча каттамиди,

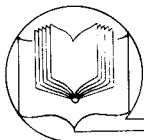
ишончинг чоки?

* * *

У ишонмаса,

ишонмаса сенга дўстларинг,
шубҳалана бошлайсан
ўзинг ҳам ўзингдан.

Анвар Эшонов

ЖОНОКИ ОЛМА

Ҳикоя

Республикамиз адабиёт дўстлари Анвар Эшоновни қўшиқлари, шеърлари, бир қатор насрий асарлари орқали яхши билишади. У «Шарқ юлдузи» журнали «Сурхон» мукофотининг лауреатидир.

Шу кунларда туғилганига 50 йил тўлган адибни кўп минг сонли журналхонларимиз номидан қутлаб, унга янги ижодий зафарлар тилаймиз.

Ҳар ким дунёни ўз кўзи билан кўриб, ўз қалби билан ҳис қилади. Гўзалликни ҳам. Бу нарса кўп жиҳатдан инсон шахсининг камолотига боғлиқ. Не-не йигитларни жонсарақ қилиб, қанчасини қуш уйқу қилган Маҳбубахон эса ҳар хил дид, ҳар хил таъбдаги кишиларни бирдай ром қилгулик гўзал эди. Табиат унга шундай ҳусн ато этганди.

Маҳбубахон мактабни тугатгач, онаси айтмоқчи, турли-туман, нурли-нурсиз совчилар: «Ассалому алайкум, қизлик уйга қирқта от бойланаркан, кўзгинамнинг оқу қораси ёмон ўғлим шу эшикни кўрсатди. Қизи борни нози бор, нима десангиз биз рози, жоним тасад-

дуқ», деб қийшайиб кела бошлашди. Маҳбубахон ҳеч кимни хушламасди.

— Бирини ўпоқ деб қавушини тўғрилайсан, бирини сўпоқ деб, — инжирди она. — Танлаб-танлаб тозига йўлиқмагин-да, болам...

Совчилар баҳонасида Маҳбубанинг мусичадай мўмингина онаси энди сергап бўлиб қолган эди:

— Қизим, кимни топсанг ҳам эшигини ел очиб, ел ёпадиган бўлсин. Бели бақувват бўлсин. Йигитларнинг чиройлисидан қочгин. Ўзига бино қўйган бўлади...

— Онажон, Чехов, инсонда ҳамма нарса гўзал бўлиши керак, деган экан.

— Мақол-маталингни қўй. Чехов деганинг сенинг бешигингни тебратганмас. Иннайкейин, рўзгорингни Чехов қилиб бермайди. Йигитларнинг хунукроғи дуруст. Қадрингга етади. Одам кўрганда кўрқмайдиган бўлса, бас. Йигитни кўхлик қилган нарса ё зари, ё зўрлиги.

— Бу нима деганингиз, онажон? — қизиқсинарди қиз.

— Қизим, зўри муштумзўр деганимас. Зўри — тагида столи бор, кучи, имконияти бор. Зар, ўзинг биласан пул. Эринг шунақа бўлса, тўкилганини еб юрсанг ҳам қорнинг тўяди. Муаллим-суаллим, инжинир-пинжинир, агроном-пагрономдан нарироқ юргин. Отангни қара, ҳам зўрга тўғри келади, ҳам зарга. Бу атрофда иккита бўлса биттаси, битта бўлса ўзи. Кимсан Асқар полвон-а! Ҳар қанақа сайил, ҳар қанақа улоғу ҳар қанақа маъракадан бошини тик тутиб чиққан. Шерни тириклай ютадиган полвонларга ҳам юлдуз санатган. Совринига ҳали гилам, ҳали ҳўкиз, ҳали телевизор, ҳали бир этак пул опкеларди. Кейин-кейин полвонларга бир пой кавуш, чойнак-пиёла берадиган бўлишдию, отанг эси борида этагини йиғиштириб нон заводга ишга кирди. У ҳали ҳам ўшанақа. Эру хотин тонг отгунча пул санаган дамларимиз бўлган. Ношукурлик бўлмасину гоҳида пул санайвериб зерикиб кетганман.

Қуш инида кўрганини қиларкан. Аввалига топ-тоза бўлиб сизиб чиққан булоқни пода босиб лойқалатиб кетганидай мулкгирлик ҳаваси, ҳирси ана шу тариқа Маҳбубанинг онгига сингиб борар эди.

— Битта гапни қулоғингга исирғадай тақиб ол. Ҳозирги йигитларнинг кўнгли тор. Мабодо кўчадан феъли айниб келса, ширин сўзгина бўлиб кутиб олгин. Истаса, бошидан сув куй. Хоҳламаса, алдаб ётқиз. Ёнида қаққайиб олиб, азонгача маддоҳдай саннаб чиқмагин. Эркак билан гап талашини урғочи ит билан суяк талашини гап. Қопади, қопмаса ҳам акиллаб уйинггача кузатиб қўяди. Сўзларимнинг маънисини чақдингми?! Иннайкейин, онангни отангга бепардоз кўрсатма, деган гап бежиз айтилмаган. Қулоғингни орқасига атр суркаб, қошингга ўсма, кўзингга сурма тортиб, ясан-тусанни доим жойига қўйиб юргин. Катта акангни қўйворган хотинидай кўкрагингга пашша қўниб, сақич чайнаб юрма. Уйинг чинни-чироқ бўлсин. Ана шунда эр дегани кечаси қолган итдай бўш кавакка кириб кетмайди...

— Вой, вой-ой, онажон-эй, долгоиграющий пластинкага ўхшайсиз-а. Ҳар томони қирқ беш минутдан.

— Гапни бўлма. Эшит. Сенга буларни онанг айтмаса, ким айтади. Ҳу, ордона қолгур.

— Давомиям қирқ беш минутми? — Онаси бир ёвқараш қилгач, секин деди: — хўп-хўп.

— Қиз бола ҳам анжирдай гап. Уч кун кечикдим, тамом. Ё айнайди, ё ачийди. Ҳа, қиз бола бировнинг хасми. Энди узилган бодрингдай карсиллаган пайтида сотиш керак. Ҳозирги қизлар кўпчилиги аввал ўқиб олай, деб ўтиб кетган бодрингдай сарғайиб эрга тегади. Эссиз-эссиз ёшлиги! Қизиган чилдирманинг овози қаёқда-ю, пўкиллаб қолганини қаёқда. Эшитганни лоҳас қилади. Бордию битта-яримтани кўз остига олган бўлсанг, айтақол...

— Боринг-э.

— Уялма, қизим, шариатда шарт йўқ. Онангга айтмасанг, кимга айтасан. Сенга бир насиҳатим — бу икки оламда бегонага сир айтма. Тилинг узун бўлади. Дугоначилик бу ҳавойи гаплар. Одамлар ҳам, қариндош-уруғлар ҳам соядай гап. Кун чиқса пайдо бўлади. Кун ботса йўқолади. Айтақол, югурганинимас, буюрганники, деб биттаси илиб кетмасин. Тўйдан кейин ноғора чаладиганлар озми?! Армонда қолмагин тагин...

Армонда қолмагин! Бу сўз шу куни қизнинг юрагига зилзила солди. Хаёлидан куникча мактаб билан хайрлашув оқшомида Қувондиқ эсдалик дафтарига ёзиб берган байт ўтди:

**Ишқ кўнгилга кириб дафъатан,
Вужудингни айларкан Ватан...**

Қувондиқ билан бирга ўқиб, гоҳ-гоҳ бир-бирига шпаргалка ошириб, Ачининг сўқмоқларидан бошланадиган йўлдан ўн йил мактабга бирга келиб, бирга кетиб, йигитга ошиқ кўз билан қарамаганига ҳайрон бўлди. Эҳтимол, ишқ деганлари кўнгилни кўққисдан забт этар! Ҳарқалай, чақмоқнинг ҳам қайси куни, қайси соатда осмонни тўлдириб яшнатиб, аввалига етти ранг жилосида ялт этиб, гулдурашини олдиндан айтиб бўлмайди-ку. Ишқ кўнгилни ишғол қилиб кўққисдан кириб келади, деганлари шумикан?

— Ҳа, кўкноридай ўйланиб қолдинг. Борми?

— Бор, онажон!

— Ким?

Қизнинг овози бўшашиб чиқди.

— Қаттиқроқ айт.

— Қувондиқ.

— Қайси Қувондиқ? Анави сувчининг ўғлими? — Қиз бош ирғаб тасдиқлади. —

— Бўлмайди.

— Нега?

— Келиб-келиб қизимни сувчининг ўғлига бераманми?

— Унча-мунча сувчимас-ку, онажон. Қаҳрамон.

— Қахрамон бўлганга яраша ё раис, ё райком бўлса-да, сувчининг қахрамонлиги қаёққа борарди.

— Узи ҳам яхши бола. Гераклга ўхшайди.

— Ким у?

— Геракл — қадимги юнон паҳлавонларидан.

— Ё тавба, илгариги одамларнинг башарасига қараб кимлигини аниқ айтсанг бўларди. Ҳозиргилар бири унга ўхшайди, бири мунга ўхшайди... Сени отанг эрга беради. Менда ҳеч ихтиёр йўқ. Мени вазифам сени қоғоздаги қанддай асраш эди. Асрадимми?

— Асрадиз, — деди қиз секин.

— Уй тутишдан тортиб, қирқ хил овқат пиширишгача ўргатиш эди. Ўргатдимми?

— Ўргатдиз.

— Ота-она тахт ясайди. Бахт ясамайди. Ҳар қалай, нон-насибанг кимникига қўшилсам, бутун бўлсин. Қувондиқнинг уйидан сени биров сўраб келса, жўяли бир гап қилармиз.

Маҳбубанинг ичига чироқ ёққандек бўлди.

Уша хайрлашув кечасида Қувондиқ:

— Кузатиб қўяйми? — деганди қўққисдан.

Маҳбуба, нечук, қаердан кун чиқди, деб ўйларкан:

— Қайдам, ўзиям қоронғу тушиб қолди-ку, — пичирлади сўз тополмай.

Ҳаммаёқдан ҳандалак иси келарди. Қизнинг юраги гурсиллаб ура бошлади. Йигитни ширингина титроқ босди. Йигит қизга қирғий қараш қилди. Ойдин кеча ёғдусида бир сония кўзлар тўқнашди. Қиз ғалати бўп кетди, кўзларини йигитнинг ўтли қарашидан яширди.

— Қайтинг энди, уйимизга яқин қолди.

— Озгина тўхтаг.

— Ие.

— Маҳбуба!

— Нима? — эркаланди қиз.

— Сизга айтадиган гапим бориди.

— Онамга айтинг...

— Аввал эгасига айтиб кўрай-да.

— Айтақолинг. Тез бўлинг. Битта-яримта кўриб қолади.

— Биласизми...

— Чайналманг. Тез бўлинг.

— Нима десамийкин. Сизга нисбатан симпатиям бор.

— У нима деганингиз? — ўсмоқчилаб сўради қиз.

— Менга ёқасиз.

— Мен, ҳаммага ёқаман. Ёқишнинг ўзи камлик қилади. Бўпти, хайр!

— Хайр!

* * *

Бугун ота — полвон эшиқдан димоғи чоғ кириб келди.

— Ҳа, шаҳар олган подшодейсиз?

— Олдим, онаси, олдим. Кўрпачанинг ҳаммасини сол. Бундай бир яйрай.

Она пайтдан фойдаланди.

— Қизлик уйга қирқ от бойланаркан, отаси...

— От минганлар ким экан? Кураш тушарканми?!

— Аломатсиз-да, дадаси, ҳозирги йигитлар кураш тушарканми? Кураш тушадиганини бошингизга урасизми?

— Ўчир овозингни, — ичиб турган чойини сепиб юборди ота. — Гап кураш тушишдамас. Полвонлар мард бўлади. Мижговлардан эҳтиёт бўлиш керак. Хўш, кимлар экан?

— Ҳар хил, қизил этигиям бор, сариқ этигиям. Нақди Раҳматилладан.

— Қайси Раҳматилла? Анави мулланинг ўғлими?

— Ҳа.

— Боятдан бери ҳангининг қулоғига танбур чертипман-да. Шуни билиб қўйгинки, муллага қиз бериб бўлмайди. Назари жуда паст бўлади.

— Кейин, анави янги агрономдан ҳам совчи келди. Мени тилим келишмай турипти, аллақайси шаҳардаям аспирантмиш. Раис бўп қолиши мумкин.

— Ҳеч агрономни раис бўлганини кўрмадим-да. Умрида тупроқ искамаган бухгалтерлар раис бўляпти. Ҳа, энди пулни билган йўлни ҳам билади-да... Агрономинг ҳам бўлмайди...

* * *

— Қувондиқ, мени чиндан ҳалигидай.

— Чиндан, Маҳбуба.

— Нега бўлмаса уйимизга онанг келмайди?
 — Ҳали эрта-ку, Маҳбуб. Олдимизда ўқишлар бор.
 — Колхозда ишлаб, сиртдан ўқийверасан. Ҳамма шундай қияпти-ку.
 — Шундай гўзал қиз тракторчининг хотини бўп юришингга ишонмайман. Ўқишим керак. Сен ҳам. Тракторчилик қилсам ҳам бўлаверади-ю, лекин...
 — Нима лекин?
 — Онамга қандоқ айтаман?
 — Қиз бола мен айтдим-ку. Муҳаббат бу тегирмоннинг навбатими? Сабр қил дейсан.
 — Тўғри-ку, ҳали ўқишга кираманми, йўқми? Кирилмасам, ҳарбий хизмат бор.
 — Сен онангни юборгин. Ўқиш бўлса ўқирсан. Кутиш бўлса кутарман.
 — Мунча шошилинч.
 — Уйимизга ҳар куни одам келади. Онам тўғри айтадилар. Гулнинг очилиши бор, сўлиши бор.
 Бу Қувондиқни ўйлатиб қўйди...

* * *

— Ҳа, Қувондиқ, шаштинг паст?
 — Энажон, Маҳбуба эрга тегармиш.
 — Сенга нима?
 — Онасига бориб айтинг. Бегонага бермасин.
 — Ҳали ёшсан, болажон. Ўқигин. Пул толгин. Тўйнинг ўзи бўлмайди. Ёшликда киши шунақа лов этиб ёнадию ўчади. Бу дунёда ҳамма нарса унутилади. Муҳаббат ҳам. Ҳали сенга аталганлари онасининг қорнида, болам. Онаси ўпмаганидан қатор қилиб қўяман. Чертиб-чертиб оласан. Кейин мен сен айтган каламушлар билан қуда бўлишга раъйим йўқ.

— Нега каламуш бўларкан?
 — Каламуш бўлмай нима, отасини билмайсанми, нима топса инига ташийди. Бир вақтлар колхозга раис бўлиб ҳаммаёқни торт-торт, орт-орт қилворди. Уша-ўша колхозни ўнглагунча эсимиз кетди. Ушанинг қизи нима бўларди? Даҳага кирган пилла қуртдай гап. Ҳаммаёқни шипириб оғзини очиб тураверади. Ўқи, болам, ўқи!

— Агар мени десангиз.

...Маҳбубанинг онаси арқонни узун ташлаб Қувондиқнинг совчиларини гапга солиб турганда, ижроқўмнинг ўғлидан совчи кеп қолди.

— Бунақасини заказ қилиб тополмайсан, Маҳбу! — деди у кечқурун терисига сиғмасдан. — Отаси ижроқўм! Боласи бош инженер. ПМКда. Битта тахта неча пул туришини биласанми? Участка-чи?

— Қувондиқдан одам келмадимми, она?

— Э, келгани йўқ, — деди она безрайиб.

Тўй куни аниқланди.

* * *

Орадан уч йил ўтди.

— Ойи, кетаман, — деди Маҳбуба.

Қайнонаси чўчиб тушди.

— Қаёққа, нега, ким хафа қилди?

— Ҳеч ким. Ахир, мен дунёга нега келганман? Болам бўлмаса. Ўғлингиз ичавериб мижозлари сушлашиб кетганакан. Турмуш унмагач...

Қайнонанинг оёқ-қўллари қақшаб кетди.

— Кетманг, келинжон. Сиз кетсангиз, болам бояқиш буткул чўкиб қолади-ку, — деди титраб. — Энди юртга танилганда бу нима кўргилик!..

— Мен-чи, мен! Менга ичингиз ачишмайдимми? Бола искамаган аёл аёлми, ахир?!

— Хафа бўлманг, келинжон. Демак, тақдир экан, майли. Лекин...

— Лекин мен онамнинг олдига кўрпамни кўтариб бормайман.

— Майли, майли, уч хонали уй олиб бераман. Мен ҳам аёлман. Сизнинг ёш умрингиз хазон бўлмасин, дейман. Фақат судга борганда бир-бирларингни шарманда қилмай, характеримиз ёпишмади, деб қўя қолинглар.

Маҳбуба тайёргина кооператив уйлардан бирининг уч хонасига кўчиб ўтди...

Маҳбубани кўрган ёшгина судья йигит гапни чўзмай ажратаркан, синглим, ҳужжатларнинг нухасини олишга шанба куни келинг, деди.

— Шанба иш кунимас-ку?

— Мен бўламан. Ажралиш қўп.

Маҳбуба суддан чиқиб хаёл билан келаркан, жуда ҳам таниш иссиқ бир овозни эшитди.

— Маҳбуба! — титраб чиққандек бўлди ўша овоз.

У ўгирилиб қаради.

— Қувондиқ! — кейин бўшашиб тушди. — Нима қилиб юрибсан?

— Кел, бирпас ўтирайлик.

Йигит ёмғирдан сўнг ҳўл бўлиб кетган скамейкалардан бирига газета ёзди. Бир неча минутгина давом этган жимжитлик ҳар иккаласига ҳам жуда узоқ туюлди.

— Нима қилиб юрибсан, Қувондиқ? Унча зарур ишинг йўқми?

— Сен турганда қанақа зарур иш бўлиши мумкин.

— Жуда соз. Коктейлга пулинг борми?

— Бор.

— Кел, бир коктейл ичайлик.

— Кейф қиладиганиданми?

— Йўғ-э. Оддийсидан.

Йигит икки стакан коктейл олди. Маҳбуба найчани тишлаб турди-да:

— Қувондиқ, ҳали ҳам мени яхши кўрасанми? — деб қўққисдан сўради.

— Нимаиди?

— Ўзим, шунчаки.

— Яхши кўрдим нимаю, ёмон кўрдим нима, эринг бор.

— Ҳа-я, — ҳозиргина ажралдим дейишга андиша қилди Маҳбуба. — Ажрашсам, оласанми?

— Йўқ.

— Нега?

— Сичқон сигмас инига, ғалвир боғлар думига, деганақан бир доно. Ўзим студент бўлсам.

— Бордию сен билан ўғринча учрашиб турсам-чи? Аллакимлар шунақа қилишяпти-ку?

— Ё кўлидан, ё йўлидан фойдаси тегадигани билан қилади. Ке, кўй... Сен менинг эътиқодимсан, имонимсан, Маҳбуба! Мен учун сен муҳаббат маъбудасисан. Биласанки, бу муқаддас туйғуларга шак келтириб бўлмайди.

Маҳбубанинг кўзига бир томчи ёш сапчиб чиқди.

— Раҳмат сўзларинг учун. Лекин, — ўпкаси тўлиб кетди, — барибир мен уни яхши кўрмайман.

— Кўникиб кетасан. Мен ҳам кимгадир кўникиб кетарман...

— Майли, хайр! — Маҳбубанинг овози бўшашиб чиқди.

Йигит унинг изидан маънос термулиб қолди.

Маҳбуба кириб келганда судья йигит алланималарни ёзиб ўтирарди.

— Келдим.

Судьянинг чеҳраси ёришиб, бошини кўтарди.

— Марҳамат. Утиринг. Мен ҳозир. Мана ҳужжатларингиз.

— Бошқа гапингиз йўқми?

— Йўқ. Айтмоқчи, бор. Лекин бунинг ишга алоқаси йўқ.

— Айтинг.

— Айтаверайми? Навоий театрида жуда яхши балет боракан. Мен билан бормайсизми?

— Ҳар куни қанча одам эридан ажралса, шанба куни чақириб балетга оборасизми?

— Йўқ, йўқ. Асло ундоқ ўйламанг. Нима деб қасам ичсамакан. Ҳозирги одамлар онт ҳам ичмайди шекилли, чунки ишонилмайди.

— Мен ишонаман. Ана энди айтаверинг.

— Маҳбубахон, бўлак турмуш кўрмайсизми? — сўради судья.

— Қураман. Нега қурмай? Онамлар айтмоқчи, ўн гулимдан бир гулим очилди, холос.

— Жуда соз.

— Танлаган одамингиз борми?

— Ҳозирча йўқ.

— Менга тегмайсизми?

— Мунча кўтара савдо. Хотинингиз-чи?

— Хотиним... келинг, шу сўзни айтиб оғиз куйишига ҳам у арзимайди. — Судья титраб кетди. — Бор-йўғи ўн беш кун турганмиз, холос.

— Э... — Маҳбуба кўнди.

У фақатгина маошига кун кўрадиган судья билан икки йилгина яшади. Бу орада

атоқли бир профессорнинг судьяга иши тушиб, Маҳбубахонни ТошМИ га жойлаб қўйди. Кейин... «Нима бало, институтга нуқул амалдорларнинг қизи кирганми дейман. Ҳали униси уни кийиб келади, ҳали буниси буниси. Кимсан судьянинг хотини, мен шўрлик ғарибгина бўлиб бир чеккада юраман. Эримнинг даврида ясан-тусан қилмасам, ўйнамасам-кулмасам, ўлганимда бахтимни топаманми?» — деб ўйлаб ич-ичидан эзила бошлади. Ана шунақанги пайтларда онасининг «насиҳати» эсига тушарди. «Эрни эр қиладиган ҳам пул, қаро ер қиладиган ҳам пул».

— Хоним, ҳамма нарсага имконият керак...

— Бошқалар-чи? Орзу-ҳавас бор. Мода бор. Сизга теккандан кўра трамвай ҳайдовчисига тегмайманми, ўшайам ойига 300 сўм оларкан.

— Хўп, нима қилай?

— Ўзингизни гўлликка солманг. Майли, катта-катта ишларни қонуний кўринг-у кичикларига келганда гоҳ-гоҳ адвокатнинг гапига ҳам киришганда. Ё хотиндан, ё эрдан куйгани ажратиб ташласангиз ҳам қуруқ қўймас.

Судья — авваллари бир чўкиб-ўн қараб майда ишларда, кейинчалик эса катта ишларда «ишончли» адвокатнинг гапига дадил киришга одатланди... Орадан кўп ўтмай, Маҳбубахон эрининг ўзига адвокат қидириб қолди. Эрини суд қилганларида қораловчининг 15 йил деганини эшитди-ю, шилқ этиб йиқилди.

Уйига таксичи ташлаб кетди. Эрталаб ҳам, кечқурун ҳам ўша такси йўлини пойлайдиган бўлиб қолди. Пул тўласа олмасди. Ёлғиз уйда юраги хувиллайдиган бўлди. Йўқ, 15 йил кутолмайман, дерди у ваҳима босиб.

Институтдан ҳар оқшом карахт бўлиб қайтарди. Ўша такси яна дуч келди.

— Уйланганмисиз? — сўради Маҳбуба. Нега сўраганини ўзи ҳам билмасди.

— Йўғ-э, нимаиди?

— Ўзим шунчаки. Ҳечам уйланмаганмисиз?

— Ҳечам.

— Демак, аёл исини билмайсиз.

— Унча-мунча биламану, лекин уйланмаганман. — «Бечора эрини соғинипти. Эркак иси ёмон бўлади. Жинни қип қўяди. Жинни!», ўйларди шофёр. — Маҳбубахон, — у қиз томонга қараб қўйди. — Мен унақанги китобий гапларни, аллаловчи сўзларни билмайман. Ростини айтсам, менга тегмайсизми?

— Одамлар заха бўлган олмани егилари келмайди. Мен икки марта эр кўрганман. Лекин, тўғри, жуда оз-оз турганман.

— Мол ҳам емайдиган эшаколмадан заха бўлса ҳам жоноқи олма яхши. Сиз жоноқи олмасиз! Агар сир бўлмаса, ўша шўрлик иккита эрингиздан нимага ажрашгансиз?

— Биринчиси маънавий эҳтиёжларимни қондирилмасди. Иккинчиси моддий эҳтиёжимни, — ақлли гап қилди Маҳбуба.

— Қотирганакансиз. Йигитман, деб дунёга келдингми, ҳам у ёғи, ҳам бу ёғини тўғрилаб юр-да, шўртумшўқ! Қаёққа ҳайдай?

— Қаёққа бўлсаям...

«Жоноқи олма, — ўйлади Маҳбуба, — лекин ерга тушса, титилиб кетади-ку жоноқи олма».

* * *

— Ҳуснилла, кўпдан бери синашта бўлиб қолдик. Нуқул мени мақтайсизу ўзингиз ҳақда чурқ этмайсиз.

— Э, нимани гапирман? Мени жўнгина биографиям бор. Биография дейишга ҳам арзимайдиган. Ҳали мен туғилмаёқ отам билан онам ажралишган. Кейин онам бошқага теккан. Қийналиб ўсганман. Ҳар ким менга қизини бермасди. Ўзимга ўхшаш бир шофёрнинг қизига ошиқ бўлдим, охири. Лекин бу ҳам чайналиб гапиршга арзимаиди. Ҳарқалай, ишқи йўқ эшак, дарди йўқ кесак дегандай камина бу дардга бир мубтало бўлганлари саратон ёмғиридек аввалига энтиктириб, кейин хаёлимдан кўтарилиб кетган, демоқчиман...

— Муҳаббат ҳам кишининг хаёлидан чиқарканми?

— Э, сиз менга китобдаги гапларни қўйинг. Нақдидан гаплашса, кўпчилик одамлар енгилнинг остидан оғирнинг устидан юргиси келади. Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил, деган гапни унуттишган. Мана кейинги икки йилда ўзимизнинг корхонада учта директор алмашди. Сабаби, ошна-оғайнигарчилик, бир-бири билан қуда-анда бўлиб, бошқанинг пайини қирқиш...

— Жуда ўтлаб кетдиз-да.

— Ўтлаганим йўқ. Гапнинг нишабини олиб келяпман. Мен ёқтирган қизни директорнинг ўғлига узатишди. Кейин унинг отаси ҳам бир ерга директор бўлди. Ҳозир шу ердаги такси дунёсини ўша икки хонадон титратиб турибди.

— Тушунарли, — деди Маҳбуба. — Лекин буни нега менга айтасиз?

— Билмадим. (Ҳуснилла ўшанда қизга, агар сендан гўзалини олмасам онам фалоним бўлсин, деб қасам ичганини айтолмади.)

Маҳбубахон бу орада институтни тугаллаб, касалхонада ишларди. Касбига оид китобларни кўргани магазинга кирдию шапалоқдай кўкимтир муқовали китобга кўзи тушди.

— Уша китоб неча пул, опаси?

— Йигирма беш тийин.

Маҳбуба сесканиб кетди.

— Йигирма беш тийин?! Мунча арзон.

Маҳбубахон китобни шу ердаёқ кўздан кечирди: «Қувондиқ Мирзо. «Соғинч». «Яхшиям тегмаганим, — ўйлади Маҳбуба. — Битта китобингни баҳоси чорак сўм бўлса, юрарканман шўлтиллаб.»

У ўз-ўзига тан бергандай, мамнун жилмайиб қўйди.

Уйга келибоқ ечинди-да, кийимларини балқонда чўткалаб ваннага кириб кетди. Вужудидан тер, катта шаҳарнинг ғубори кетиб, ўзини тошойнага солганича суқланиб турди: ҳақиқатан офатижонман. Кўча-кўйда ҳам, ишда ҳам эркаклар унинг болдирларига, қоматига анграйганича бор эди. «Мен ҳам аёлман, деб оламга келиб бошқалар у ёқда турсин, бозордан қайтган эчкидай шўрпешона эрига ёқмай ўтиб кетаётган қанча!» — ўйлади ўзича кулиб.

Маҳбуба ўзига энгилгина оро бериб, диванга ёнбошлади: унинг анор гулидай юзи, кийик кўзлари, қалдирғоч қанотидай қайрилма қош-кипириклари ортиқча пардозга муҳтож эмасди.

Эринчоқлик билан китобни варақлади. Аксарият шеърлар сарлавҳасиз бўлиб. «М.га» деб бошланарди...

Хар гал Маҳбуба Қувондиқ Мирзонинг шеърларини ўқиганида ғалати бўп кетарди. Чунки шеърлар аслида унга аталиб, Маҳбубанинг ҳам қалбининг аллақерларидида қолиб кетган туйғуларини кўзғар, кейин бу туйғулар изтиробга айланиб, у қарахт бўлиб юрар эди. Аммо бу нохушлик узоққа чўзилмасди. Остонада эри пайдо бўлгач, чеҳраси ёришиб асл ҳолига келиб қоларди. Эр унга одатдагидек остонадан ўтмаёқ бир қисм ғижимланган пул узатарди. Кейинги муомалалар ҳам пулнинг чўғига қараб бўларди. Бугун эса эри унга арзимаган пул узатди.

— Ҳа, — деди Маҳбуба титраб. Кейин эрининг япалоқ кафтига безрайиб қараб туриди-да, — шунисига ҳам шукр, — деб нозик қўлини чўзаркан, кўнгил учун илжайиб қўйди. Бунақанги ҳолларда албатта ним табассум носамимий бўлар эди.

— Қаёқдан ҳам метро қурилди. Одамлар дарёдек оқиб шу ёққа кетяпти. Таксига харидор камайиб қолди.

— Энди нима бўлади?

— Нима бўларди, пешонангда ёзилгани бўлаверади-да.

Маҳбубанинг кўнглидан «обкомними, министрними ҳовлисини гуллатиб ўтирадиган аёлидим. Шўрпешона бўлмасам келиб-келиб сенга тегармидим», деган гап ўтди.

— Уй ҳақини тўлаш керак, телефон, боғча пули дегандай...

— Дастмоядан тўлайвер.

— Ҳо-о, неча йилдан бери қиморвознинг пулидай бу ғижимланган пулларингизни тахлаб, ўғил туғса йўқламайдиган холамнинг кассир қизидан кўзимдан ҳам чиройли японги кўкиш йирик пулларга алмаштиргунча озмунча эсим кетдимми? Йўқ, унга тегмаймиз. Унга яна кўшамиз, анча кўшамиз. Уйда даста-даста пул турмаган эркак — эркакми?

— Бўлди. Қочоқ беданадай кўп сайрадинг-да. Соат бешларда уйғот. Вокзалгами, аэропортгами «Жигули»да чиқиб келаман.

— Баданиздан бензин ҳиди келмай ўлсин. Оғзингиздан ҳам келади-я, тамаки аралаш. Уша шлангаси ўлгурда челақдан бензин тортманг.

Бу сўзларни у эрининг кўнгли учун айтди. Ўзига қолса-ку, бензин ичиб юбормайди-ми?!

Ваннада сув шовуллади.

— Ҳой, бошингизга шампун сурканг, кирсовунмас. Тишларингизни қаттиқ-қаттиқ ишқаб ювинг. Касал хотиннинг рангидай сарғайиб кетибди.

Ҳуснилла ваннадан лапанглаб қулоғини ишқаб чиқаркан, Маҳбуба хумкалла, калта бўйли, дум-думалоқ мўндидай қоп-қора эрининг юришини биринчи кўраётгандай юрак-юраги увишиб кетди. «Ҳомиладор ғулғулига ўхшамай ўл».

— Овқатларнинг подшоси ош-да, — Ҳуснилланинг қўли лаганга етмай оғзи кап-кап очиларди.

Маҳбубанинг кўнгли яна хира тортди. Бошим кал, кўнглим нозик дегандай эркак кишига тилла тишга бало борми!

Ҳуснилланинг қўли лаганга беш-ўн марта борди-ю, ош тугади. Ёғига чой солиб ичди.

— Вужудиздан ёғ чиқиб ётибди-ю, шу ёғини ичманг деб неча марта айтаман.

— Э, ўрганган кўнгил-да. Чойхонада ҳам ёғини менга ичиришади. Айниқса, ош еганингда қорнинг безразмерний халтадай бўлса-ю, қўлинг ҳолвачининг тешасидай бориб-келаверса, бориб-келаверса... хи-хи!

Кулгисининг совуқлигини!
Маҳбуба ётоғига кириб кетди.
Ҳуснилла эснаб телевизор қўйди. Маҳбуба жойни созлаб қайтиб чиққанда, экранда шоир кўринди. Маҳбуба турган ерида туриб қолди. Қувондиқ шеър ўқирди:

**Табиат сенга ҳусн ато қилипти!
Ато қилипти-ю, хато қилипти!**

— Қоранг ўчсин, — деди Маҳбуба.

— Мени қарғаяпсанми?

— Йўқ-э, анави шоирни-да.

— Нега?

— Шоирларнинг ҳаммаси шунақа. Бир қизнинг кетидан шўлтиллаб юради-да, ололмасдан, васлингга етмасам, ёр, остонангда ит бўлай, деб ўлиб кетади. Учиринг овозини...

Узининг асаби қақшаб кетди. Тўшакка бораркан, умрида биринчи марта юраги зириллади. Маҳбуба ўзини бўрининг чангалида қолган бўрсиқдай ҳис қиларди.

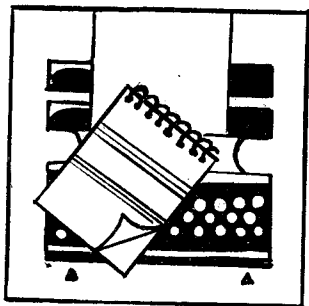
Бирон марта эрининг кўксига покиза ҳис-туйғу билан бош қўйганини эслолмади. Нима қилсин, биринчимас, учинчи эр. Тўртинчи эр олмаса керак. Ёш ҳам ўтинқиради. Аммо ҳар қалай ўша гўзаллигини сақлаб қолганди...

Будильник тонгги бешда жиринглади. Ҳуснилла сапчиб туриб ювинди-да, термосдаги чой билан устига қази парракланган обинонни қоғозга ўраб, гаражга чиқиб кетди.

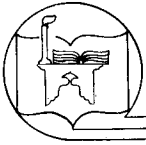
Маҳбуба, димоғи чоғ шекилли жеркимай чиқиб кетди, деб бир-икки керишди-ю, ўрнидан турмади. Нимагадир Ҳуснилланинг сўзларини эслади:

— Жоноқи олма!

Кейин алланечук бўлди: Ерга тушса титилиб кетади-ку! Нимаси жоноқи олма?!
Унинг кўз олдига лопиллаб Қувондиқ келаверди...

Қодир бахши

НОРГУЛОЙ

(Достондан парчалар)

Қадим замонда, Оқбош тоғдан тубанда, Оқбет тоғининг устида Гала деган жойда Шукуралибой деган бадавлат одам яшарди. Унинг ўн сурув қўйи, икки сурув йилқиси билан тойи, Думачовли яйлови бор эди. Шукуралибой элликдан ошган, соқолига оқ тушган, қомати келишган, мол деса ақлидан адашган, лекин дастурхони очиқ одам эди. Унинг Норгулой деган қизи, фалакнинг чўлпон юлдузи, ойни уялтирган юзи, Шукуралибойнинг кўзи, кўзи эмас, балки юракдўзи бор эди. Норгулой ўн еттидан ошиб, ўн саккизга етишган, кўкракдаги икки муҳаббат гиёси тўлишган, бошига айланаси тиллоли кўнғироқдан зардўзи дўппи кийган, юзига одам қараб туролмас, қараганда ҳам қуёшми, Норгулойми билолмас, эшикка чиқса сўфитўрғайлар олдидан кетолмас эди. Норгулойнинг ўзи ҳам чанқовуз чалганда булбуллар сайраб, туялар таққа тўхтаб, қўйлар маърашиб, чўпонлар ингиллашиб, кичкина болалар ухлашиб қолар эди...

Шу ўранинг катта ўғрисини Сўлтоқ дердилар. Унинг асли оти Раҳмат бўлиб, бу исм барчанинг эсидан чиқиб кетганди. Сўлтоқ ўттиз ёшдан ошган, билаклари тўлишган, қадди-қомати келишган, норбилакли, шерюракли, бургутқабоқли йигит эди. У бойларнинг молларини ўғирлаб, Ғузор, Шеробод бозорларига элтиб сотар, шу билан кунини ўтказиб юрарди. Турар жойи Гиламбахт эди. Бугун Думачовли гузарига тушиб мол қараб юриб эди, аллақандай чанқовузнинг куйи юрагини эзиб, кўнглини бузиб юборди. Отни ҳайдаб бораётиб бир чўпонга дуч келди. Чўпон қўйларга қарамай, куйга маст бўлиб турганида, Сўлтоқ чўпонни қақирди. Чўпон гапирмай тур, деган ишорани қилди. Сўлтоқ чўпоннинг қошига келиб: «Чанқовузни ким чалди?» — деб турган жойи:

Бу кунимда гулдай тўлган тарзим бор,
Охиратда охир ўлар қарзим бор,
Отинг нима, сенга айтар сўзим бор,
Билсанг айтгин, чанқовузни ким чалди?

Осмонимда юлдузим йўк, ойим йўк,
Ҳеч бир ерда турадиган жойим йўк,
Куйга мас(т)ман, кетишга ҳеч райим йўк,
Меҳрибон, айт, чанқовузни ким чалди?

Ул бўлса берайин унга тойимди,
Қиз бўлса ташлайин унга жонимди,

Чўпон ҳам: «Ким чалганини айтсам, нима қиласан?» — деб икки оғиз сўз айтиб турибди:

Мен билмайман уруғингни, зотингни,
Сўлтоқ, дея, баён қилдинг отингни,
Айтган билан ким эшитар додингни,
Чанқовузни Норгул сарвиноз чалди.

Отасидир билсанг Пачкамар бойи,
Тентаклар бўлади пулнинг гадойи,

Сўлтоқ: «Эй чўпон, одам ҳам шунча бўлама, шунча мақтаганинг билан Сўлтоқ

Қари бўлса бисотимда боримди
Бериб кетай, чанқовузни ким чалди?

Елғиз бўлса, бўлай унинг йўлдоши,
Бобо бўлса — суянчиғи, қўлдоши,
Тошмеҳрдим, окди кўзимди ёши,
Биродар, айт, чанқовузни ким чалди?

Чўлларда ўсади буй чўзиб янтоқ,
Куй сеҳри айлади ўзимни чатоқ,
Отимни аташар бир ўғри Сўлтоқ,
Оғам, айтгин, чанқовузни ким чалди?

Қизини Норгул дер, фалакнинг ойи,
Чанқовузни товус чалди, ғоз чалди.

Ун саккизга қадам қўйгандир ёши,
Билмадим ким бўлар унинг сирдоши,
Ҳуснига эгилар осмоннинг боши,
Чанқовузни юлдуз чалди, ноз чалди.

олама, лекин чанқовузини айтсанг тўғри, эрмаган юракни эритар экан, одамни ўилантириб қаритар экан», — деди. Чўпон: «Сени Сўлтоқ десам, тентак ҳам экансан. Бой қизини сену менга ўхшаганга берама?» — деди. Сўлтоқ: «Бойнинг овули қаерда? Сувсаб келаётибман, менга кўрсатсанг», — деди. Чўпон айтди: «Хув анаву қора тепадан ошасан, бир йўл кўринадиди, кетаберсанг Шукуралибой овулига етасан. Мен айтган қизни бахтинг чопса кўрарсан, кўрсанг чўпон бўлиб қоларсан, молнинг кетида биздай қўшиқ айтиб юрарсан».

Сўлтоқ отини қамчилаб, ҳар хил нарсани ўйлаб, ўйлаганини юрагига жойлаб, қора тўбадан ошиб қаради, кўп овулни кўради, кўп овулнинг ичида бир қўшқанотли уй ажралиб турибди. Сўлтоқ: «Бойнинг уйи шу бўлса керак», — деб отни тикка ўша томон бурди...

Ўтовнинг кун чиқар томонидан келиб, бўсағасига отни кўндаланг қилиб, уйда турган чолни кўриб бир сўз деди:

Кечани ёритар осмоннинг ойи,
Чопса тер чиқармас туркманнинг тойи,
Қорним очдир, очилмайди чиройим,
Ассалому алайкум, кўнғирот бойи.

Ёшлиқда кетгандир отам ҳам онам,
Қариндош йўқликдан куяди танам,

Бой Сўлтоқ билан кўришиб, сўрашиб, олдига таом қўйиб, қорнини тўйдириб,
Сўлтоқнинг келишган бастига, ўткир кўзига қараб бир сўз деди:

Асов бўлса қайтмай отга мингудай,
Кўпқаридан тортиб улоқ олгудай,
Талабингни майли берай, полвоним,
Нон ейишинг ҳар хил ишни қилгудай.

Ёмон бўлсанг еярсан ўз бошингни,
Яхши бўлсанг берай нону ошингни,

Чопгани боғим йўқ, боргани хонам,
Мададкор ўзинг бўл, кўнғирот бойи.

Ким қулоқ солади етим сўзига?
Жабр ўтса ёш келади кўзига,
Иш топилар деб келдим мен ўзингга,
Посбоним ўзинг бўл, кўнғирот бойи.

Уруғимга ёқадиган иш қилсанг,
Ўзингга боп топиб берай ишингни.

Ичимдаги бул дардимни айттайин,
Овулимда лочиним йўқ, қайтайин.
Бир ишим бор, агар шуни битирсанг,
Қирқ чўпонга сени бошлиқ этайин.

Халқимиз азал-азалдан ўз орзу-армонларини, ташвиш ва қувончларини, она тупроққа муҳаббатини, яхшиликка садоқатини, ёмонлик ва ёвузликка нафратини дostonларда куйлаб келди. Гўрўғли ва Алпомиш, Кунтуғмиш ва Маликаи айёр, Холбека ва Орзигул, Рустамхон ва Авазхон, Барчин ва Юнус пари, Қоратой ва Равшанхон, Ширин ва Шакар, Ҳасан ва Зулфизар, Гулихиромон ва Холдорхон, Қундуз ва Юлдуз, Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам сингари юзлаб қаҳрамонлар тимсолида мардлик ва матонат, гўзаллик ва боқийлик, келгуси кунларга ишонч туйғуларини мужассам этди.

Дostonлар хоҳ жанг, хоҳ меҳнат майдонидаги шижоатни кўрсатсин, хоҳ севги савдолари тўғрисида ҳикоя қилсин, хоҳ ёвузлик устидан яхшилик тантанасини тараннум этсин — одамларни мардликка, жасоратга, меҳнатга, чин муҳаббатга, яхшилик ва эзгуликка ундаб, ёмонликка эса нафратини кўзгаб келди. Дostonларнинг қадим-қадимдан халқимизнинг бахши-шоирлари репертуаридан тушмай келганлиги шундан. Кейинги йилларда партия-ҳукуматимиз томонидан бахши-шоирлар ижодига ғамхўрлик янада кучайди. Устозларнинг анъаналарини давом эттириб, ўзи ҳам бир қатор янги дostonлар айтган бахши-шоирлардан бири — Қодир бахши эди. У Москва ва Парижда, қардош ўлкаларда, республикамизда ўтказилган халқ ижоди ҳамда бахши-шоирлари кўрикларининг ғолиби бўлганди. Қодир бахшининг дoston ва термалари ғоявий-бадий жиҳатдан ҳам, сюжетлилиги ва маънодорлиги билан ҳам пухта. Уларда дostonларимизда тифиз келадиган оригинал ўхшатишлар, муболағалар, муқоясалар, қочиримлар кўп учрайди.

Унинг репертуаридан жой олган «Норгулой» дostonи шу жиҳатлари билан ҳам ибратлидир. Дoston қаҳрамонлари маълум маконда ва аниқ мақсад йўлида ҳаракат қиладилар, воқеалар Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида ҳамда Тожикистоннинг бир қисм жойларида кечади. Асарда воқеалар содир бўлган жойларда яшовчи элнинг урф-одатлари, удумлари ишонarli тасвирланган. Бу — асарнинг муҳим фазилатларидан бирига айланган. Маълумки, халқ оғзаки ижоди бепоён уммон. Шу уммонни қатрама-қатра ўрганмоқ авлодлардан-авлодларга муқаддас меросдир. «Норгулой» дostonи ҳам ўша уммоннинг бир қатраси. Қодир бахши ҳаёт бўлганида бу йил эллик ёшга тўларди. Шу муносабат билан биз «Норгулой» дostonининг бош қисмидан айрим парчаларни журналхонлар эътиборига ҳавола этаймиз. Дostonни Қодир бахшидан фольклорчи Абдуолим Эргашев ёзиб олган.

ОТАЕР,
Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг
адабий консультанти

Қушлар уя қилиб олар қияни,
Сурувимдан йўқотдим қирқ бияни,
Шердоннинг чўпони келиб олибди,
Қирқ бияга кўшиб олти туяни.

Чўпоним борганда бокмас кўзига,
Мен борсам жабрлар берар ўзимга,
Шул ишимни осон этсанг, полвоним,
Мукофотни берайин мен ўзинга.

Бу сўзни қариялар маъқуллашди. Сўлтоқ ҳам гапга кўнди. Йўлни билади, мол танийди, деб Эргашни ҳамроҳ қилиб, баҳор чиқаётган вақти, иккаласи икки отни миниб, қўлига ирғайдан таёқ олиб, оқсоқоллардан дуо олиб, фотиҳани бетга тортиб жўнайди...

Иккови от ҳайдаб, баланд тўбанинг устига чиқиб қаради, кун тушга яқинлашган, Куйтандан ўтлаб келаётган биялар кишнашиб, қулунлар чопишиб, чўпонлар бақирришиб, «ҳайт-ҳайт»лашиб Маликнинг ҳоворига ҳайдаб келаётир. Эргаш айтди: «Ана, Жайрон қашқа ҳам, Буйра бия ҳам, Қарри тўри ҳам, Бўз ҳам, Олмакўз ҳам, Тўри олаёқ ҳам, Кўк қашқа ҳам бор. Туяларга кўшхонасини ортиб, бир хилини бўш ҳайдаб келаётир». «Бўлмаса сен туяларни сўрачи, берама», — деди Сўлтоқ. Эргаш: «Туя билан бияни сўраб уч марта таёқ еб кетганман, ўзинг сўрайбер», — деди.

Шунда Сўлтоқ отини миниб, чўпонларнинг қаршисига кўндаланг бўлди. Унинг важоҳатини кўриб, Омонгелди чўпон бош бўлиб тўрт отлиқ таёғини қўлига олиб келаберди. Омонгелди яқинлашиб бир сўз деб турибди:

Таёқ емай кетолмайсан изингга,
Бориб айтгин шаҳардаги қозингга,
Миршаб билан қарорини об келса,
Бир суяк еб қайтадиган тозингга.

Омонгелди сермаб ўтди таёқни,
Таёққа чап бериб Сўлтоқ туради.

Тўртта чўпон тўрт ёғидан келади,
Бу майдонда кимга худо беради,

Осмондан турибди ҳаво себалаб,
Уч чўпони келди отни тебалаб,
Омонгелди яна таёқ сермади,
Сўлтоқ урди, кетди Гелди думалаб.

Сўлтоқ уч чўпонни қора ерга қулатди. Биттаси аранг қочиб қутилди. Сўлтоқнинг бия билан туяни ҳайдаётганини кўриб, писиб ётган Эргаш ҳам қўшилиб, туш бўла-бўла дарёдан ўтиб Қизилқияга етказди. Сўлтоқ ортидан чанг кўтарилганини, кўп отлининг қувиб келаётганини кўриб, Эргашга бияларни ҳайдаб кетаверишни буюриб, ўзи қолди. Қочиб қутулган Жонсоқ чўпон Шердонбойга айтган эди. Шердонбой ўттиз чўпонни олиб Сўлтоқнинг изидан тушган эди. Яқинлашиб келган чўпонлардан олдинга чиқиб: «Эй пахлавон, менинг отимни Шердонбой дейди, ўзингга худо инсоф берсин, бола-чақам бор, ҳеч қуриса молимнинг ярмини қайтариб бергин.» — деб йиғлайверди. Шунда Сўлтоқ Шердонбойга айтди: «Хов Шердонбой, кишининг кўзи тупроққа тўймаса, молга тўймайди, дегани сен экансан, шунча молинг бўлиб, кунинг қирқ бия билан олти туяга қолдима? Ҳайдаш мана бундай бўлади, деб барини олиб кетсам қўлингдан нима келади? Лекин бизга ортиқ молинг керак эмас, биз ўзимизнинг молимизни олиб кетамиз. Бундан кейин бировнинг ипини олсанг ҳам шундай изиллатамиз» — деб молини қайириб берди. Шунда Шердонбой отдан тушиб: «Сахийлигинг учун раҳмат. Битта қулун берайин, олиб кет», — деди. «Қулунинг тугул бир оғиз сўзингнинг ҳам кераги йўқ», — деб Эргаш билан қирқ бия, олти туяни олдига солиб, Сўлтоқ Оқбош тоғига қараб жўнайберди. Кета-кета Сўлтоқ айтди: «Эргашбой, учқур отинг бўлгандан кўра, суҳандоз жўранг бўлсин, — деган экан донолар. Яхши гаплардан гаплашиб, йўлни қисқартиб кетайик». «Хов Сўлтоқ ака, — деди Эргаш, — гапни жаҳонгаштадан сўранг дегандай, ўзингиздан бўлсин». Сўлтоқ бир кулиб қўйиб, йўлда давом этди...

* * *

Шукуралибой эрталаб нон-чой ичишиб бўлгандан кейин Сўлтоққа шундай деди: «Ў-ў Сўлтоқ, энди ишни қилаберасан, чўпонларнинг озиғини олиб ҳар чўпонга бўлиб бера берасан, ҳаммасига катталиқ қилаберасан, озиғи қолмаса ҳафтада бир марта келаберасан». Қирқ чўпоннинг озиғини уч туяга ортириб, Думачовли билан Галага юборди. Думачовли, Галадаги чўпонларга озиқни бериб, Эргаш бош чўпон деб, Сўлтоқни таништирди. Чўпонлар Сўлтоқни меҳмонликка чақирди. Чўпонларнинг орасида Доно чўпон бор эди. Еши олтмишдан ошган, соқолига оқ тушган, дунёнинг аччиқ-чучугини бошдан кечирган, манглайи, бети тиришган, қоматини тик тутган, қандай мусофир бўлса кўшхонасига меҳмон қилган, чўпон бўлганига қирқ йилдан ошган эди. Доно бир нарса деса, чўпонлар гапини икки қилмас эди. Шу чўпон: «Бугун бош даҳмарда бизниқанда меҳмон бўлади,» — деб чўпонларни чақирди. Доно чўпон қўйини сўйиб, қозонга солиб, қайнатма шўрва қилди. Йигирма чўпон йиғилиб қилди гурунгни, гапдан-гап чиқди, балчиқдан лой сачради, дегандай, гап Нормулойга бориб тақалди. Шунда Доно: «Хов чўпонлар, гап кейин бўлади, — деб шўрва билан гўштни ўртага қўйди, ҳаммасининг қорни тўйди. Доно туриб айтди: «Ана энди бир гап бор, ким дўмбирани олиб, Нормулойни ошириб таърифласа, бой берса-бермаса, бир марта совчи бўлиб борамиз. Бой бошқага берса ҳам, шу чўпоннинг келини эди деб юрамиз», — деди. Биринчи бўлиб Назар чўпон дўмбирани қўлига олди:

Қодир бахши фольклоршунослар ва мухлислар даврасида

Дўмбирам, сени боқайин,
Бошингга тўпак тақайин,
Норгулойни қаратсанг,
Устингга бахмал ёпайин.

Дўмбира, сўйла ор билан,
Бўйнингга кўлоч тор билан,
Ола олмасам Норгулни,
Умрим ўтар зор билан.

Дўмбирам, сенсан pistaдан,
Тердирсанг гулни дастадан,
Белимга белбоғ тикдирсам
Норгулжондай устадан.

Дўмбирам, сенсан дастадан,
Пойгада ўзгин барчадан,
Бир қаратмасанг синдирай
Норгулни анов дарчадан.

Торгинанг кўзи ичакдан,
Дами ўтқирдай пичокдан.
Норгулойнинг фарқи йўқ
Баҳорда очилган чечакдан.

Кел, дўмбирам, кенгашайик,
Гапни-гапга кўшайик,
Чўпонлар берса Норгулни
Бир бияга мингашайик.

Чўпонлар хохлашиб кулишиб: «Хали Назар, Норгулой сеники бўлмаса эди,» — дейишиб эди, Доно чўпон жойидан туриб: «Хов чўпонлар, тўхтанглар, Назар ҳам ёмон айтмади, бунинг ҳам юраги куйган экан, Норгулой жамолининг ярми қўйнига кирган экан, ўзимизга билдирмай даштларда айтиб юрган экан. Ким билади қолган чўпонлар қандай, ҳаммамиз шоир бўлиб кетмасак, деб қўрқаман. Эндиги навбат кимга, кимнинг юрагидан урган бўлса, дўмбирасини олсин,» — деди. Шунда Ражаб чўпон жойидан туриб: «Қани биз ҳам кўрайлик, дўмбирани қўлга олайлик, унинг бир бурчагидан икки овуз сўзлайлик, чўпонлар қўйса Норгулойни биз олайлик,» — деб турган жойи:

Тоғларнинг боши орқовул;
Газаларида қирғовул,
Ой тувгандай ярқиллар,
Норгулой турган кўк овул.

Ана товларнинг қатови,
Бир-бирига мотови,
Тухумдай бўлиб кўринар
Норгулойжоннинг ўтови.

Эшик олдида қийирди,
Қийирди ол деб буюрди.
Шу ўтовнинг боғишин
Норгулдай санам уюрди.

Турналар учар пайма-пай,
Гўё чалиб битта най.
Узукнинг ўттиз бовини
Ойкучоқ қилди Норгулой.

Икки оқ бедов бойлаган,
Четидан тўпак тайлаган.
Утовининг ичида
Ойдаи бўб Норгул ўйнаган.

Ошиқ қилибсан ўзимди,
Эшитсанг нетар сўзимди.

Оқ ўтовнинг олдиға
Бойласам оқ бўзимди.

Уйинг олди сойча бор,
Ака деганинг найча бор.
Қирқ ўтов юлдуз бўлса,
Норгул ўтови ойча бор.

Ражабнинг қўшиғини эшитиб чўпонлар: «Шуники ўтмадима дейишиб, ийнига қоқишиб, баъзилари, бахти ҳам шунча бўлар-да», — деб ҳар ёқдан хоҳолашиб тураберди. Доно чўпон: «Хов чўпонлар, бунча вағир-вуғурнинг нима кераги бор, назаримда, орамизда бу қўшиқларни қўшиқ сонига қўшмай ўтирган одамлар бор кўринади. Норгулой от тўрваси эмас ундан бунга, бундан унга тақабергали, аввал айтадиганларнинг барини эшитайлик, ҳукми охирига чиқарамиз, қани дўмбирани қўлга олиб ҳасратини айтадиган чўпонлар борми, бор бўлса тавба қилиб индамай турсин», — деди. Шунда Холиёр чўпон дўмбирани қўлига олиб: «Хов йигитлар, менинг ҳам чорактагина қўшиғим бор, айтайин, айтмайин десам юрагим куяди, қайтайин. Норгулойдан-ку умид уздим, шундай бўлса ҳам айтайин», — деб бошлаб юборди:

Тандирда нонинг ойча бор,
Қўзи қуйруғи мойча бор.
Ҳеч келтирмайсан қошинга,
Асовлигинг тойча бор.

Юраккинам ёниши
Тандирингнинг ўтидай.
Норгулнинг босган излари
Мирзанинг ёзган хатидай.

Осмондан ҳаво жовдирган,
Кўкатлар бошин ювдирган.

Чанқовуз чалиб шул Норгул
Қисир қўйларни тувдирган.

Рўмолин бошга жийдирган,
Ҳамма учини туйдирган,
Норгулой борса қошига,
Иймаган қўйни ийдирган.

Норгулой, гапни қўйсангчи,
Биздай чўпонга тийсангчи.
Қўша-қўшалок фарзандни
Тиззанга олиб суйсангчи, —

деб Холиёр Дўмбирани ерга қўйди. Доно чўпон дўмбирани олиб Эргашга берди, Эргаш: «Мен қўшиқ айтишни билмайман, қўшиқ айтадиганларга беринг-да,» — деди. «Тўғри, — деди Доно чўпон, — билсанг биларсан, билмасанг чертиб берарсан, эшитайлик. Билишимча, бу ердагилар сенча дўмбира чертолмаса керак,» — деди.

Эргаш дўмбирани қўлига олиб, уни қайта жўрлаб, ўтирганларга бир-бир назар солиб чала кетди. Утирганларнинг кўз олдидан улоқлар, кўм-кўк далалар, маърашиб чопаётган кўзичоқлар, кўза кўтариб «хоҳолашиб» кулаётган қизлар, оқсуяк, тикма ўйнаётган болалар, елдай югуриб бораётган қулунлар, тоғ бағрида навбат бермай сайраётган қанликлар ўтаберди. Холиёр ўзини тўхтаолмай: «Бали-э Эргашжон!» — деб юборди. «Эй Эргаш, — деди Доно чўпон, — қўшиқ билганингда Норгулой сеники эди. Ҳалиям, чўпонларнинг ичидан тузукроқ айтадигани бўлмаса — Норгул сеники. Қани чўпонлар, айта берсак гап кўп. Норгулойни мақтайдиган яна борми?». Шунда Фулом чўпон дўмбирани олиб: «Доно тоға, мен ҳам бир кўрайин. Мен Норгулойни Ойпари деб айтиб юраман, ўртага отимни солайин: ё уни олайин, ёки қури(қ) қолайин» — деб айта бошлади:

Ойпари чиқди кийиниб,
Кийинганига суюниб.
Икки шона кокили,
Кўкрагига тийиниб,
Кетаётир Ойпари
Ҳамма қиздан илгари.

У босган излар миннатдор,
Босмаган жойлар гинадор,
Босиб ўтмаган жойлари
Босама деб умидвор,
Кетаётир Ойпари
Ҳамма қиздан илгари.

Эшик олди зарпечак,
Юлиб олсанг бир кучоқ.
Босиб ўтган жойидан
Югуриб чиқар бойчечак.
Кетаётир Ойпари
Ҳамма қиздан илгари.

Катта чўлнинг қияғи,
Ўткир экан ияғи.
Ковушин ялаб боради
Қўйлақдан тушиб жияғи.
Кетаётир Ойпари
Ҳамма қиздан илгари.

Тушди Пачкамар сойига,
Ўхшаб фалакнинг ойига.
Қабатдаги қизлари,
Тенг келолмас бўйига.
Кетаётир Ойпари
Ҳамма қиздан илгари.

Шойи қўйлаги шолдираб,
Шаштига тошлар гилдираб,
Сочбоғда юзта кўнғироқ
Қадам босганда ялтираб,
Кетаётир Ойпари
Ҳамма қиздан илгари.

Баланд товлар овуши,
 Қурисин қантар оғиши.
 Босса чанқовуз чалади
 Оёқда заррин ковуши,
 Кетаётир Ойпар
 Ҳамма қиздан илгари.
 Тақиб узукни созидан,
 Жаҳон кўринар кўзидан.
 Ман-ман деган сарвинос
 Эргашолмай изидан,
 Кетаётир Ойпар
 Ҳамма қиздан илгари.
 Чиқдим тоғлар белига,
 Кўзим ёрнинг йўлига,
 Ҳар овулдан чиққан қизлар
 Сув қуйсам, дер қўлига.
 Кетаётир Ойпар
 Ҳамма қиздан илгари.

Қошида қизлар лорсиллаб,
 Гавҳар мунчоғи қарсиллаб,
 Тобони тийса, қора ер
 Товуш бериб торсиллаб,
 Кетаётир Ойпар
 Ҳамма қиздан илгари.
 Булбул гулга ярашар,
 Туя йўлга ярашар,
 Мендан олсанг оқ бўбак,
 Суйсанг қўлга ярашар.
 Кетаётир Ойпар
 Ҳамма қиздан илгари.
 Жавак-жавак ширқиллаб,
 Ёнида қизлар иркиллаб,
 Хас тийса ёнбошидан
 Кийикдай кетар диркиллаб,
 Кетаётир Ойпар
 Ҳамма қиздан илгари.

Ғулум дўмбирасини қўйиб эди, ҳамма бирдан: «Ўлма, Ғулум!» — деб юборди. Доно чўпон ҳам кулиб: «Йигитлар, тўғриси айтсам, Норгулоини кимга беришни ҳам билмай қолдим. Яна айтадиган ким бор?» — деб эди, бошқа ҳеч ким мен оламан демади. Шунда Эргаш «Сўлтоқ акам ҳам бир нарса айтар,» — деди. Утирганларнинг ҳаммаси Сўлтоққа қаради. Доно чўпон дўмбирани унга узатди. Сўлтоқ дўмбирани олиб: «Ҳой оғалар, мен нима дейишимни ҳам билмай қолдим. Ҳай майли, ўтирганларнинг сухани синмасин, Сўлтоқ кўшиқни билмайди демасин, ҳамма отини чопганда бир одам армонда қолмасин,» — деб бир сўз айтиб турган ери:

Норгулой, Норгулой дейишади,
 Кўрганнинг ақли шошади.
 Онаси эшган жамалак
 Тобонига тушади.
 Саҳарда гулнинг лоласи,
 Қошида ўсар боласи,
 Бир сурув қўйга тенг экан
 Сочининг ҳар бир толаси.
 Зулфин тиллога ботирган,
 Тоғ шамолга қотирган,
 Эшикка чиқса Норгулой
 Отмаган тонгни оттирган.
 Терма терилган киприги,
 Саф тортиб турган кўшиндай,
 Икки кўзининг ёниши
 Булутдан чиққан яшиндай.
 Қошгинанг ёйдай эгилган,
 Ёйлар орқада қолғудай.
 Учгинасини учирсунг
 Юраклар тўхтаб қолғудай.
 Қилиқсиганинг хутча бор,
 Оқ баданларинг сутча бор.
 Қўш каптарингнинг тугмаси
 Жавзода пишган тутча бор.
 Ун иккитадан узугинг
 Ун икки тўлган ойча бор.
 Шамолда товуш бериши
 Чўпонлар тортган найча бор.
 Оёққинангга ярашар
 Пошнаси баланд кўк ковуш,
 Бир минг қўйча баҳоси,
 Боссанг чиқарар минг товуш.

Ковуш бетида кўнғироқ
 Юргангинангни билдираб.
 Болдиригдан қитиқлаб,
 Норгулой, сени кулдираб.
 Қаршилар билан Ғузора-а,
 Боргунча олти гузар-а.
 Бўйнингда куёвмунчоғинг
 Қандайлар йигит узар-а?
 Қўлингга олсанг созингди,
 Ё очиб қўйсанг юзингди,
 Осмонда турна кетолмай
 Айланиб ётар ўзингди.
 Зулфакгинангда шамоллар
 Бирин-бирига қўшғудай.
 Бир қимилласанг қўйлакни
 Икки аноринг тешғудай.
 Юзгинанг тўлган ой бўлса,
 Оқ рўмолгинанг булутми?
 Қарасам, оғзим сувланар,
 Кўксингга турган қурутми?
 Эшигинг олди ғов палак.
 Ғов палак тугмас ҳандалак.
 Найлай, ошиқлик дардини
 Бошимга солди бу фалак.
 Юрагим қабоб, бағрим чўғ,
 Сен деб йиғлайман, тутун йўқ.
 Нўқтали отдек боғландим,
 Қаердан туриб отдинг ўқ?
 Юраин дейман дармон йўқ,
 Суяб турғали фармон йўқ.
 Битта болишга бош қўйиб,
 Сўзлашиб ётсам армон йўқ.

Сўлтоқ аста дўмбирани ерга қўйди, чўпонлар ҳайкалдай қотиб туришарди. Шунда Эргаш: «Ҳа чўпонлар, олдин кулаётиб эдинглар, сўнг музлагандай динграйиб қолдинглар, нима бўлди?» — деб эди, Ғулум: «Ҳой йигитлар, менинг тушимми, ўнгимми? Норгулой шундай эшиқдан кириб келди-ёв,» — деди. Шунда Доно чўпон бир фурсат хаёлга чўмиб, сўнгра жойидан кўзғалиб олдида: «Энди чўпонлар, кўнсанглар шул Норгулой Сўлтоқники бўлди. Қолган чўпонлар Ойбарчинни ололмаган тўқсон алпдай бўлиб қолди,» — деди. Бошқа ҳеч ким бирор нарса демади. Чўпонлар жой-жойидан туриб, энди қўйни ҳайдаш вақти бўлди, деб қўш-қўшига жўнаб кетишди...

Ҳамдам Содиқов

ТЎҚНАШУВ

Россия ишчилари билан биргалашиб тўкилган қон Бухородаги революциянинг ривожланиш йўлини белгилаб берди деса бўлади. Бухоронинг меҳнаткаш халқи билан рус революцион пролетариати ўртасида бундан анча вақт олдин, 1917 йил март воқеалари чоғидаёқ вужудга кела бошлаган иттифоқни бу қон абадий мустақкамлади.

Файзулла Хўжаев

Очерк-хроника

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаси мазлум Шарқ халқларининг миллий озодлик ҳаракатига катта таъсир кўрсатди. Мустабид амир зулмига қарши Бухородаги инқилобий ҳаракатга Файзулла Хўжаев раҳбарлигидаги ёш бухороликлар партияси раҳбарлик қилди.

У золим амирга қарши курашда рус пролетариати содиқ иттифоқчи эканини яхши биларди. Шунинг учун ҳам Файзулла Хўжаев 1917 йилнинг декабрида Тошкентга келиб, Бухородаги давлат идорасини демократлаштириш ва ҳокимиятни ёш бухороликлар қўлига топшириш тўғрисидаги манифестга амирни қўл қўйишга мажбур этишга ёрдамлашишни сўраб Туркистон республикаси Халқ Комиссарлари Совети раиси Ф. И. Колесовга мурожаат қилди. Бунга жавобан 1918 йилнинг феврали охирида Федор Колесов қизил гвардиячи отряди билан Когон (Янги Бухоро) станциясига келди. У ёш бухороликлар партияси Марказий Комитети пленумида иштирок этди. Қўйидаги очеркда шундан кейинги рўй берган воқеалар хронологик тарзда ҳикоя қилинади.

Дастлабки хато

Янги Бухоро шаҳри. 1918 йил 28 февраль.

Катта хонага ўрнатилган стол атрофида ўтирган кишилар орасида бир йигит бошқалардан ажралиб турарди. Унинг пиджаги, галстуги ўзига ярашган. Курсиларда ўтирган турли ёшдаги кишиларнинг нигоҳи унда. Ёш бухороликлар партияси Марказий Комитетининг мажлиси бўлмоқда. Нотиқнинг талаффузи урғусиз, тоза. Босиқ, лекин таъсирчан сўзламоқда. Бошқалар қатори. Колесов ҳам уни диққат билан тинглапти. Ёш бухороликлар сардори Файзулла Хўжаевда ҳақиқий етакчи фазилатлари кўринади. Федор Колесов бундан икки ой муқаддам Тошкентда Файзулла билан суҳбатда ҳам шундай фикрга келганди.

Ушанда у ёш бухороликлар партияси Марказий Комитети Бухорода қўзғолон тайёрлаётганлиги ҳақида гапириб, ундан ҳар эҳтимолга қарши Янги Бухорога қизил гвардия отрядларини келтириб қўйишни илтимос қилди. Қўзғолончиларнинг кучлари етмай қолганда қизил гвардиячилар мадад беришини уқтирди. Шунда Колесов Файзулла Хўжаевга Совет Туркистони ҳар томонлама қуршовдалигини тушунтириб, қўзғолонга ҳали эрталигига ишора қилган эди.

Полковник Зайцев қўмондонлигидаги казаклар Советларга қарши қўзғалган эди. У Хивадаги икки Оренбург казак полки ва пиёда қисмларга бош бўлиб Ашхобод, Марв ва Чоржўйда Советларни ағдарди. Самарқанд областида ҳам ҳокимиятни қўлга олди. Эрон орқали Каспий денгизи буйлаб юриш қилган генерал Баратов қўмондонлигидаги

17-казак полки Самарқанд остонасида Зайцев қўшинлари билан бирлашди. Улар Туркистонга ёриб ўтиб, Қўқондаги мухторият ҳукуматиға мадад беришни мўлжаллашаётганди. Бухоро амири ҳам Зайцев билан алоқа боғлади. Агар казаклар тор-мор қилинмаса Совет Туркистони барбод бўлиши турган гап эди. Зудлик билан иш кўриш лозим эди. Казаклар ўртасига большевик ташвиқотчилар юборилди. Яширин ҳолатда ишлаётган Самарқанд большевиклари ҳам казак қисмларида иш олиб боришди. Улар камбағал, ўрта ҳол казаклар ва бой табақага мансуб казак офицерлари ўртасидаги зиддиятни, синфий кураш моҳиятини оддий казакларға тушунтиришди. Лекин барибир қуролли тўқнашув бўлиши муқаррар эди. Бу тўқнашув Ростовцево станциясида рўй берди. Казаклар тушган эшелоннинг бир қисми Советлар билан урушдан воз кечган бўлса, баъзилари бетараф қолди. Аммо қулоқ, бойлар таъсиридаги казаклар Советларға қарши қаттиқ жанг килди. Бу жангда Тошкент ишчиларидан ташкил топган отрядлар жасорат кўрсатишди. Казаклар Самарқандга чекинишди. Туркистон большевикларининг Самарқанд-Ростовцево операцияси муваффақиятли тугаганлиги казаклар ўртасидаги синфий табақаланишни кучайтирди. Оқ казаклар ва офицерларнинг кўпчилиги камбағал казаклар томонидан қуролсизлантирилиб, қамоққа олинди, баъзилари ўлдирилди. Натижада қизил гвардиячи отрядлар Самарқандни жангсиз эгаллашди. Снарядлар, ўқ-дорилар, пулемётлардан иборат катта ўлжалар олинди. Шунингдек, Самарқандда душманнинг кўплаб обозлари — таъминот базалари бор эди. Булар ҳам инқилобий қўшинлар қўлига ўтди. Камбағал казакларнинг кўпчилиги қизилларға қўшилиб, атамanning қўшинларига қарши жанг қилишди. Полковник Зайцев эса ҳарбий трибуналға берилди.

...Колесов нотиқнинг Бухоро амрлигидаги аҳвол ва синфий кучлар нисбати ҳақидаги маърузасини тингларкан, беихтиёр ёш бухороликлар режасининг муваффақият қозонишиға ишончи тобора ортиб борарди. Ахир, инқилобий қўшинлар ҳам Зайцевнинг оқ казакларини, ҳам Қўқон мухториятини тор-мор қилди-ку. Феодал савдогар Бухоро амири улар олдида ким бўлибди? Унинг сарбозларига ҳам инқилобий қўшинлардан таъбирини еб қочган оқ казак офицерлари, мухториятчилар бош бўлса...

Нотиқнинг саволи хаёлни бўлди.

— Уртоқ Колесов! Операцияға қандай тайёрланганлигингизни билсак...

— Совнарком сизлар тайёрлаган кўзғолонни қўллаб-қувватлайди. Самарқанд, Янги Бухоро, Чоржўй, Қўқондаги ўртоқлар ҳам шундай фикрда. Ёрдам беришни ваъда қилишди. Кушқадан артиллерия келтирамиз. Фарғонада икки отряд шай турибди. Амударё флотилияси отряди, Самарқанд отряди, Янги Бухоро ишчи отряди сизларнинг биринчи партизан отрядингизға қўшилади. Закаспийдан ҳам икки отряд келади. Умуман беш юз отликдан иборат кавалерия ва тўрт-беш минг пиёда қисм, шунга яраша пулемётлар, тўплар ихтиёрида бўлади. Энди аниқ ҳаракат планиға келсак, дастлаб амир билан музокара олиб борамиз. Агар у сизларнинг талабларингизға кўнмаса, Эски Бухорода кўзғолон кўтарасиз. Қийин аҳволда қолсангиз бизнинг қуролли кучларимиз ёрдамға етиб боради.

— Бухорои шарифдаги кўзғолонға Карки, Чоржўйдаги сафдошларимиз ҳам қўшилади, — деди кимдир, — лекин бизға қурол керак, ўртоқ Колесов.

— Яна беш юз милтиқ олиб келганман.

Марказий Комитет аъзолари бир-бирларига маънодор қараб қўйишди.

— Кўзғолонға тайёргарлик чўзиб юборилмаслиги лозим, — деди Файзулла Хўжаев, — қуролли кўзғолон бир вақтнинг ўзида икки жойда — Эски Бухоро ва Каркида кечаси тўсатдан бошланиши керак. Кўзғолончилар ҳукумат идораларини зудлик билан эгаллаб, амир ва унинг амалдорларини қамоққа олишлари лозим. Кўзғолонға бошчилик қилиш учун Революцион комитет тузамиз. Кимда қандай таклиф бор?

— Ревком етти кишидан — Фитрат, Отахўжаев, Бурҳонов, Ағдаров, Пўлатов, Фазлиддин Махсумлардан иборат бўлсин, — деди Марказий Комитет аъзоларидан бири, — раисликка эса Файзулла Хўжаевни таклиф этамиз.

Бу таклиф эътирозсиз қабул қилинди. Шундан сўнг ёш бухороликлар партиясини аъзолари амирға мурожаатнинг формасини бўйича тегишли қарор қабул қилишди. Барча қуролли кучларға қўмондонлик вазифасини Колесовға юклатилди. Революцион Комитет у билан бирға амирға хат билан мурожаат қиладиган бўлди. Бу хатда ёш бухороликлар талаб қиладиган ислохотларнинг ҳаммасини кўрсатилган эди. Агар амир шу талабларға розилик берса, унинг амир бўлиб қолишиға Колесов ва ёш бухороликлар Ревкоми кафолат берарди. Шундай қилиб, қуйидаги хат амирға жўнатилди:

1. Ушбу билан бирға Сизға ёш бухороликларнинг талабларини юбораётимиз ва шу талабларни ҳеч бир ўзгартирмай 24 соат ичида қабул қилишингизни сўраймиз.

2. Сизнинг ҳузурингиздаги ҳукумат тарқатиб юборилсин ва унинг ўрниға ёш бухороликларнинг Ижроия Комитети таъсис этилсин, бутун ҳокимият ёш бухороликлар Ижроқўмининг қўлида бўлажак. Янги ташкил қилинган ҳукумат мазкур Ижроия Комитет томонидан сиз билан келишиб таъсис этилажак.

3. Агар қон тўкилишини истамасангиз, бу талабларни албатта қабул қиласиз. Гарчи талабларимизни қабул қилмасангиз, тўкилган қон учун Сиз жавобгарсиз. У ҳолда

ҳаракат қилиш ҳуқуқи ихтиёримизда бўлади. Сизнинг жавобингиз мана шу талабларимизга мувофиқ бўлиши лозим. Агар Сизнинг бирор жавобингиз бизнинг талабларимизга зид бўлиб чиқса, у ҳолда талабларимиз қабул қилинмади, деб ҳисоблаймиз.

Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг Раиси
Федор КОЛЕСОВ.

Ёш бухороликлар партияси Марказий Комитетининг раиси
Файзулла ХҲЖАЕВ.

Амир талабларга рози бўлса, ўз имзоси ва муҳри билан 24 соат ичида Ревкомга хат юбориши, шунингдек, битим бузилмаслиги учун ўз армиясини қуролсизлантириши лозим эди.

Файзулла ХҲжаев таклифи билан Ревком амирга қарши бошланаётган урушнинг мақсадини тушунтириб берувчи хитобномани аҳоли ўртасида дарҳол тарқатиш ҳақида қарор қабул қилди. Шундай қилиш зарур эди, чунки Бухорои шарифда рус отрядларининг пайдо бўлиши ёш бухороликлардан халқнинг ихлосини қайтариб қўйиши ва ҳатто, миллий ҳиссиётни жўштириб, диний васвасани қўзғаб юбориши мумкин эди. Кейинги воқеалар Файзулла ХҲжаев тахминини тасдиқлади.

Биринчи зарба

Когон станцияси. 1918 йил 2 март

Ҳарбий штаб Федор Колесов вагонда жойлашди. Бухоро Ревкоми ҳам шу ерда. Туркистон республикаси Меҳнат халқ комиссари Павел Полторацкий қўмондон ўринбосари. Штаб бошлиғи матрослар отряди командири Степанов. У собиқ офицерлардан. Яхши ҳарбий мутахассис.

Чегарада иккита Закаспий отряди, Когон станциясида Тошкент отряди, Янги Бухорода ишчи отряди ва ёш бухороликлар дружинаси шай турибди. Икки-уч соатлардан сўнг Карманага Самарқанд отряди етиб келади. Кушка қалъасининг юз кишилик отрядида олтита тўп бор. Морозов раҳбарлигидаги кавалерия ва зирҳли платформалар ҳам жангга тайёр. Юз чақирим масофага чўзилган фронтда уч мингдан зиёд жангчи жамланган. Бу ҳазилакам куч эмас.

Амирдан жавоб кутишмоқда. Ҳамма ҳар хил фикр айтаяпти. Масалан, Полторацкий музокараларнинг ижобий тугашига ишонмайди. Чунки амирни яхши билади. У билан кўп гаплашган. Октябрь инқилобидан сўнг Вақтли ҳукуматнинг Бухородаги резидентлари Миллер, Шульга, Введенскийлар вазифасидан четлатилгач, партия Уткин, Преображенский ва Полторацкийдан иборат коллегияни амир ҳузурига юборган эди. Ушанда Саид Олимхон кимлигини Павел Полторацкий яхши билиб олган.

— Келишмаяпти, келишмаяпти.

Файзулла ХҲжаев ҳаяжонда эди. У амирга юборилган ёш бухороликлар делегациясини ўзи биринчи қаршилади. Делегация штабга кириб, бўлган гапни айтди. Жавоб ўйланганидек, мужмал эди. Лўттибозликни қаранг. Юборилган талабларга қарши эмасмиш, ҳатто улардан хурсанд эмиш. Лекин уларни бажаришдан қўрқармиш. Гапини қаранг, амир халқидан хавфсираётганмиш. Халқ қора ва мутаассиб бўлганлиги сабабли бу талабларга қаршилик кўрсатармиш. Шу туфайли ёш бухороликлар талаб қилган ислохотлар аста-секин амалга оширилармиш.

— Амир алдаяпти, — деди Фитрат.

— У вақтдан ютмоқчи, — унинг фикрини қувватлади Файзулла ХҲжаев.

— Ҳужумга буйруқ берамиз. Ким рози?

Колесовнинг таклифига Бухоро ревкоми аъзолари яқдиллик билан қўл кўтаришди. Лекин шу вақт эшикда соқчи йигитнинг қомати кўринди.

— Амирдан хат!

Штаб аъзолари ажабланиб қизил аскар келтирган хатга қарашди. Файзулла ХҲжаев унга тез кўз югуртириб, ўқий бошлади.

Амир қизил аскарлар Бухорога кирмаслигини, ёш бухороликлар намоиш қилмаслигини сўрабди. Шуниси қизиқки, амир бу хатига имзо чекмабди.

— Ишонмаймиз! Ревком, штаб шу фикрда яқдил. Эртага ҳужум бошлаймиз! Буйруқ қатъий, шикоятга ўрин йўқ!

Штаб ва Бухоро Ревкоми шундай қарорга келди. Ҳужум плани қайта-қайта кўздан кечирилди. Колесов ва Файзулла ХҲжаевнинг чехралари жиддий. Фазлиддин ва Фитратлар ҳам ишга шўнғиб кетишган. Бухоро Ревкоми кўзғолон кўтаришга оид буйруқларни тайёрлаб, жойларга одамларни юбора бошлади.

Штаб бошлиғи Степанов рус-герман frontiда жанг қилиб суяги қотган офицер. У ҳужумни артиллерия тайёргарлиги ўтказишдан бошлади. Орадан бир соатча вақт ўтгач ёш бухороликлар дружинаси ва Янги Бухоронинг ишчи отряди ҳужумга кўтарилишди. Ассосий кучлар темир йўл чизигидан, кавалериянинг бир қисми эса тошйўлдан боришди.

Степанов ёнидагиларга саволомуз қаради.

— Қанотларимизга амир кавалерия ташласа-я?

— Чорасини кўрганми, — деди Файзулла Хўжаев, — амир отлиқлари кўплигини ҳисобга олиб ўнг қанотга отлиқларимизни юбордим.

Дарҳақиқат, айнан шу ўнг қанотда отишма кучая бошлади. Бухоролик инқилобчилар мардона жанг қила бошлашди.

Отлиқ хабарчи Колесовга душман томонида резервлар кўринганини ва марказга ҳамла қилишмоқчилигини айтди.

— Тўплардан ўт очинг!

— Пулемётларни келтир!

Ана, душман тўдалари кўзга ташланяпти. Сарбозлар ортида погонли офицерлар келмоқда. Рус оқ гвардиячилари, шекилли. Ҳа, ўшаларнинг худди ўзи. Ҳа, дини ислом қуввати Бухорои шарифни христиан офицерлар ҳимоя қилмоқчи. Кулгили, лекин факт. Бой бойга боқар, сув сойга оқар, деганлари шу бўлса керак-да.

— Казаклар кавалерияси ўнг қанотда! Қани энди тўплар ўша ёққа қаратилса. Иложи йўқ. Марказдан келаётган сарбозлар мўри-малаҳдай кўпайиб бормоқда. Снарядлар уларнинг кўпини сафдан чиқарса ҳам ҳамон олға интилишмоқда. Бухоро инқилобчилари ва қизил аскарлар эски Бухородан бир чақиримча беридаги Фатҳободда туриб артиллерия билан уларни кутиб олаяпти. Кушка тўпчиларининг снарядларидан сарбозлар чап ва ўнг тарафларга тумтарақай қоча бошлашди. Энди ёриб ўтишга қулай фурсат келганди.

Шу пайт Кўҳна Бухоронинг ўн бир дарвозасидан учтаси бирдан ланг очилди. Кучли ҳайқириқлар эшитилиб, худди тошқин дарё оқимидек беҳисоб оломон дарвозалардан отилиб чиқди. Оломон олдида ҳассали муллалар бақирмоқда.

— Ғазот! Ғазот! Ўлса шаҳид, ўлмаса ғози!

— Кофирларга ўлим! Бос, янч, ўлдир!

Баъзиларида милтик, қилич, бошқаларида сўйил, болта. Орқадан эса милтиқларини ўқталганча сарбозлар келмоқда. Амир анойи эмас. Николай бекорга унга генерал унвони бермаган.

Гангиб қолган қизил аскарлар ўт очиш-очмасликни билмай гоҳ Полторацкийга, гоҳ Колесовга қарашади. Файзулла Хўжаев ҳам ҳайрон.

Оломон орқасидан келаётган сарбозлар сафида оқ офицерлар, инглиз инструкторлари кўзга ташланади. Бу ўшаларнинг найранги. Большевиклар қуролсиз халқни отмаслигини билиб, атайлаб шундай қилишган. Утган йил Тошкентда, 13 декабрь намойишида ҳам худди шу усулни қўллашган эди.

Одамлар оқими тўлқиндек шиддат ила яқинлашмоқда. Агар иккиланилса, беш-ўн дақиқадан сўнг фалокат юз бериши мумкин. Сарбозлар ялли ўқ узиб келишмоқда. Ўқ тегишдан хавотир олмай бемалол нишонга олишмоқда. Полторацкий бир нима оёғини жазиллатганини сездди. Галифе шими қизил рангга бўяла бошлади. Чап сонига сарбоз ўқи теккан эди. Оғриққа парво қилмай қизил аскарларга буйруқ берди:

— Огонь!

Тўпларнинг гумбирига пулемётларнинг тариллаши жўр бўлди. Ёпирилиб келаётган оломон сийраклашиб, охири чекинишга мажбур бўлди. Сарбозлар улар ортидан эргашди. Рус офицерлари дағдаға билан тўппонча ўқталишлари фойда бермади.

Кучни куч енгди. Амирнинг найранги иш бермади.

Ўт очиш тўхтатилгандан кейин бир соатча ўтгач, амир делегация юборибди, деган хабар келди. Ана шундагина Павел Полторацкий оёғининг ўқ теккан жойи қаттиқ оғриётганини сездди. У ҳолсизланиб ўтириб қолди. Қизил аскарлардан бири энгашиб, унинг шимини пичоқ билан йиртиб, ярасини боғлагани тутинди.

Амирнинг ҳийласи

Когон. 1918 йил 3 март.

Ревком раиси Файзулла Хўжаевнинг дили хира эди. Тўғри, биринчи жанг фойдаларига ҳал бўлиб, амир қўшинлари чекинди. Аммо барибир мўлжалланган режа амалга ошмади. Бухоро халқи кўзғолон кўтармади. Бунинг устига амир сарбозлари, оқ офицерлар қаторида қуролсиз оддий халқ вакилларида анчагинаси қирилгани ҳам кўнглига хижиллик солаётганди. Ҳа, ёш бухороликлар халқни кўтаришолмади. Шу сабабли амирга қарши кўзғолон ичдан эмас, сиртдан бошланди. У Бухородаги халқ кўзғолони тариқасида эмас, балки рус ва Бухоро қизил гвардиячиларининг кичикроқ бирлашган отрядлари томонидан қилинган ҳужум тариқасида бошланди. Амирликка қарши жанг қилаётган икки юздан зиёд ёш бухороликлар партияси дружинаси бутун Бухоро халқини ўзида мужассам этолмасди. Аксинча, рус қўшинларининг Бухоро остонасида пайдо бўлишидан амирнинг малайлари, муллалар усталик билан фойдаланишди. Улар бу воқеани ажнабийларнинг Бухорои шарифга бостириб кириши, деб

баҳолашди. Ёш бухороликларни ватанни кофирларга сотишда, дини исломни таҳқирлашда айблаб, аюҳаннос солишди.

Файзулла Хўжаев бир қўлида таёк, бир қўлида пичоқ билан пулемётчилар устига бостириб келган мутаассибларни кўрганда ана шундай хулосага келди. Амир ва унинг амалдорлари одамларни қизилларга гиж-гижлаб, аҳоли ўртасида миллий ҳиссиётни ва диний васвасанинг зўр тўлқинини кўзгаши муваффақ бўлишибди.

— Файзулла Хўжаевич! Нималарни ўйлаб қолдингиз?

У хаёлини йғиштириб, овоз келган томонга қаради. Оқсоқланиб келаётган Павел Полторацкийнинг чеҳрасида табассум ўйнади.

— Нимани бўларди, Паша, жангни ўйлаяпман-да.

— Оломонни кўрдингизми? Даҳшат-ку.

— Оломон-ми? Ҳа, уни биринчи кўришим эмас.

Ревком раиси Полторацкий билан штаб жойлашган вагон томон бораркан, беихтиёр ўтган йил худди шу вақтда рўй берган воқеаларни, амирнинг маккорлигини эслади.

1917 йилги фармонидан сўнг амир ёш бухороликлардан шафқатсиз ўч олгач, жадидлар партияси Марказий Комитети қайта тузилиб, унга раҳбарликни миллионер савдогар Муҳиддин Мансуров ва унинг маслакдошлари қўлга олишди. Мансуров ҳар қандай қуролини курашга қаршилигини айтиб, Муваққат ҳукуматнинг Бухородаги ваколатхонаси ходимлари Шульга, Миллер воситасида амир билан музокаралар юриштишга киришди.

Ташкилотнинг бутун иши амир ва Россия ваколатхонаси билан музокаралар олиб боришдан иборат бўлиб қолди. Музокаралар олиб бориш билан боғлиқ барча тадбирларга Мансуровнинг ўзи бошчилик қилди.

Мансуров Миллер билан шахсан узоқ вақт кенгашганидан сўнг, унинг воситачилигида амир билан музокаралар бошлаш зарур деган фикрга келди. Файзулла Хўжаев бу ишга шубҳа билан қаради. Лекин ўшанда унинг фикрига ҳеч ким қулоқ солмади. Дастлабки мажлиснинг ўзидаёқ музокаралар олиб бориш учун комиссия тузилди. Бу комиссияга Муҳиддин Мансуров, Абдуқодир Муҳиддинов, Мусо Сайиджонов, Абдувоҳид Бурхонов, Ҳожи Абдусаттор, Мухтор Сайиджонов ва у аъзо бўлди.

Марказий Комитет комиссияга «жадидларга тегмаслик ва ташкилотнинг амир фармони руҳида ошқора ишлашига йўл қўйиб бериш асосида амир билан битим тузишга ҳаракат қилинсин», деган оғзаки йўл-йўриқ берди. Кўпгина жадидлар мана шундай мўтадил сиёсат ўтказиш йўли билан ташкилотнинг ошқора ишлашига имконият яратилади, деб умид қилдилар. Мансуров Бурхонов ва Файзулла Хўжаевга Миллер билан музокара олиб боришни таклиф қилди.

Миллер уларни яхши кутиб олди.

— Ишингизнинг муваффақиятли чиқишига кафил бўлолмайман, лекин сизларга ёрдамлашишга ҳаракат қиламан, — деди мулойимлик билан Вақтли ҳукуматнинг Бухородаги резиденти. — Аслида амир билан музокара олиб боришдан бошқа йўл йўқ. Унга бошқа воситалар билан таъсир ўтказишга уриниш бефойда.

Шундан сўнг Бухорга бориб амир билан гаплашиладиган бўлди. Амир ҳузурига Миллер, Введенский ҳамда Когон ишчи ва солдат депутатлари Советининг бир неча аъзолари биргаликда йўл олишди. Жума кўни эрталаб поездга ўтириб, Эски Бухоро вокзалига етиб боришди. У ерда делегацияни амалдорлар дилижонлар билан кутиб туришарди. Делегация аъзолари ҳар бир дилижонга икки кишидан ўтириб амалдорлар ҳамроҳлигида шаҳарга жўнашди. Уларни атайлаб одамлар мачитлардан намоздан чиқиб келаётган пайтда бозор ичидан олиб ўтишди.

Регистонда халойиқ кўп эди. Улар дилижонда бораётганларни таниб, муштларини дўлайтиришди, ҳақорат сўзлар айтишди. Ҳатто, тош отганлар ҳам бўлди. Бу бошланган ишнинг оқибати яхши бўлмаслигининг белгиси эди.

Ниҳоят, ёш бухороликлар қушбеги элчиларни қабул қиладиган жойга етиб келишди. Орадан икки соатча ўтгач, уларни амирнинг тахтхонасига таклиф қилишди. Уларни бу ерда Бухоронинг зарварақ тўнлар кийган ҳукмдорлари, амалдорлар ва уламолар кутиб турарди.

Биринчи сўз Мансуровга берилди:

— Биз Ватанини ва мавжуд тузумни севган Бухоро мардумларимиз, — деди у бироз ҳаяжонланиб. — Гарчи ҳазрат олийларининг фармонидаги бизнинг мақсадларимизга тўғри келмайдиган баъзи камчиликларни танқид қилган бўлсак ҳам, аммо давлатнинг буюк зотлари бўлган сизларга қўл бергани келдик. Амирнинг истаклари рўёбга чиқай!

Мансуров гап бошламасданоқ ҳамма ўрнидан сапчиб турди.

— Хоинлар, сотқинлар!

— Кофирларга ўлим!

Амир истеҳзо билан илжайиб қўл кўтарди. Амалдорлар бир зум тинчишди.

— Сизлар ҳам, булар ҳам — барингиз менинг фуқароларимсиз. Ҳаммаси ўтиб кетади. Ҳовлиқманг.

Амир шундай дея тезлик билан чиқиб кетди. Атрофда яна шовқин-сурон кўтарилди.

Сарой олдида тўпланган оломон бошидаги муллалар ёш бухороликларни ҳақоратлаб, уларни ўлдиришга чақира бошлашди. Бу маросимни амир ва Миллер атайин ташкил қилгани аён эди. Бир оздан сўнг делегацияни яна оломон орасидан ўтказишиб илгариги жойларига элтиб қўйишди.

Улар кун бўйи шу жойда қолиб, «вакилларни бизнинг қўлимизга беринглар», деб талаб қилаётган дарғазаб оломоннинг шовқин-суронини эшитиб ўтиришди. Шундай қилиб, Муваққат ҳукумат вакиллари Миллер ва Введенский амир билан келишиб олиб, котиллик тайёрлашгани ойдin бўлди. Улар дам делегация олдига келишарди, дам амир ҳузурига беришарди. Баъзида гўё оломонни тинчитмоқчи бўлиб, аслида делегация аъзолари қонини тўкишни умид қилиб, халойиқ олдига чиқар эдилар.

Ўзларининг ёвуз мақсадларини сиртқи либерализм ниқоби остида яшираётган буржуа вайсақилари ва хоинлар — Миллер ва унинг шериклари ёш бухороликларни оломон қўлига топширмоқчи бўлдилар. Лекин уларга қарши куч топилиб қолди. Революцион рус қўшинлари ва Янги Бухоро ишчилари бунга йўл қўймадилар. Улар амир ва унинг ҳомийси бўлган рус капиталистлари вакилларининг мана шу мудҳиш планини амалга оширилишига қарши турдилар. Янги Бухоро ишчилари биринчи бўлиб ёрдамга етиб келдилар. Ёш бухороликлар ташкилоти улар билан мустаҳкам алоқада эди. Шунингдек, Янги Бухоро ва Эски Бухоро вокзалида турган революцион қўшинлар ҳам ёрдамга шошилишди. Саройда ушланиб турган вакиллар эса ўзларини ҳимоя қиладиган куч етиб келганидан бутунлай беҳабар эдилар. Жаллод кундасида ёки дарғазаб оломон қўлида ўламиз деб кутишмоқда эди.

Шу пайт амир ва унинг амалдорлари яна бир қабиҳ найранг ишлатдилар. Насрулла қушбеги ва унинг ёрдамчиси Низомиддин Хўжа ҳукумат билан мурасага келиш ва оломонни тинчитиш учун делегация олдига бир аризани кўтариб келишди. Унинг қисқача мазмуни куйидагича эди: «Биз куйида қўл қўйган жадидларнинг вакиллари қасамёд қилиб айтамызки, жадидлар мўмин-мусулмонлардир, улар мамлакатда ўрнатилган тартиблардан воз кечмайдилар, улар барча муқаддас йўлларга қарши эмаслар. Улар ўзларини муқаддас шариат қонунларининг бирдан-бир олий ижроچиси ва мамлакатнинг хўжайини амирнинг ихтиёрига топширадилар. Улар жадид мактабларидан воз кечадилар ва бундай мактабларни ёқлаб ташвиқот қилмайдилар».

Бу кутилмаган талаб делегацияни боши берк кўчага киритиб қўйди. Икки нарса — ёки жисман ёки сиёсий ўлиш керак эди. Ҳамма бу ҳужжатни имзолашдан яқдиллик билан бош тортди. Орадан бир оз вақт ўтгач, кутилмаган ҳодиса рўй берди.

Насрулла қушбеги ва Низомиддин Хўжа яна делегация ҳузурига келишди. Улар рўй берган воқеадан амир афсусланаётганини, саройни ўраб олиб вакилларни ўлдиришлар ёки бизнинг қўлимизга беринглар, деб ўн икки соатдан бери ғавғо кўтараётган оломоннинг жоҳиллигидан дарғазаб бўлаётганини айтишди.

— Амир сизларни оломоннинг қўлига топширмайди, — деди қушбеги. — Чунки у киши ҳамма жанжалли масалаларни тинчлик ва осойишталик билан бартараф қилишни истайди. Шунинг учун сизларни эрталабгача бўшатиб юбориш мумкин бўлиб қолур. Шундан кейин қушбеги:

— Янги Бухоро Советининг аъзолари жуда чарчаб қолишди, энди қайтиб кетаверсалар ҳам бўларди, — деди.

Делегация аъзолари қушбеги нега бундай деяётганини дарҳол фаҳмлашди. Ишчилар ва революцион солдатларнинг келганлиги амир ва унинг амалдорларини сергаклантриганди. Шунинг учун ҳам ёш бухороликлар ўзларининг ишончли ёрдамчилари қайтариб юборилишига қаттиқ қаршилиқ кўрсатишди.

— Бухоро Совети аъзолари ҳеч қаёққа кетишмайди, бизлар билан қолишади, — деди Мансуров.

Унинг фикрини бошқалар ҳам қўллаб-қувватлади.

Янги Бухоро Совети аъзолари ва ишчиларнинг делегацияни қаттиқ туриб ҳимоя қиладиганлигини кўриб Миллер ҳам чўчиб қолди. Кечаси соат 12 ларда делегацияни бўшатиб юборишди ва улар Янги Бухорога қайтиб кетишди. Вокзалда тўпланиб турган жуда кўп темирйўлчилар ва пахта заводи ишчилари делегацияни кутиб олишди.

Ҳа, жадидлар партиясига чек қўйиб, инқилобий ёш бухороликлар партиясини тузганлар шу воқеада синфий биродарликни қалбан ҳис қилишди, амир маккорлигини пролетар бирлиги енгган эди.

Полторацкий билан Файзулла Хўжаев вагонга киришганида Фитрат, Абдувоҳид Бурҳонов ва Фазлиддин Махсумни кўришди.

— Қушбеги бошлиқ амир элчилари билан музокара юритамиз, — деди Федор Колесов, — қалай, тайёрмисизлар?

— Кўзимиз учиб турувди, — луқма ташлади Фитрат.

— Қушбеги калтагининг заҳри кетганича йўқ.

Ўртада кулги кўтарилди.

— Элчилар киришсин, — деди Колесов адъютантига.

Усмонбек қушбеги, Ҳожи Закария ва тўрт амалдор вагонга киришди. Саломалиқдан сўнг қушбеги оҳиста гап бошлади.

— Амир ҳазрати олийлари сизлар билан курашиш бекфойда эканлигини тушуниб, дарҳол ҳарбий ҳаракатларни тўхтатишни илтимос қилдилар. Фуқаролари ҳам, сизлар ҳам худонинг бандаларисизлар. Ҳазрати олийлари бандаларнинг қонлари беҳуда тўкилишини истамайдилар.

— Хўш, амир нимани таклиф қиладилар? — деди Колесов истеҳзо билан.

— Ҳазрати олийлари, — деди урғу билан қушбеги, — талабларингизни қабул қиладилар. Узларингиз ёзган барча талабларни. Марҳамат!

Қушбеги амир фармони битилган қоғозни ўпиб таъзим ила Колесовга узатди. Колесов Файзулла Хўжаевга берди. У дарҳол кўз югуртириб, танишиб чиқди. Ҳа, амир фармони айнан улар таклиф қилган таҳрирда имзоланибди. Унда қуйидагилар битилганди:

«Олло таолло номи билан халқимизга маълум қиламизки, миллат учун тенглик ва эркинликдан кўра улугроқ бахт йўқ. Халқимизга ҳуқуқ ва эркинликлар берилмаса ва давлатни идора қилиш тартиби замон руҳига мувофиқ ислоҳ этилмаса, мамлакатимизда халқнинг бахтли бўлишига ва унинг осуда ҳаёт кечиришига эришолмаслигимизни жуда яхши биламиз.

Халқимизнинг шунчалик орқада қолганлигига ҳамда зулмат ва жаҳолатда яшаётганлигига биринчи сабаб маъмурларимизнинг ноиттифоқлиги эканлигига иқрор бўламиз. Мана шу ҳолларни эътиборга олиб ҳамда халқимизнинг ва мамлакатимизнинг турмушини яхшилаш ниятида биз бундан ўн бир ой муқаддам бир фармон чиқарган эдик. Лекин баъзи бир амалдорларнинг ифвогарлиги сабабли мазкур фармон амалга оширилмай қолиб кетди. Бунинг натижасида Бухоро халқи катта жафолар тортди.

Мамлакат бахтли ва халқ эркин бўлишига эришиш бизнинг асосий вазифамиздир, шу боисдан ушбу иккинчи фармонни чиқариб, қароримиз қатъий эканлигини бутун халққа эълон қиламиз.

Халқимизнинг бахти учун мамлакатда амалга ошириладиган вазифаларимиз қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, бутун халқимизга сўз эркинлиги, ҳунар-касб билан шуғулланиш эркинлиги, жамиятлар тузиш эркинлиги бериб, таловчиликни ва зулмни тамомила бекор қиламиз.

Иккинчидан, мавжуд кенгашлар ўрнида Бухоронинг ҳур фикрли кишиларидан Ижроия Комитет таъсис этамиз, барча ислоҳотларни шу Ижроия Комитетнинг про-граммаси ва кўрсатмаси бўйича ўтказамиз.

Учинчидан, ҳозирги ҳукумат бошида турган кишилар эркинлик душманлари бўлиб, илгаригидек фитналар қилиш тараддудини кўраётганликлари сабабли уларни вазифаларидан четлаштирамиз ва ўринларига Ижроия Комитет кўрсатган кишиларни тайинлаймиз.

Тўртинчидан, мамлакатни адолат ва шарият асосида бошқаришни ташкил этамиз.

Бешинчидан, тан жазоси беришни ва ўлим жазосини мавжуд қонун-қоидалардан чиқариб ташлаймиз.

Олтинчидан, ҳозирги вақтда амалда бўлган, деҳқонларни ва мамлакатни хароб қилаётган «амлок» солиқ системаси бекор қилинади ва бундан буён биз Ижроия Комитетнинг кўрсатмасига биноан мақбул бўладиган бирон бошқача солиқни тайинлаймиз.

Еттинчидан, мамлакатнинг савдо ишларига зарар келтираётган «аминона» солиқ системаси бекор қилинади.

Мамлакат ишларини ислоҳот қилиш йўлидаги бизнинг бу қарорларимиз қатъий эканлигини бутун халқимиз яхши билиши лозим. Бизни мана шу қарорлардан воз кечишга мажбур қила оладиган куч ва ҳокимият дунёда йўқдир.

Агар бирор кимса ёки бирор жамият бизнинг бу фармонимизга қарши ҳаракат қиладиган бўлса, уларни биз жуда қаттиқ жазога мустаҳиқ қилурмиз.

Ўн тўққизинчи жумодилаввал, 1336 санаи ҳижрия, бамутобиқ иккинчи март, 1918 санаи милодия».

Қушбеги атрофидагиларга тикилганча фармоннинг қандай таъсир қилганини чеҳраларидан билишга уринади.

— Ҳазрати олийлари, — деди у ялинчоқ оҳангда, — қўшинларингиз шаҳарга кирмаслигини илтимос қиладилар. Халқ ҳаяжонда, кўп бегуноҳ қон тўкилиши мумкин. Камина амир ҳазрати олийлари номидан илтимос қилади. Урушни дарҳол тўхтатсангиз.

Ташқаридан баралла эшитилаётган тўпларнинг гумбирлашлари, милтиқ ва пулемёт товушлари қушбеги ва унинг мулозимлари безовталигини кучайтирди.

— Амир армиясини нима қилади?

— Ҳазрати олийлари сарбозларини қуролсизлантирадилар. Аммо, қўшинларингиз шаҳарга кирмасинлар.

— Унда қандоқ қилиб сўзларингиз чинлигини биламиз?

Усмонбек бироз саросималанди, кейин дадил жавоб берди.

— Майли, майли, кираверинглар. Лекин икки-уч юздан ортиқ бўлмасин.

Колесов қушбегини кутилмаган саволга тутди.

— Хўш, амир тахтда қолмоқчимиз?

Қушбеги чуқур хўрсинди.

— Ҳазрати олийлари фуқаролари тинчлиги учун тахтдан ҳам воз кечишга тайёрлар. Фақат урушни тўхтатингиз, Бухорои шарифга қўшин тортмангиз.

Қушбеги шу кейинги фикрний тез-тез такрорлашидан Файзула Хўжаев шубҳаланди. Бунда қандайдир гап борга ўхшарди.

— Амир тахтдан воз кечгач нима қилмоқчи? — деди у.

Қушбеги унга узоқ тикилиб қолди.

— Ҳазрати олийлари у ҳолда Афғонистонга ўтказиб юборишларингизни илтижо қиладилар, Файзуллахўжа. Сиз раҳнамо ёш бухороликларга ҳоқимиятни комил ишонч билан топширадилар.

— Жаноб қушбеги, унда бизнинг шартларимизни яхшилаб тингланг, — деди Файзулла Хўжаев. — Амир ўз қўшинларига қуролсизланиш тўғрисида дарҳол буйруқ берсин. Сарбозлар ва оқ гвардиячилар қуролларини топширсин. Чунки уруш сизнинг амирингиз айби билан бошланди. Зотан ҳазрати олийлари ўзларининг тинчликсевар эканлигини бизга ҳақиқатан исбот қилмагунча, унга ишона олмаймиз.

Қушбеги саросимада қолди. Мулозимлари ҳам бир-бирлари била кўз уриштириб олишди.

— Жаноби олий бу талабларингизни луфтан қабул қилиб, бажонидил бажарардилар-ку, лекин ҳақиқатда бундай қилишга имкониятлари йўқ. Чунки сарбозлар ва муллолар жуда дарғазаб бўлиб турибдилар, улар амирнинг буйруғини бажо келтириши даргумон.

Қушбеги шундай дея чуқур нафас олди ва оҳиста қўшимча қилди.

— Майли, жаноби олийга шартингизни етказамиз. Бунинг учун уч кун муҳлат берилса...

— Бўлмаса, — деди Колесов қатъий оҳанг билан, — Қуролсизланиш тўғрисидаги битим ижро этилаётганлигини ўз жойида назорат қилиб турмоқ учун Эски Бухорога делегация юборамиз.

— Бош устига, — деди Усмонбек қушбеги шошиб. У жуда қувониб кетди.

— Эртага Бухоро Ревкоми пойтахтга беш юз кишилик отряд билан кириб, ўзини Бухоро ҳукумати деб эълон қилади. Амир эса Бухородан чиқиб кетади, — деди Колесов.

Қушбеги яна қуллук қилди.

Штаб аъзолари ва Ревком амир делегациясини холи қолдириб, кенгашгани алоҳида вагонга киришди.

— Хўш, урушни тўхтаганими? — деди Файзулла Хўжаев.

— Ҳа. Ахир, барча талабларимиз бажарилди-ку. — Марказий Комитет аъзолари шундай дея бир-бирларига мамнуният билан қарашди.

— Амирнинг гаплари чинлигига ким қафиллик бера олади? У ваъдасини бузса-чи? — шубҳаланди Ота Хўжаев.

— Бўлмаса, қушбеги бошлиқ элчиларни гаровга олиб қоламиз.

— Йўқ, бу номардлик бўлади. Элчига ўлим йўқ. Амир бизга ишонса-ю, биз номардлик қилсак яхши бўлмас.

Колесов, Полторацкий масалани ажрим қилишни ёш бухороликларга ҳавола қилишди. Фитрат, Фазлиддин ва Ота Хўжаев урушни тўхтатиш тарафдори. Файзулла Хўжаев ҳам уларга қўшилди. Қушбеги билан Бухорога бориш учун самарқандлик большевиклардан Пендо ва Галимхонов, Янги Бухоро ишчилари вакиллари Уткин, Сатуров, ёш бухороликлар партияси аъзоси Абдураҳим Алиевдан иборат делегация сайланди. Уларни йигирма беш чавандоз қўриқлаб борадиган бўлди.

Амир элчилари ўзларининг дилижонларига ўтиришди, делегация аъзолари эса отларга минишди.

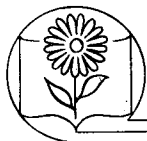
— Хайр, Файзулла ака! — деди Абдураҳим Алиев бақувват қўллари билан Хўжаевни қучоқлаб. — Омон бўлсак эртага Бухорода дийдор кўришармиз.

Хушчақчақ Пендо бўлса от устида ўтирганча, табассум билан Колесовга шундай деди:

— Ахборотни кимдан юборай, Федя? Кел, яхсиси эртага Бухорога ўзинг бора қол. Биз кутиб оламиз. Қани, қўлни ташла, оғайни.

Делегация шўх кулгу, ҳазил-мутойиба билан жўнаб кетди. Фёдор Колесов ва Файзулла Хўжаев уларни кузатиб қолишди. Файзулла Хўжаев бироз хомуш эди. Колесов буни сезди-ю, лекин индамади.

Охири келгуси сонда

СЕВИНЧГА ТЎЛГАН БОРЛИҚ

Шоди Саттор

Ленин синфи

Ленин синфи мактабимиз
Фаҳри доим.
Шу синфда дарс беради
Менинг ойим.
Бу синфнинг болалари —
Энг ибратли,
Ленин каби меҳнатсевар
Ва ғайратли.

Сафимиз ҳам чорак сайин
Ошиб борар,
Бошқаларнинг меҳри бизга
Тошиб борар.
Заррача гард юқтирмаймиз
Синфимизга,
Аъло ўқиб, қўшилингиз
Сафимизга.

Қирқоёқ

Қирқоёқнинг оёқлари
Қирқта экан.
Додлаб юрар: «Оёғимга
Кирди тикан!»
Қирқ пой туфли тополмайди
Ҳеч дадаси.

Туфли излаб, кунни қилар
Кеч дадаси.
Қирқ оёқнинг ўзи ҳамон
Ялангоёқ.
Мингоёққа кулиб юрган
Эмиш бироқ...

Тошвойнинг чўнтаклари

Ана кучу мана куч,
Тошвой тошга жуда ўч.
Чўнтагига бир қаранг,
Тошлар жойлашган аранг.
Бир чўнтакда рогатка,
Бир чўнтакда мих, темир.

Барча чўнтак қоп-қора,
Ундан оқроқ тошқўмир.
Эҳ-е, бу чўнтаклардан
Топилади қанд, кулча,
Афсуски, йўқдир зарур
Бўлган ручка, рўмолча.

Кавсар Турдиева

Кўчалар

(Туркумдан)

Яшамокда кўчалар
Бизнинг Тошкент шаҳрида.
Мактаб, боғча, уйчалар
Қаддин ростлар бағрида.

Улар ҳам сиз, биз каби
Яхшилиқни кўзлайди.
Ўзларича ўй суриб
Ўз тилида сўзлайди.

Тинчлик кўчаси

Менда сира сўлмас гуллар,
Қушлар яйрар чаманда,
Қизлар эса кўғирчоғин
Исмин кўяр Саманта.

Ватанимнинг бошқа барча
Кўчасининг ўзиман,
Номим Тинчлик бўлганидан
Мағрурдирман ўзимам.

Мулойим кўчаси

Сеҳргар тушиб пастга
Нимадир деди аста:
Ўшандан буён доим
Менинг исмим мулойим.
Бизда тузилган луғат
Яхши сўзлардан фақат:
Салом, ҳорманг, марҳамат,
Саломат бўлинг, раҳмат,

Узр, қуллуқ, тасанно,
Кечирасиз, марҳабо.
Бизда ёмон сўйлашмас,
Ҳатто ёмон ўйлашмас.
Одамларнинг юзидан
Табассум ҳеч аримас.
Қарилар минг йил яшар,
Ёшлар эса қаримас.

Мусобақа кўчаси

Ким тезроқ миҳни қоқар,
Ким чаққон тандир ёқар?
Ошпаз, этикдўз, чевар,
Ўйнашар мусобақа:
Мана тайёрдир кўйлак,
Бири — зар, бири — ипак,

Енглар патир, обинон,
Этикни кийинг чаққон.
Атроф одамга тўлиқ,
Севинчга тўлган борлиқ.
Одамларнинг шодлиги —
Дунёда энг зўр ёрлик.

Олмазор кўчасининг шикоят

Десаларда Олмазор,
Ўзим олмаларга зор.
Ҳар бола бир туп кучат

Экса уйи ёнига,
Айланардим мен, ахир,
Олмаларнинг қонига.

Халқлар дўстлиги проспекти

Ватан учун азиздир
Халқларининг барчаси.
Ўзбекистон шу юртнинг
Бир бўлаги, парчаси.
Эл бошига иш тушса
Дўст синовдан ўтади.

Ҳақиқий дўстлик доим
Курашларда ютади.
Интилади барча халқ
Тотувликка, дўстликка.
Дўстлик эса ҳамиша
Куч беради тилакка.

Оллаберган Пўлатов

Овчилар

Уч ўртоқ кўл бўйига
Борган пайт кўлда қармоқ,
Найнов Жуманазарда
Фикр туғилар шундоқ:
«Исмоил тутса балиқ,
Ипга тизса Матназар,
Шунча юкни кун иссиқ,
Ким ташийди, алҳазар?!
Кучинг кўп деб елкамга
Ортишади — бу аниқ.

Яхшиси кўл силтайман,
Дейман: емайман балиқ!»
Бош кўшмай Жуманазар
Кун бўйи ётди қойил.
Тунда уни уйғотди
Муштлаб зўрға Исмоил.
Учала дўст ўша кун
Роса ов гаштин тотиб,
Ўлжа қайда, қўп-қуруқ
Қайтишди лойга ботиб.

Кичик рассом

Кичик рассом Улуғбек
Оларкан қалам, қоғоз,
Хилма-хил расм чизди,
Бўяди қўйиб ихлос.
Оқ варақда тоғлар ҳам,
Адирлару қирлар бор.
Сахро ўрнида рассом
Яшнатибди боғ, гулзор.

Кўз югуртиб вараққа,
Ўғлимдан қолдим сўраб:
— Сахрони олибсанми,
Боғу гулзорга ўраб?
— Ҳа, — деди у, — сахрода
Қўйдим экин ўстириб.
Бир кун келиб ажабмас,
Яшнаса ҳосил бериб.

Ғани Абдуллаев

Турналар нима дейди?

«Қирров», дея турналар
Куйлаб учар бир сафда.
Ўғлим дер: — Қаранг улар
Нима дейди шу топда?
— Улар баҳор элчиси,
Ҳар келганда «қирров», дер.
Сўзининг кўп маъноси,
Кўчат экинг дарров, дер.
Шошилсин деб ҳар бола,
Такрор-такрор «қирров», дер.

Баҳор иши муддатли,
Ўтиб кетар дарров, дер.
Баҳорнинг зеб, кўркига
Меҳнатингиз гаров, дер.
Олтинга тенг бу онлар,
Ҳушёр тортсин ялқов, дер.
Ярми ҳазил, ярми чин,
Сўзларимдан ўғлим шод.
Мақтаб турналар куйин
Боғни килар у обод.

Абдурахмон Акбаров

Мақтанчоқ

— Ёдингдами, иккимиз
Харид қилгандик китоб?
Шавқ билан ўқиб чиқдим
Кеча уни бобма-боб.
Хақгўй Том, доктор Жонга
Қойил қолдим, ишонсанг.
Мағлуб этишар улар
Кучли душманни бежанг.

Ҳеч унутмасам керак
Хотима — сўнгги бобни...
Мазза қилдингми, айтгин
Сен ҳам ўқиб китобни?
— Бе, қаёқда, — дер эснаб
Лоқайд Карим Давронга, —
Ҳамма кўриб қўйсин деб
Териб қўйдим жавонга.

Қай бири

— Урик ширинми, олма,
Биласанми, ҳой, Чаман?

— Иккисин ҳам олиб кел,
Тотиб кўриб, айтаман!

Саодат Тожи

Велосипед ва Вали

Тиқиб олиб чўнтакка,
Вали икки кўлини.
Йўлда кетарди тўтмай,
Велосипед рулини.

Велосипед бурилиб,
Ариққа тушиб кетди.
Бурни тошга урилиб,
Шолғомдек шишиб кетди.

Баҳодир Уринов

Комиссия келганда

— Дада, бугун боғчада
Уйинчоқлар ўйнадик.
Боғча опа бош бўлиб
Ашула ҳам куйладик.
Шашка суриш баҳсида
Голиб келди Мирфозил.

Унинг ақли, зеҳнига
Ҳаммамиз қолдик қойил.
— Уғлим, шундайми ҳар кун?
Бахтларинг хўп кулган-да!
— Яйрадик, факат бугун
Комиссия келганда...

Эрназар Рўзиматов

Туяқорин

Туямизга
Озуқ бўлар
Туяқорин.
Қирчиб-қирчиб
Дала, қирдан
Ўрдик барин.

Ташиб қўйдик
Ғарам қилиб
Қўрамизга.
Баҳордан сўнг
У ёғини
Кўрамиз-да...

Гога Ҳидоятлов,
тарих фанлари доктори, профессор.

Исо Жабборов,
фалсафа фанлари доктори, профессор.

ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ, СОХТАЛИК ВА БЎҲТОНЛАР

Идеология ишнинг муҳим хусусияти яна шундан иборатки, бу иш социалистик мафкура билан буржуа мафкурасининг ўзаро кескин кураши вазиятида олиб борилаётир. Буржуа идеологияси — капиталга ва монополияларнинг фойдасига, авантюризм ва ижтимоий реваншга хизмат кўрсатувчи идеология истиқболсиз жамият идеологиясидир. Унинг йўл-йўриқлари: капитализмни ҳар қандай усуллар билан бўяб кўрсатишдан, унинг табиатан инсониятга зид ва адолатсиз эканлигини хаспўшладан, турмуш ва маданиятга оид ўз стандартларини тикиштиришдан, социализмни бутун чоралар билан қоралашдан, демократия, озодлик, тенглик, ижтимоий тараққиёт сингари қадриятларнинг моҳиятини бузиб кўрсатишдан иборатдир.

(КПСС XXVII съезди материалларидан)

Биз, бир гуруҳ совет олимлари, турк халқининг буюк фарзанди Камол Отатурк таваллудининг юз йиллиги муносабати билан ўтказиладиган халқаро илмий анжуманга борганимизда афсоналарга бой Истамбулнинг ўзига хос беқиёс гўзаллигидан ҳайратда қолган эдик. Бу ажойиб шаҳарнинг замонавий кўпқаватли уйлари ва коттежлари, турли йирик саноат корхоналари ва маданият марказлари, икки қитъани қўшиб турган баҳайбат янги осма кўприги ва автомобилларга тўла серкатнов кўчаларигина эмас, балки шарқона услубдаги дабдабали, гўзал кўшк ва саройлари, найзадек кўкка санчилган осмонўпар миноралари ва баҳайбат қасрлари, ҳашаматли маҷит ва мадрасалари, доимо гавжум бозорлари ва серташвиш шаҳар аҳли кишини беихтиёр ўзига жалб қилади.

Айниқса, билимга ташна жўшқин Истамбул ва Бўғозчи дорилфунунининг талабалари, замонавий теран билимли ва асосан Ғарб таъсиридаги ҳамкасбларимиз билан бўлган самимий суҳбатлар ва очиқ мулоҳазалар бизда чуқур таассурот қолдирган эди. Биз, анжуман танаффусларида, ҳар хил қабул маросимларида давримизнинг долзарб масалалари билан бирга халқимизнинг узоқ ўтмишдаги тарихи ва ҳозирги ҳаёти, инсоннинг жамиятдаги мавқеи ва тақдири, унинг ўй-кечинмалари, дунёқараши ва эътиқоди каби муҳим муаммолар юзасидан фикрлашдик. Ҳамкасбларимиз билан давримизнинг энг нозик муаммоларидан ҳисобланган миллий ва диний масалалар борасида ҳам мулоҳаза юритдик, баҳслашдик.

Албатта, тубдан зид дунёқарашга эга бўлган суҳбатдошларимиз бизнинг ғояларга қўшилмаслиги аввалдан аён эди. Афсуски, ижтимоий муносабатлар ва сиёсий тузум, тинч-тотув яшаш ва миллий тараққиёт, диний эътиқод ва ижтимоий психология каби мураккаб масалаларда қанча фикрлашсак ҳам ғоявий позицияларимиз бир-биридан анча узоқ эканлиги аниқ бўлди. Ҳатто ҳозиргача панисломизм ва пантуркизм ғоялари таъсирида бўлган баъзи турк олимлари бизларга ҳам мазкур ғайриилмий тушунчалар ва идеалистик тасавурларни сингдиришга уриниб кўрдилар.

Тўғри, беш қўл баравар эмас. Умуман дўстона руҳда ўтган бу самимий суҳбатларга раҳна солмоқчи бўлган ичкиора кимсалар ҳам учради. Улар айниқса совет ва турк халқларининг дўстлиги, доҳиймиз Владимир Ильич Ленин билан Отатурк асос солган қўшничилик алоқаларидан норози эдилар. Уларнинг «илмий» маърузаларида биронта ҳам янги гап учрамас, ҳаммаси сийқаси чиққан, эски бўҳтонлардан иборат эди. Айниқса, ашаддий антикоммунист Боймирза Ҳайитнинг бошдан-оёқ туҳматга тўла, илмий жиҳатдан сохта ва нопок маърузасига ҳамоҳанг баъзи нотиқларнинг чиқишла-

А. Баргхурн, У. Коларз, Ч. Хостлер ва бошқалар советшуносликка шу тариқа кириб келдилар. Уларнинг куч-ғайратлари билан «миллий» мавзу америка советшунослигида марказий ўринлардан бирини эгаллади ва антисоветизмни асосий қурол қилиб олди. Улар Урта Осиёда аллақандай «совет мустамлакачилиги» мавжудлигини исботлашга ва зўрлаб руслаштириш, миллий озодлик ва маданиятни тугатиш, давом этаяпти деган айбномалар билан коммунизмни обрўсизлантиришга уриндилар.

Антикоммунистик жазавани авж олдириш, «миллий муаммолар соҳасидаги тадқиқотлар»га янги туртки бериш учун Америка реакцияси халқаро миқёсда қатор анжуманлар ўтказди. Кетма-кет Вашингтон, Пенсильвания, Нотрдам, Рангун, Кембриж, Жанубий Королина университетларида бўлиб ўтган мазкур конференцияларда коммунизмга қарши йўналишлар ва «Совет империализми» деган сохта муаммоларни ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйишди. Жумладан, Нотрдам конференцияси материаллари «Совет империализми: унинг келиб чиқиши ва тактикаси» деган умумий ном билан эълон қилинди. Пенсильвания университети конференциясининг 1958 йили Нью-Йоркда «Мустамлакачилик гоёси» номи билан чиққан тўпламидаги В. Бачковскийнинг «Чор ва совет империясининг рус мустамлакачилиги» ҳамда М. Папнинг «Совет колониализми ва антиколониализмининг баъзи аспекти» мақолаларида ана шу антисоветизм руҳи акс этган эди. Лекин уларнинг барча уринишлари беҳуда кетаяпти. Америка корпорациялари советларга қарши тарғиботга сарф қилган катта маблағлар ҳам, антикоммунист профессорларнинг зўр беришлари ҳам, америка дипломатларининг мафқуравий хуружлари ҳам ҳеч қандай натижа бермади. Осиё ва Африка халқлари «Совет мустамлакачилиги» деган афсоналарга ишонмадилар ва миллий-озодлик ҳаракати америка ҳукмрон доиралари буриб юбормоқчи бўлган йўлдан бормади.

АҚШ ҳукмрон доираларидаги оламга тазйиқ ўтказиш ва мутлақ ҳукмронликни қўлга киритиш учун бўлган хуружлар энг аввало Американинг ўзида рад этилди. 60-йилларда негрларнинг кетма-кет кўзғолонларидан бутун мамлакат ларзага келди. Улар ирқчилик ва империализм айнан АҚШнинг ўзида авж олганлигини жаҳонга намойиш қилдилар. Норозилик тўлқини Америка қитъасини қамраб олди. Ғарбий ярим шарда биринчи социалистик давлат сифатида Куба юзага келди. Америкага қарши кўзғолонлар Панама, Гватемала, Доминикан республикаларига ҳам ёйилди.

Халқаро майдонда жуда кўп зарбаларга учраган антикоммунизм мафқурачилари ўз концепциялари шаклини ўзгартириш, кенг оммага таъсир қилишнинг бошқа воситаларини топиш мақсадида сафларини қисман қайта тузишга мажбур бўлдилар. Совет миллий муаммоларини «тадқиқ» қилиш баҳонасида, аслида сохталаштиришнинг янада ўткир ва нозик усулларини ишлаб чиқиш учун махсус марказлар тузилди, миллий муаммолар соҳасидаги ишлар учун сарфланаётган маблағлар оширилди, янги ходимлар жалб қилинди, «тадқиқот»лар доираси кенгайтирилди.

АҚШда бу соҳадаги барча ишлар ҳозир Марказий разведка бошқармаси ва Қўшма Штатлар инфорацион агентлиги назорати остида олиб борилмоқда. Булар махсус ажратилаётган фондларни тақсимлайди ва ишларнинг йўналишини белгилайди.

КПСС ва совет давлатининг миллий сиёсатини бузиб кўрсатиш усулларини ишлаб чиқиш бўйича учта асосий марказ вужудга келди. Колумбия университетида А. Гарриманнинг Рус институти таркибидаги совет миллий муаммолари марказини профессор Оллуворт бошқармоқда. 1984 йилнинг январисида у Урта Осиёни тадқиқ қилиш марказига айлантирилди. Урта Осиё республикаларининг ҳозирги аҳволини тадқиқ қилиш билан шуғулланувчи бу марказ ўзбек ва тожик тиллари бўйича кадрлар тайёрлайди. Қўшма Штатлар ахборот агентлиги ва унинг «Озодлик» радиоэшиштириш ташкилотига тавсиялар ишлаб чиқади, ҳукумат ташкилотларига ва армияга, асосан, разведка учун кадрлар етиштиради. Марказ чет эллардаги миллатчи унсурлар ва ташкилотлар билан кенг миқёсда алоқа қилади. Жумладан, сотқин Боймирза Ҳайит бу ерга тез-тез келиб, совет Урта Осиёсида миллатчиликнинг ривожлантириш концепциясини яратиш учун марказдагилар хизматидан фойдаланиб туради.

Шундай марказнинг иккинчиси 1975 йили Вашингтонда барпо қилинган Рус тадқиқотлари институти бўлиб, у ташкилотчиси номи билан Кеннан институти деб аталади. Бу марказ совет миллий сиёсати билан шуғулланувчи кўп сонли америкалик тадқиқотчилар ишини бирлаштириб туради.

Индиана университетидаги Урал ва Олтой кафедраси учинчи марказ бўлиб, унинг диққат-марказида асосан тил ва адабиётни, хусусан, турк тили ва адабиёти (асосий мутахассис Ойхон Башгор), ўзбек тили ва адабиёти (Румия Ленсен), Урта Осиё муаммолари (Денис Синор) туради.

Бу учала марказ СССРда миллий муносабатлар ва асосан Урта Осиё республикалари халқларининг тарихи ва ҳозирги аҳволини тадқиқ қилиш ва ёритишдаги америка советшунослиги йўналишини белгилайди. Турли университетлардаги бошқа мутахассислар, масалан, Нью-Йорк Сити коллежида М. Риквин, Гарвард университети қошидаги Урта Осиё группаси, Юта штатида Бригхем университетидаги Д. Монтгомери, Луизиана университетидаги Эд Лазарини, Мичиган университетидаги Брайан Силверс ва бошқалар ҳам улар билан мустақкам алоқада иш олиб бордилар. Айниқса, Париждаги Сорбонна университетида келиб, Чикаго университетида ҳар йили ишлаб кетадиган профессор А. Беннингсен антисоветшуносликда фаоллик кўрсатмоқда.

Урта Осиёни «тадқиқ қилиш» АҚШнинг ғарбий қисмида ниҳоятда тараққий этган. Вашингтон штатидаги Сиэтл шаҳар университетида Ильза Лод-Сиртаута ўзбек ва қозоқ тилларида турк адабиётидан сабоқ беришда. Профессор Смит раҳбарлигидаги бир гуруҳ олимлар эса, Урта Осиёда буржуа миллатчилигининг келиб чиқиш ва уни кучайтириш муаммоси устида иш олиб бормоқдалар. Лос-Анжелесдаги Калифорния университетининг профессорси Бодрогилетти ўзбек тилидан дарс бериш ва Урта Осиё тарихини урганиш билан шуғулланувчи группага раҳбарлик қилмоқда. Калифорния университетида эса профессор Жемс Боссон Урта Осиёнинг инқилобдан олдинги тарихини ўқитмоқда.

Сўнгги пайтларда Урта Осиё бўйича мутахассислардан фойдаланишнинг янги соҳаси — ҳукумат хизмати эълон қилинди. Улар орасида чет элда ишлаш, Қўшма Штатлар ахборот агентлиги, Чет эл ахборот хизмати ва Марказий разведка бошқармаси амалдорлари сифатида иш кўриш ҳам бор. 1983 йилнинг мартида Кеннан институтида ўтган конференцияда давлат департаменти вакили

Элчин Капуста таъкидлаганидек, бундай ишга Урта Осиё халқлари тилларидан бирини билган, шунингдек, ўша мамлакатни ўрганган, кишилар билан муомалага киришиб кетадиган одамлар жалб қилинади. Демак, Урта Осиё бўйича ишлайдиган ҳамма кадрлар, махсус муассасалар ва университетлардаги барча мутахассислар Америка разведкаси ва Пентагон хизматида ўтади. Мафкуравий кўпорувчиликка хизмат қилувчи тадқиқотларга эндиликда молиявий ва раҳбарлик мансабларини эгаллаган Колумбия университети Халқаро коммунистик ишлар институтининг директори З. Бжезинский, Гарвард университетининг профессори, президент Рейгеннинг миллий хавфсизлик масаласидаги маслаҳатчиси Р. Пайпс кабилар бош дирижерлик вазифасини ўтамоқдалар. Давлат департаменти қўллаб-қувватлаётган энг йирик антисоветизм ташкилотларининг бутун жаҳон миқёсидаги фаолиятини бошқаришда президентнинг яқин дўсти Чарлз Уилкиннинг хизмати катта. Бизнинг мамлакатга қарши қаратилган сохталик ва бўҳтонларни ишлаб чиқаришда ва уларни бошқариб туришда энг муҳим воситалар сифатида турли нашриётлар, ҳар йили ўтказиладиган симпозиум ва конференциялар, Америка шарқшунослар жамияти, Урта Шарқни тадқиқ қилиш Ассоциацияси, Канада славистлар ташкилоти, Оксфордда чиқаётган «Урта Осиё обзори» ва АҚШда 1984 йилдан чоп этила бошлаган «Совет миллий маълумотлари» каби нашрлардан жуда кенг фойдаланилмоқда. Бунга 1979 йилдан бери Саудия Арабистонида АҚШнинг тўла назоратидаги йилига икки марта босиб чиқарилаётган махсус журнали ҳам ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Кейинги йилларда социалистик ғояларнинг таъсир кучи ортиб бораётгани, Осиё ва Африка халқларида совет давлатига нисбатан хайрихоҳлик кучаяётгани антикоммунизм идеологларини мафкуравий кўпорувчилик тактикасини ўзгартиришга мажбур этмоқда. Энди улар бутун куч-ғайратларини айниқса КПСС ва совет давлатининг миллий сиёсатини сохталаштиришга қаратмоқдалар. Антикоммунизм тарғиботининг кўпмиллатли давлатимиз тарихи ва ҳозирги аҳволини сохталаштириш бўйича олиб бораётган асосий йўналишлари қуйидагилардан иборатдир: 1. Ленинча миллий сиёсатнинг назарий асосларини бузиб кўрсатиш; 2. СССРда миллий масаланинг ҳал этилиши фактини инкор қилиш, миллий муносабатлардан зиддиятлар қидириш, ленинча миллий сиёсатнинг амалга ошириш тажрибасида юз берган нуқсонларни излаш; 3. Миллатларни яқинлаштириш хусусида КПСС ўтказаятган сиёсатни бузиб, уни гўёки зўрлик билан ўтказиладиган ассимиляция ва урлаштириш тadbирлари қилиб кўрсатиш; 4. Партиянинг пролетар интернационализи принциплари тантанаси учун курашнинг миллий ўзига хошликни тугатиш йўли деб талқин қилиш; 5. КПССнинг ленинча миллий сиёсати тарихини бузиб талқин қилиш: хусусан, миллий республикаларда буржуа миллатчилигига қарши курашни кам нуфузли миллатларни тугатиш учун кураш сифатида кўрсатишга уриниш.

Чор империясининг собиқ миллий чекка ўлкаларида иқтисодий, социал-маданий ўзгаришларнинг амалга ошишида КПСС ва ленинча миллий сиёсат аҳамиятини камситишга қаратилган буржуа тарғиботнинг ҳозирги пайтда кенг тарқалган уйдирмаларидан бири «модернизациялаш» термини билан боғлиқдир. Антикоммунизм мафкурачиларининг таъкидлашларича, фан-техника инкилоби муносабати билан бутун дунёда модернизациялаш жараёни жадал суръатларда юз бермоқда, бу эса, технологиянинг такомиллашувида намоён бўлмоқда, иқтисодий ва социал ўзгаришларга, сиёсий ислохотларга ва маърифат янгиликларига олиб келмоқда эмиш. Бу жараён гўёки капиталистик давлатларда ўзининг ёрқин ифодасини топаётган эмиш.

«Модернизациялаш» терминини буржуа назарийчиларининг деярли барча асарларида учратиш мумкин. Антикоммунизм малайлари учун бу жуда қулай усул. Чунки бу терминни қўллаганда қатор мураккаб саволларга жавоб бериш учун ҳожат қолмайди деб ўйлашади. Лекин модернизация ўтказилишига қарамай, нега Осиё ва Африка мамлакатларининг боши қашшоқликдан чиқмаяпти? Нега, уларнинг кўпчилиги «модернизациялашган» бўлса-да, ҳанузгача аҳолининг асосий қисми саводсиз? Бундай саволларни ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча соҳалари бўйича қалаштириб ташлаш мумкин. Лекин империалистлар Совет Иттифоқининг миллий республикалари бундан етмиш йил аввал ўзлари билан тенг даражада бўлган мамлакатлардан тараққиёт давомида анча ўзиб кетганликларини сира ҳам яширолмайдилар. Бундай мисли кўрилмаган ўсишни инкор қилишга ожиз антикоммунистларнинг гўёки совет ҳокимияти миллий республикалар эришган ютуқларни бошқа ривожланаётган мамлакатлар учун намуна сифатида кўрсатишга интиломоқда, деб тушунтиришга уриниши ҳам асоссиздир. Ана шундай ғаразли қарашларнинг бемаънилигини сезиш қийин эмас. Шу ўринда табиий бир савол туғилади: хўш, КПСС Миллий сиёсати ютуқларини талқин қилиш шунчалик осон экан, айнан бу услубдан Англия Ирландия масаласида, АҚШ ўзида ирқий муаммони ҳал этишда нега фойдаланмаяпти?! АҚШдаги 35 миллион қора танли киши мамлакат аҳолисининг энг камбағал қисмини ташкил этади. Инсон ҳуқуқлари хусусида бутун дунёга ақл ўргатмоқчи бўлаётган модернизациялашган америка жамияти, мана 150 йилдирки, американинг туб аҳолиси — ҳиндуларни ҳар қандай ҳуқуқ ва яшаш имкониятларидан маҳрум этиб келаяпти. 1930 йили улар 10 миллион киши эди, ҳозир эса атғи 1,5 миллион кишигина қолган, холос. Маълумки, ҳозиргача «модернизациялашган» Эрон каби мамлакат аҳолисининг 77 фоиз аҳолиси саводсиз. Ваҳоланки, Урта Осиё республикаларида саводсизлик Иккинчи жаҳон урушидан муқаддам тўла тугатилган эди.

1970 йили Колумбия университетидаги Халқаро коммунизм институти директори Збигнев Бжезинский ўз нутқларидан бирида Урта Осиё халқлари ўртасида миллатчилик ва диний ғояларни тарқатиш учун барча имкониятлардан фойдаланишга чақириб, бу совет тузумига путур етказишнинг энг самарадор йўлидир, деган эди. Ушандан буён ислом дини ва миллатчилик антикоммунистик адабиётнинг бошқа мавзуларидан анча ўзиб кетди. Бу ҳақда кўплаб монографиялар, мақола ва тўпламлар пайдо бўлди, халқаро конференциялар, семинар ва симпозиумлар ўтказилди.

Айни вақтда улар нашриёт, оммавий ахборот ва бошқа турли воситалар орқали ҳақиқатни сохталаштириб, объектив далилларга зид ҳолда совет кишиларини ғоявий жиҳатдан қуролсизлантириш мақсадида дин ва атеизм тўғрисидаги марксча таълимоти, КПСС ва совет ҳукуматининг бу соҳадаги сиёсати ва қонуниятини бузиб кўрсатмоқдалар. Бетайин антикоммунистик тарғибот бизнинг мамлакатда бир томондан гўёки виждон эркинлиги йўқ, диндорлар қувғинда, диний эътиқоди ва диний фаолияти учун кишилар қамоққа олиняпти, деса, иккинчи томондан, мутлақо

акси, гўёки бизда диндорлик кучайиб, диний ренессанс, яъни уйғониш юз бермоқда, деб даъво қилади. Фарбий Германияда чиқадиган «Шпигель» журналида ёзилганидек, ҳозир атеизм «ўлим тўшагида» каби турли-туман тўхматларни кенг миқёсда тарғиб қилмоқдалар. Ҳатто кейинги даврларда социализм билан динни бирлаштириш, христианликни марксизм, ислом динини коммунизм билан тенглаштириш йўлидаги фойдасиз уринишлар, христиан ёки ислом социализми деб аталмиш ғайрииллий ғоялар кенг тарғибот қилинмоқда.

Империалистик давлатларнинг раҳбарлари ва буржуа мафкурачиларига жўр бўлаётган мусулмон мамлакатларидаги антикоммунистлар ҳам ҳар хил бўҳтон-туҳматларни тўқимоқдалар. Масалан, турк буржуа мафкурачиси Т. З. Туная ўзининг «Исломлик жараёни» китобида: «...коммунизмга қарши курашда дин энг бақувват манбадир. Дин ёрдамида коммунизм ағдарилиб ташланади ва тугатилади. Ислом коммунизмнинг душманидир», деб империалистик ҳомийларининг ёвуз мақсадларини тўла очиб берган эди. Антисоветизм соҳасида ном қозонган диншунос М. М. Хусан 1974 йили чоп этилган «Ислом ва социализм» асарида «СССРда айниқса мусулмон дини қувғинда», совет диёрларида гўёки маҷитлар ва ибодатхоналар бузиб ташланибгина қолмай, балки мусулмон руҳонийлари «қириб юборилаётганини» баён қилади.

Ҳозирги АҚШ раҳбарлари Даллес стратегиясини қайта тиклаб, ўзларининг ёвуз ниятларини амалга ошириш мақсадида «ислом омили»дан фойдаланишга жиддий киришдилар. Айниқса, Рейган ўзини араб халқларининг энг яқин, ғамхўр дўсти қилиб кўрсатишга интилоқда. Бундай сиёсатнинг асосий сабабларидан бири шундаки, ҳозир бутун капиталистик оламдаги нефтнинг 74 фоизи араб мамлакатларидан олинади, Фарбий Европа ва Америка банкларида эса 300 миллиард доллар араб капиталли мавжуд.

Фарбнинг оммавий ахборот воситалари ва антисовет ташвиқот марказлари кейинги вақтда бизнинг мамлакатда дин ва диндорларнинг «аҳволига катта эътибор бермоқда. Фақат диний мавзуда эшиттириш бераётган «Ватикан радиоси», «Таврот овози», «Мента-Карло» каби махсус радиостанциялардан ташқари диний масалани «Америка овози», «Би-би-си», «Немис тўлқини» сингари антисоветизм йўналишидаги радиомарказлари ҳам ўзининг ҳар кунги эшиттириш программасига киритганлар. Масалан, чет эл радиоэшиттириш марказлари Совет Иттифоқига мўлжаллаган эшиттириш 1980 йили суткасига 200 соатни ташкил қилган бўлса, эндиликда бу миқдор анча кўпайди. Баъзи хабарларга кўра, Совет Шарқига мўлжаллаб радио маркази қуриш учун Саудия Арабистони катта маблағ ажратган. АҚШ эса Яқин Шарқда СССРга қарши кучли радиостанция қуришни мўлжалламоқда. Шуниси қизиқки, АҚШ президенти Рейган хизматчилари матбуот конференциясида «Америка овози» радиостанциясининг «Дин бизнинг ҳаётимизда» деган СССРга мўлжалланган ҳафтада олти марта бериладиган эшиттиришни юксак баҳолаган. У бундай эшиттиришларни келажакда ҳам давом қилдириш бизнинг вазифамиз, деб кўрсатма берган.

Кейинги ўн йилларда, айниқса, Эрон ва Афғонистон воқеаларидан кейин, буржуа тарғиботи «ислом портлаши», «ислом уйғониши» ва ҳоказолар тўғрисида жуда кўп гапир бошлади, ўзларини «ислом ҳимоячиси», мусулмонларнинг «ғамхўр дўсти» қилиб кўрсатишга ҳаракат қила бошладилар. Бунинг асосий боиси, юқорида айтилганидек, бир томондан, капиталистик система в буржуа мафкурасининг инкирозга учраши, мустамлакачилик тузумининг чок-чокидан сўкилиб миллий овозлик ҳаракатининг кучайиши бўлса, иккинчи томондан, жаҳон миқёсида, айниқса, ислом дунёсида Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар обрусининг тобора ўсиб боришидир. Ҳозир жаҳонда мусулмонларнинг сони 800 миллиондан ортиқ бўлиб, илоҳиётчиларнинг фикрича, асримиз охирига бориб мусулмонлар сон жиҳатдан биринчи ўринга кўтариладилар. Ислом анжуманлари ташкилотларининг хабарига биноан 42 мамлакатда ислом давлат дини, 30 мамлакат аҳолисининг кўпчилиги, 20 мамлакатда эса аҳолининг 90—100 фоизи мусулмонларни ташкил этади. Албатта, империализм шунча аҳолининг ўз таъсиридан маҳрум бўлишини истамайди. АҚШнинг ҳозирги сиёсатида «Ислом омили»ни СССРга қарши ишлатилишининг сабаби ҳам шунда.

Америка сиёсатларининг изланишларидаги бош йўналиш империализм ва ислом ҳаракати орасидаги зиддиятни тугатиш, ислом ҳаракатидан АҚШ ўз манфаати учун фойдаланишдан иборатдир. Шу билан бирга ҳукмрон доираларнинг биринчи даражали вазифаси — нефть ва бошқа хом ашё манбалари устидан Америка назоратини сақлаб қолиш, мусулмон мамлакатларининг империализм таъсир доирасидан чиқиб қолишининг олдини олишдир. Мазкур сиёсатнинг асосий элементи эса антисоветизм ва антикоммунизмдир.

Совет Шарқи мусулмонлари тўғрисида «ғамхўрлик» қилаётган ислом антикоммунистлари Урта Осиё республикаларининг социалистик тузум туфайли қўлга киритилган мисли кўрилмаган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ютуқлари тўғрисида лом-мим ҳам демай, гўёки халқларни «диний қувғиндан», «хуқуқсизлик ва маънавий зулмдан» қутқаришга Фарбни ёрдамга қақирмоқдалар. Бунга Жаҳон ислом лигаси нашр қилаётган «Ислом дунёсининг янгиликлари» журналида 1982 йили босилган «Туркистоннинг стратегик аҳамияти» мақоласи мисол бўла олади. Унинг муаллифи юқорида тилга олинган ватан хоини Боймирза Ҳайит Совет Шарқи республикаларининг ютуқлари ривожланаётган мамлакатларда «тақлид қилиш учун намуна» деб қабул қилинаётганлигидан ташвишланиб, ўз хўжайинларини, яъни Фарб империалистларини жаҳон сиёсатида стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Урта Осиёни тезроқ «озод» қилишга, аниқроғи, босиб олишга қақиради. Бунинг устига у Фарбдаги ва Шарқдаги босқинчи агрессив унсурларнинг иштахаларини қитиқлаб, башарти совет Урта Осиёсини қўлга киритиш режалари амалга оширилса, «Эркин дунё»нинг ислом ҳамжамияти ва жаҳон экономикаси Туркистоннинг иқтисодий потенциалига йўл очган бўлур эди», деган ёвуз фикрни изҳор қилади. Саудия Арабистони журнали «Ал-Мажалла» ҳам 1983 йили босилган бир қатор сонларида ёзишчи, Туркистон, яъни Урта Осиё халқлари диний эътиқоди учун қувғин қилинибгина қолмай, балки диний ибодат ва маросимларни адо этиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этилган эмиш. Шунинг учун «Россия мусулмонлари овозлик кунини сабрсизлик билан кутмоқдалар», деган ўтакетган туҳматларни сурбетларча босиб чиқарган.

Реал социализмнинг совет Шарқидаги муваффақиятлари мустамлакачилик зулмидан халос бўлиб, нокапиталистик ривожланиш йўлини танлаган халқлар учун зўр жозибали куч эканлигини эътиборга олиб, кейинги йилларда барча реакцияон унсурлар ва уларнинг гумашталари тактикани

гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа тез-тез ўзгартиб, сиёсат ва мафкура соҳасида ошкора бирика бошладилар. Улар совет Шарқи халқлари «иқтисодий эксплуатация қилинмоқда», «мустамлакачилик зулми» остида деган тугуруқсиз тезисларнинг миси чиқиб кетганидан кейин, гўё ўрта осиеликларнинг «хуқуқлари камситилмоқда», «ислом мухлислари таъқиб қилинмоқда, диний ибодат ва маросимларни бажариш имкониятидан маҳрум этилганлар ва шу сабабдан совет тузумига қарши чиқмоқдалар» каби тухматларни тарқатмоқдалар. Шунингдек, антикоммунистлар ўзларининг сохта ҳақгўйликларини кўрсатиш учун Совет Шарқи халқларининг ютуқларини ҳатто тан олган бўладилар. Масалан, профессор Мойл Ривкин 1982 йили Нью-Йоркда нашр этилган «Муслмонларнинг Москвага қаршилиги. Совет Ўрта Осиеси» китобида, бизнинг давлат сиёсати Совет Шарқи республикаларини жадал ривожлантиришга қаратилганини, «бу районлар иқтисодий эксплуатация қилинмаяпти», «муслмонлар камситилмаяпти» каби гапларни таъкидлайди. Шунга қарамай, муаллиф Ўрта Осие «ҳозирги пайтда Ғарбнинг алоҳида эътиборини тортаётганлиги»ни бу ердаги «аҳолининг тез кўпайиши» ва «муслмон аҳолининг шубҳали содиқлиги» билан изоҳлайди.

Империализм мафкурачилари ва клерикал антикоммунистлар бизга қарши қанча бўхтонлар ёғдирмасин, турли воситалар билан мафкуравий кўпуровчилик ишларини кучайтирмасин, барибир, совет халқи порлоқ келажак учун ғолибона курашни давом эттираверади. Чунки чинакам ҳақиқат, ижтимоий адолат, осойишталик ва чинакам бахт-саодат доимо бизнинг тарафимизда.

Кейинги ўттиз йилдан зиёд вақтдан бери гўё СССРда миллий зиддиятлар, ислом динининг совет давлатига қаршилик кўрсатиши, диний фанатизмнинг ошиб бораётгани ҳақидаги афсона ва уйдирмаларни мишлатиб келаятган Ғарб китобхони совет халқларининг жипслиги ўсаётганини, социалистик миллатларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалари янада ривожланаётганини бутун олам билишидан хабар топгач, ҳафсаласи қандай пир бўлганлари тасаввур қилиш қийин эмас. Шу муносабат билан Ғарбий Европа ва АҚШ антикоммунистик тарғиботининг барча штаб ва марказлари йўл қўйилган ўйрилишларни дарҳол текислашга киришдилар. Натижада антикоммунистик адабиётда яна бир йўналиш пайдо бўлди. Миллий озодлик инқилобининг антиимпериалистик моҳиятини ўзгартириш ва уни советларга қарши антикоммунистик ўзанга буриб юборишга уринишдан иборат бу йўналиш адабиётда «муслмон миллий коммунизми» номини олди. Унинг гоҳиси А. Бенингсон ва шоғирди Э. Уимбушнинг 1979 йили Чикагода нашр этилган «Совет Иттифоқида муслмон миллий социализми» асарига баён қилинди. Бу асар муаллифлари «дўппили социализм»ни ёқлаб чиқмоқдалар. Уларнинг фикрича, «дўппили социализм» ислом, миллатчилик ва марксизмнинг бирикүвидан ҳосил бўлиши лозим. Бу «социализм» фақат ўз миллатига ва ўзининг тор, худбинона чекланган миллий манфаатларига хизмат қилиши керак. Бундан ташқари, мазкур «социализм»нинг яна бир мажбурий шarti бор: у ҳам бўлса русларсиз амалга ошиши лозим.

В. И. Ленин 1914 йилдаёқ: «Буржуа миллатчилиги ва пролетар интернационализи — бутун капиталистик дунёнинг икки буюк синфий лагериدير. ...Миллий масалада икки сиёсатни (бунинг устига икки хил дунёқарашни) ифодалайдиган иккита бир-бирига муросасиз душман бўлган шюрдир», деб ёзган эди. Лениннинг бу баҳоси ҳозирги даврда айниқса муҳим аҳамият касб этади. Яъни дунё сиёсатида икки йўналишга, миллий озодлик ҳаракати муаммоларига икки хил ёндошишга, коммунизм ва капитализмнинг жаҳон синфий ихтилофларида икки қарама-қарши сиёсий платформасига аниқлик киритади.

Буржуа миллатчилиги миллий буржуазиянинг синфий худбинлигини акс эттиради. У ишлаб чиқариш воситаларига ҳусусий мулкчиликнинг сақланиб қолишини, ижтимоий тенгсизликнинг янада чуқурлашувини, миллатлар тенг хуқуқчилигини сўздагина тан олиб, амалда шовинизмни авж олдириш ва ночорроқ миллатларни камситишни назарда тутаяди. Ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун у шахсий миллий бидъатни, миллий шухратпарастлик, миллий манманлик хислатларини пролетариатга ўтказиб, унинг синфий ҳушёрлигини бўшаштиради. Буржуа миллатчилиги миллий буржуазиянинг синфий ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ва абадийлаштириш ҳамда капиталистик муносабатларни ривожлантиришга қаратилгандир.

«Миллий социализм» концепцияси ҳозирги замон миллий буржуазиясининг мафкуриси бўлиб, буржуа миллатчилигининг турли кўринишдаги қоришмасидан иборатдир. У қандай қиёфада бўлмасин, капиталистик тузумни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Чунончи, «Африка социализми», «Араб социализми», «Ислом социализми»ни амалга оширишга дастлабки уринишлар тажрибаси, булар ўз миллий капиталистларининг банкир ва савдогарларнинг равнақ топишига ёрдам беришини кўрсатади. Улар мустаҳкамланиб олгач, коммунистик адабиётни ман қиладди, ватанпарвар ҳамда коммунистларни таъқиб этади ва халқро сиёсатда империалистлар билан тил бириктиради.

КПСС пролетариатнинг синфий йўлини изчил ўтказиб келди. У фақат совет тузумигина миллатларнинг амалдаги тенгхуқуқчилигини таъминлашга қодир, деган ўз эътиқодини яширмади. Партия пролетариат диктатураси, пролетар интернационализи ҳамда ишлаб чиқариш воситаларига ҳусусий мулкчиликни ва кишини киши томонидан эзишни тўла тугатишга асосланган синфий платформасини эълон қилди.

КПСС ва совет ҳукумати ўз интернационал бурчларини адо эта бориб, мустамлака ва қарам мамлакатлар халқларига уларнинг миллий озодликка эришиши ҳамда жамиятни иқтисодий, маданий, ижтимоий қайта қуришининг туб вазифаларини ҳал қилишларига қардошларча ёрдам кўрсатди.

Коммунистларни барча миллий-озодлик кучларига, шу билан бир қаторда буржуа-демократик кучларига ёрдам кўрсатишга даъват этаркан, В. И. Ленин айна чоқда чинакам коммунистик партияларни ва коммунистик ҳаракатни сақлаб қолиш, уни ривожлантириш зарурлигини таъкидлаган эди. Улуғ доҳий Коминтерн II конгрессининг миллий ва мустамлака масалалари бўйича тезисларида мустамлака ва қарам мамлакатлар коммунистлари олдида турган иккита муҳим муаммо борлигини кўрсатиб: 1. «Қолоқ мамлакатлардаги буржуа демократик озод этувчилик оқимларини коммунизм рангига бўяб кўрсатиш йўлидаги ҳаракатларга қарши қатъий курашиш зарур»лигини; 2. Пролетар ҳаракатининг мустақиллигини, ҳатто бошланғич шаклда бўлса-да, албатта сақлаб қолиш лозимлигини уқтирган эди. «Коммунистик интернационализм, — деб ёзган эди В. И. Ленин, — мустамлака ва қолақ мамлакатларнинг буржуа-демократияси билан вақтинча иттифоқ бўлиб бориши, лекин унга қўшилиб кетмаслиги керак».

Африка ва Осиё мамлакатларидаги коммунистларнинг тақдири турлича бўлди. Баъзи бирларида улар ҳокимият тепасига келдилар, айримларида ҳукмрон коалиция таркибига кирдилар. Буржуа миллатчи партиялари томонидан тор-мор қилинганлари ва яширин ишлашга мажбур бўлаётганларис ҳам бор. Лекин уларнинг ҳаммаси ўз халқларининг озодлиги учун курашда фаол қатнашмоқдалар, марксча-ленинча идеалларга содиқ қолмоқдалар. Улар пролетар интернационализи байроғини баланд кўтариб, кенг халқ оmmasига миллатчилик ғояларини тиқиштиришга уринаётганларга қарши кураш олиб бормоқдалар.

Социалистик системанинг қудрати ошиб, жаҳон коммунистик ишчилар ҳаракати ўсган ҳозирги шароитда пролетар интернационализмининг ҳаракат доираси анча кенгаймоқда.

Аммо Ҳарб империалистлари ва уларнинг мафкурачилари ташвиқотига ишонган миллий буржуазия малайлари антикоммунистларга эргашиб, эски тарих ахлатхонасига итқилган ғояларини кўтариб чиқмоқдалар. Айниқса, ҳозирги реакцион ислом клерикализи ўз мухлисларига коммунистлар билан кенг меҳнаткаш омма орасини бузиш, интернационализм бирлигига болта уриш мақсадида «коммунизм — озодлик ва демократия душмани» деган эскидан маълум тезисни ҳар томонлама тарғиб қилишга, илмий коммунизм мусулмонларга ёт «ажнабий докторина», «европаликлар таълимоти», коммунистларни эса Совет Иттифоқи «агентлари», ўз миллатига хийнат қилган кишилар деб кўрсатишга, капитализмни кўкка кўтаришга уринмоқда.

Мисрлик илоҳиётчи Аббос Маҳмуд ал-Ақада ва саудиялик дин арбоби Аҳмад Абд ал-Ғафур Атор ҳамкорликда яратган «Коммунизм ва ислом» асарига шундай деб ёзилади: «Ҳақиқий мусулмон коммунизм билан иноқликда яшай олмайди, ислом билан коммунизм ўртасидаги кураш туғма туйғуга ўхшаса ҳам, аммо ундан кучлироқ... Мусулмон бўлиш табиатида кўра коммунизм душманидир, улар ўртасида яхши қўшничилик муносабатлари бўлиши мумкин эмас». Китоб муаллифлари ўзлари бераётган маслаҳатга амал қилмайдиганларга қарши очикдан-очик дўқ урадилар, уларни диндан қайтганлар, деб атайдилар ва бундай динсизларни қатл этишни талаб қиладилар.

Саудия Арабистонининг Макка шаҳридаги Мусулмон биродарлар ташкилоти ва Жаҳон ислом уюшмаси, Покистондаги Ислому тадқиқот институти, Париждаги Ислому тарғибот маркази, Работ шаҳрида тузилган Ислому анжумани ташкилоти ва шу каби бошқа халқаро мусулмон бирлашмалари ҳам коммунизмга нисбатан бўлган нафратларини яширмайдилар. Бу ташкилотларда ҳар қандай илғор ижтимоий ўзгаришни ҳам коммунизмга мансуб деб таърифлаб, унга қарши кураш фаолиятларининг асосий мазмуни бўлиб қолган. Индонезия, Туркия ва бошқа ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатлардаги турли мусулмон уюшмалари ва ташкилотлари ҳам коммунизмга, меҳнаткаш омманинг интернационал бирлигига қарши фикрларини очик-ойдин амалда намоён қилмоқдалар. Клерикал антикоммунистлар ўз мамлакатлари аҳолисининг динга берилганлигига умид боғлаб, шу тарика ривожланаётган давлатларнинг халқларини социализмдан қайтара олмасалар ҳам, лоақал уларни нотўғри, миллатчилик йўлига солиб юборишга, синфий курашдан айнайтишга интилмоқдалар.

Антикоммунизм мафкурачиларининг зўр бериб хуруж қилишларига қарамай, пролетар интернационализи ғоялари борган сари таъсирчан кунга айланмоқда. Бу нарса марксизм-ленинизмнинг озодлик ҳаракати билан қўшилиш жараёнининг жаҳоншумуд тарихий аҳамияти ўсиб бораётганидан далолатдир. Жумладан, озодликка эришган 150 миллиондан зиёд аҳолига эга бўлган мамлакатлар социализм йўлини танладилар. Миллий-озодлик ҳаракати ташкилотларининг кўпчилики раҳбар арбоблари коммунистлар ва халқаро коммунистик ҳаракат билан яқинлашиш ниятини билдирмоқда. КПСС XXIV—XXV—XXVI—XXVII съездларида революцион-демократик партияларнинг кўплаб делегациялари иштирок этганлиги тараққийпарвар кучларнинг жаҳон революцион жараёнининг барча отрядлари билан алоқалар ривожланиб бораётганини яққол кўрсатмоқда. Ҳа, буржуа мафкурачилари коммунистлар билан миллий-озодлик ҳаракати ўртасига миллатчилик бидъатидан девор тиклашга муваффақ бўлолмадилар.

Кейинги пайтларда империализмининг мафкуравий хуружи кескин кучайганлигини назарда тутиб ва империализмнинг қуролланиш пойгасини ниқоблаб, жаҳон тараққиёти, социализм демократиясига қарши кенг миқёсда кураш бошлаган ҳозирги шароитда унинг ўта хатарли эканини ҳисобга олиб, КПСС Марказий Комитети мафкура ишини кучайтиришга алоҳида эътибор бермоқда. КПСС Программаси, КПСС Марказий Комитетининг январь (1987) Пленуми буржуа мафкура-сига қарши курашни, тарихни, коммунизм мафкурасини сохталаштирувчиларни фош этишни янада кучайтириш вазифасини жуда кескин қилиб қўйди. Унинг шакли эса совет кишиларининг ҳозирги талаблари ва эҳтиёжлари даражасида бўлиши керак. Ҳозирги шароитда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда партиявий принципалик, синфий ва сиёсий ҳушёрлик, ёт қарашларга муросасизлик, ишчанлик, ташаббус ва ижодий юксалиш ҳар қачондан ҳам зарурдир.

Дунё чуқур ва оламшумул ўзгаришлар маррасида турибди, формациялар алмашуви жараёни давом этапти. Тинчлик, тараққиёт ва демократия кучлари муросасиз ҳужумга ўтдилар. Мана шу оламшумул ижтимоий жараёнга борган сари янги мамлакатлар, халқлар оmmasи, ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий ва сиёсий ташкилотлар қўшилмоқда. Мазкур жараённинг кучи ва қудрати, самарадорлиги, жадаллашуви кўп жиҳатдан буржуа мафкурасини фош қилишга, шунингдек, социалистик мафкуранинг барқарорлигига боғлиқдир.

Бу йўлдаги ҳар бир қадам, социалистик мафкуранинг ҳар бир янги муваффақияти аини пайтда реакцияга, агрессия, уруш ва зулмга қарши оламшумул кураш ишига қўшилган муҳим ҳиссадир. Социалистик мафкура ўзида ижтимоий тараққиётнинг чинакам инсонпарварлик идеалларини, шахсининг маънавий интеллектуал ва маданий жиҳатларини мужассамлаштиради, қурол ва урушларсиз, эксплуатация ва зулмсиз ҳаёт учун курашга чорлайди. Унинг кучи ва самараси тўғридан-тўғри ҳужумкорлик билан боғлиқ бўлиб, фақат буржуача уйдирмалар ва концепцияларни фош этишгагина эмас, энг аввало, коммунистик идеалларни, ижтимоий ҳаётнинг социалистик нормаларини, чинакам озодлик ва демократияни қарор топтиришга, реал социализмининг тарихий ютуқларини КПСС ва совет давлатининг тинчликсевар халқаро сиёсатини тарғибот қилишга ҳам қаратилгандир.

Шрикант Варма

Ҳаммага ўхшаб

Мен ўзимни қандай тутдим,
ҳамма айюҳаннос ила
қичқирган пайти?
Мен қичқирдим улар билан теппа-тенг —
кўрдим,
ҳаммага ўхшаб.

Мен ўзимни қандай тутдим,
ҳамма қичқирганда:
«Мусулмон Азиз — бу, душман!» деб?
Шу кўп овознинг ичида
бор эди менинг ҳам ўткир чинқирғим:
«Мусулмон Азиз — бу, душман!»

Мен ўзимни қандай тутдим,
у ёқ бу ёққа аланглаб олиб,
ҳамма деганида:
«Жим турган маъқул эмасми?»
Мен ҳам такрорладим:
«Ҳамма гапирганини гапир.
Бошқаси ҳақда —
дамингни чиқарма!»

Қичқириб бўлдик.
Ўлдирдик Азизни.
Тилни тишладик.

Энди-чи, ҳайрон бўлиб
ҳамма бир-бирига дер:
«Қандай рўй берди бу иш?»
Мен ҳам такрорлайман ҳамма билан
шу сўзларни.

Шрикант Варма сўнгги йиллар ҳинд адабиётининг йирик вакиллари билан ҳисобланади. У 1931 йил 18 сентябрда Мадхья-Прадеш штатидаги Биласпур шаҳрида туғилган. Мураккаб ва бетакрор ижодий тадрижни бошдан кечирган бу шоир, «Талваса достони» [1963 йил] шеъри билан ўқувчилар ва адабий танқидчилик эътиборига тушди. «Мажлислар уйи» [1973 йил] шеърий тўплами эса унга катта шуҳрат келтирди.

Шоир ҳозирги совет адабиёти тараққиётини синчковлик билан кузатиб боради. Маяковский, Пастернак, Ахматова ва Вознесенскийнинг бир қанча асарларини ҳинд тилига таржима қилган. У совет-ҳинд ижодкорлари ҳамкорликда тайёрлаган «Дўстлик хрестоматияси»нинг ташкилотчиларидан биридир.

Бобур ва Самарқанд

Бобур Самарқанд йўлида,
Самарқанд Бобур йўлида.

Черикига айларак зуғум
Ун мартача сўради гарчанд:
«Узоқдами ҳали Самарқанд?»
Жавоб айтмас Бобурга ҳеч ким.

Олам ёнар офтоб кўзидан.
Кўкка ўрлар чанг булутлари.
Самарқандга йўл топмас бари.
Шу-чун Бобур эмас ўзида —
Қаҳри келган ҳаддан ташқари.
Қаттиқ-қаттиқ кишнар арғумок.
Тўхтайдилар — сувга етган чоқ.
Бир эл чикди. Одамлар аро
Ёмон шов-шув бўлганди пайдо.

Лекин сўрар бетоқат подшо...
«Эй дўст, азиз Самарқанд қайда?»
Унга боқмас тўдадагилар,
Ерга боқар ҳамма, боши ҳам,
Бу эл унга не жавоб қилар?
Учрашувдан шодмас Бобур ҳам.

Кун ҳам қайтар қовуриб бир қур.
«Қаранг! Қаранг! Не бунинг сири?
Миноралар! — қичқирди Бобур, —
Самарқандга етдим охири!»
Лекин ёлғон эди бу хабар.
Тўғри сўзни шунда эл айтди:
«Самарқанддан ўтгансиз саҳар,
Энди эса орқага қайтинг!»

Самарқанд Бобур йўлида,
Бобур Самарқанд йўлида.

Хариваншрай Баччан

Улкан ва майда

Уз қалбимнинг эзгу ўйларин
кундалик ташвишлардан,
кураш бўронларидан
асрадим.
Эҳтиёт сақладим —
мавруди келганда, осойиш пайти,
ниҳоят бағишларман, деб,
ақлимнинг бутун ўткирлигини,
илҳомимнинг бутун алангасини,
қўшиқчилик кучимнинг бутун шиддатини!..
Лекин бундай фурсат
етмади, ёҳу:
Мен яшамадим —
куйдим-пишдим, бизбизак бўлдим,
сарфлана-сарфлана
майда-чуйдага...

Ҳозирги ҳинд шеърятининг ёрқин намояндаларидан бири Хариваншрай Баччан 1907 йил 27 ноябрда қадимий Оллоҳобод шаҳрида туғилган. У, Умар Хайём, Байрон, Шелли, Китс шеърятини руҳида шаклланган. Оллоҳобод дорилфунунини битирган. Унинг асарлари теран реализм, инсонпарварлик, гражданлик, ватанпарварлик билан йўғрилган. Хариваншрай Баччан Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Қоҳира (1962 йил), Байрут (1967 йил), Деҳли (1970 йил) конференцияларининг фаол иштирокчиларидан ва ташаббускорларидан бири бўлди. Шоир Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Некрасов, Маяковский, Блок, Есенин шеърларини ҳинд тилига ўгирган. 1967 йили Совет Иттифоқи бўйлаб қилган сафари таассуротлари асосида туркум яратган.

Кунлар эса олға интилар,
туш кўргандай — умр оқизок.
Кўнглим сезаётир сўнгги кунимни.
Нима бўпти,
ҳаёт юкин ортмоқла тезроқ.
Эзгу ўйларингни қўйиб қўй —
унут.
Яна бир бор туғилишинг кут.

Рус матрешкаси¹

Рангдор улкан матрешканинг
ичига жойланган бошқаси,
ясанган бошқа матрешканинг
ичида тағин бири.
Яна бир,

тағин бир,

бошқа бир

матрешка —

бири бошқасининг ичида!
Улардан энг митти, энг безанганига
бердим шундай савол:
«Биласанми,
нечта қўғирчоқнинг ичида яшайсан,
биродари азиз?..»

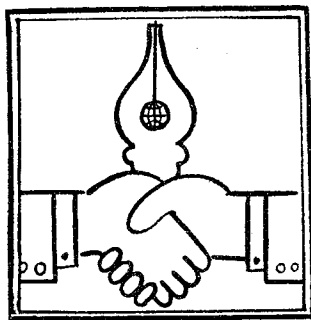
Аввал ўйлаб кўрди,
жим турди,
кейин, мана, нима деди жимитвой:
«Ақл ётмас даражада улкан
коинотнинг ичига жойланган бошқаси,
бу, кўз илғамас даражада бепоён
коинотнинг ичида
яна бошқа бири.
Яна бир,

тағин бошқа,

бундан ўзга коинотлар —

бири бирисининг ичида!
Ҳар нарсанинг тубига етмоқ истаган эй одам,
сенга саволим бор шундай:
«Биласанми,
неча коинотда яшайсан,
Ер фарзанди?»

Муҳаммадали ҚУШМОҚОВ таржималари.

¹ Матрешка — бир-бирининг ичига солинган ёғоч қўғирчоқлар.

Дилбар Қамбарова

ПУШКИН ВА ОЙБЕК

Юксак заковатга эга инсонгина чинакам буюкликни идрок этишга қодир. Ойбек А. С. Пушкин даҳосининг улуғлигини чуқур идрок этган, бадий ўзлаштирган истъёдор соҳибидир.

Пушкин даҳосини чинакамига кашф этиш шоирнинг «Доҳийдан ўрганиш» номли мақоласида яққол ифодасини топган. У Пушкин вафотига юз йил тўлиши муносабати билан ёзилган эди. Мақолани ўқир эканмиз, Ойбек Пушкин ижодининг моҳиятини, жаҳон адабиётидаги ўрнини, келажак бадий оламини шакллантиришдаги аҳамиятини ниҳоятда чуқур англаганлигини кўрамиз. Пушкин ижодининг халқчиллиги, ҳаётийлиги, бадий юксаклиги Ойбек наздида бадий ижод учун юксак намуна эди. Шунинг учун Пушкин қолдирган бой хазинани атрофлича текширишимиз, ўрганишимиз зарур деган хулосага келади адиб, «...ижодининг қуёши ила келажак адабий фикр йўлларини ёритган доҳий шоирнинг ижоди йилдан-йил ўсаётган адабиётнинг гуллашига катта таъсир кўрсатиши шубҳасиздир»; — деб ёзади у ва ўзбек шоирларининг Пушкинга хос санъаткорликни эгаллаш йўлидаги уринишлари ҳали дастлабки босқичда эканини таъкидлайди. Пушкин ижодининг моҳиятини чуқур англаган, «Евгений Онегин»ни маҳорат билан таржима қилган Ойбекнинг Пушкин даҳосидан энди бир қатрагина бахраманд бўлди дейиши камтарлик эмас, даҳо санъаткорнинг буюклигини теран ҳис этиш натижаси эди. Зотан, Ойбек: «Пушкин ижоди шундай кенг, зангин бир соҳадирки, биз унга эндигина қадам ташладик. Шоирнинг доно қуёши бизга мўралади. У энди биз яратмоқчи бўлган буюк санъатнинг ичига кирсин», — деб ёзади юқоридаги мақолада.

Аслида шу йилларда Пушкин даҳоси Ойбек ижоди бағрига кириб келган, унга хос ғоявий-эстетик принциплар Ойбек асарларида, умуман, ўзбек совет адабиётида Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Усмон Носир, Миртемир каби шоирлар ижодида ўз акс-садосини топа бошлаган эди. Бу шоирларнинг ҳар бири: «Мен Пушкинни ўзимга чинакамига ўттиз олтинчи йил ёзида кашф этдим», — деб айтиши мумкин. Чунки шу йил ёзида ўзбек адабиёти Пушкин асарлари таржимаси ила бойиши билан бирга шеърятимиз саҳифаларида Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби шоирларнинг «Чимён дафтари» туркуми ҳам пайдо бўлди. Бутун тунни қайноқ таржима жараёнида ўтказиб, кундузи Чимён манзаралари бахш этган илҳом тўфайли туғилган бу шеърларда Пушкиндан узоклашиб кетиш асло мумкин эмас эди. Ойбек кейинчалик «Адабиёт, тарих, замонавийлик» номли мақоласида Пушкин ижоди ҳақида тўхталиб, «Евгений Онегин»ни таржима қилиш Пушкинни чинакамига кашф этишда қанчалик

муҳим роль ўйнаган бўлса, поэзия сирларини эгаллаш, шеърятнинг ҳаёт билан ҳамнафаслигини англаш учун ҳам ниҳоятда улкан сабоқ бўлганлигини эслайди. Пушкин ижодидаги равшанлик ва баркамолликни бадий идрок этиш, ўзлаштириш учун шоир аввало маънавий камолат касб этмоғи, жўшқин ҳаёт мактабини ўтамоғи лозимлигини уқтиради.

Пушкин ижодини чинакамига бадий идрок этиш Ойбек учун поэзияда ҳам, прозада ҳам, шунингдек, адабиётшунослиқда ҳам янги уфқлар очиб берди. Бу ҳақда Ойбек: «Мен улуғ рус шоирларидан кўп нарсани ўргандим. Пушкин эса менга ҳамма вақт сеvimли ва жонажон устоз бўлиб қолди», — деб ёзади. Ойбек ўзбек совет шеърятининг тараққиётига замин бўлган ғоявий-эстетик асослар ҳақида фикр юритар экан, халқ оғзаки ижоди, шарқ классикаси, ўзбек классик адабиёти билан бирга рус адабиёти ҳам асосий омиллардан бўлганлигини таъкидлайди. «Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Горький, Маяковский ва ҳозирги йирик совет шоирлари ўзбек совет поэзиясининг ўсишига зўр таъсир кўрсатдилар», — деб ёзади у. Бу таъсирнинг самарали натижалари Ойбек ижодида ёрқин намоён бўлган. Шоирнинг «Чимён дафтари» туркум шеърларида 30-йиллар ўзбек шеърятининг гултожи бўлган «Наъматак» билан бир қаторда «Оқшом юлдузи», «Шамол, бир эртақ ўқи», «Абадият ва умр», «Тепага чиқамен, сойга тушамен», «Бир кунлик кезишдан», «Бўш куним боғма-боғ кезаман», «Дейдиларки, шеър — юлдуз киприги», «Тоғ сайри», «Чимёнда бир кеча» каби Ойбек салоҳиятининг пушқинона руҳ билан бойиганлигини кўрсатувчи асарлар ҳам кирган эди.

Дарҳақиқат, таржима жараёнида Пушкин ижоди ўзбек шоирларига ўз тилсимот дунёсини очиб берди. Ҳар бир шоир улуғ устознинг ўзига яқин, маънавий ва бадий оламига муштарак томонларини чуқурроқ ҳис этди ва ўзлаштирди. Ҳаёт гўзалликларини романтик ҳиссиёт орқали бадий идрок этиш хусусияти кучли бўлган Ойбек шеърларида Пушкин романтизмга хос хусусиятлар таъсири ўз ифодасини топди. Бу ҳолат, айниқса, Ойбекнинг табиат манзаралари ҳақида, муҳаббат ва абадият ҳақида ёзган шеърларида яққол сезилади. Шоирнинг «Чимён дафтари»да табиат манзаралари куйланади. Чимён табиатининг тенгсиз манзаралари ҳар қандай қалбда шоирона ҳиссиёт уйғотар, гўзалликка азал-азалдан ошиқ бўлган Ойбекнинг биллурдек тоза, тиниқ юрагида ўзининг покиза нурларга тўла аксини топар эди. Ойбек табиатнинг соф чиройини ҳассос қалби билан ҳис этди. Мана шу ҳиссиёт, кечинмаларни, табиатнинг жонли тасви-

рини шеърятга олиб киришда Ойбек услуби Пушкиннинг табиатни акс эттиришдаги принциплари билан муштарак эканлигини кўраимиз. В. Г. Белинский Пушкин тасвирлаган табиат ҳақида фикр юритиб: «У табиатни ҳайратомуз даражада аниқ ва жонли тасаввур этади... Ғёте учун табиат гоёларнинг очик котиби, Пушкин учун тасвир этиб бўлмайдиган, аммо сўзсиз мафтун этадиган жонли манзара», — деб таърифлайди ва мисоллар келтириб, булар «шеърятдаги тасвирий санъатдир», — деб баҳо беради. Ойбек шеърларидаги табиат тасвири ҳам худди шундай хусусиятларга эга эканлигини шоирнинг «Олдузлар чаман-чаман», «Тепага чиқаман, сойга тушаман», «Олтин сепкилли қоп-қора кеча» каби шеърлари аниқ кўрсатади. Машҳур «Наъматак»ни эса Белинский ифодаси билан «шеърятдаги тасвирий санъатдир» деб аташ мумкин.

Шунингдек, Ойбек улуг шоир изидан бориб, руҳий ҳолатларни чиқишда, қалб туғёнларини табиат манзаралари воситасида изоҳлашга эришади. Биргина мисол. Пушкин:

**«Гуё қишда чинқирган сўнгсиз
Изғиринда қолган каби ман:
Қип яланғоч шохда ёп-ёлғиз,
Титраб турган хазон кабиман, —**

деб ёзади «Истакларим тугади ҳисоб» деб бошланадиган шеърда. Шоир алам билан лимом-лим изтиробли қалби орулардан безганлиги, «машъум тақдир бўрони» ҳаётининг гултожини сўлдиргани ҳақида чуқур ғусса билан сўйлар экан, ўзини совуқ, даҳшатли изғиринда кимсасиз, чорасиз довдираган йўловчидек, ёлғизликдан зор-зор қақшаган хазондек ҳис этади. У қалбидаги алам, изтиробларни изҳор қилар экан, «ҳаётимнинг сўнгги они келмадимикан» деган хулосага беихтиёр олиб келувчи фикрларини табиат манзаралари орқали изоҳлайди.

Энди Ойбекнинг «Ер кўзларининг ишқини, хуморини ёд эт!» шеърдан бир парча ўқийлик:

**«Ёлғиз кезамен шарқираган сув ёқасинда,
Ёдингни кучиб ўлтирамен тош каби сокин.
Олам қочади, сен кирасен қалбга шу чоғ тин,
Ширигина руё каби оқшом қорасинда...**

Йўқ, Ойбекнинг дарди ҳаётдан, орзулардан бешига сабаб бўладиган изтироб эмас. Бу — «кўк гулшани дурлар каби порлаган» бир оқшомда ёр ҳажридан ёнган қалбнинг ширин армонлари, «дилбар, гўзал орзу» сари умидлантирадиган дард. Бу икки шеърда кайфият, руҳий ҳолат муштараклиги эмас, психологик кечинмаларни тасвирлаш принципадига яқинлик кўзга ташланади. Биз Пушкин ва Ойбек шеърятини қиёсий тарзда кузатсак, психологик ҳолатлар, фалсафий мушоҳадалар уйғунлигини намоён этувчи фактлар ҳам мавжудлигини кўраимиз. Бунинг учун Пушкиннинг «Шовқинли кўчада сарсон юрсам-да», Ойбекнинг «Бўш куним боғма-боғ кезамен» номли шеърларини таққослаш kifоя. Аввало, ҳар иккала шеър сарлавҳаларининг мазмуни яқин. Пушкин шовқинли кўчаларни кезаётиб, халқ тўла черковга борганда ҳам, шўх йигитлар билан бирга хандон ўтирганда ҳам, ўрмонлар бобоси бўлган чинорга кўзи тушиб, гўдакни хушҳоллик билан эркалаганда ҳам беихтиёр ўлим ҳақида хаёлга толади. Бу ҳаётини воқеаларнинг ташқи томондан ўлим билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Лекин шеърда биз бир-бирига қарама-қарши бўлган икки ҳодисанинг диалектик бирлиқда тасвир этилганини кўраимиз.

Шоир ўзининг ҳаётдан кетиши мумкин бўлган вақт ҳақида ўй сурар экан, тушкунликка бе-

рлмайди, аксинча, қабрим тепасида ёш ҳаёт кулиб, бош устида қушлар сайрашиб турса, бепарво табиат мангулик чиройида барқ урса, сўнгги ошеним шу азиз тупроқ — Ватаним бўлса, бас, — дея орзу қилади. Шеър руҳидаги чуқур фалсафийлик ноёб оптимизм, ватанпарварлик ва гуманизм, давр нафасининг барқ уриб туриши каби хусусиятларни биз Ойбек ижодида ҳам кўраимиз.

У ҳам бўш кунни боғма-боғ кезаркан, «ҳар нафасда янги бир манзарани» кўради, «резавор боғбон, иш билан овора жувонлар», кўм-кўк беданинг мавжлари, экинзор, мезавор ва тоқзорлар, «шийпондаги ёш онанинг алласи» — буларнинг ҳеч қайсиси ўлимни эслатмайдиган ҳодисалар. Лекин шоирнинг фикрларини ўлим ҳақидаги хаёллар чулғайди. Меҳрибон она ер бағрида мингларча боболардан биргина сукут қолгандир деб тасаввур қилади у ва келгусида ўзининг қабри устида фалсафа доктори бўлган дўндиқ қиз билан инженер йигит баҳслашиб ўтиришини хаёл қилади. Икки ёшнинг қўлидаги гулдастада эҳтимол мен ҳам бўларман, ҳар баҳор гул бўлиб очилган сағанамни қуёш нурлари силар, деган фикрдан юзига табассум югуради. Азалдан абадийлик ҳақида ўйга толган шоир туғилиш ва ўлим гирдоб бўлса-да, ҳаёт абадий-ку, қуёшнинг нур сочиши мангу-ку, деган ўй билан таскин топади.

Мазкур шеърларни бир-бирига яқинлаштирган нарса, энг аввало, уларнинг мавзусидир. Бу икки асар ҳаёт ва ўлим, абадиёт ва инсон умри, оламнинг чексизлиги-ю, инсон умрининг чегараланганлиги ҳақидаги фалсафий ўй ва мушоҳадалар ҳамда бу муаммоларга шоирнинг муносабатини акс эттиришга асосланган.

Бир-бирига ўхшаш асарлар фақат мавзу бирлигидан эмас, балки адабий фактларнинг таъсири ёки типологик умумийлиги тўғриси майдонга келади. Академик В. М. Жирмунский таъкидлаганидек, ўхшаш адабий ҳодисаларни қиёсий ўрганишда бу муштараклик «адабий таъсир» ёки «типологик ўхшашлик» натижаси эканлигини фарқлаб олиш зарур. Тўғри, «адабий таъсир», «типологик ўхшашлик» адабий ҳодиса сифатида бир-бирига таъсир этувчи, бир-бирини тақозо қилувчи ва бири иккинчисидан пайдо бўлиши учун замин бўлувчи ҳодисалардир. Бу ҳақда В. М. Жирмунский: «Одатда улар («адабий таъсир» ва «типологик ўхшашлик» тушунчалари — Д. Қ.) ўзаро таъсирда бўлади: адабий ва ижтимоий жараённинг ички ўхшашлиги бўлгандагина адабий таъсир рўй бериши мумкин», — деб ёзади.

Юқорида Пушкин ва Ойбек ижодида табиат манзараларини тасвирлаш принципи ўхшаш эканлиги ҳақида гапирдик. Аммо бу манзаралар миллий, тарихий хусусиятлари билан бир-бирдан тубдан фарқ қилади. Ойбек Пушкиндан шоир сифатида сабоқ олиш асносида ўзига хос такрорланмас поэтик оламини ҳам ёрқин намоён эта олди.

Ижодининг кейинги даврларида Ойбек йирик эпик полотнолар, кучли реалистик образлар яратди. Бу асарларининг дунёга келишида Пушкин ижодининг таъсири, айниқса, «Евгений Онегин»дан олинган сабоқ улкан маҳорат мактаби бўлди. «Евгений Онегин»да инсон характери ижтимоий муҳит билан чамбарчас боғлаб бериш орқали, реалистик тасвирлай олиш Пушкин маҳоратида хос етакчи фазиладир. Ойбек ўз мақолаларида бунини алоҳида таъкидлайди. Адиб романларидаги образларни эслайлик. Уларнинг талқини Пушкиннинг характер яратиш принципларига яқин эканлиги яққол сезилиб туради. Буюк устоздан таъсирла-

ниш муқобил образлар тасвирида эмас, балки бадиият мезонларини ўзлаштиришда кўринади. В. Г. Белинский таъбири билан айтганда, «Евгений Онегин» рус ҳаётининг энциклопедиясидир. Ойбек Пушкиндан ҳаётни чуқур бадиий идрок этиш, уни атрофлича кенг ва теран акс эттириш принципларини қабул қилди. Унинг «Навоий», «Қутлуг қон» романлари ўзи тасвирлаган тарихий даврнинг қомуси десак муболага бўлмас.

Пушкин ижодини чуқур ўрганиш Ойбекнинг улкан олим, адабиётшунос сифатида шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнади. «Евгений Онегин» таржимаси муносабати билан Ойбек рус шеърятига доир хусусиятларни ҳамда улуг шоир ижодини тадқиқ этувчи илмий-назарий асарларни мукамал ўрганди. Айниқса, В. Г. Белинскийнинг мақолаларини жиддий ўқиш ва таржима қилиш туфайли Пушкин поэтик оламининг сирларини яна ҳам теранроқ ҳис этди ва ўзбек адабиётшунослигида биринчи бўлиб машҳур танқидчининг назарий концепцияларини бадиий асар таҳлиliga татбиқ қилди.

Ойбек Пушкин ижодини мангу яшовчи ҳодисалар туркумига киритади ва бу фикрни шеърый йўсинда:

**Олтин мисраларга нақшланган фикр,
Қалбинг кўёшидан қуюлган туйғу —
Сўнмайди, эй шоир, ўтса юз аср,
Ҳайкалинг сингари чидамли, тунж у, —**

деб ифода этади.

Пушкиннинг лирик асарларига шоир шахсиятига хос бўлган олижаноб инсоний туйғулар замин бўлганлигини, улар бекиёс даражада гўзал ифодаланганлигини Белинский ўз мақолаларида айтиб ўтган. Ойбекнинг «Пушкин» шеърида ҳам шундай фикрлар баён этилганини кўрамиз. Шоир Пушкин шеърларини ўқир экан, туйғулар софлигидан дилларни баҳор нафасидаги покизалик тўлдиришини, қуйма мисралардаги сўзларнинг жозибаси, сеҳри уларнинг «олтин манбалардан», яъни даҳонинг бебаҳо қалбидан нурланган эканлигини эҳтирос билан тараннум этади.

Белинский Пушкинни «барча халқлар, барча асрларнинг буюк шоири, Европа даҳоси, жаҳоншумул шухрат эгаси» деб таърифлайди. Ойбек ҳам ўз шеърида шоирнинг мағрур бошидаги шон гулдастаси нурига юлдузлар ҳам суқланиб қарашини, замон тошларни чанг қилиб учириб юборса-да, унинг шеъри бирон учкун йўқотмаслигини, ҳар кўнгил, ҳар хаёл уни севишини таъкидлар экан:

**Сен қанча тилларда сайрайсан мағрур,
Созинг юксалажак яна баланд, шан! —**

деб ёзади.

«Евгений Онегин» шеърый романи таржимаси муҳокамасига бағишланиб Ўзбекистон Ёзувчилар союзида ўтказилган йиғилишда Ойбек сўзлаган нутқи назарий фикрларининг теранлиги билан 30-йиллар ўзбек адабиётшунослиги ривожига алоҳида ўрин тутади. Айтиш мумкинки, бу нутқ ўзбек пушкиншунослигининг бугунги кунгача бўлган намуналари ичида ҳам илмий ёрқинлиги билан ажралиб туради. Нутқда Ойбек таржима жараёнида ўзи амал қилган принциплар юзасидангина фикр юритмай, Пушкин ижодининг рус адабиётини шакллантиришдаги роли, моҳияти, ижодий методи, классицизмга муносабати, шоирдаги романтизм ва реализм ҳақида, унинг Европа адабиётига, жумладан, Байрон ижодига муносабати тўғрисида, рус поэзияси ҳамда «Евгений Онегин»нинг ўзига хос поэтикаси, образлар системаси, характер яратиш принциплари хусусида қимматли мулоҳазалар билдиради. Диққат билан кузатсак, Ойбек Пушкин ижоди ҳамда «Евгений Онегин» асарига баҳо беришда В. Г. Белинский концепциясига суянганини кўрамиз.

Мазкур нутқда Пушкин ижодининг ғоявий-эстетик манбалари, юксак ватанпарварлик руҳи, ҳаётийлик каби хусусиятлари, эрк ҳақидаги беҳаловат фалсафаси, озодинка ташналиги, миллий ва умумбашарий хусусиятлари ҳам чуқур ёритилган. Шунингдек, Ойбек Пушкиннинг ўзбек адабиётига таъсири масаласига ҳам кенг ўхталди: «Пушкинни ўқиш, ўрганиш ва айниқса уни ўзбек тилига таржима этиш орқали шоирларимиз Пушкиндан маҳорат сирларини ўргандилар. Ўзбек совет поэзиясига кириб ўзлашаётган қатор шеърый формалар — баллада, элегия, «бағишлов»лар — бари Пушкин поэзиясидандир. Бу кунги достонларимиз Пушкин мактабида ўқиш ва ўрганишнинг натижаси ҳамдир. Шеър тузилиши ва қофиялар системасида ҳам улуг рус шоирининг сабоғини очиб кўриш мумкин. Айниқса, ўрта асрларга хос эстетик нормалардан янги, реалистик, жонли, табиий образлар системасига ўтишда Пушкин бизнинг шоирларга муаллим бўлди. Лекин ёзувчиларимиз агар улар сўз санъаткори бўлмоқни истасалар, классик ва ҳозирги замон рус адабиётини чуқур ўрганишлари керак. Ҳар бир ўзбек ёзувчиси Пушкиннинг гениал адабий меросини ўз миясига сингдириши керак», — деб таъкидлайди, у.

Бу эътиқодга биринчи бўлиб амал қилган адиблардан бири Ойбекнинг ўзи эди. Ойбек Пушкин ижодига хос бўлган буюк гуманизмни, халқпарварлик, ватанпарварликни, бадиий юксаклик ва ғоявий теранликни ўз ижодига чуқур сингдира олди.

Ойбек улугвор салоҳият эгаси эди. Мана шу баҳодирона даҳонинг забардаст қувватларини кўзғатишда Пушкин даҳоси қуёш нурларидек ҳаётбахш вазифани ўтади.

А. С. Пушкин

Сен учун ардоқли не бор исмида?
Унутилар, олис қирғоқ тошига
Бош урган нолакор тўлқин товшидай,
Ўрмондаги сасдай йитар у зумда.

Ёдномада ундан жонсиз из қолиб,
Дам-бадам ғашликлар кўзгалар дилда,
Қабр тоши узра номаълум тилда
Нақшланган гўзал ёзув мисоли.

Не бор унда? Янги ҳамда исёнкор
Ҳаяжонлар ичра кўмилгандир у.
Қуймас юрагингга маъсум ва эзгу
Эсдаликлар шавқин энди у зинҳор.

Бироқ маҳзун дамлар, сукунат аро
Соғиниб-қизғаниб уни тилга ол.
Фаҳр айла: мени ҳам ёдлашар хушҳол,
Бир қалб бор, ўзига мени қилган жо...

Элегия

Сўнган шўхликлари телба йилларнинг
Бода қарахтлиги каби азобли.
Ўтган кунлар ғами эскирган сари
Кучаяр шаробдай куйдириб қалбни.
Истикбол денгизи жўшар: машаққат,
Меҳнат ваъда қилиб. Йўл ўнгсиз ғоят.

Бироқ, о, дўстлар, мен ўлмоқ истамам,

Фикрлаш, қийналиш учун яшагум!
Фаҳм этгум: адоқсиз дардлар истарам,
Шу менга ҳаловат бахш этар ҳар зум:
Ҳамон оҳангларга тўйиб, гоҳида,
Хаёлларим узра кўзёшим оқар
Ва шояд умримнинг мунглиғ уфқида
Видо табассумли муҳаббат балқар.

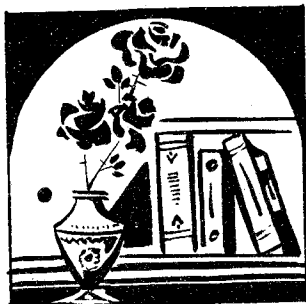
Этиқдўз

Этиқдўз тасвирга синчилиб узок,
Пойибзалдан хато топди ва рассом
Мўйқаламин олиб тузатди шу чоқ.
Этиқдўз-чи, фикрин эттирди давом:

«Назаримда, юз ҳам пича қийшиқдай...
Очилиб қолганми кўкраклар ҳам, а?..»
Сўзин Аппеллес шарт бўлди чидамай:
«Этиқдан баландга тилинг юритма!»

Менинг ҳам шунақа — сўзи устувор,
Лаёқати мубҳам бир танишим бор:
Дунёдан сўз очсанг, жавраб тинмайди.
Ақли ҳар балога етар-у, зинҳор
Этик хусусида бир сўз билмайди!

Русчадан **Шукур ҚУРБОНОВ** таржималари.

Партиямиз Марказий Комитети мамлакатдаги ҳозирги аҳволни чуқур таҳлил қилиб, қайта қуриш туфайли қўлга киритилаётган дастлабки муваффақиятларни кўрсатиб ўтиш билан бирга кейинги йилларда йўл қўйилган жиддий нуқсонларни очиб ташлади. Ҳаётда, жамиятда ИНСОН ОМИЛИ биринчи ўринга қўйилаётгани бежиз эмас. Бугунги авлод Октябрь иши учун жонини фидо қилган Павел Власов, Павел Корчагин, Василий Чапаев, Телегин, Семён Давидов, Олег Кошевойларнинг содиқ давомчилари бўлишлари керак-ку!

Совет адабиётида кейинги йилларда пайдо бўлган ва жуда қисқа вақт ичида жуда кўп тилларга таржима қилиниб, дунё бўйлаб кенг тарқалган асарларни, чунончи, Чингиз Айтматов, Юрий Бондарев, Сергей Залигин, Даниил Гранин, Валентин Распутинларнинг роман ва қиссаларини чуқурроқ мушоҳада қиладиган бўлсак, уларда бугунги долзарб муаммолар ва замонамиз кишилари тимсолида Улуғ Октябрнинг ленинча абадий ҳақиқати тараннум этилганини кўраимиз.

— Ҳамид ака, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида адабиётимизга сиз билан бирга яна бир қанча истеъдодли ёшлар кириб келишган. Уларнинг баъзилари, афсуски, ҳозир орамизда йўқ. Лекин кўплари ярим асрлик катта йўлни босиб ўтиб, ҳозир ҳам ижод қилмоқдалар. Адабиётда сизнинг авлодингизни, ўрта авлод деб атайдилар. Шу авлоднинг ёшлиги, устозлари ҳақида тўхталиб ўтсангиз.

— Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида «Ёш ленинчи» газетаси редакциясида каттагина адабий тўғарак ишлаб турарди. Биз унга қатнаб, жуда кўп ёзувчилар билан учрашганмиз ва айрим асарларнинг қизгин муҳокамаларида фаол иштирок этганмиз. Айни вақтда ёзувчилар союзида ҳам ёш адабиётчиларнинг доимий семинар машғулоти бўлиб турарди. Биз Абдулла Қодирий, Шокир Сулаймон, Фитрат, Элбеклар ва пролетар шоирлари сифатида Ғайратий, Ҳусайн Шамс, Жигулар билан ўша машғулотлар вақтида танишганмиз. Шоир Усмон Носир Самарқанд университетида таҳсил олиб Тошкентга келгач, жуда тез машҳур бўлиб кетди. Унинг бирин-кетин босилиб чиққан «Юрак» ва «Меҳрим» номли тўпламларини ёшлар талашиб ўқир эдилар. А. С. Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани» ва М. Ю. Лермонтовнинг «Демон» поэмаларини Усмон Носир фақуллодда жўшун илҳом ва такрорланмас ўткир маҳорат билан таржима қилди. Бу таржималарни деярли биз ҳаммамиз бир-икки ўқишдоеёқ ёдлаб олдик. «Қизил Ўзбекистон» газетасида Усмон Носир ижоди ҳақида Уйғуннинг «Шеърятимиз юлдузи» сарлавҳали мақоласи босилиб чиқди.

Ўша кезларда Андижондан Султон Жўра «Жордано Бруно» номли достони қўлёзмасини олиб келди. Уни мириқиб эшитганлар даврасида Амин Умарий, Ҳасан Пўлат, Шухрат, Туроб Тўла, Рамз Бобоюн, Мирмуҳсинлар борлиги эсимда.

30-йилларда ўзбек дostonчилиги барқ уриб ривожланди. Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, Усмон Носир дostonлари мавзуи, услубининг ранг-баранглиги, романтик пафоси билан мафтун этарди. Чунончи, «Темирчи Жўра», «Украина еллари» ёки «Нахшон»ни ўқимаган, ёдламаган ёшлар кам топиларди ўша вақтда.

Мен 1937 йилнинг бошларида Мақсуд Шайхзода билан танишдим. Шайхзода ҳозирги Хадича Сулаймонова номли кўчада жойлашган союз ҳовлисида рафиқаси Сокина хоним билан биттагина хонада яшарди. У навбатдаги семинар машғулоти тугагач, мени уйга таклиф қилди. Тор хона: ҳам ётоқ, ҳам кабинет, ҳам меҳмонхона... Ёзув столи устида китоблар, луғатлар, қоғозлар қалашиб ётибди. Шайхзода Владимир Маяковскийнинг «Владимир Ильич Ленин» поэмасини таржима қилаётган экан. У менга ўз таржимасидан бир бет ўқиб берди.

— Қалай вазини топибманми? — деб сўради Мақсуд ака.

— Менимча, топгансиз.

— Ғафурнинг «Турксиб йўлларида» шеъри ҳам шу вазнда ёзилган, — деди мамнун бўлган шоир.

А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллигига тайёргарлик муносабати билан мамлакат бўйлаб кенг кўламда қизиб кетган таржима ишлари шоирлар сафини маҳкам жипслаштирди. Салкам икки йиллик қисқа муддатда бу соҳада қилинган ишни тасаввур этишнинг ўзи анча мушкул.

1935—1937 йилларда рус даҳосининг «Евгений Онегин» романидан «Ҳайкал» шеърига, «Капитан қизи», «Дубровский» повестларидан «Тош меҳмон» драмасига — деярли ҳамма йирик асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Номдор ёзувчилардан тортиб, биз каби ёшларни ўз ичига олган улкан коллективнинг нималарга қодир эканлиги шунда билинди.

Бизнинг авлодимиз ўша вақтда ўта масъулиятли ижодий имтиҳонга бардош бера олди. Натижада шеърятимизнинг ҳам маънавий, ҳам бадиий савияси юксалди. Айни вақтда қаламкашлар сараланди. Пушкинга ҳамнафас бўлиш завқидан қайнаб жўшган баъзи ёзувчиларимиз ўзларида кенг қамровли йирик асарлар ёзишга рағбат сездилар.

— Ҳамид ака, Сиз Улуғ Ватан урушининг биринчи кундан охиригача Ўзбекистон радиосида катта диктор бўлиб ишлагансиз ва айни вақтда «Қизил Ўзбекистон» редакциясида жамоатчилик асосида ташкил этилган Фронт бўлимининг муdiri вазифасини бажаргансиз. Демак, сиз Тошкентга вақтинча кўчиб келиб шу ерда яшган ва ижод қилган жуда кўп атоқли совет ёзувчилари билан учрашгансиз. Улар билан ҳамкорлик қилгансиз.

— Уруш бошланганда Тошкент аҳолиси ярим миллионга яқин эди. Орадан уч ой ўтгач, бир миллионга етди. Бағрига бир-икки одамни олмаган хонадон йўқ ҳисоби эди. Мамлакатимиз Ғарбдан кўчиб келган бу жабрдийда одамлар асосан кексалар, аёллар, болаларни ташкил қиларди. Айни вақтда Ғарбий районлардан юзлаб саноат корхоналари кўчириб келтирилди, бирин-кетин монтаж қилиниб, ишга туширилди.

Жуда кўп маданият ўчоқлари: киностудия, театрлар, концерт ташкилотлари ва илмий муассасаларга ҳам Тошкент ўз қучоғидан жой берди.

Бу ерда Алексей Толстойни, Николай Погодинни, Якуб Коласни, Сергей Городецкийни, Иосиф Уткинларни ва яна ўнлаб машҳур шоир ва адибларни ҳар куни кўриш, улар билан суҳбатлашиш мумкин эди. Мен радиога ишлаганим учун қадрли меҳмонларимизни эшиттирилариимизга тез-тез таклиф қилиб, халқимизга улар ижоди ҳақида сўзлаб берар ва уларнинг асарларини ўзбек тилида ўқиб эшиттирар эдим.

1941 йилнинг кузида Петр Павленко совет армияси полковниги формасида радио комитет

биносига кириб келди. Мен уни илгари ҳам кўрган эдим, қувониб кутиб олдим. Павленко «Жангчи Юсупов» сарлавҳали ҳикоясини олиб келган экан. Ҳикоя ҳали қўлёзма ҳолида эди. Биз уни дарҳол машинкалатдик ва ўша кунидек эшиттирдик. Ҳикояни Павленконинг ўзи ўқиб берди. Эртаси кун эса уни мен ўз таржимамда ўқиб эшиттирдим.

1941 йил декабрининг сўнги кунларида эса Усмон Юсупов Алексей Толстойни радиокомитетга олиб келди. Алексей Николаевич «Правда» газетасининг буюртмаси билан Ўзган «1942 йил» сарлавҳали публицистик мақоласини радио орқали ўқиб бермоқчи экан. Биз А. Толстой мақоласини ўз овозида ёзиб олдик.

Мақола 1942 йил 1 январь кун эрталаб рус ва ўзбек тилларида эшиттирилди.

Яна бир воқеа ҳамон ёдимда. Уша вақтда Тошкентда яшаб турган белорус шоири, академик Якуб Колас 60 ёшга тўлганди. Якуб Коласнинг юбилей кечаси халқлар дўстлигининг интернационал анжуманига айланди. Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом, Темур Фаттоҳ, Амин Умарий, Зулфия, Мамарасул Бобоев ва мен белорус қардошимизнинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилиб тўплам туздик. Китобча қисқа муддатда босилиб чиқди.

Урушнинг дастлабки икки йили давомида турли миллат ёзувчиларининг ҳамкорлиги амалий натижалар берди. Кўпгина тўпламлар юзага келди. Бадий фильмлар, спектакллар яратилди. Чунончи, 1942 йилда ўзбек ва рус тилларида нашр қилинган «Жонажон Ленинград» китоби бунга ёрқин мисол бўла олади. Унда Николай Тихоновнинг «Киров биз билан» поэмаси, Жамбулнинг «Ленинградликлар — менинг фарзандларим» шеъри рус, украин, белорус, яҳудий ва бошқа миллат шоир, адибларининг публицистика ва шеърий асарлари босилди. Улуғ Ватан уруши мавзуида йирик асарлар ҳам майдонга кела бошлади. «Қуёш қораймас» романи, Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» повести, кейинчалик эса Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Шухратнинг «Шинелли йиллар» романлари пайдо бўлди. «Тошкентликлар» романимни ёзишни дастлаб ўша вақтда дилимга тугиб қўйган эдим...

— Ўзбек адабиётида Мирзачўлни ўзлаштириш ҳақида ўнлаб йирик шеърий, насрий, драматик ва публицистик асарлар яратилган. Мирзачўл мавзуи, умуман, инсон ва табиат мавзуи ҳозирги қайта қуриш ва жаҳият тараққиётини тезлаштириш даврида ҳам ниҳоятда долзарб. Сиз ўз асарларингизда бу борада муҳим муаммоларни ўртага қўйгансиз, уларга ўз ижодингизда бундан кейин ҳам мурожаат этиш ниятингиз борми?

— Она заминни қадрлаш ва ардоқлаш, ердан тўғри фойдаланиш масаласи, фақат экологик муаммо бўлибгина қолмасдан, айна вақтда фаровон турмушининг туб асоси ҳамдир.

Ёдингизда бўлса «Феруза» (аввалги номи «Сенга интиланман») романида Мирзачўлдаги бир колхозда 700 гектар ер шўрлатиб, ботқоқлатиб юборилганлиги, ёш агроном Феруза билан бригадир Норқўзининг шу ерни соғломлаштириш, ҳаётга қайтариш учун қаттиқ кураш олиб борганликлари ҳикоя қилинади. Колхоз раиси — она заминни эъозлаш ўрнига ташландиққа чиқариши, янги ерларни эса шахсий бойлик орттириш мақсадида ғайриилмий равишда бетартиб ўзлаштирган, онгли равишда жиноят қилган маишатпараст образи сифатида гавдалантирилади. Бундай жиноятчиларнинг кирдикорлари жаҳият учун қимматга тушганини ҳаёт ўзи кўрсатди... Ўз асарларимизда ҳаётдаги салбий ҳодисаларни, шу жумладан, ер ва сувдан фойдаланишга доир ҳиддий нуқсонларни ўз вақтида очиб ташлашга қаратилган интилишлар бўлган эди. Бироқ бу соҳадаги ижодий ишларимиз юксак талаблар даражасида эмаслигига иқроор бўлишимиз керак.

«Феруза» романидаги каби, «Бинафша атри»да ҳам она заминни қадрлаш, ер ва сувдан тўғри фойдаланиш, қишлоқ хўжалигида ишни тўғри ташкил этиш масалалари бош мавзу қилиб олинади.

Роман кўп тилларга таржима қилинди. Яқинда менга Улан-Батордан романининг мўғул тилидаги нашрини юборишди. Мўғулистонда ҳам янги ерлар кенг кўламда ўзлаштириляпти. Мирзачўл тажрибаси улар учун жуда зарур. Айна вақтда бу соҳада бизда мавжуд бўлган муаммолар уларда ҳам бор.

Лекин янги ерларни, шу жумладан, Мирзачўлни ўзлаштириш мавзуи адабиётимизда ҳали тўла қамраб олингани йўқ. Янги давр бу соҳада ҳам долзарб муаммоларни илгари сураётгани табиий ҳолдир.

Мирзачўлга тез-тез бориб тураман. У ердаги кекса ва ёш авлодларга мансуб ажойиб одамлар билан сўхбатлашиб тўймайман. Уларнинг ҳаётида қайта қуриш даврининг гўзал маънавий белгиларини кўриб шодланаман. Чўлқувар замондошларим ҳақида бир туркум публицистик мақолалар, шеърлар, очерклар, ҳикоялар ёзишни режалаштириб қўйганман — буни ўз бурчим деб ҳисоблайман. Назаримда истеъдодли ёш адибларимиздан бири Мирзачўлга бориб, ўша ерда яшаши ва чўлқуварлар ҳақида кенг кўламли юксак бадий полотно яратиши керак.

— Сизнинг Константин Симонов билан дўстлигингиз, ҳамкорлигингиз ҳақида жуда кўп эшитганмиз. Яқинда Москвада «Советский писатель» нашриётида босилиб чиққан «Константин Симонов замондошлар хотирасида» номли китобда адиб ҳақидаги эсдаликларингиз эълон қилинди. Атоқли ёзувчининг Ўзбекистондаги ҳаёти, ўлкамизда яшаган пайтда яратилган асарлари ҳақида маълумот олиш журналхонларимизни қизиқтириши табиий...

— Кўп одамлар шундай савол беришади: Симонов нега Тошкентга келди? Ахир у эллигинчи йилларнинг ўрталарида жаҳонга машҳур адиб, шоир, драматург, публицист бўлган, жамоат арбоби сифатида дунёдаги энг донгдор алломалар қаторида турган, унинг номи ҳақли равишда Александр Фадеев, Николай Тихонов, Пабло Неруда, Нозим Ҳикматлар билан бир қаторда зикр этилган. Айна вақтда Симонов — Ёзувчилар союзининг раҳбарларидан бири, «Новый мир» журналининг бош редактори, яна бир қанча халқро ва совет жамоат ташкилотларининг раҳбарларидан бири... Шон-шухрати ҳам бир олам, СССР Давлат мукофотининг олти марта лауреати...

Ўқувчиларининг саволларига жавоб битта: Симонов Тошкентга улкан ижодий мақсад билан келди.

У «Тириклар ва ўликлар» эпопеясини ёзишга узоқ вақт тайёргарлик кўрган, керакли материалларни тўплаб бўлган ва эндиликда унга ижодий шароит, сокин бир маскан зарур эди. Мен бу ўринда «сокин» сўзини шартли ишлатяпман. Аслида эса, ёзувчига беҳисоб мажлислар, вазифа-

лар, учрашувлар, телефон кўнғироқлари ҳамда вақтни кўп оладиган жамоатчилик ишларидан узоқроқда, айни вақтда роман воқеаларига алоқадор ерда яшаш зурур бўлиб қолди.

К. Симонов 1957 йилнинг кузида Павел Антокольский билан бирга Тошкентга келди ва Ўзбекистон бўйлаб норасмий равишда саёҳат қилдиришимни сўради.

У вақтда «Литературная газета»нинг мухбири бўлиб ишлардим, редакциянинг эски «Победа» машинасида меҳмонларни Фарғона ва Зарафшон воҳаларига олиб бордим...

Хуллас, адиб шу сафардан қайтаётиб, яқин кунларда албатта телефон қилажагини айтди. Бироқ ундан бир неча ой давомида хабар бўлмади. Фақат, 1958 йилнинг кўклами — май ойининг бошларидагина телефон қилиб, Тошкентга келишини маълум қилди.

Биз уни аэропортда кутиб олганимизда «Правда» газетасининг мухбири бўлиб келганини, Тошкентга жойлашиши ва дарҳол Мирзачўлга жўнаб кетиши зарурлигини билдирди. У Навоий кўчасидаги икки хоналик квартирага юқларини қўйди-ю, портфелини қўлтиқлаб, кўчада кутиб турган машинага чиқди. Мен унга ҳамроҳ бўлдим. Орадан икки соатча ўтгач, ўша вақтда энди қурила бошлаган Янгийер шаҳрига кириб келдик. «Главголдностепстрой» бошқармасида А. А. Саркисов, Д. К. Терситский ва бошқа қурилиш командирлари билан суҳбат бошланди...

Симоновнинг кейинчалик «Қаътиятли одамлар» номли тўпламига киритилган очерклари аввал «Правда» газетасида эълон қилинганлиги ўқувчиларга маълум. Айниқса, «Мирзачўлнинг маъноси» сарлавҳали биринчи улкан очерки ҳамон хотирамизда.

Симонов ўша йили «Главголдностепстрой» меҳмонхонасида икки ойча яшагач, Тошкентга қайтиб келди-да, ҳозирги Усмон Юсупов кўчасидан квартира олиб, оиласи Москвадан Тошкентга кўчиб келишини кута бошлади. Унинг рафиқаси, санъатшунослик кандидати Лариса Жадова Москва Давлат университетига дарс берар, ёзги таътил бошлиниши билан Тошкентга йўлга чиқиш учун тайёргарлик кўрарди.

Ўша кунларда биз Симонов билан Ўзбекистон бўйлаб яна саёҳат қилдик. У Тошкент, Самарқанд ва Бухородан ташқари Риштон, Жиззах, Каттакўрғон, Гиждувон шаҳарларида куллолар билан учрашди, турли куллолик буюмлари: коса, товоқ, лаган, кўғирчоқ ва ҳоказоларни сотиб олди. Бу ҳаммаси Жадова учун эканлигини мен кейинчалик Лариса Алексеевнанинг «Ўзбекистон керамикаси» номли китоби билан тасдиқлаб чиққанда тушундим.

Мен Симонов билан тез-тез учрашиб турар, у билан сафарларга чиқар, уни истаган ерларига олиб борар, хоҳлаган одамлари билан таништирар эдим-у, бироқ Тошкентга кўчиб келишга сабаб бўлган катта ишини — романини бошлашга шошилмаётганидан таажжубланардим.

Аммо Симоновнинг улкан ижодий меҳнатга тинимсиз тайёргарлик кўраётганлиги ҳар доим билиниб турарди. Айниқса, ўша ёзнинг иссиқ кунларида адиб Тошкентдаги турли районларда, хусусан, Эски шаҳар маҳаллаларида уруш ветеранлари, ҳарбий заводларнинг ишчилар билан учрашиб, узоқ-узоқ суҳбатлашиб турди.

Шундай суҳбатлардан бири ҳамон ёдимда.

Биз Шота Руставели кўчасидаги «Таштекстильмаш» заводига бордик. Завод уруш бошланган кунларда Ростовдан кўчириб келтирилган бўлиб, жуда қисқа вақт ичида цехлари тикланиб, қурол-яроғ ишлаб чиқара бошлаган эди. Завод директорининг кабинетига шу корхонада уруш йилларида ишлаган қирққа яқин киши тўпландилар. Машаққатли уруш кунлари, тошкентликларнинг қардошларга меҳр-оқибатлари, айрим кишиларнинг ҳаёти, турли тақдирлар ҳақида гап борди. Симонов одати бўйича, суҳбатдошларининг жавобларини ёзиб борди — олти соат давомида дафтар тўлди.

Адибнинг бу ёзувлари кейинчалик «Эпопея учун қораламалар» номи билан китобча ҳолида нашр этилди. «Солдат бўлиб туғилмайдилар» романининг бир неча боби — ана шу «қоралама»ларнинг кенг бадиий ифодаси. Воқеа шу заводда юз беради. Биз Симонов учрашган, суҳбатлашган жонли одамларни уруш даврининг оғир шароитида кўрамиз, ҳар бирининг бадиий образини кўз ўнгимизда гавдалантириб, адибнинг маҳоратига тан берамиз.

У дастлабки ёзувларини бундай тугатган эди: «Уруш борасида бизнинг халқимиз билан ўйнашиб бўлмайди, уни кўрқитиш бемаъниликдир, унга таҳдид қилиш хавфлидир. У ҳеч нарсадан кўрқмади ва кўрқмайди, у ҳеч ким олдида тиз чўкмади ва тиз чўкмайди. Ҳар ким ва ҳар ерда буни ёдда тутиши фойдалидир. Ҳозир ҳам, бундан буён ҳам, абадул-абад ҳам».

1958 йилнинг ёзида Симоновнинг рафиқаси; икки қизчаси, стенографистка котибаси Москвадан етиб келишгач, унинг кўнгли хотиржам бўлиб, роман устидаги ишни бошлаб юборди.

Ёз ҳаддан зиёда иссиқ келгани учун адиб Полиграф кўчаси 113-уйининг 2-квартирасида ертўлани кабинет қилиб олган, шунда ҳам кўпроқ кечалари ишлар эди. У романдан навбатдаги парчани миясида пишириб, тунда уч-тўрт соат давомида стенографисткага айтиб туриб ёздирар, эртаси кун машинкадан чиқарилган бу парчани таҳрир қилар ва кеч кириши билан яна ертўлани қўналға этиб, асарнинг давомини диктовка қила бошларди...

Шу зайлда ҳафталар, ойлар ўтди. Симонов ҳеч қаёққа бормади, ҳеч ким билан кўришмади, хуллас, ижодга муккасидан тушиб кетди...

Орадан ярим йилча ўтгач, кеч куз оқшомларининг бирида у менга телефон қилиб, уйига таклиф этди.

Константин Михайлович анча озибди, йирик, зийрак кўзлари киртайиб қолибди, сочининг оқи ҳам кўпайгандай. Лекин иш юришганлиги руҳидан шундоққина билиниб турибди.

— Ҳорманг, асар битганга ўхшайди!

— Биринчи китоб қўлёзмасини Москвага юбордим, — хушнуд жавоб берди Симонов ва синовчан тикилиб сўради: — Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси яқинлашиб қолибди, менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин?

Москвада ўтказиладиган декадамиз 1959 йилнинг март ойига белгиланган бўлиб, таржима ва нашр ишларимиз анча судралиб қолган эди.

— Агар менга бирон янги асарнинг сатрма-сатр таржимаси берилса; ўқиб кўрардим, балки таржимасига уринарман.

— Кошки эди!..

Мен Симоновга Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» номли повесть ёзиб тугатганини, Одил Раҳимий уни сатрма-сатр таржима қила бошлаганини айтдим.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас биз сатрма-сатр таржиманинг дастлабки юз саҳифасини Симоновга етказдик. Орадан яна икки кун ўтгач, Симонов Союзга телефон қилиб, асар маъқул бўлганини, таржимани бошлаганини ва ҳатто, повестни эълон қилиш ҳақида «Знамя» журнали билан аҳдлашиб қўйганини билдирди.

К. М. Симоновнинг алоҳида ўзбек ёзувчилари билан, жумладан, А. Қаҳҳор билан дўстлиги, ижодий ҳамкорлиги адабий алоқаларимизнинг ёрқин саҳифаларини ташкил этадики, адабиётшуносларимиз бу муҳим мавзунини фаромуш этмаслар, деган умиддамиз.

Симонов «Синчалак» таржимасини тамомлаб, асарни журналда ва айрим китоб ҳолида эълон қилдиргач, яна бир катта ишга бел боғлади: ўзбек шоирлари шеърларини таржима қилишга киришди. Уларни аввал газета ва журналларда, кейинчалик эса «Огонёк» журнали кутубхонасида «Дўстларнинг овозлари» номи билан алоҳида тўплам шаклида эълон қилди. Бу нашр — улкан рус ёзувчисининг ўзбек шоирлари билан дўстлиги обидаси, айни вақтда шеър таржима санъатининг намунаси.

Симонов Тошкентда яшаб турган вақтда адабий ҳаётда улкан анжуман — Осиё ва Африка мамлакатлари тараққийпарвар ёзувчиларининг биринчи конференцияси ўтказилди. Шаҳримизга жаҳон адабиётининг атоқли намоёндалари билан бирга кўпмиллатли совет адабиётининг оқсоқоллари йиғилдилар. Николай Тихонов, Мухтор Аезов, Борис Полевой, Александр Чаковский, Анатолий Сафронов, Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Меҳди Ҳусайн, Расул Ризо, Рачия Ованесян, Георгий Леонидзе, Сямон Чиковани, Ирақлий Абашидзе, Аали Тоқомбоев, Мирзо Турсунзода, Берди Кербобоев ва яна ўнлаб устоз қалам соҳиблари конференция ишида фаол қатнашдилар. Симоновни 1958 йил октябрнинг ўша қизгин кунларида зимдан кузатиб юриб, унинг ҳормас-толмас ишчанлигига яна бир марта тан бердим. У конференциянинг матбуот марказига раҳбарлик қилиш билан бирга деярли ҳар кун биров мамлакат делегацияси билан суҳбатлашар, уларни Тошкент бўйлаб саёҳат қилдирадир, уларга гоҳ уйда, гоҳ ўзбек дўстларининг уйларида меҳмоннавозлик кўрсатарди.

Умуман, халқаро адабий алоқаларимизни ривожлантиришда Симоновнинг хизмати катта бўлди.

Константин Михайлович 1959 йилнинг ёзида Москвага кўчиб кетди. Лекин, у умрининг охиригача, яъни 1979 йилнинг ёзига қадар Ўзбекистон билан алоқасини узмади, бир неча марта келиб кетди. Айниқса, 1963, 1971 ва 1974 йиллардаги учрашувларимиз адабиётимиз ва санъатимиз тарихида чуқур из қолдирди. У биринчи марта РСФСР адабиёти ва санъати кунларида қатнашди; иккинчи марта Мирзачўлга борди ва Ўзбекистон телевидениеси орқали ўз таассуротларини сўзлаб берди — бу таассуротлар, чунончи Боёвутда Усмон Юсупов билан суҳбат кейинчалик унинг «Кундалик»ларида қайд этилди ва ниҳоят, учинчи марта, яъни 1974 йилнинг кузида Малик Қаюмов суратга олган тўламетражли «Мирзачўл» номли ҳужжатли фильмда биз билан бирга жуда фаол иштирок этди, яъни фильмнинг дикторлик тесктини ёзди ва ўзи ўқиб берди.

Симонов Ўзбекистонга самимий муҳаббатини роман, повесть ва «Кундалик»ларида халқимиз ҳаётини ҳаққоний тасвирлаш орқали ифодалаш билан бирга жуда кўп мамлакатларнинг ёзувчиларига, жамоат арбобларига тарғиб қилиш орқали ҳам изҳор этди.

— Халқаро мавзуларда ёзган асарларингиз кенг китобхонлар оммасига кўпдан буюн маълум. «Қуба ҳақида ҳикоялар», «Япония ҳақида ҳикоялар», «Жазоирда тонг», «Европа таассуротлари» ҳикоя ва очерклар тўпламларингиз, «Қитъалар уйғоқ» балладалар китоби, «Амазонка қўшиғи» достонингиз Совет адабиётида халқаро мавзунини бағишлаган «Амазонка қўшиғи» достонининг ёзилиши сабаби, Неруда билан учрашувларингиз, Лотин Америкасига сафарингиз қандай кечган?

— Ҳамон ёдимда: Чилидан жаҳонга таралган мудҳис хабар миллион-миллион инсонларнинг қалбларини титратди; асримизнинг буюк шоири Пабло Неруда фожияли ҳалок бўлди.

Бу даҳшатли ҳалокатнинг тафсилоти ҳали маълум бўлмаданоқ, ер юзидаги қалби расо кишиларнинг ҳаммаси табиий бир хулосага келдилар: худди Сальвадор Альенде каби Пабло Неруда ҳам ўз жанговар постида охирига нафасигача мардона турди ва фашизм касофати билан тенгсиз олишувда қаҳрамонларча жон берди.

Бинобарин, сўнгги кунларда Пабло Неруданинг аҳволи ҳақида Чилидан ташвишли хабарлар тарқалиб турди. Унинг ўз халқи ва бутун тараққийпарвар инсоният олдидаги буюк обрўсидан ўта чўчиган «хунта» генераллари шоирнинг уйини соқчилар билан ўраб, уни қамоқда сақлаганлар.

Бутун ҳаётини халқларнинг озодлиги, тинчлиги, бахт-саодати учун курашга бағишлаган, Чилида сўнгги вақтда содир бўлган ҳарбий тўнтариш азобларини тортаётган, айниқса дўсти ва сафдоши С. Альенде ҳалокатидан қаттиқ изтириб чекаётган П. Неруда қора реакцияга, фашизмга қарши жанговар қалами билан умрининг охирига дақиқасига қадар курашди. Мана, унинг ёзув столида қолган охириги варақ шеъри:

...Фрай билан Пиночет —

икки ҳамтовоқ

Чили тарихининг

қотилларидир,

Азоб-уқубатлар тошган бу

қирғоқ

Она уммонимиз соҳилларидир.

Сентябрь ёнғиндан кул ранг,

қондан — ол,

Зафар байроғимиз энди увада.

Жаҳаннам ўтида юрт топар

завол,

Алам-азоблардан

ларзада,

Яна босқинчилар кўтардилар

бош,

Нью-Йорк бўрилари увлар

тинимсиз.

Чайқовда мансабу малайлик

талаш,

Тўнғизлар бозорга келтирган

мол — ҳирс.

Яна ишга тушди тош — таги

тегирмонлар,

Инсонлар вужудин эзиб,

янчишга,

Қитъани пуллайди қув

корчалонлар,

Жаллодлар шай турар найза

санчишга,

Ҳаво ҳам пулланар, нон ҳам

пулланар,

Қориндор қотиллар қавақдан чиқар,
Соққа кўз беклар ҳам мағрур
 турланар,
Қон — шароб кайфида сармат
 ҳовлиқар...
Яна қон ва яна ёнғинлар...
 Ҳайҳот,
Халқни бўғмоқдалар,
 қийноқда ҳаёт...

Халқ шоири ўлим тўшагида жон талашиб ётар экан, Чили жаллодлари устидан ана шундай ҳукм чиқаради!

Пабло Неруда 1965 йилда рафиқаси Матильда билан бирга Ўзбекистонга келган эди. У Тошкент, Самарқанд ва Бухорода бўлди, янги социалистик ҳаётимизни кўриб қувонди, китобхонлар билан учрашувларда шеърлар ўқиди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетидаги қабулда республикамиз санвати, қурилишлари, қишлоқ хўжалиги ва маданияти ҳақидаги батафсил ҳикояни мароқланиб тинглади ва бизнинг социалистик қурилишдаги тажрибамиз Чили халқи учун ибратли эканини таъкидлади. Пабло Неруданинг Сантьяго яқинидаги, океан қирғоғидаги ўз устали «Бухоро» номи билан музей ташкил қилиш орзуси бор эди. Шоир шу музей учун ўзбек усталари ва ҳунармандлари ишлаган нодир буюмлардан олди.

Шоир ҳалок бўлди. Унинг уйи ваҳшиёна тинтилди, вайрон этилди. Водопровод кранлари бузилиб, сув бостириб юборилди.

Аммо фашист жаллодлари, ваҳший қора кучлар Пабло Нерудани дафн қилиш учун шаҳар кўчаларига чиққан озодлик кучларининг йўлини тўса олмадилар, қабристонга йиғилган оломон «Интернационал»ни янграганида исёнчилар бурчак-бурчакда писиб қалтираб турдилар...

Пабло Неруда рафиқаси Матильда билан Тошкентга келганида менинг уйимда ҳам меҳмон бўлган. Бир вақтлар К. Симонов дастхати билан бошланган «Дўстлар дафтари»га у ёзиб қолдирган қуйидаги сатрларга эътибор беринг:

«Совет Ўзбекистонига мафтун бўлдим. Бу ерда ижодкор, қаҳрамон халқни, фидокор кишиларни кўрдим. Ўз Ватаним Чили ҳам шундай озод, обод ва чароғон бўлишини орзу қиламан. Ўзбек қардошимга чин юрагимдан ташаккур!

Сизнинг Пабло НЕРУДА»:

Неруда вафотидан буён ўн икки йил ўтгач, мен Чилига боролмасам ҳам унинг қўшниси — Перуга бордим ва чегара бекатларида юриб, қадрдон шоир диёрининг ҳавосидан нафас олдим, зулмат қўйнидаги маънос ўрмонларга тикилдим.

Мен ўшанда «Амазонка қўшиғи» номли достонимни ёзиб, уни Пабло Неруда хотирасига бағишладим.

— Ҳамид ака, ҳозирги ижодий жараён ҳақида фикрларингиз қандай? Шахсан ўзингиз қандай асарлар устида ишляясиз?

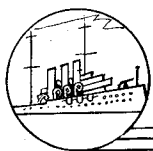
— Бу саволга жавоб беришдан аввал КПСС Марказий Комитети Бош секретари ўртоқ М. С. Горбачевнинг январь (1987 йил) Пленумида «Қайта қуриш ва партиянинг кадрлар сиёсати тўғрисида» қилган докладидан қуйидаги сўзларни келтирмоқчиман:

«Турғунлик идеологияси ва психологияси маданият, адабиёт ва санъат соҳасининг ҳолатига ҳам таъсир қилди. Бадиий ижодга баҳо беришда мезонларнинг қадри тушиб кетди. Бу ҳол шунга олиб келдики, жиддий социал-маънавий муаммолар кўтарилган реал турмуш ҳодисалари акс эттирилган асарлар билан бир қаторда ақлга ҳам, ҳис-туйғуга ҳам таъсир қилмайдиган талайгина ўртамеъна, мужмал асарлар ҳам пайдо бўлиб турди». Ҳозирги вақтда мамлакат бўйлаб давлат қабули кенг амалга оширила бошланди. Бизнинг асарларимизни эса халқ, китобхон қабул қилиб олади. Уларнинг сифатига миллион-миллион юксак дидли, талабчан замондошларимиз баҳо берадилар. Агар иқдор бўлишга журъат этсак, кейинги йилларда турли жанрларда яратилган асарларимизнинг кўпчилиги, кўтариб чиққан давр муаммолари жиҳатидан ҳам, бадиий даражаси жиҳатидан ҳам ўртамеъна, зерикарли, китобхонга завқ-шавқ бағишламайдиган асарлар эканини тан олишимиз керак. Насрда майда мавзулар, назмда тушкун кайфиятлару оҳ-воҳлар, драмада композициянинг сусткашлиги, персонажларнинг рангсизлиги, ҳатто лоқайдлиги тез-тез кўзга ташланиб туради. Демак, биз партиянинг адабиёт олдига қўйган юксак талаблари тесисиде ижодий ишларимизни жиддий равишда қайта кўриб чиқишимиз, адабий ташкилотимиз, нашриётларимиз, газета ва журналларимиз ишида қайта қуришни жадал амалга оширишимиз шарт.

Мен шу кунларда «Қорадарё» номли романимнинг янги нашрини тайёрляяпман. Асар воқеалари содир бўладиган Кампирровот дарасида «Андижон гидрострой»и қурувчилари иштирокида ўтказилган китобхонлар конференцияси ва бошқа бир қанча ижобий муҳокамалар, газета саҳифаларида ўтказилган ижодий баҳслар, шунингдек, кўпсонли китобхонларнинг мактубларида баён қилинган фикрлар, истаклар мени асар устидаги ишимни давом эттиришга рағбатлантирди. Мен асарда қайта қуриш даврининг долзарб масалаларини кенгрок, чуқуррок ёритишга, давр қаҳрамонлари образларини камол топтиришга ҳаракат қилмоқдаман. Кўпдан бери ўйлаб юрган яна бир ижодий режам «Машъал» дилогиясининг учинчи қисмини ёзиб, уни трилогияга айлантириш эди, шу мақсадда қўшимча материаллар тўпладим, асардаги турк асирлари тақдирига доир ҳужжатларни топиш, улардан баъзи тирик қолганлари билан учрашиш мақсадида Туркияга бориб келдим ва энг муҳими, Октябрь курашчилари бўлган ижобий қаҳрамонларимизнинг кейинги ҳаётини бадиий тадқиқ этиб чиқдим.

Ҳозир мен асосан шу асар устида ишляяпман. Умид қиламанки, «Машъал» трилогияси Улуғ Октябрнинг 70 йиллигига муносиб совға бўлади.

Сўхбатни Анвар ОТАБОЕВ олиб борди.

Сирожиддин Аҳмедов

БАДРДЕК ТИЛДИ ҚОРОНҒУ КЕЧАНИ

Улуғ Октябрь инқилобининг 70 баҳори нишонланганидан йилда ана шу оламшумул воқеанинг илк дамларига назар ташласак, инқилоб жанговарлари билан бирга санъат фаворисларининг жасоратга тўла фаолияти кўз олдимиздан бирма-бир ўтади: Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Маннон Уйғур, Бадриддин Аъламов...

Бадриддин Аъламовнинг ҳаёти ва фаолияти чинакам фаворис (рицар)ларга хос. У 1895 йили Тошкентда зиёли оиласида дунёга келди. Отаси шаҳарнинг энг машҳур ва обрўли зиёлиларидан бири эди. Фаворис инқилобдан бурунги даврда «тараққийпарвар» ёшларнинг энг характерлиси бўлиб ўсди. 1913 йили рус-тузум мактабини битириб, бир оз хусусий тайёргарлик кўргач, маълумотини ошириш учун гимназияга ўқишга кирди. Илм-маърифатга чанқоқ, халқини маърифатли қилишга уринган бу фидойи ўспирин шу йилдан эътиборан ҳаваскорлар театр тўғарагига аъзо бўлиб, унинг фаолиятига тоғалари — У. Хўжаев, Б. Хўжаев ва акиси Р. Муҳаммадхонов билан бирга фаол аралашади. Агар акалари ташкилий-маъмурий ишларда хизмат кўрсатсалар, у бевосита сахнада турли қиёфаларда ўша давр атамаси билан айтганда, «арзи вужуд» этади, яъни роль ўйнайди. «Ойна» журнали ва «Садойи Туркистон» газеталарининг маълумотига қараганда, Бадриддин Аъламов М. Бехбудийнинг «Падаркуш» драмасида Тоштемир, Нусратулла Қудратулланинг «Тўй» асарида бой хотини ролларини ижро этган.

Тоштемир — ўқимаган ва ўқишни мутлақо истамайдиган, умрини маишат билан ўтказадиган, жоҳил бойвачча, отасининг қотили. Аъламов ўз қаҳрамонининг мана шу жиҳатларини талқин этган экан.

Атоқли озарбайжон артисти Сидқи Рухуллонинг 1916 йили Тошкентга гастролга келиши катта воқеа бўлади. Ўзбек ёшлари, айниқса, ҳаваскорлар машҳур санъаткорнинг труппаси кўрсатган «Лайли ва Мажнун», «Асли ва Қарам», «Аршин мол олон», «У ўлмасин, бу ўлсин» спектаклларидан қаттиқ таъсирланишади. Бунинг сири шундаки, озарбайжонлик санъаткорларнинг асарлари мизикали бўлиб, куйларни машҳур бастакор Узейр Ҳожибеков ёзган эди. Труппа тошкентликларда зўр таассурот қолдирди. Унинг «Лайли ва Мажнун» мизикали драмасини, ҳаётга, муҳаббатга, инсон эркига мутлақо янгича муносабатларни тарғиб этувчи «Аршин мол олон» ва «У ўлмасин, бу ўлсин» комедияларини «Турон» труппаси ўз репертуарига киритади.

Сидқи Рухулло маҳаллий ҳаваскорлар иштирокида «Лайли ва Мажнун» спектаклини намойиш этади. Бу спектаклга аёл роллари учун татар

хотин-қизларидан Шамсиқамар, Мамина, Марям Бахтиёрова, Тоифа Оқтуғанова, Дуррия Ҳасанова (Бойбулатова), Сарвар Еқубова, Наима Сайфулмулукова, Маъсума Саъдия (Қориева) таклиф этиладилар. Эндигина 21 ёшга тўлган Бадриддин Аъламов ҳам шу спектаклда иштирок этади. Эпизодик роль ўйнаш билан бирга машҳур режиссёрнинг ижодини кузатиб, режиссура сирларидан огоҳ бўлади.

Бадриддин Аъламов режиссёрлик касбини тўғарақдоши, ўзидан ёши бир оз улуғ бўлган оташин инқилобчи Низомиддин Хўжаевдан ҳам ўрганади. Маълумки, Н. Хўжаев «Турон» труппасида озарбайжонлик ва татаристонлик муваққат режиссёрлар — Али Асқар Асқаров ва Зоки Боязидскийдан кейин труппанинг бош режиссёри бўлиб қолади. Н. Хўжаев Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв» ва француз тилидан ўзбекчага (озарбайжон тили орқали) таржима қилинган «Қотили карима» сингари асарларни сахналаштирган эди.

1917 йилги февраль инқилоби труппа ишига янгилек киритади. Шу даврдан бошлаб Аъламов фаолияти ҳам шиддаткорона тус олади. Атоқли педагог, «Турон» труппасининг аъзоси, коммунист Шокиржон Раҳимийнинг хабар беришига қараганда, «Ўзгаридан сўнг хурриятчи бўлиб, тагин қаттиқроқ ишга ёпишиди. Мадраса талабаларининг очик фикрлари томонидан тузилган «Талабалар жамияти»га баробар рус мактабларида ўқувчиларни тўплаб, «Гулистон» тўғарагини очди». Ёшларни театр санъатига жалб этади, кўпгина ташвиқий томошалар, концертлар уюштиради. Ана шу даврда Низомиддин Хўжаев сиёсий ишларга аралашиб, «Турон» труппасидан кетиб қолади. Бу фикрни шоир ва драматург, санъатшунос, фольклорчи олим, актёр Фулом Зафарий қуйидагича шарҳлайди: «Ёшлар эса ишларига қаттиқроқ ёпишиб, ўн еттинчи йилгача келдилар. Шул орада улуғ Русия инқилоби (яъни 1917 йил февраль революцияси. Бу воқеа моҳиятан яхши ўрганилмай туриб, баъзи ўзбек шоирлари томонидан қувонч билан кутиб олинган. Масалан, Мирозим Мирсултон ўғлининг 1917 йилда ўзи томонидан нашр этилган «Гулдастан Хуррият» китоби фикримизни тасдиқлаши мумкин — С. А.) бошланиб, ёшлардан кўпи сиёсий ишларга айланишиб кетдилар. Қолганлари уюшиб бир ҳаваскор тўдаси тузиб, Туркистоннинг турли шаҳарларига юриб, театру ўйинлар кўрсатиб келдилар. Шул юришдан бошлаб ўз ораларидан Бадриддин Аъламов ўртоқларни режиссёр этиб белгиладилар».

Аъламов труппанинг фаолиятини яхшилаш, репертуарини кучайтириш борасида кўпгина ишларни амалга оширади. Жумладан, Ҳамза

билан алоқа боғлайди. У фақат театрдаги иш билан кифояланмайди. Бу ҳақда Шокиржон Раҳимий қуйидагиларни ёзади: «Эски шаҳар коммунист фирқаси ташкил топгандан кейин ўртоқ Аъламов меҳнаткашларга ишлашни гоая амали билиб, ҳарбий идораларда иш кўра бошлади. Эски шаҳар штабига аъзо бўлиб, отлик отрядлар билан бирга ишлади. 1918 йил ноябрь воқеасида оқлар енгилгандан кейин биринчи маротаба эски шаҳарда тинчлик ўрнаштириб, ўзгариш бошқармасининг бошида бўлган Аъламов ва унинг отряди эди. Аъламов бундан кейин ўзгариш йўлида қаттиқ иш кўриб, ҳарбий ташкилот фаолиятида анчагина хизмат кўрсатди».

...Вақти-вақти билан Ҳамза Аъламовни, Аъламов Ҳамзани турли тадбирларга таклиф этади. У, 1918—1919 йилларда Ҳамзанинг бир неча асарларини саҳналаштиради. Жумладан, Аъламов режиссёр сифатида Карл Маркс номидаги труппада 1919 йил 1 майда «Турон» театрида Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», 4 июлда Колизейда (ҳозирги Я. М. Свердлов номидаги концерт зали биноси — С. А.) «Фарғона фожиасидан «Маъсум қурбонлар» деб аталган учинчи бўлимини, бир пардала «Ишчилар ҳаёти» асарларини саҳналаштиради.

Шу йил 12 сентябрда Туркистон Халқ Комиссарлари Совети саҳна ва театр ходимларини армиядаги маданий-оқартув ишларига сафарбар этиш ҳақида қарор қабул қилади. Шу қарорга биноан Ҳамза бош режиссёр ва Маннон Уйғур раҳбар бўлган труппалар Закаспий ҳамда Оренбург fronti жангчиларига маданий-маърифий хизмат кўрсатиш учун жалб этилади. Б. Аъламов дўстлари Маннон Уйғур, Ғулом Зафарий, Абдор Ҳидоятлов ва бошқалар билан бирга Тошкент — Арис — Туркистон — Чили — Перовск — Жусали — Казалинск — Эмба — Актюбинск — Оренбург — Тошкент маршрутида жон олиб, жон бераётган қизил аскарларга шаклланаётган миллий театрнинг ичкилобий асарларини, ташвиқот концертларини намойиш этишда, митинглар ўтказишда фаол қатнашади.

Труппа фронтдан қайтгач, Бадриддин Улуғ Октябрь инқилобини ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилишда жанговарлик кўрсатади. Бу ҳақда труппа аъзоси Ш. Раҳимий «Қизил байроқ» газетасининг 1921 йил 1 декабрь сонидан босилган ўз эсдалигида: «Фарғонада босмачилар воқеаси ва арман миллатчиларининг ғорати замонидан ўртоқ Аъламов ўз отряди билан Фарғонага бориб, мазлум Фарғона фуқаросининг додига

етди. Арман миллатчиларининг қўлидан яроғ-аслаҳасини олди», — деб ёзади. Ҳа, у 1920—1921 йилларда Фарғонада босмачилик ҳаракатига қарши курашнинг олдинги маррасида бўлди. Санъаткор ва жангчининг фаолияти ижодкор дўстларини илҳомлантирди. Уша даврда ҳаваскорлар саҳнаси учун қалам тебратган ёш драматург Мирза Тешабой ўғли Бадриддин Аъламов фаолиятини ёритувчи тўрт пардала «Туркистон ватанпарварлари» драмасини ёзади. Бу асар шу йилиёқ ҳаваскорлар саҳнасида кўйилди. Ана шу воқеа унинг хизмати республика ҳукумати ва жамоатчилиги томонидан муносиб баҳоланганига далилдир.

Инқилоб санъаткори Фарғонада ишлаб юрган пайтда тиф касалига учрайди. Шу касаллик оқибатида 1921 йилнинг 22 ноябрида Тошкентда вафот этади. Унинг вафоти бутун жамоатчиликни қайғуга солди. Чунки у эндигина 26 ёшга тулган эди.

Тошкент шаҳар Давлат архивининг худими И. Саломовнинг хабарига қараганда, Эски шаҳар ижроия комитети Туркистон Халқ Маориф Комиссари номига Б. Аъламов хотирасини эслаш ҳақида қуйидаги тавсияномани ёзади: «...Тошкент Эски шаҳар ижроқўми, Эски шаҳар халқ маорифи бўлими тавсияномасига қўшилиб, Сиздан Тошкент шаҳар Колизей театри биносида Эски шаҳар театр труппаси илк ташкилотчиларидан бири, миллий театр жонкуяри Бадриддин Аъламов хотирасига бағишлаб томоша уюштиришга рухсат беришингизни сўрайди. Б. Аъламов ўз умри давомида зулматда қолган халқ онгини ўстиришга бор кучини аямади, шаҳаримизда миллий театрни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди...

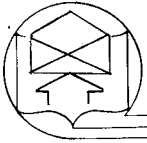
Томоша ҳисобига тушган пул ёрдам тариқасида Б. Аъламов оиласига берилади. Ижроқўм ўртоқ Аъламов хотирасини эслаш — эзгу иш деб билади».

Бу тавсия комиссарлик томонидан маъқулланади ва 1922 йилнинг ноябрида Аъламовнинг йиллиги тариқасида эслаш кечаси ўтказилади. Бу воқеани «Қизил байроқ» газетаси ўз саҳифаларида ҳам ёритди.

...Фасллар алмашиниб, замона чархи айланаверади. Лекин чинакам ижодкорлар, истеъдодларни тарих ўз қафтида кўтариб юраверади. Бадриддин Аъламов ҳам замоннинг ардоқли ва жанговар фарзанди сифатида тўлин ой қоронғу кеча бағрини ёритгандек, йўлимизга узоқдан нур сочиб, биз билан ҳамнафас бўлиб яшайверади. Уларга ўлимдан қаттиқ бўлган — унутилиш мутлақо йўқ.

Қодиржон Собиров

ЎРГИМЧАК УЯСИ

Тадқиқот очерк

Хурматли редакция! Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленуми республикамиз ҳаётидаги кўпгина салбий ҳодисаларни очиб ташлади, уларни бартараф этиш йўлларини белгилади. Шундай салбий ҳодисалардан бири қўшиб ёзишдир. Пахтачиликда анча кенг томир ёйган бу иллат республикамизнинг экономикасига, колхозчилар ва совхоз ишчиларининг моддий манфаатдорлигига жиддий зарар етказди, пахтакорлик касби шон-шарафини ерга урди.

Бу иллат ҳақида одамлар XVI Пленумга қадар пичирлашиб гаплашарди. Ҳозир эса ошқора сўз юритиляпти қолаверса, кейинги йилларнинг воқеалари қўшиб ёзиш фақат Ўзбекистонгагина хос ҳодиса бўлмай, мамлакатимиз миқёсида анча кенг томир ёйганлигини кўрсатди.

Тиббиётда ҳар бир касални даволашда аввал унинг келиб чиқиш сабаблари ўрганилади. Шунинг учун мен журнал саҳифасида пахтачиликдаги қўшиб ёзишнинг келиб чиқиш сабабларини очиб берувчи, унинг «анатомияси» билан таништирувчи материал берилишини истардим.

Р. АКБАРАЛИЕВ,
Марғилон шахри.

Ушбу очеркни ички бир изтироб билан, таъбир жоиз бўлса, юрак қони билан ёздим. Бу — баландпарвоз сўзлар эмас ва бунинг боиси бор. Балки сўзлаб бермоқчи бўлган воқеаларнинг кўпини ўз кўзим билан кўрма-сам, унинг ёнида бўлмасам, жиноятларнинг фош этилишида қатнашмасам бунчалик куйинчаклик қилмасдимми, билолмадим...

Қашқадарёнинг қўриқ совхозларидан бирига бориб қолдим. Айни ёз. Гўё қизитилган тандир ичидамиз — ҳаммаёқ ловуллаб ёняпти. Катта асфальт йўл ёқалаб кетяпмиз. Бир картада ғўзалар кўллаб ётибди, унинг ёнидаги карта сувсизликдан қовжирамоқда. Бирида аллақачон чеканкани бошлаш керак, ҳов наригисида эса ҳали етилмаган карталар чеканка қилинаётир. Кечқурун шу нарсани билдим: совхоз директори яқиндагина тайинланган ёш қурувчи йигит экан. Бундан аввал тўрт йил давомида чўлдаги механизациялашган кўчма колоннага раҳбарлик қилибди. Ўтган йил бошидан эса совхозда директор экан. Пахтачиликдан умуман хабари йўқ экан унинг.

— Нима ҳам қилардик, кунимиз қурувчилар-у ўқитувчиларга қолган, — уҳ тортди менга ҳамроҳ бўлган райком секретари, — янги директорларимиз ҳалол, пок, ўзгаларнинг ҳақиқа хиёнат қилмайдиган кишилар. Лекин пахтачиликдан хабари йўқ. «Ўрганиб кетар» дейишади.

Сўнг ҳамроҳим юрагидаги дардини яширмай тўкиб солди.

— Биласизми, дўстим, кўзбўямачилик дегани нималарга олиб келди? Ҳозир давлатимиз қанча иқтисодий зарар кўрганлиги-ю, қанча одам жавобгарликка тортилгани ҳақида гапирадилар. Энг оғир зарба эса тажрибали, ҳақиқий, томирида пахтакорнинг қони бор кадрларни бой бериб қўйганлигимиздир. Ҳозир директор-у, раисларимизнинг деярли тўксон проценти ишдан кетган.

«Нега шундай бўлди? — узоқ ўйландим мен, — нега кўра-била туриб чўғга оёқ босдик? Ёш бола эмасдик-ку, ахир? Ёш бола бўлсаг-у, ота-онамиздан бир-икки сўмни яшириб, чўнтакка уриб қолсак, бошқа гап эди. Мабодо, билиб қолишса ҳам танбех билан, ёки орқамизга бир-икки шапати билан қутулардик. Ахир гап бир-икки сўм эмас, миллион сўмлар ҳақида кетяпти. Биласизми бу қанчалик катта рақам эканини?

Биз кимни алдадик пировардида? Ўзимизни, халқимизни! Кимнинг кўзини шамғалат қилмоқчи бўлдик? Ўзимизнинг, халқнинг! Алам қилади кишига...

...1986 йилнинг ёз ойлари эди. Қўриқ районларидан область марказига кетаётсам, йўл бўйида бир киши қўл кўтариб қолди. Қарасам, эски танишим, совхоз директори. Албатта, собиқ директорлардан. «Шаҳаргача олиб кетинг», — деб илтимос қилди. Кўндим.

Унинг бошига ҳам ташвиш тушганидан хабарим бор эди. Иши терговдан чиққан, судга ошганди. Йўл-йўлакай сўзлай кетди:

— Кеча кечқурун 6 ёшли набирамни бағримга босиб, бир неча йилга узоқ муддатли «командировка»га кетаётганлигимни айтдим. Бўйнимга осилиб олиб, ҳеч қўйиб юбормайди. Бормайсиз ўша ёққа, дейди. Аммо каттароғининг сал эси бор. Ҳамма гапни тушунади. Мўлтираб ерга қараганча қолди у...

...Яна ўйга толдим. Хўш, бу ёш болаларнинг-ку бири тушунса бири тушунмас экан. Аммо катталар тушунадими? Ҳаммаси ҳам тушунади, дейиш қийин. Ҳар хил ўйларга, гоҳида тўғри, гоҳида эса нотўғри ўйларга бораётганлар бор. Ҳа, юз берган ишларнинг чигаллашиб, саккизоёқ бўлиб, ўргимчак уя бўлиб кетганини тушунмаганлар, унинг механикасини билмаганлар, анатомиясига кўз югуртирмаганлар ҳам бор. Шу жиҳатдан ҳам мен бу очеркда ана ўша жиноятлар юзидан пардани бироз олиб кўрсатишга аҳд қилдим.

...Қашқадарё область суди раисининг ўринбосари Рустам Мамадиевич Мамадиевнинг иши бошидан ошиб ётган экан. Ярим соатгина суҳбатлашиш имконини топа олдик.

— Кейинги икки йилда областимизда кўплаб жиноий иш кўриб чиқилди, — деди у, — бу ишларнинг барчаси пахтачиликдаги қўшиб ёзиш ва кўзбўямачиликлар билан боғланган. Ҳа, ишонаверинг, иш шунчалар кўпки, ўзимизнинг область судимизда 14 нафар коллегия аъзоси бўлатуриб, республикамизнинг қолган ўн иккита областидан ҳам адлия ходимлари бизга ёрдамга келишган.

Рустам ака айтган гаплардан пахтачиликдаги кўзбўямачиликлар ва ўғирликлар нақадар чуқур илдиб отиб кетганлиги ва улар нақадар оғир оқибатларга олиб келганлиги яққол кўзга ташланиб турибди.

Яқинда самолётда бир жойга кетаётиб, янги таниш орттириб қолдим. Унинг пахта ишларидан унча ҳам хабари йўқ экан.

— Тушунолмаёпман, — деди елкасини қисиб, — пахтачиликдаги қаллобликлар ҳақида кўп гаплар бўляпти. Ахир «оқ олтин» бу давлат монополияси-ку! Уни магазинга олиб чиқиб сотиб бўлмаса. Ширинлик эмаски, еб қўйилса, ичимлик эмаски, ичиб қўйилса?

Мен кулдим. Чунки бир вақтлар ўзим ҳам шундай деб ўйлардим. Узоқ қишлоқдаги таниш сувчи қариндошимизникига бориб қолсам у кўпинча ҳасрат қиларди: «Кеча бригадамиз аъзолари ҳаммамиз пул тўплаб йигирма тонна пахта сотиб олдик. Эртага яна сотиб олмақчимиз...»

Ушанда мен ҳам унча тушунавермас эдим. Дарҳақиқат, пахта озиқ-овқат маҳсулотидир эмаски, магазиндан сотиб олган каби уни ҳам харид қилиш мумкин бўлса?

Орадан бир неча йиллар ўтгач, поездда бошқа бир одам билан суҳбатлашиб қолдим. У ўз фожеаси тўғрисида гапириб берди. Мана унинг сўзлари:

«Ҳозир турмадан қайтёпман, ука. Ўн йилни етти йилда ўтаб келяпман. Бир вақтлар чорвачилик районида райкомнинг биринчи секретари бўлиб ишлардим. Кейин мени пахтачилик районида раҳбар қилиб ўтказдилар. Сайланган биринчи кунимоқ районнинг кўзга кўринган казо-казолари ишхонамга бирма-бир кириб келиб, табриклай бошладилар. Ҳаммаси тушунарли эди, албатта. Охири бўлиб ҳузуримга кичкина бир пахта пунктининг жуссаси кичкинагина мудирини кириб келди. Мен билан тўрт букилиб саломлашгач, столимнинг устига қандайдир конверт қўйиб илжайди.

— Янги келган одамсиз. Мана бунга чой ичиб турарсиз, хўжайин.

«Шошманг» деганимга қарамай, орқаси билан тисарилиб чиқиб кетди. Конвертгни очдим. Қарасам, янги, бели букилмаган элликта юз сўмлик. Роса ўйга толдим. Албатта, у бунча пулни бежиз ташламади. Бир гап бор. Лекин нега энди у? Ахир бу одам бирон-бир йирик хўжалик раҳбари ёки савдо ташкилотининг бошлиғи эмас-ку! Ахир, пахта уни еб бўлмайди-ку, қаердан топди бунча пулни? Демак, бир балоси бор...

Шу районда қачонлардир бирга ўқиган танишим ишларди. Ушани чақиртирдим. Ҳамма гапни оқизмай-томизмай айтдим. Сўнг қўшиб қўйдим: «Пахта нон эмаски, уни ейиш мумкин бўлса...»

Ҳалиги танишим мийиғида жилмайди. «Кейин билиб оласиз» — деди у. Сўнг менга маслаҳат берди. Ҳозироқ ўша пахта пункти мудирини чақиртириб, конвертни унинг юзига отиб юбормишман. «Бунингни ол, оғайни, эртага бозорга чиқиб хотинингга ўсма олиб бер», дермишман.

Айтганини қилдим. «Тушундим, хўжайин», — деди пункт мудирини ва физиллаган куйи жўнаб қолди. Икки соатлардан кейин кириб келди. Қўлида газетга уралган катта бир нарса. Очсам — эллик минг... Пул мени сеҳрлаб қўйди. Ушанда дарҳол прокурорни

чақиртириб, ҳалигини қаматтириб юбормаганимга ҳали-ҳали афсусланаман... Чунки шундан кейин «катта ишлар» бошланиб кетди. Тўхтатиб бўлмай қолди...»

Менга биринчи бўлиб жиноят механизми ҳақида ўша одам гапириб берган эди. Менимча бу механизм билан журналхонларни ҳам таништириб қўйиш фойдадан холи бўлмас, деб ўйлайман.

Маълумки, пахтани қайта ишлашда ундан толадан ташқари, чигит ажратиб олинади. Барг, чанглардан ҳам тозаланади. Нормага кўра, юз килограмм пахтадан ўртача ўттиз процент, яъни ўттиз килограмм соф тола олиниши керак. Мабодо толаннинг чиқиши қандайдир сабабларга кўра, 25 килограммни ёки 25 процентни ташкил этди деб кўрсатилса, беш килограмм соф тола «чўнтакка» қолади. Энди шу беш килограмм ёнига ўшанча толани олиш учун унинг ёнида қанча чигити-ю, қанча ифлос нарсалари бўлишини ҳам қўшамиз. Пахтадан шунча толани ишлаб чиқаришдаги куйинди нормаси ҳам чўтга солинади. Натижада ўн беш килограмм кондицион оғирликдаги пахта чиқади. Демак, беш килограмм тола ўн беш килограмм пахтадан чиқар экан.

Шундай қилиб, ҳар бир центнер пахтадан ўн беш килограмми пахта заводининг ёки пунктнинг ихтиёрига қолаверади.

Агар толаннинг чиқиш проценти ҳалигидай бир тонна пахтадан 25 процентни ёки 250 килограммни ташкил этди деб кўрсатилса, пунктга соф ҳолда эллик килограмм тола ёки кондицион оғирликдаги бир юз эллик кило пахта қолади. Юз тоннадан ўн беш тонна, минг тоннадан эса 150 тонна қолиши энди тўртинчи синф ўқувчисига ҳам маълум. Фақат бир нарсани назардан қочирманг. 150 тонна пахта дегани бу 150 000 килограмм дегани ва бир пахта пункти бир мавсумнинг ўзида бир неча минг, баъзилари эса ўн минг тоннадан ошириб пахта тайёрлашади.

«Нима учун тола чиқиши 30 процентдан 25 процентга тушиб қолди? деб биров суриштирмайдими?» — дея савол беришингиз мумкин. Суриштиришади. Аммо шундай баҳона ишлатишади: «Пахта хом терилляпти, ифлос терилляпти, шунинг учун куйиндиси кўп чиқяпти, натижада тола оз олинляпти» ва ҳоказо...

Энди табиий бир савол туғилади: ортиб қолган, пунктнинг «чўнтагидаги» пахта кимга керак? У нон эмаски, еб бўлса, кўчага олиб чиқиб сотиб бўлса? Тўхтанг! Масаланинг ўзагига худди мана энди етиб келдик. У нондан ҳам қиммат. Ҳозир мисол келтираман.

Айтайлик, колхоз ёки совхознинг йиллик плани тўлмаяпти. Ҳар куни фалонча тонна пахта топшириш тўғрисида қатъий график белгиланган. «Бажармасангиз — маъмурий чора кўрамиз», дейилади. Бўсағада эса куз, ёмғир... Шунда колхоз раиси ёки совхоз директори бухгалтер, экономист ва бошқа мутахассисларни ўз ёнига тўплайди. Биргалашиб ўша колхоз ёки совхозда бажарилмаган ишларни бажарилди, деб қалбаки нарядлар ёпишади. «Улик жонлар» учун иш ҳақлари олинади. Баъзи жойларда, масалан, Қашқадарёда тирик жонлардан ҳам пул олинган. Пахтакорлар пешона тери билан ишлаб топган пулнинг анчагина қисмини «планни бажариш» учун ушлаб қолганлар. Ун минглаб пул тўпланган. Сўнг бу пулни «арра» қилганлар. Бир қисми колхоз раиси, совхоз директори, экономист, бухгалтерлар, умуман жиноятга қўл урган ҳамма шахслар ўртасида бўлинган. Иккинчи қисми эса чамадонга солинган-да, пахта пунктнинг «чўнтаги»даги ҳалиги ортиқча пахтадан бир қисмини сотиб олиш учун жўнатилган.

Хўш, пахта пунктлари «ортиқча» пахтанинг ҳар бир килограммини қанчадан сотишарди?

«Правда Востока» газетасининг 1987 йили 8 февраль сонидида бу саволга республика прокурори А. В. Бутурлин шундай изоҳ берди: «Қўшиб ёзиш» сўзи муомалада йўқ эди, лекин у муттасил назарда тутилди. Баъзан кўзбўямачилик республика обрўси тўғрисидаги ҳашамдор нутқлар билан пардаланар эди, ишонч оҳангида барчасини «юқорида» билишади ва рағбатлантиришяпти деб хабар қилинарди. Айни вақтда жимжитлик ҳукм сурган кенг-мўл кабинетларда, давлат ҳисобига қурилган кошоналарда давлатдан ўғирланган маблағнинг қайси қисмини айни кимдан олиш кераклигини ҳисоб-китоб қилардилар. Ҳисоб-китоб қилиш эса қийин эмасди. Махсус «такса» мавжуд эди — сорт ва йилнинг вақтига қараб ҳар бир килограмм учун 10 тийиндан 60 тийингача.

Келинг, биз уни ўртача ўттиз тийиндан деб ола қолайлик. Ҳали айтганимиздек 150 тонна пахта 30 тийиндан сотилса $150000 \times 0,30 = 45000$ сўм бўлади. Хўш, қай усулда «сотилган». Буёғи энди жуда осон. Пахта пунктидаги қабул қилувчи классификатор ва бошқалар хўжаликлардан келган пахта «гадо»ларига «Ушбу совхоз, колхоз ёки бригада пахта пунктига фалонча тонна пахта топширди» деган қалбаки, товарсиз нарядлар ёзиб берганлар. Сўнгра ўшанча пахтани ҳалиги, «чўнтакдаги» пахта ҳисобидан чиқариб юбораверганлар.

Пахта заводларидаги аҳвол шу даражага бориб қолганки, толаннинг чиқиши баъзи жойларда 25 эмас, ҳатто 20 процентга ҳам тушган. Куюнди чиқиши эса нормадаги 10—12 ўрнига 30 процентни ташкил этган...

Қаллоблар ҳийлакорликнинг турли хил усулларини ўйлаб топа бошладилар. «Пахтага ўт кетди» баҳонасида ўнлаб тонна хом ашё ҳисобдан чиқариб ташлана бошланди. Бошқа жойларда эса маиший хизмат комбинатлари, момик пахта фабрикала-

ри билан тил бириктирдилар. Гўё толанинг бир қисми, энг паст сорти шу корхоналарга берилди, деб ҳужжат расмийлаштирилди. Унг минг сўмлаб ҳаром пуллар дарёдай оқиб келаверди.

Тола ишлаб чиқариш процентини камайтириб кўрсатган ҳолда мўмай пул топиш мумкин экан. Кўп ўтмай иккинчи бир йўл ҳам топилди. Бу — пахта заводлари ўзларининг асосий маҳсулоти — толани юбораётган, республикадан ташқарида жойлашган энгил саноат корхоналари. Ушалар билан тил топишиш мумкин бўлса, масалан, бироз тола кам келса-да, бор қилиб кўрсатилса қандай бўларкин? Бунинг эвазига ҳалиги пора тариқасида олинган пуллардан уларга ҳам бироз чўзиб қўйилса? Ахир нафс ҳаммада бор...

Биз юқорида пахтачиликдаги қаллобликнинг арифметикаси, биологияси ва анатомияси ҳақида гапирдик. Ана энди унинг географиясига келамиз.

...Рязань областидаги Михайловск нотўқима материаллар фабрикасининг директори Константин Николаевич Кушниренко ўз ишонасига кирганида эрта билан соат тўққиз эди. Ярим соат ўтар-ўтмас хонага икки киши кириб келди.

— Сиз қамоққа олиндингиз, — деди улардан бири. Шу ердаёқ Кушниренконинг қўлларига кишан солдилар.

Константин Николаевич ҳаммасига тушунди. Гап-сўз ортиқча эди. Бир неча йиллар мобайнида давом этиб келган, пухта ниқобланган, ўта оғир жиноятнинг хотимаси эди бу. Фабриканинг бир дарвозасидан Кушниренко, иккинчисидан эса шу фабрика хом ашё омборининг мудирини Людмила Васильевна Чернова, техника контроли бўлимининг бошлиғи Тамара Михайловна Трунинани олиб чиқиб кетдилар. Худди шу минутларда қайсидир чекка жойда, сим тортилган баланд девор ортида уларнинг ҳамтовоқлари — чимкентлик Жусупбек Динасилов, Жиззах областидаги «Пахтакор» пахта тозалаш заводига қарашли «Ленинград» пахта тайёрлаш пунктининг мудирини Йўлдош Пардаев, Қашқадарё области Қамаш пахта тозалаш заводининг техника назорати бўлими мудирини Сайфулло Каримов, Жиззах область «Пахтакор» пахта заводига қарашли Тимошенко номидаги пахта пунктининг мудирини Уроқбой Файзиев ва бошқалар катта суд иши бусафасида ўз тақдирларини кутиб ётишарди.

Кушниренко бош бўлган жиноят бир эмас, бир неча йил давом этди. Унинг ўргимчак уяси тўрига Ўзбекистон ва Озарбайжон республикаларидаги пахта заводларидан бештасининг қаллоб ходимлари тушган эдилар. Кушниренко ўз фабрикаси бу заводлардан қабул қилаётган толанинг ҳақиқий миқдорини яшириб қолдириш ҳисобига улардан жуда катта миқдорда пора олар эди. Бу жиноятларни амалга оширишда унга фабрика хом ашё омборининг мудирини ва техника назорати бўлимининг бошлиғи Чернова ҳамда Труниналар катта пул эвазига кўмаклашиб турардилар.

Кушниренко қадимий Смоленск шаҳридаги Октябрь революцияси кўчасининг 24-уйида, 1-квартирада камтарона ҳаёт кечирарди. Кўм-кўк «Жигули»си ҳам бошқаларникидан деярли фарқ қилмасди. Фабрика директори биринчи хотини билан ажралишган, алимент тўлар, иккинчи хотини билан яшарди. Баъзан маоши етишмаётганлигидан нолиб ҳам кўярди.

46 ёшга кирган бу одам асли симферополлик бўлиб, бир эмас, иккита институтни тугатганди — инженер ва экономист мутахассисликлари бўйича дипломлари бор эди. У оддий мастер бўлиб иш бошлади. Тездаёқ кўзга ташланди-қолди, кўтарилди. Лекин давлат берган билимини, тиришқоқлиги ва ғайратини ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилашга эмас, балки ўз ҳаётини қаппайтириш йўлларини излашга сарф қилди. Ҳаром пул топишининг механизмларини такомиллаштириш устида тинмай изланди. Кўп ўтмаёқ у чамадон-чамадон пуллар ўзига мунтазир эканлигини пайқаб олди. Йўталиб қўйса бас — пуллар оқиб келаверарди. Пахта пунктларидаги қаллобларга эса худди Кушниренко каби пулга ҳирс қўйган одамлар керак эди...

Кушниренко ўзбекистонлик ва озарбайжонлик қаллобларнинг биринчи таклифини рад қилолмади. Шундан кейин эса бошланиб кетди... Аввалига унга «хизмат ҳақи» деб «озгина», бир-икки минг сўм узатиб кўрдилар. Фабрика директори ноз қилди, аммо «иш юритувчилар» тихирлик қилавергач, олишга «мажбур» бўлди.

Кейин, кўп ўтмай директорнинг наҳанглиги аниқ кўзга ташланиб қолди. Энди у ҳеч нарсадан тортиниб ўтирмас, берганини қайтармай олар эди.

Қаллоблар Кушниренко ва унинг компаниясидан «озгина» нарса талаб қилишарди: фабрика директори ва шу ердаги бошқа мутасадди кишилар ўша бешта пахта заводларидан юборилаётган толани, мабодо у энг паст, яъни улук деб аталувчи сорт бўлса яхши сортларга қабул қилсинлар, мабодо тола оз бўлса кўп деб кўрсатсинлар, йўқ бўлса бор қилсинлар. Бунинг учун эса фабрикада шароит етарли эди...

Сих ҳам куймас эди, кабоб ҳам. Фақат давлат, унинг ўн минглаб, юз минглаб пули куяр эди, холос. Лекин қаллоблар бу кўзга кўринмас ёнғинни ниқоблаб қўйишга улгурардилар... Ўзбекистон ва Озарбайжондан Рязань томон пул тўла чамадонлар юбориларди.

Телефон станцияларида бошқа шаҳарлар билан боғланувчи таксофон, яъни телефон-автоматларни кўрганмисиз? Уларнинг ўзига хос хусусияти бор. Ҳар минутда тешигига ўн бешми-йигирмами тийин ташлаб туриш керак. Пулингиз тугаётганда қизил

чироғ ёниб, суҳбат ҳозир узилиб қолишидан огоҳ қилиб туради. Кушниренко ҳам худди ўшандай таксофон одам эди. Унинг «қизил чироғи» бот-бот ёниб турар, заводлар билан алоқа бутунлай тўхталишидан огоҳлантирар, маълум тешикчага ташлаш учун муттасил равишда пул талаб қиларди. Фарқи шундаки, Кушниренко таксофонга ўхшаб ўн беш-йигирма тийин эмас, балки ўн беш минг, йигирма минг сўмлар талаб қиларди...

Кўза ҳар куни эмас, кунда синади, дейдилар. Бу ўргимчак уясининг «кўзаси» ҳам ниҳоят синди, синганда ҳам даҳшат билан синди.

Кушниренко қамоққа олганларидан сўнг унинг уйдан 13 та омонат дафтар чиқди. Улар Кушниренконинг ўз номига, хотинининг номига ва талаб қилувчи (предъявитель)нинг номига очилган бўлиб, пуллар Москва ва Смоленск шаҳарларидаги омонат кассаларда сақланарди. Бу омонат дафтарчаларда жами пора йули билан олинган 249 минг 58 сўм пул бор эди.

Рязань область суди коллегиясининг аъзоси Н. П. Лежнёв раислигида 1986 йил 28 январь куни тугалланган суд процессида қуйидагича ҳукм чиқарилди. Содир этган жинойят жамиятимиз учун ўта хавфли бўлганлиги сабабли Константин Николаевич Кушниренко ўлим жазосига ҳукм қилинди. Т. М. Трунина ўн йилга, Л. В. Чернова 8 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Мазкур фабрика билан алоқа боғлаган Қозоғистон, Озарбайжон ва Ўзбекистон ССРнинг бешта пахта пункти ходимларига ҳам узоқ муддатли қамоқ жазолари белгиланди.

Мана энди пахтакорларнинг ҳалол пуллари қандай қилиб ҳаромга айланганини, унинг манбаси ҳақида эканлигини, нега энди одамлар яхши-яхши ишларини ташлаб ўзларини пахта пунктига урганликларини, бир-икки йилдан сўнг эса қўша-қўша машиналигу дангиллама уйли бўлганлигини, ўзгаларни писанд қилмай қўйганлиги сирларини билиб олгандирсиз?

Ҳамма нарса, очик иқдор бўлиш керак, назоратнинг, қолаверса, ижтимоий интизомнинг бўшашиб, издан чиқиб кетганлиги оқибати эди. Ҳа, Шаҳрисабз район партия комитетининг собиқ биринчи секретари, пировардида ўлим жазосига ҳукм қилинган Ҳ. Холиқовдан чиққан ярим миллиондан кўпроқ, Усмон Юсупов районининг собиқ раҳбари Н. Меллаевдан чиққан бир миллион сўмдан ортиқ, Қамашининг собиқ биринчи секретари М. Аллаёровдан чиққан 430 минг сўм, республикада пахтачиликдаги ўғирликларнинг бош дирижёри бўлган, ўлим жазосига ҳукм қилинган собиқ министр В. Усмоновнинг иш столида хона эгасининг эсидан чиқиб ётган 40 минг сўм пул худди ана шундай ҳаром йўл билан топилган эди...

Қашқадарёда менга қизиқ бир нарсани гапириб беришди. Орган ходимлари ярим кечада қайсидир пахта пунктининг мудирини уйини тақиллатишганда у бир қоп пулни қўшничида девордан итқитиб юборибди. Қўшниси эса балога қолиб кетишни хоҳламай, қайта итқитибди пулларни. Бир қоп пул шундай хор бўлибди... Худди шу пайтнинг ўзида областнинг ҳамма районларида қанчадан-қанча меҳнаткашлар ўзларининг пешона тери билан ишлаб топган пулларини ололмай сарсон-у саргардон бўлиб юрардилар.

Мана энди адолат қарор топяпти. Шундай бўлиши керак ҳам. Ўзбек пахтакори ҳамиша бошини баланд кўтариб келган. Мағрур яшаган. Ушандай мағрурлигича қолиши лозим. Бир тўда пул гадоларининг қилмишлари уларнинг юзига қора чапламаслиги керак.

Ўргимчак тўрига пул кетидан қувиб ёпишиб қолганлар бўлди, адашиб илашганлар бўлди, шунингдек бировларнинг тазийқи туфайли илинганлар ҳам бўлди. Одамларга баҳо берар эканмиз, шу нарсани ҳам унутмаслигимиз керак. Юқори партия органларининг кўрсатмалари ҳам бизни мана шунга даъват этади.

«Бизнинг жамиятимиз олий адолат ва инсонпарварлик жамиятидир, — дейилди Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари И. Б. Усмонхўжаевнинг республика Компартияси Марказий Комитетининг III пленумидаги докладыда, — модомики шундай экан, агар инсон янглишган бўлса, эҳти мол қонунни ўзи хоҳламаган ҳолда бузган бўлса, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар айбни енгилаштирувчи бу ҳолатларни эътиборга оладилар.

Бироқ кимда-ким қасддан жинойят қилган бўлса, уларга қарши биз бундан буён ҳам муросасиз кураш олиб бораверамиз».

Яна бир гап. Давлатга 430 минг сўм пул «топширган» Қамашининг собиқ раҳбари Мамаш Аллаёров ёши бир жойга бориб қолган бўлишига қарамай, 15 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинибди. Қашқадарёда Аллаёровнинг турмуш кечириш тарзи, ўзини бой-зодагонларча тутишлари ҳақидаги ривоятлар тилдан тилга кўчиб юради. Иккита кичкина мисолни айтиб ўтаман. Масалан, уйдаги ёки ишхонасидаги телефон жирингласа, Аллаёров трубкани ўзи кўтармас, балки бошқа биров кўтариб олиб қўлига берар ва у киши гаплашиб бўлган, жойига қўяркан. Шофёри ўзи билан бирга кичкина гиламча олиб юрар, Аллаёров бирон-бир жойда тўхтайдиган бўлса, дарҳол тушиб унинг оёғи остига тўшаркан... Ҳа, ҳамма нарса очик-ойдин айтилаётган бир пайтда бу жирканч иллатни ҳам яшириб ўтишнинг ҳожати йўқ.

Қаҳқор Турсуновнинг қандай қилиб қора курсига келиб қолиши тарихини мен

«Қишлоқ ҳақиқати» газетасининг 1986 йил 24 декабрь кунги сонида босилган «Сабоқ» сарлавҳали суд очеркимда гапириб ўтган эдим. Уни айнан келтираман.

«...Қаҳҳор Турсуновни яхши танирдим. Пахтанинг пири деса бўларди уни. Улуғ Ватан уруши жанггоҳларида қон кечган, Мария опа билан 1945 йилда Белоруссиянинг вайронага айланган шаҳарларидан бирида танишган. Ҳозир беш фарзандлари бор. Кўксини уруш ва тинчлик даврининг кўпдан-кўп орденлари, медаллари безаб турарди.

Жиноий иш қўзғатилмасдан аввал у билан бир бор гаплашган эдим.

— Тўғри, мен айбдорман, — деган эди ўшанда у дардини яширолмай, — лекин сабаблари бор. Бу ишни мен ўз хоҳишим билан эмас, ўзгалар буйруғи билан қилгандим. Кейинги пайтларда бизда ҳалол одам учун колхоз раиси ёхуд совхоз директори вазифасида ишлаш жуда оғир бўлиб кетган эди. Икки эшик бор эди, бирини танлаб олиш керак эди: ёки «ура-ура»га қўшилмай, оқимга қарши бориб ёмонотлиқ бўлиш, ишдан кетиш ёки қарсақбозларни қўллаб-қувватлаган ҳолда кўзбўямачилик ва қўшиб ёзишлар кўчасига кириб кетиш. Учинчи йўл йўқ эди.

У совхозга ўн беш йил раҳбарлик қилди. Қарши чўлидаги «III Интернационал» совхозини илғор, рентабелли хўжаликлар қаторига қўшди.

Қаҳҳор Турсунов менга яна шундай деганди:

— 1983 йилнинг кузи эди. Хўжалигимиз планини юз процентдан оширган кунлар. Бизга «қоғоздаги» пахтанинг мутлақо кераги йўқ эди. Тун ярмида мени район раҳбари ўз ишонасига чақириб қолди. Пахта заводининг директори ҳамда давлат банки район идорасининг мудирини ҳам шу ерда экан. «Эртага Тошкентда катта бир маросим бўлаяпти, — деди у. — Мен у ерга план тўлгани ҳақида рапорт билан боришим керак. Бироз пахта етмаяпти. Мана сиз, совхоз директори, сиз — госбанк мудирини, сиз эса пахта заводи директори. Ўзаро маслаҳатлашиб олинглар-да, бир йўлини қилинглار. Ҳеч қандай ваз-қорсон кетмайди. План тўлиши керак — вассалом».

Мен унга гап қайтардим. Бундай ноҳўя ишларга қўл уролмастим айтдим. Лекин у жеркиб ташлади. Унинг айтганини қилишдан бошқа иложим қолмади. Ушанда район раҳбарининг кўрсатмасини кўр-кўрона бажарганлигим учун ҳали-ҳануз ўзимни қийиман.

...У «район обрўси учун», «область обрўси учун» бир неча юз тонна пахтани қўшди. Натижада ҳозирга келиб жиноий жавобгарликка тортилди.

Қонунларимиз ҳамма нарсани ипидан игнасиғача инобатга олади. Қаҳҳор Турсуновга бироз энгилик берилганида ҳам мен бир нарсани, яъни қонунларимизнинг инсонпарварлигини кўряпман...»

Бир нарсани қўшиб қўйиш керак бу сўзларга. Қашқадарёда Қаҳҳор аканинг тақдирига уйқаш бошқа қисматлар ҳам бор.

...Шу сатрларни ёзаяпман-у, ўйга толаман. Уша ўргимчак уясининг «фаолияти» оқибатида нималар рўй берганлиги, унинг иллати нималарга олиб келганлиги ташвишга солади. Уша ишларнинг анатомиясини ўз кўзим билан кўрдим. Кейинроқ ўлим жазосига ҳукм қилинган Ҳ. Холиқов адолат қиличи боши устига келгач, обком бюросида қанчалар талвасага тушганлигининг, Рўзиқул Дилмуродов икки йил-у уч ой турмада ноҳақ ўтириб чиққач, ниҳоят ғалаба қилганининг гувоҳи бўлганман. Усмон Юсупов, Ульянов, Баҳористон, Нишон каби районларнинг хўжаликларида кўзбўямачилик қай даражада бўлганлиги ҳам менга маълум. Бу ўринда ён дафтарим ёрдамга келади.

Мана, ҳозир узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм этилганлардан бири билан бўлган мулоқот.

1984 йилнинг 27 март куни, Усмон Юсупов районидаги Ульянов номли совхоздаман. Хўжалик директори Ризоқул Ҳазратқулов совхоз кейинги йилларда қўлга киритган ютуқлар тўғрисида оғиз кўпиртириб гапиради.

— Утган йилги кўрсаткич бўйича Бутуниттифоқ социалистик мусобақасининг ғолиби деб топилдик. 3400 гектар майдоннинг ҳар гектаридан деярли 35 центнердан пахта ҳосили териб олдик. Жами ҳосил 11760 тоннани ташкил этди. Бу йил эса 12 минг тонна «оқ олтин» учун курашаяпмиз...

Мен ўшанда бу рақамларга чиппа-чин ишонган эканман.

Энди бошқа бир ён дафтаримдаги бошқа бир ёзувга кўз ташлайлик. Яна худди ўша Усмон Юсупов районидаман. Яна ўша Ульянов номли совхозда. Фақат орадан бир ярим йил ўтган. Аниқроғи, 1985 йилнинг июли. Совхознинг янги директори Боқи Жабборович Муродов ўз ишонасида пешонасини чангаллаб ўтирибди. Ҳол-аҳвол сўрайман.

— Чўпоннинг таёғидан, келиннинг оёғидан, деган гап бор. Сиз СоюзНИХИнинг область бўлимига раҳбарлик қилган одамсиз. Тажрибангиз катта. Планини тўлдирарсиз бу йил, албатта?

— Э! — қўл силтайди директор, — бу ерда плани пахтанинг пайғамбари ҳам тўлдиролмайди. Сабаб дейсизми? Ўзингиз ўйлаб кўринг. 1983 йили, совхоз жуда «гумбурлаб», Бутуниттифоқ байроғини қўлга киритган йили гектар бошига ҳосилдорлик деярли 35 центнерга етди, жами пахта эса 11760 тонна бўлди, деб кўрсатилган. Унинг ярми кўпик экан. Аслида эса ҳосилдорлик аранг 17 центнерни ташкил этган, жами пахта 5 минг тоннадан сал кўпроқ бўлган экан, холос...

Янги директорнинг куйинганича бор. План ўша ҳолича қолган. Мен собиқ директор Ризоқул Ҳазратқуловнинг бир ярим йил аввалги тантанавор қиёфасини эсладим...

Бундай мисолларни ўнлаб келтириш мумкин. Лекин, менимча, бунинг унча қизиқ жойи йўқ. Қизикроғи мана шу кўзбўямачилик, ўша ўргимчак уяси, пулдорлик юзага келтирган муҳитни чуқурроқ ўрганишдир. Рўй-рост айтиш керак, бу муҳит кўплаб кишиларнинг онгини, психикасини ўзгартириб юборди.

«Ўргимчак уяси»нинг жамиятимизда қолдирган ёмон иллатларидан бири унинг ҳамма нарсани пулга боғлаб қўймоқчи бўлганлигидир. Барча инсоний фазилатлар: олижаноблик, одамгарчилик, инсон қадр-қиммати, оқибат, муҳаббат пулга чақила бошланди. Ҳаммаси учун фақат «олиб кел»... Қанча олиб келганингга қараб иш юритилади...

1984 йилнинг 9 май куни. ЎзТАГнинг Қашқадарё область муҳбири В. Шумайлов билан бирга Яккабоғ районидаги Энгельс номли колхоздамиз. Ёнимда колхоз раиси Маҳмасоат Худойбердиевнинг кўзбўямачиликлари ва ўғирликларини фош қилувчи ҳужжатлар бор. (Айтиб ўтиш керак: ҳозир Худойбердиев узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинган). Мен колхоз раисига қоғозларни кўрсатиб, уларнинг қай даражада тўғри ё нотўғри эканлигини суриштириб кўраман: «Қани, нима дер экан?...» У қоғозларга бир қараб қўяди, пинак бузмайди, астагина ўрнидан туради-да, мени имлаб нарироққа, дўстимдан узоқроққа, хилват жойга бошлайди. Сўнг ҳеч нарса булмагандай, гўё шунчаки бир ҳол-аҳвол сўраётгандай сўз қотади:

— Домла, гапни айлантирмай мақсадга кўчаверинг, ўзи қанча керак?

Мен турган жойимда қотиб қолдим. Демак, у мана шу нарсаларга ўрганган. Пул дунёда энг қудратли нарса эканлиги унинг қон-қонига сингиб кетган... Аммо вақти етиб келди-ки, ишонган пул тоғлари ҳам сақлаб қололмади уни.

Мен Қашқадарё областида икки ярим йилдан кўпроқ ишладим. Ўша «ўргимчак уяси» область кишилари ҳаётида қолдирган баъзи жирканч асоратларни, иллатларни ўз кўзим билан кўрдим. Журналхон ҳам улар ҳақида тасаввурга эга бўлиши учун мен ўзим кўрган ва дўстларимдан, таниш-билишларимдан эшитган баъзи бир воқеалар ҳақида гапириб бермоқчиман.

БИР КҮЧАДАГИ ОДАМ. Шофёримиз Иноят ака билан узоқ районлардан биридан қайтаётирмиз. Пахтаобод деган шинамгина қишлоқ кўчасига кирдик. Оғишом чўкиб, қоронғу тушиб бораётган пайт. Бир нарсага эътибор бердим. Қишлоқнинг узундан узоқ кўчалари бўйлаб қатор ўрнатилган симёғочларда, одамларнинг хонадонларида электр чироқлари шунчалик хира ёнардики, ҳатто шамчироқ ҳам ундан аъло эди. Тушиб, суриштирдик:

— Нима гап? Чироқлар жуда хира-ку?

— Неча йилдан бери шу аҳвол, — дейишди суҳбатдошларимиз, — арз-шикоят қилмаган жойимиз қолмади.

Кўз олдингизга келтиринг: оқшом тушишдан бошлаб то тун ярмигача электр чироқлари фақат хўжа кўрсин учун ёнади. Унинг ёруғида китоб ва газета ўқиб бўлмайди, телевизорни ишлатишга кучи етмайди. Бола бечоралар нима қилсин — дарс тайёрлаш керак. Уй бекаси овқат пишириши, кир ювиши, сигир соғиши лозим. Бунинг устига ичкарида бир уй қурт боқилапти. Туни билан ундан хабар олиб туриш керак. Ягона асқотадиган нарса — тошфонарь... Бу аҳвол ойлаб, йиллаб давом этиб келаётгани билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Ҳамма катталар фақат ўз фароғатини ўйлаб қолишган.

Машинамиз йўлда давом этади. Кўнглимиз ҳам қишлоқ кўчалари каби зим-зиё. Бирдан қўшни қишлоқ томон бурилиш ёнида чироқлари чароғон данғиллама уйга кўзимиз тушади. Уй ичлари, ҳовлиси шунчалар чароғонки, кўзни қамаштиради. Ахир ёруғ қилса бўлар экан-ку! Шу ердагилардан сўраймиз:

— Кимнинг уйи бу?

— Пахта пункти мудирининг уйи...

— Тушунарли...

ДУСТИМ Х.НИНГ ҲИКОЯСИ. Ҳаром пул топиш шунга олиб келдики, бизнинг воҳада одамларни ақли, фаросати, қобилиятига қараб эмас, у кимнинг яқини-ю, чўнтагида қанча ақчаси борлигига қараб ажратадиган бўлиб қолдилар.

Куни-кеча ўғлим мактабдан келди-да, менга талаб қўйди. Энди унга мактабига ҳар куни беш сўмдан бериб турар эмишман. «Мен ҳам биринчи сорт болалардай талтайиб юргим келади», деди у. «Жон ўғлим, — жавоб қайтардим мен, — ахир бор-йўғи юз эллик сўм маош оламан-ку, сенга беш сўмдан берсам, уйимни қаердан топаман...»

Эртасига мактабига бордим. Қани билайчи, ким экан у «биринчи сортли» болалар дедим. Суриштирсам, ўғлим билан бирга совхоз директори, пахта пунктининг мудир ва классификаторининг ўғиллари ўқишар экан. Бири мактабга баҳоси минг сўмлик япон магнитофони, иккинчиси эса чет эллик «Кодак» фотоаппаратини кўтариб келаркан. Учинчиси ҳар куни синфдошларини дадасининг шахсий «Волга»сида «катайса» қилди-раркан...

Бошқа болаларнинг чўнтакларига фақатгина тангалар жирингласа, буларникидан

ўнталик ва йигирма бешталик қоғозлар аримас экан. Шунинг учун ҳам мактаб болалари уларга «биринчи сортли» деб ном қўйиб олишибди.

МЕНГА «ПОДДЕРЖКА» БЎЛМАГАН ОДАМ. Ҳозир у турмада ўтирибди. Областнинг туппа-тузуккина раҳбарларидан бири эди. Танишган кунимизданоқ таклиф қилиб қолди: — Уйингизни чет эл гарнитурасига тўлдириб берсам. Илтимос, рухсат этинг, мухбир ука.

Мен кулдим.

— Хўш, сиздан нима қарздор бўламан у тақдирда?

— Ҳеч нарса, — деди у пинак бузмай, — фақат бир-биримизни поддежка қилиб юрамиз, холос.

— Мени шундай ҳам, бегарнитур ўзингиз учун поддежка деб билаверинг. Фақат ҳалол ишласангиз бўлгани.

Кўп ўтмай, у бировга катта пора бераётганида қўлга тушди.

Мана шу одам пахтага қўл тегизмай, пахта устида мўмайгина пул ишлашнинг антиқа усулини ўйлаб топган экан. Биласиз, айни қишлоқ хўжалик кампанияси даврида шаҳар ва қишлоқларда машина қатнови кўп жойларда тўхтаиб қўйилади. Фақат махсус хизмат юзасидан қатнаётган машиналаргагина юришга рухсат этилади. Бундай машиналарнинг ойна сатҳига «Хлопок—81» ёки «Хлопок—83» деб ёзиб қўйилади. Бундай машиналарга милиционерлар область бўйича ҳар томонга қатнашга рухсат берадилар.

Ҳалиги мен «поддежка» бўлмаган одам ўша «Хлопок—...» сўзлари ёзилган қоғозчадан босмаҳонада керагидан бир неча юз дона кўп бостирад экан. Сўнг кимга керак бўлса — у шахсий машинами, давлатникими, қатъий назар — «совға қиларкан». Кўп эмас, бор-йўғи юз эллик, икки юз сўмга. Машинангиз пештоқида «Хлопок»ингиз бўлса, бемалол, областни кезиб юраверинг. Қатъий назар — сиз пахтакорми, чайқовчи-ми, ўғрими...

Энди 150 ни яна 150 га кўпайтиринг. Буёғи оддий арифметика...

ЎЗИМ КЎРГАНЛАРДАН. 1983 йилнинг бошларида Қаршига командировкага бордим. Сершовкин кўчалар бўйлаб машинада кетаётган эдик, рўпарамиздан қандайдир «Жигули» чиқди. Чироғи шу қадар ўткир эдики, кўзларимиз бир лаҳза қамашиб қолди. «Бу Чори — деди шерикларимиздан бири, — ҳозирча фақат унинг машинасидагина саккизта чироқ бор».

Кейин тушунтириб беришди. Чори шу яқин-атрофдаги пахта пунктининг классификатори экан. У гўё пахтанинг қассоби, дейишди. Хоҳласа сизнинг пахтангизни лаҳм гўшт деб биринчи сортга, хоҳласа қоқ суяк деб тўртинчи сортга қабул қиларкан. Ҳаммаси унга боғлиқ экан. Кўзларига тикилиб туришга мажбур экансиз.

Чорининг билими саккиз синф экан. Аммо кейинги тўрт йил давомида тўртта машинани алмаштирибди ўзи ҳам. Бундан аввалги машинасига тўртта (завадда чиқарилганидан ташқари) чироқ ўрнатиб олган экан, бунисига саккизта қўйибди. Бир куни унинг йўлидан қандайдир кампир чиқиб қолибди. Чори сал қолибди уни бостириб юборишга. Машинадан тушиб роса дўппослабди.

ХИРУРГ ДЎСТИМ Х.НИНГ СЎЗИДАН. Биз йиллар давомида цирк артистларига ўхшаб, оғриқ жон-жонимиздан ўтиб кетса ҳам, илжайиб яшашга мажбур бўлдик. Чунки давр шуни тақозо қиларди. Уша пайтдаги қарсақлар шуни тақозо қиларди. Виждон ҳайқириғини қарсақлар босиб кетарди.

Мен кўпинча бирон-бир беморни операция қилсам, унинг ўзи ёки қариндош-уруғлари юз-юз эллик сўм пул кўтариб келишади. Пулини олиб, стол устига қўяман. Кейин саволга тутаман уларни: «Хўш, қани айтинглари-чи, уйингларида ҳамма нарса етарлими? Болаларнинг мактаб кийимлари борми? Столлар-чи? Усти бутунми, қоринлари тўқми, турмуш фаровонми? Унчалик эмас? Нега у ҳолда бу пулни кўтариб келдингиз?» Қизариб ерга қарашади. «Пулларни олинглари-да, болаларнинг камчилигини тўғриланглари». «Ахир ҳамма шундай қилади-ку, дўхтур?» — дейишади улар.

«Ким шундай қилади? — дейман уларга. — Ким ўргатди ўзи сизларга бу ярамас қилиқни?» Ким ўргатарди — ўша ҳаром пул топаётганлар. Уша машинасининг саккизта чироғи бор Чорилар. Пешона тери тўкиб пул топган одам пулни бундай қилиб сочиб юбормайди.

* * *

Очерк бошида уни юрак қони билан ёзган деган эдим. Ҳа, худди шундай. Бунда ҳеч қандай муболаға йўқ.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, биз қандай ажойиб кадрларимиздан, майли, вақтинча бўлса-да, айрилиб қолдик! Қандай яхши кишиларни йўқотдик! Мана шулар ҳақида қайғураман. Агар мен уларни шахсан танимасам, балки бунчалик куйинчаклик қилмаган бўлур эдим. Уларнинг кўпчилиги ўша оқимга, ура-урага, қарсақбозликка қўшилиб кетиб, қаттиқ панд едилар. Бир нарсани эслайман. Уша юзлаб суд процессларидан бирида қайсибир совхоз директори шундай гап айтди:

— Мен замон шундай бўлиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолаверади, деб ўйлайман.

«Кичкина бўлса-да ўз ақлинг бўлсин», деган эди буюк Горький...

«Ургимчак уяси» ва унинг тугатилиши жиддий сабоқ бўлмоғи керак. Ҳа, беистисно ҳамма учун. Шу ишга қўл урганлар учун ҳам, четдан назоратчи бўлиб кузатиб турганлар учун ҳам. Ҳалолликнинг боқийлигини унутмаслик керак.

Буюк Гёте бир яхши гап айтган: «Ҳақиқатни ҳамиша такрорлаб туриш керак», деган эди у. Ҳа, ҳамиша такрорлаб туриш керак...

Яқинда яна Қашқадарёда бўлдим. Икки ярим йил давомида бир эмас, бир неча бор кезган далаларни айландим, дўстлар, оғайнилар билан кўришдим. Бир нарса аниқ кўзга ташланди. Одамларнинг кайфияти яхши. Нишон районидаги қайси бир йиғинда бир оқсоқол ҳузур билан гапириб қолди:

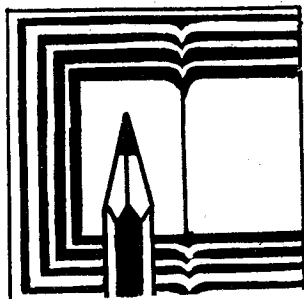
— Шундай кунлар ҳам келар экан-ку! Унинг синфни тугатиб далада ишлаётган қизим куни-кеча бир юз эллик сўмни санаб қўлимга тутқазди. Бир ойлик маоши эмиш. Аввалари роса бир ой далада тер тўкиб, аранг йигирма беш-ўттиз сўмга ишлардик.

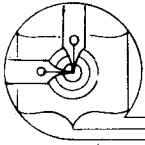
Лекин воҳа меҳнатқашларига ўтмишдан оғир мерос қолди. Бу қўшиб ёзишлар ва кўзбўямачиликларнинг ёмон асорати. Юқорида айтиб ўтганим каби планлар том устига олиб чиқиб қўйилган. Уларни бажариш осон эмас, аммо бажариш керак.

Нишон районидаги Карл Маркс номли совхознинг ёш директори Сероб Хўжақулловнинг ташвишлари мени хурсанд қилди.

— Энг аввало одамларда социал адолат ғалабасига ишончни тарбиялашимиз керак. Фақат шундагина уларнинг қўли ишга боради.

Ҳақ гап. Ўша ўтган ишлар ўтган кунларнинг ишлари бўлиб қолаверсин. Такрорланмасин улар, ҳамма учун сабоқ бўлсин.

Матёқуб Қўшжонов

САВИЯ ИЖОДНИНГ БОШ ТАЛАБИ

(Ўзбек романчилиги ҳақида баъзи мулоҳазалар)

Кейинги йилларда ўзбек романчилиги талайгина ютуқларни қўлга киритди. Бир вақтлар йиллар давомида битта роман эълон қилинса, адабий жамоатчилик учун катта воқеа ҳисобланарди. Эндиликда «Шарқ юлдузи» журнаlining ўзиёқ ўқувчиларга йилда бир нечта роман ҳавола этапти. Ўз асарлари билан китобхон эътиборини қозонган тажрибали ёзувчиларимиз билан бир қаторда ўрта ва ёш авлод адиблари ҳам романчилигимизни янги-янги асарлар билан бойитмоқда.

Мавзу жиҳатидан бугунги романларимиз ранг-баранг. Республика ҳаётидаги улкан ўзгаришлар — ҳар хил йирик иншоотлар ҳақида кўламли полотнолар яратилди. Баъзи романларда даврнинг кескин бурилишларига боғлиқ ҳолда шахс қисмати ва совет кишилари фаолияти тадқиқ қилинмоқда. Улуғ Ватан уруши воқеалари, қўшни халқлар билан дўстона муносабатлар ҳам романнывисларимиз асарларида ўз аксини топапти. Адибларимиз узоқ тарихга доир муҳим воқеаларга мурожаат этиб, уларни қайта тирилтиришда ҳам озмунча ишлар қилаётганлари йўқ. Хуллас, бугунги кундаги ҳаёт мураккаблиklarини ёзувчиларимиз баҳоли қудрат акс эттириб, адабиётимизнинг катта хирмониға муносиб ҳиссаларини қўшяптилар. Бу ҳол адабий танқидчилик олдига жиддий вазифаларни қўяётир. Яратилаётган асарларға, хусусан, йирик полотно типидаги асарларға ҳаётийлик ва бадийят талаблари асосида назар ташлаш, уларнинг ютуқ-камчиликлари хусусида фикр юритиш ва шу йўл билан адабиётимизнинг келажағига таъсир ўтказиш танқидчилик олдидаги долзарб муаммолардан бири бўлиб турибди. Бу ўринда, назаримизда, энг муҳим нуқта сифат масаласидир. Кейинги йилларда матбуот саҳифаларида, партия анжуманларида қабул қилинган ҳужжатлар, хусусан, КПССнинг XXVII съезди материалларида, жамият ҳаётида сифат масаласиға катта эътибор берилгани бежиз эмас. Адабиёт ва санъатда эса у бош масала ҳисобланади. Сифат, яъни бадийят масаласи адабиёт ва санъатда фақат шаклгагина боғлиқ қолмайди. У баб-баравар ҳам мазмунға, ҳам шаклга тааллуқлидар. Бу ўз-ўзидан аён. Аммо ҳали ҳам шакл ва мазмун бирлиғиға таяниб фикр юритувчи олимларға нисбатан ўзларининг сийқа «принциплари»дан келиб чиқиб формализм белгисини тақиб қўйишға уриниш ҳоллари батамом йўқолиб кетган эмас. Адабиёт ва санъатда бадийят хусусида фикр юритилганда, албатта, шакл ва мазмуннинг бирлиғи назарда тутилади. Афсуски, ижода бадиййликни фақат шакл муаммолариға боғлаб қўйиб, мазмунни улардан ажралган ҳолда тушуниш ва шу асосда бадий жиҳатдан заиф асарларға юксак баҳо бериш тенденциялари учраб туради. Шаклни мазмундан ажратиб қўйиш ҳам ёки уни назар-писанд қилмасдан асар қимматини белгилашға уриниш ҳам самарасиз йўлдир.

* * *

Ҳозирги ўзбек романлари ҳақидаги мулоҳазаларимизни романнывисликда анча тажриба орттирган, мақтовларни ҳам, танқидий фикрларни ҳам эшитиб, кўникиш ҳосил қилган адибларимизнинг асарларидан бошламоқчимиз.

Мана, кўлимизда Ҳамид Фуломнинг янги «Қорадарё» романи. Қорадарё гўзал ўлка — Фарғона водийсининг асосий сув манбаи. Ҳамид Фулом янги асарини мана шу ўзан атрофидаги йирик масалалардан бириға бағишлабди. Бу — Кампирравот сув иншоотининг қурилиш тарихи. Бироқ мавзунинг шу тарзда белгиляниши, яъни бутун бир романи маълум бир қурилишға бағишляниши китобхонға бир оз эриш туюлади. Сабаби, бугунги синчков китобхон бу хилдаги асарлар билан анчадан бери таниш. Шунинг учун ҳам у «Ҳа, қурилишға тегишли ўзимиз биладиган гаплар экан»да деган шубҳа билан китобни қўлга олади. Тўғри, маълум бир қурилиш ҳақида асар ёзиб ҳам китобхонни қўйил қолдириш мумкин. Бунинг учун адиб бутун ёзувчилик санъатини ишға солиши керак, акс ҳолда муваффақият қозониши қийин.

«Қорадарё» маърифий жиҳатдан ўқувчиға анчагина маълумот беради. Биз катта иншоотнинг қурилиш тарихи, унда иштирок этган ҳар хил савиядаги, ҳар хил ахлоқ принциплариға эға бўлган қатор шахслар ҳаёти билан танишамиз. Китобни ўқиб чиққач, ҳаёт ҳақида маълумотимиз бир қадар ошгандек бўлади.

Асарда ўз ишиға содиқ, ҳалол райком секретарлари Карим Узоқов, Ҳабиба Камоловалар билан танишамиз. Роман саҳифаларида ҳаётнинг анчагина алғов-далғовларини бошидан ўтказган, диёнатига содиқ Илҳом Зуфаровни кўрамиз. Асарда китобхон дили ва дидиға яқин Обиджон, Дилбар, Мария образлари ҳам бор. Ундаги бошқа қатор образлар ҳам кўпгина ижобий фазилатларға эға. Романда кейинги даврларда ҳаётимизда содир бўлган салбий иллатларни ўзларида

мужассамлаштирган молпараст, коллектив ишончини оқламаган Норхўжа Афзалов типдаги шахслар билан танишамиз. Бошқа романлардагидек, бу ерда ҳам ижобий қаҳрамонлар билан салбий образлар орасида зиддиятлар рўй беради. Рисоладагидек, мусбат кучлар ғолиб келади. Романда ҳаёт материалини шу хилда танлаш ва образларни мазкур тартибда акс эттиришнинг ўзида ҳам маълум даражада маърифий ва бадий қиммат бордек кўринади. Аммо бугунги синчков китобхон учун, ҳаёт ҳақида кенг маълумотга эга ҳамда жиддий эстетик қарашларни кутадиган ўқувчи учун булар етарлимикин?

Назаримда, етарли эмасга ўхшайди. Романда ҳаётий воқеаларни кўргандек, унда иштирок қилаётган образларнинг хатти-ҳаракатини кузатаётгандек бўламиз. Аммо, бугунги етук романларда кўзга яққол ташланадиган романига хос теран ижтимоий-бадий тафаккурни кўрмаймиз. Унда ҳаёт умумий тарзда тасвирланади. Образлар ҳам ўша умумийлик талабига мувофиқ асарга киритила беради. Бироқ воқеалар ва тасвир объекти қилиб олинган образлар китобхонни ларзага соладиган, унда чуқур ҳис ва ҳаяжон ўйғотадиган бирор фикрий йўналишга бўйсундирилмайди. Бошқача қилиб айтганда, муаллиф ҳаёт материалларига нисбатан лоқайд. Китобхонга етказиш зарур деб ҳисобланган фикр пишиб етмаганлигидан адиб романига турмушдаги кўпгина воқеаларни, эпизодларни, ном ва атамавларни киритабержан. Кампирравот сув иншооти қурилаётган жойдаги колхоз, совхоз, қатор қишлоқлар тилга олинади. Лекин уларнинг биронтасини тўла тасаввур қилолмаймиз. Яъни бу жойлар бадийят талаби асосида, рангдор бўёқлар билан гавдаланмайди. Муаллиф таърифлаган қурилиш, мактаб, қишлоқ ёки совхоз аниқ қиёфадан маҳрум. Шу сабабли у тасвирлаган объекتلарнинг биронтаса манзара сифатида эсада узоқ сақланмайди.

Образлар қиёфаси ҳам шунга монанд. Аввало, романда образларни маълум нуқтага жамловчи фикрий яхлитлик йўқ. Шунинг учун унда иштирок қилувчи шахслар нишоотда куп. Баъзи персонажлар асарда бир марта тилга олинади-да, қайта эслатилмайди. Иккинчидан, уларнинг ҳар бири қандайдир вазифалар билан банддек, қайсидир ишларни бошқараётгандек кўринади. (Айрим ўринлардаги баъзи эпизодларгина эса сақланиб қолади холос). Аммо уларнинг ҳаммаси бирлашган ҳолда, маълум марказий ғояни ўтказишга бўйсундирилмаган. Яъни, ҳаракатдаги ҳар бир шахс бир-бирлари билан китобхонда катта ҳис ва ҳаяжон уйғотадиган фикр мантиғи асосида эмас, балки юзаки боғланадилар. Бу боғланиш, афсуски, фақат муаллиф ихтиёри билан рўй беради. У персонажларни хоҳлаганча тўқнаштиравериши, ҳатто ўрин алмаштиравериши, асардан чиқариб юбориши ҳам мумкин. Бу ерда ҳам ўша лоқайдлик — марказий, ташкил қилувчи кучнинг сезилмаслиги ҳукм суреди.

Романда образлар ҳаракатига тегишли бошқа бир ҳолат ҳам кўзга ташланади. Асардаги шахслар кўпдан кўп ишларни бажаришади: ўқитувчи дарс беради, қурувчи иншоот қуради, шофёр юк ташийди. Раҳбарлар қилаётган ишларнинг сон-саногини йўқ. Ешлар бошига турли-туман саргузаштлар тушади. Аммо булар ҳам романчилик талабига хос яхлит тафаккур бирлигига мувофиқ рўй бермайди. Улар пароканда ва режасиз. Шу боисдан, персонажларнинг бу хатти-ҳаракатларига китобхон ҳам лоқайд.

Романда қатор салбий воқеалар фош қилинади. Норхўжа Афзаловнинг молпараст ва шухратпарастлиги, шу асосда рўй берган исрофгарчиликлар, унинг партия ишончини суистеъмол қилиб қўшиб ёзиш билан шуғулланишлари, ўз мансабидан фойдаланиб ўғли Анварга олтин медал олиб бериши ва институтга жойлаб қўйишлари... Бу ҳодисалар ҳаётий ва ҳаққонийдек кўринади. Дарҳақиқат, турмушда мавжуд бўлган бу хилдаги нуқсонлар кейинги пайтларда партия ва ҳукуматиимиз томонидан фош қилинди. Афсуски, «Қорадарё»да булар романнинг таркибий қисми сифатида кўзга ташланмайди. Балки фош қилинган иллатни шунчаки бир сидра қайд қилиб ўтиш мақсадида асарга киритилганга ўхшайди. Романда салбий ҳодисаларга хос бўлган шундай воқеалар борки, улар тасвирланаётган марказий масала — Кампирравот қурилишига етарли даражада алоқадор эмас. Романдаги мол ўғриси ва унга алоқадор милиция ходими Салиев ва дружинникларнинг хатти-ҳаракатлари тасвирдаги ибтидоийликдан ташқари роман контекстига ҳеч ёпишиб тушмайди. Бу ҳол ҳам романда марказий концепциянинг йўқлигига, авторнинг ҳаёт воқеаларига лоқайд қарашига бориб боғланади.

«Қорадарё»да бошқа жиддий камчилик ҳам бор. Бу ёзувчининг тасвирлаш услубига алоқадор.

Гап шундаки, адибнинг тасвир услуби асосан қайд қилишдан иборат. Воқеа ва ҳодисалар кўпроқ номланади, аталади, санаб ўтилади-ю, лекин рангдор бўёқларда товланиб кўринмайди. Роман орқали турли маълумотларни билиб олгандек бўламиз, аммо уларни чуқур ҳис қилмаймиз. Шу сабабли улар онгимизда узоқ сақланиб қолмайди. Хотирамиздан тез кўтарилиб кетади. Ун тўртинчи бобни эслайлик. Райкомнинг бюро мажлиси. Колхоз раиси Афзаловнинг шахсий иши кўриляпти. Райкомнинг биринчи секретари, раис, унинг ён томонида бошқа секретарь — Ҳабиба Камолова. У колхоз ишлари хусусида тузилган комиссия хулосаларини ўқиб беради. План бажарилмаганлиги, ҳосил ўрнига пул ишлатилганлиги, қурилиш ишлари издан чиққанлиги, шахсий уй қуриш, машина олиш билан банд бўлган раиснинг мансабпараст ва шухратпарастлиги, элик ёшга кирганлиги муносабати билан исрофгарчиликларга йўл қўйиб, катта йиғин қилганлиги, қинғир йўллар билан ўғлини ўқишга киритганлиги ва бошқа воқеалар қайд қилинади.

Райижроком раиси Дадахон ака сўзга чиқиб, комиссия хулосасини маъқуллайди. Буларнинг ҳаммаси тасвир йўли билан эмас, шунчаки қайд қилиш, тўғрироғи, протокол йўли билан баён қилинади. Баён шу даражада қуруқ ва ширасизки, уни ўқиб биз ҳеч қандай таассурот олмаймиз. Мана, Дадахон аканинг сўзлари:

«— Мен районимизда қирқ йилдан бери ишлаб, бунақа лўттибозни кўрмаганман... Афзалов ишончимизни оёқ ости қилди. Унинг кейинги икки-уч йилдаги иши — ниқобланган ўғирлик... Хотинининг туғилган кунига беш юз киши чақирибди-я... Қайсинглисини мактабга директор қилиб қўйди. Қодирова-ку, ишдан олинар, аммо издан чиққан таълим-тарбия ишларини йўлга қўйиш учун анча вақт, меҳнат керак бўлади».

Наҳотки, қирқ йилдан бери шу районда яшаб келаётган, Афзалов билан эса йигирма йил бирга ишлаган, ҳаёт тажрибасига бой, коммунист муҳокама қилинаётган масала хусусида шу даражада қуруқ ва ҳис-ҳаяжонсиз фикр юритса?

Кекса коммунистнинг бу сўзларига, шунингдек, комиссия хулосаси санаб ўтилган камчи-

ликларга эътирозимиз йўқ. Аммо шу фикрлар баён қилинаётганда қаҳрамон ҳолатида ҳар хил ўзгаришлар рўй бермайдими? Бу руҳий ҳолат на унинг нутқ йўсинида, на сўзларни танлашида, на хатти-ҳаракатларида, на юз-кўзларида акс этади. Ахир, бадий ижоднинг бош талаби маълум бир ҳолатдаги инсон руҳиятини кўрсатиш эмасми? Жиддий ҳаётий масалага бағишланган бюро мажлисини бошқараётган райком секретарлари Узоқов, Камоловаларнинг хатти-ҳаракатлари тасвирида ҳам биз бирор руҳий ҳолат ифодасини кўрмаймиз. Буниям майли дейлик-да, йигирма йилдан бери партия аъзоси, ўн саккиз йил мобайнида колхозга раҳбарлик қилган Афзаловнинг бюродаги нутқида эътибор берайлик: «Мен Тошкент халқ ҳўжалиги институтини йигирма йил аввал битирдим. Ашандан бери партия аъзосиман. Раисликка сайланганимга ўн саккиз йил бўлди. Меҳнатим «Хўрмат белгиси» ордени, медаллариман тақдирланди...»

Бу ерда ҳам куруқ қайд, ўша протокол услуби. Биз Афзаловнинг сўзларини ўқиймиз, лекин ўзини кўрмаймиз. Ахир адабиётнинг вазифаси воқеаларни куруқ қайд қилиш эмас, М. Горький сўзлари билан айтганда, кўрсатиш ва гавдалантириш-ку. Бу фикрни хоҳлаган бадий баркамол асардан мисоллар келтириб далиллаш мумкин. Аммо бунга зарурат бўлмаса керак. Йигирма йилдан бери партия аъзоси, ўн саккиз йил бутун бир коллективга раҳбарлик қилиб келган одам оғир ҳошо олапти. Ким бўлишдан қатъи назар, бундай пайтларда унинг ҳаёлига нималар келмайди дейсиз? Руҳий ҳолатида қандай ўзгаришлар рўй бермайди дейсиз? Бу ҳолат ўзгаришлари унинг таъкидлаш керакки, қаҳрамон образини индивидуаллаштириш учун «билан» сўзини «минан»га алмаштириш қабилида иш тутиб, битта-иккита сўзни бузилган ҳолда тексга киритишнинг ўзигина ёзувчиға муваффақият келтиравермайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ҳамид Ғулум бадий ижодда тажриба орттирган ва кўпгина асарлари билан китобхонлар эътиборини қозонган адиб. Унинг «Машъал», «Бинарша атри» каби романлари, чет эл мавзудаги ҳикоялари, қатор шеър ва балладалари фикримизға далилдир. Уларда ёзувчи доим изланишда бўлди. Янги-янги приёмлар қўллади. Бадий воситалардан самарали фойдаланиш йўлларини ахтарди. Афсуски, «Қорадарё»да у ўз имкониятларини тўла рўёбға чиқара олмади. Уйлаймизки, бу роман ҳақидаги мулоҳазаларимиз бекорға кетмайди.

Хусусан, ҳаёт ҳақида бадий ижод ҳақида ҳалол фикр билдириш одат тусиға кириб қолган ҳозирги пайтда адибнинг ўзи ҳам бу ҳақда мулоҳаза қилиб, қуйидаги гапларни айтгани ибратлидир: «Биз, ёзувчилар баҳсға унчалик ўрганмаганимиз, орамизда ўз шаъниға айтилган озгина, ҳатто беозоргина танқидий фикрға «сакраб тушадиган», қош-қовоғини уюб оладиган ҳамкасбларимиз ҳам йўқ эмас» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1986, 8 август).

Жуда тўғри айтилган фикр. Биз «Қорадарё» романини таҳлил қиларканмиз, адибнинг ижодкор сифатида баҳсға мойиллигини назарда тутдик.

Афсуски, «Қорадарё» бадий номукаммалликда яккаю ягона мисол эмас. Ажабланир-лиси шундаки, кейинги йилларда бадий ижодда сифат масаласи ҳақида, ҳар жиҳатдан мукамал асар яратиш хусусида тинимсиз гапирилмоқда. Партия ва ҳўкуматимизнинг қарорларида ҳам, ёзувчилар союзининг катта анжуманларида ҳам бу ҳақда жиддий талаблар қўйилляпти. Шунга қарамасдан, сифат жиҳатидан етук бўлмаган асарлар, йирик-йирик полотнолар ҳамон ёзилаёттибди.

Иброҳим Раҳимнинг «Генерал Равшанов» романи зълон қилинганига кўп бўлганича йўқ. Табиийки, бу асар ҳақида оғзаки ва ёзма равишда ҳар хил фикрлар айтилди. Аслида, бутун жаҳонни ларзаға солган, даҳшатли оқибатлари билан жамият тараққиётига катта талафотлар етказган Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет кишилари кўрсатган жасорат, фидойилик ҳақида асар яратиш айнаи мўдда. Бунинг устиға, Иброҳим Раҳим — Улуғ Ватан уруши жангларида қатнашган, унинг оғир даҳшатлари-ю, халқимиз матонатини ўз кўзи билан кўрган ёзувчилардан бири. Шу сабабли китобхон бу романи алоҳида ишонч ва умидлар билан қўлга олади. Адибнинг шу мавзудаги илгариги асарлари билан ҳам таниш бўлган ўқувчи бу гал ундан катта маҳорат намунасини кутади.

Романининг дастлабки бобларида қирқ биринчи йил кузидаги уруш манзарасини тўғри кўрсатадиган анча реалистик эпизодлар бор. Кутилмаганда бошланган уруш натижасида рўй берган маълум даражадаги парокандалик; айрим кўмондонларнинг саросимаға тушиб, ўзларини йўқотиб қўйишлари, вужудға келган вазиятдан дарров тўғри хулоса чиқара олмаганликлари кўз олдимизда намоён бўлади. Михаил Семёнович Будённый, генерал Жуков сингари атоқли кўмондонлар ўша давр вазиятға хос хатти-ҳаракатлари билан кўз олдимизда гавдаланади. Асар бошларида бош қаҳрамон полковник Равшановни ҳам-шу ҳолатда кўраимиз. Оғир вазиятда Бош кўмондонлик қай даражада тўғри йўл тутгани, командир кадрлари қисқа муддат ичида қобилияти ва истеъдодиға қараб зарур ўринларда белгиланиш жараёни ҳам романда тўғри акс этган. Олий Бош кўмондоннинг букилмас, синмас иродаси кўрсатилган эпизодлар, мураккаб шароит ва фашизмға қарши курашдаги оптимистик руҳ тасвириға бағишланган манзаралар анча.

Романи ўқиб, китобхон муайян бир дивизиядаги уруш ҳаракатларини олиб бориш тартиблари, қисмларнинг ўзаро алоқаси, интизоми билан танишади. Бу жиҳатдан роман тарихий ва маърифий аҳамиятға эға эканлиги шубҳасиздир.

Иброҳим Раҳимнинг янги романида фронтдаги баъзи мураккабликларни, турли хил манфаатни кўзлаган командирлар орасидаги зиддиятларни, кўмондон фаолиятиға боғлиқ қарама-қаршиликларни кўраимиз. Булар ҳам Улуғ Ватан уруши манзараларини холис акс эттириш жиҳатидан китобхон тушунчасини бойитади.

Ҳар бир мукамал бадий асарнинг фазилатлари бетакрор ва ўзига хос бўлганидек, номукамал асарларнинг камчиликлари ҳам ўзига хос, бири иккинчисидан фарқ қиладиган бўлади. «Қорадарё» романидаги етишмовчилик кўпроқ манзараларни аниқ чизмаслик, образлар тасвирини эскиз шаклида бериш, воқеа ва роман иштирокчиларини қайд қилиб ўтишда, ниҳоят, услубнинг ўзи «протокол» йўсинида эди. «Генерал Равшанов»даги камчиликлар эса кўпроқ воқеа, ҳодисалар ва образларнинг хатти-ҳаракатларидаги мантиқсизлик ва мантиқий тугалликка эришилмагани билан боғлиқдир. Бадий ижоддаги мантиқсизлик эса китобхон ишончига путур етказади.

Воқеаларни, характерларни ишонарли, тўла далилланган шаклда ифодалаш ижоднинг муҳим талабларидан биридир. Рус халқида бир мақол бор. Бир бочка асални йўқлаш чикариш учун бир

жўнамасдан олдин у Шарифа Мадалиева билан танишган. Қизиғи шундаки, қандайдир тасодиф билан Шарифа Темир Равшанов дивизиясига алоқачи сифатида тушиб қолади. Шарифанинг отаси Содиқов Халхингол жангларида Темир Равшанов билан бирга қатнашган экан. Хотинининг бевафолиги туфайли Темир Равшановнинг ўғли етим усган. Катта бўлгандан кейин отасини излаб Сибиргача борган. Уни тополмасдан, ҳарбий мактабга кириб ўқиган. Эндиликда кичик лейтенант сифатида жўнатилган ва тасодифни қарангки, у ҳам отаси кўмондонлик қилаётган дивизияга тушади, бирга жангларда қатнашади.

Бу хилдаги тасодифий учрашув ва тўқнашувларнинг саноғини яна давом эттириш мумкин. Шуларнинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, Иброҳим Раҳим образлар бирлигини яратиш мақсадида персонажларнинг ҳаёт йўллари суний равишда жўнгина тасодифлар орқали боғламоқчи бўлади. Табиийки, бу ҳоллар китобхонни ҳар доим ҳам ишонтиравермайди.

Шунингдек, роман воқеаларида асосий роль ўйнайдиган баъзи бир образларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам мантиқан психологик далилланмай қолган. Кўпгина болларда армия кўмондони генерал Владов тилга олинади. Воқеалар шу тарзда борадики, Темир Равшанов нимаики қилмоқчи бўлса ва нимаики қилса, генерал Владов бунга қарши туради. Ҳатто, шахсан, Олий Бош кўмондон буйруғи билан амалга оширилиши керак бўлган операцияни ҳам у тўхтата олади. Бироқ бирор марта Владов ўзи қилаётган ишлар ҳақида ўйлаб кўрмайди, жилла қурса, ёзувчи армия кўмондонининг бу қилмишлари сабабини очишга ҳаракат қилмайди. Натижада, Владов ҳеч қандай асоссиз ёмон генерал сифатида китобхон кўз ўнгида шаклланади. Хатти-ҳаракатлари пухта далилланмагани туфайли бу образ муҳим тарбиявий аҳамият касб этмайди. Худди шу хилдаги фикрларни Летунов образи ҳақида ҳам айтиш мумкин. Бутун роман давомида дивизия контрразведкачиси Летунов комдив ва унинг севгилиси Шарифага нисбатан узлуксиз қаршиликлар қилиб келаётган шахс сифатида таърифланади. Аммо бу душманликнинг асл сабаблари нимадан иборат эканлигини аниглаб ололмаймиз. Балки бу вазифани Летуновга кимдир топширгандир? Еки у ўз хизмат бурчини шу хилда тор тушунадиган, табиатан ичиқора кимсадир? Тасвирланаётган образнинг характер мантиқи тўла-тўқис намоён бўлиши керак-ку! Акс ҳолда образ ёзувчи «чопари»га, «югурдаги»га айланиб қолмайди? Персонаж асарда мантиқсиз равишда фақат ёзувчи «буйруғи» билан яшайдиган — ҳаракат қиладиган бўлса, жонли образ сифатида китобхон кўзи олдида мукамал гавдалана олармикин?

«Генерал Равшанов» романида бошқа бир жиддий мантиқсизлик ҳам бор. Ёзувчи асарнинг қарийб ярмини генерал Равшанов кўмондонлик қилган отлик аскарлар дивизияси душман fronti орқасига уюштирган воқеаларга бағишлайди. Улар ҳам реалликдан кўра уйдирмага ўхшаб кетади.

Ана шундай манзаралардан бирини кўз олдимизга келтирайлик: отлик аскарлар ҳужумга тайёргарлик кўришяпти. Дивизия олдида ниҳоятда масъулиятли вазифа турибди. У душмanning мустаҳкам мудофаа чизигини ёриб ўтиши керак. Утиб олгандан кейин ҳам, ҳар қадамда жанг қилиш лозим. Бундай пайтларда одатда дивизияда алоҳида вазминлик ва жиддийлик пайдо бўлади. Асарда бундай ҳолатдан нишона ҳам йўқ. Бунинг ўрнига қандайдир тантанаворлик, ҳушчақчақлик, вазиятга тўғри келмайдиган хурсандчилик кайфияти ҳукмрон. Бутун дивизия бўйлаб барча соз асбоблари тилга киради, ўйинга тушмаган бир кимса қолмайди — комдив ва комиссарлардан тортиб оддий солдатгача! Бамисоли тўйга отланаётгандек...

Ёзувчи масъулиятли жанг олдиндан солдатларнинг кўтаринки руҳини таъкидламоқчи бўлган, албатта. Афсуски, бу хилдаги енгил тасвир кейин ҳам давом этади. Генерал Равшанов дивизияси бир зарб билан душман мудофаа чизигини кесиб ўтади. Уқ ўтмас танклар бронемашиналар, тиш-тирноғигача пулемётлару автоматлар билан қуролланган фашистлар отлик аскарлар олдида ип эша олмай қолади. Танклар, бронемашиналар ер билан яқсон қилинади, қатор қишлоқлар озод этилади, фашистларнинг юқори даражали офицерларию генераллари асир олинади. Генерал Равшановнинг номи фашистлар орасига даҳшат солади.

Жангда пайдо бўладиган чигалликлар ниҳоятда осонлик билан ҳал қилинади. Қўршовда қолиб кетиш ҳам унчалик қийинчилик туғдирмайди. Душмanning мудофаа линиясини ёриб ўтиш ҳам писта чақишдек бир гап. Мабодо «тил» керак бўлиб қолса, кўз очиб юмгунча асир муҳайё қилинади. Тангрибердининг қўлга олинишини эслайлик. Тангриберди жангчиларни Туркистон легионига ўтишга ташвиқ қилаётганлиги ҳақидаги овоза чиққан ҳамона Равшанов разведкачилари уни дарров тутиб келишади.

Бу гапларга, албатта, ишонгимиз келади. Дарҳақиқат, Равшанов типдаги фидойилар фашизм устидан қозонилган ғалабани таъмин қилганлар. Бироқ романда тасвирланган ўта шартли ва жўн эпизодлар қон тўкиб, жон бериб, не-не қийинчиликлар, не-не азоб-уқубатлар ҳисобига қўлга киритилган ғалабага соя ташламасмикин? Бундай ғайритабиий хатти-ҳаракатлар тасвирдан кўра жанг майдонидаги ҳақиқий тўқнашувларнинг ўзини кўрсатиш фойдалироқ бўлмасмиди? М. Шолохов, К. Симонен сингари ёзувчилар шу йўлдан бориб китобхонларга манзур асарлар яратдилар-ку! Нега энди қирқ йилдан кейин бу даҳшатли уруш манзараларини болаларнинг «куруш-уруш» ўйинига айлантиришимиз керак?

Уруш бошларидаёқ отлик қисмлар бронлаштирилган, моторлаштирилган, автомат қуроллар билан таъминланган замонавий қўшин турларига бардош бера олмаслиги кўриниб қолди. Шу сабабли жанг-жадалларда отлик аскарларнинг ўрни жуда камайган эди. Уруш охирида эса ҳатто улов сифатида ҳам унга эҳтиёж қолмади. Шундай экан, отлик аскарларнинг мавқеини романдагидек бўрттириб кўрсатиш мантиқан тўғри бўлармикан?

«Генерал Равшанов»да қаҳрамонларнинг маиший ҳаётига ҳам анчагина ўрин берилган. Бу асосан Темир Равшанов ва Шарифа ҳамда Олимжон ва Гулнора билан боғлиқ. Уларнинг муҳаббат саргузаштлари орқали ҳам китобхон учун ибратли манзара чизиш мумкин эди. Бироқ бу борада ҳам ромanning бадийлигига путур етказадиган, китобхон ишончини сусайтирадиган лавҳалар кўпайиб учрайди.

Романда тасвирланган Темир Равшанов ёш йигит эмас. У Халхингол жангларида офицер сифатида қатнашган, Улуғ Ватан уруши бошларида полковник, дивизия кўмондони. Шундай экан, у тахминан 40 ёшлар атрофида бўлади. Шарифа билан Улуғ Ватан уруши арафасида, Тошкентда

танишган. «Ошиқ-маъшуқ» — Равшанов ва Шарифа бир дивизияда хизматда; бироқ нимагадир бутун асар давомида улар ёш йигит-қизлардек ҳижрон ўтида ёниб, қуядилар.

Ёзувчи бу аксар ишонарсиз ҳижрон кечинмалари тасвирига ниҳоятда кўп ўрин беради. Ўз-ўзидан савол туғилади: «ошиқ-маъшуқ»лар бир қисмда туриб, ҳар куни кўришишга имконият бўлгани ҳолда шу даражада ҳижрон азобларига тушишларига ишониш мумкинми? Тўғри иккинчи қисмда Темир Равшанов билан Шарифанинг оралари узоқлашади. Асарнинг бу ўринларидаги ҳижрон кечинмалари бирмунча асослидек кўринади. Бироқ улар ҳам Темир Равшанов ёшига мос тушавермайди. Муҳаббат ёш танламайди, дейишимиз мумкин. Лекин бу туйғулар жунбуши характер мантиқи асосида ҳаётий далилланмайди. Равшановнинг ўғли Олимжон эса бир неча бор дадасига разведкага бориб, қуршовдаги дивизиядан «бўлажақ онани» отнинг орқасига миндириб олиб келишга тайёрлигини билдиради. Қизиқ, наҳотки эндигина топишган ўғил билан генерал ота ораларида шу хилда муносабат бўлса?

Кўрпясизки, воқеалар, шахс хатти-ҳаракатлари тасвиридаги сунъийлик, аксари психологик ҳолатларнинг пухта далилланмаганлиги ҳақида кўп гапиряпмиз. Фикримиз яна ҳам ишончлироқ бўлиши учун битта фактга батафсилроқ тўхталайлик: жангчилардан бири — Ботирнинг отига бомба парчаси тегиб йиқилади. От ўлим талвасасида. Кимдир отни сўйиб юбормоқчи. Уни сўйиш керакми, йўқми деган баҳс кетади. Ниҳоят отни сўйишга қарор қилишади. Ботир эса буни кўрмаслик учун чопиб ўрмонга кириб кетади.

Бу яхши топилган эпизод тасвири орқали оддий жангчи ҳолатини чуқур кўрсатиш мумкин эди. Жангчининг кўз илғамас хатти-ҳаракатлари, нигоҳидаги ўзгаришлар, сўз ифодаларидаги изтироб ва ҳоказо психологик белгилар воситасида қаҳрамоннинг ҳақиқий ҳолатини эсдан чиқармайдиган қилиб гавдалантирса бўларди. Ҳақиқий санъаткор шундай иш тутарди. Иброҳим Раҳим эса бунинг ўрнига қуруқ ва жўн баҳсни, Ботирнинг чопиб ўрмонга кириб кетишини баён йўли билан айтиб ўтади, холос. Афсуски, Иброҳим Раҳимнинг романнавис сифатидаги услуби доим шу хилда. Яъни чуқур, деталлаштирилган психологик таҳлил ўрнига оддий баён, жўн тасвир, юзаки қайд қилишлар...

Романда ўйлаб кўриш керак бўлган яна бир гап бор: Темир Равшанов ўзбек генерали. Улуғ Ватан уруши жангларида иштирок этган ягона ўзбек генерали Собир Раҳимовни ҳаммамиз яхши биламиз. Унинг ҳаёти ҳақида драма ёзилган, фильм яратилган. Шундай экан, масаланинг бу жиҳати ҳам кишини ўйлатиб қўяди. Тўғри, ёзувчи тўқима йўли билан образ яратиши мумкин. Бироқ бадиий ижодда ҳар бир тўқима реал ҳақиқатдан узоқлашмаслиги керак. Ҳаётийлигига шубҳа уйғотмаган воқеа ёки образларгина бадиий қувватга эга бўлади.

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Улуғ Ватан уруши барча Совет халқлари бирлигига асосланган интернационал ғалаба бўлди. Турли миллат вакиллари, жумладан, ўзбеклар ҳам миллионлардан иборат катта қўшин қисмларига сочилиб кетган эди. Кинофильмларда қўлига қурол олиб жанг қилаётган ўзбекларни жуда кам кўраемиз. Тўғриси, уларни кўргангизда бир оз алам ҳам қилади (Хусусан, ўзингиз Улуғ Ватан урушида қатнашган бўлсангиз). Бироқ ўзбек генерали қўмондонлик қилаётган дивизияда оддий алоқачи-ю, интендант хизматчиси, полк командири, разведкачилар бошлиғи, оддий командирлар, кўзга ташланадиган оддий аскарларгача ўзбек қилиб тасвирлаш тўғри бўлармикан? Объектив ҳақиқатга тўғри келадиган меъёрни сақлаш фойдали бўлмасмиди?

Ўқувчимиз бизни тўғри тушунсин. Уруш бошларида мустақил миллий дивизиялар тузилгани маълум. Бироқ Иброҳим Раҳим тасвирлаган ва генерал Равшанов қўмондонлик қилган ҳар икки дивизия (биринчиси пиёда аскарлар, иккинчиси отлиқ аскарлар) миллий дивизиялар эмас. Шундай экан, персонажларни асосан ўзбеклардан қилиб танланиши ёзувчининг бу ўринда ҳам реал ҳақиқатга асосланмаганлигини кўрсатади.

Адолат юзасидан айтиш керакки, ҳарбий ҳаёт воқеаларини деталлаштириб тасвирлаш жиҳатидан «Генерал Равшанов» романи адибнинг илгариги асарларидан фарқ қилади. Хусусан, Улуғ Ватан урушига тегишли айрим манзаралар, эпизод ва деталлар қизиқарли яратилган. Бу жиҳатдан ёзувчининг жанг майдонларида бевосита ўзи иштирокчи бўлгани сезилиб турибди. Шунга қарамай, аксари воқеалар характерлар призмаси орқали эмас, балки кўпроқ баёнчилик йўли билан тасвирлангани, баъзи образ ва ҳодисаларнинг реал ҳаёт мантиқига асосланмагани асар бадииятига путур етказганини афсус билан қайд этишга тўғри келади.

Ҳаёт ранг-баранг. Унда шундай қараганда, кўз илғамас воқеалар, одамлараро чигал муносабатлар, психологик кечинмалар мавжуд. Уларни барча мураккаб қирралари билан ёрқин акс эттириш адабиётимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Ўқтам Усмонов янги романи — «Қисмат»¹ ҳаётнинг ана шу томониغا бағишлабди. Адиб ўз замондошларининг мураккаб руҳий ҳолатларини акс эттиришга кўпроқ қизиқади. Унинг илк романи «Гирдоб» бу жиҳатдан катта сабоқ бўлди. «Қисмат»да акс эттирилган воқеалар баъзи қирралари билан «Гирдоб»даги масалаларга боғланади. Гап ҳар икки асарда илм аҳлига тегишли шахслар фаолияти тасвирида эмас. Муҳим нуқта илм доирасидаги шахсларга тегишли ахлоқий масалаларнинг қўйилиши ва ҳал қилинишидир.

«Қисмат»да ҳам воқеалар узлуксиз ривожланишда тасвирланган. Тасаввур қилинг: раҳбар ходимлардан бири машинада кетяпти. У қизи Анорани ўқишга жойлаштирмоқчи. Қисқа вақт ичида қаҳрамон ҳаёлидан кўп воқеалар ўтади: Мирзачўлга сув мутахассислиги бўйича ишга келиши, шофёр Жўравойнинг оиласи, етим ўсган, бу йигитга кўрсатган ғамхўрликлари. Булар шунчаки, оддий воқеалар эмас, балки персонажлар қалбида рўй берган жиддий психологик ҳолатлар. Воқеа кўлами кенгая боради. Тошкентга келиш муносабати билан адиб узуқ-юлуқ тарзда бўлса ҳам қаҳрамоннинг студентлик чоғларига назар ташлайди. Сатторнинг Маҳбуба Икромовна билан қаҳрамоннинг тақдирини кўз олдимизга келтираемиз. Муҳими, бу воқеада ҳам қандайдир сир борлигини англаймиз. Маҳбуба Икромовна — юридика факультетининг декани. Демак, Саттор Турдиевич билан Маҳбуба Икромовна учрашуви бўлажак воқеаларга алоқадор экани сезилади. Кўп ўтмасдан

¹ Асар «Ёшлик» журналида қисса деб эълон қилинган. — Ред.

яна бир шахс пайдо бўлади. Бу профессор Мумтоз Умаров — Маҳбубанинг иккинчи эри. Улар Саттор Турдиевичга бирдек илиқ муомала қиладилар. Воқеалар оқимидан ниманидир кутамиз. Аммо сюжет ривожни ўйлаганимиздек бўлавермайди. Ёзувчи унга бошқача йўналиш беради. Маҳбуба Икромовна ёрдамида университетга ҳужжат топширган, ётоқхона билан таъминланган Анора воситасида асарда муҳим бир масала кўтарилади. Ўзгаларнинг ёрдами билан ўқишга жойлашиш, истеъдодли ёшлар ўрнига ўртамаёна шахсларнинг илмий доирага кириб қолишлари, олий ўқув юртига қабул пайтида қандайдир рўйхатларнинг бўлиши, ошна-оғайнигарчиликлар ва ҳоказо муаммолар ўртага тушади. Бундай қараганда, бу масалалар кўпчиликка маълум, оддий ҳақиқатлардек кўринади. Аммо адиб Мумтоз Умарович ҳамда Саттор Турдиевич ораларидаги баҳсни анча маънодор қилиб бера олгани учун, бу масалаларнинг моҳиятига қизиқиб қоламиз. Бунинг устига ёзувчи Мумтоз Умарович билан Маҳбуба Икромовна орасида ҳаётда кам учрайдиган муносабатлар ҳақида маълумотлар беради. Айни пайтда бу аёл билан Саттор Турдиевичнинг ўтмишига доир воқеаларни эслатиб ўтади. Булар ҳам воқеалар ривожига маъно бағишлайди ва китобхонда қизиқиб уйғотади. Кўраёписизки, сюжет фақат кўлам жиҳатидан эмас, балки муҳим ҳаётий масалаларни ўртага ташлаш тарзида янги боқичга кўтарила боради.

Афсуски, иккинчи қисмда сюжет оқими кескин ўзгаради. Шахслараро муносабат асосида жиддий ривожланаётган воқеалар бирикмаси асарнинг бутун ярми давомида бош қаҳрамоннинг таржимаи ҳоли тасвирига ўтади. Унинг ҳаёт йўли босқичма-босқич батафсил ҳикоя қилинади. Ҳатто шундай бўладикки, китобхон Саттор Турдиевич билан Тошкентдан Бўстонлиққа, Бўстонлиқдан Тошкентга, Тошкентдан Мирзачўлга, Мирзачўлдан Тошкентга сон-саносиз, қарийб бир хил тарзда қатнайди, у билан баробар йўл босади. Бу тафсилотлар эса китобхонни анча зериктиради. Натижада асарнинг биринчи қисмида тўғри йўлга қўйилган сюжет суръати барбод бўлади. Шу муносабат билан ёзувчи услубида ҳам ўзгариш рўй беради. Биринчи қисмда биз кескин психологик тасвирга мойил, воқеаларга жиддий суръат бағишлай оладиган адибни кўрамиз. Кейинги саҳифаларда эса ҳамма тафсилотларни асар жилдига кирита берадиган, баъзи ўринларда қуруқ воқеанависликка ўтиб оладиган, материални юкига қараб сараламайдиган қаламкашга дуч келгандек бўламиз. Романнинг ҳар иккала қисми бир-биридан ажралиб қолган. Ёзувчи тасвирга жалб қилган мазмун аслида битта қиссга етарли. Уни роман деб аташ учун муаллиф қисса воқеаси орасига бошқа бир услубда ёзилган иккинчи бир асар материални жойлаб қўйгандек таассурот туғилади.

Тўғри, асарнинг бу қисмида ҳам ёзувчининг нозик диди, воқеаларни, психологик ҳолатларни ҳис қила билиш истеъдоди кўзга ташланиб туради. Хусусан, ёш боланинг отасини урушга кузатиш пайтларига тегишли кечинмалар, муҳаббат оловида бағри кўйган йигитнинг ҳолати тасвирлари китобхонда ҳаяжон уйғотади, албатта. Афсуски, бу таассуротлар бир хил оҳангда кетма-кет қайд этилган эпизодларга кўмилиб кетган.

Адиб Саттор Турдиевичнинг институтга имтиҳон топширишига тегишли эпизодларни бугунги олий ўқув юртларига кириш пайтидаги ғайриқонуний ҳодисалар билан таққосламоқчидек кўринади.

Саттор Турдиевич имтиҳондан қўлагандан кейин виждон амри билан Мирзачўлга ишга кетади. Унинг ҳамхонаси Ражаббой бир неча марта олий ўқув юртига ҳужжат топшириб, конкурсдан ўтолмайди. Шу йиллар давомида у оддий ишчи сифатида турли жойларда ишлайди ва меҳнатда чиниқади. Ниҳоят, Саттор билан бирга имтиҳон топширган йили олий ўқув юртига киришга сазовор бўлади. Бу эпизодларда муаллиф Ражаббой характериға хос бўлган мақсадга интилувчанлик ва ҳалолликни улуғлайди. Саттор ва Ражаббойдаги фазилатлар ва уларнинг қисмати олий ўқув юртларининг бугунги аҳволи ҳамда Анора тақдири орқали қиёсий тарзда боғланади. Аммо фақат шу боғланишгина бунчалик катта қистирма материалнинг асар тўқимасига киритилишини оқлай олмайди.

Ёзувчи романнинг охириги бобларида сюжет тараққиётини яна тез суръатлар билан ривожлантиради ва унга катта маъно бағишлайди.

Саттор Турдиевич ўз истаги ғайриқонуний амалга ошаётганини англаб қолади. Асарнинг бу ўринларида чуқур психологизм мавжуд. Кўз олдимизда ҳаромдан ҳазар қиладиган, ўз диёнатига содиқ, шахсий манфаатини умумхалқ ва давлат манфаатидан ажратмайдиган раҳбар ходим образи гавдаланади.

Баъзи камчиликлардан қатъий назар «Қисмат» психологик асар ҳисобланади. Сюжетнинг бош оқимида, ҳатто сюжет динамикасини бузиб турган қистирма воқеаларда ҳам муаллиф ҳаёт материални психологик планда, бошқача айтганда, қаҳрамонларнинг ҳолат тасвири орқали беради. Унинг диққат марказида воқеалар тафсилоти эмас, балки шахслар, уларнинг психологик кечинмалари, ўй ва орзулари туради.

* * *

Юқорида таҳлил қилинган романлар ҳаёт материални камраб олиши, характерлар тасвири, шунингдек, эпик жанрларга хос динамик ва суръатли сюжет яратиш жиҳатидан ҳар хил. Баъзи бирларида теран ва мукаммал тафаккур оқими етишмаса, айримларида воқеа-ҳодисаларнинг мантиқан заифлиги кўзга ташланади. Баъзиларида эса асарнинг барча қисмларида сюжет динамикаси ва суръат бирдек етарли эмас. Баъзи романлар воқеа ва характерлар тасвирига кўра китобхонни қувонтирса, баъзилари бадий воситалардан фойдаланишда заифлик мавжудлигини кўрсатади. Романчиликдаги ютуқларни инкор қилмаган ҳолда ёзувчиларимиз маҳорат сирларини изчиллик билан эгаллашини ва бугунги китобхонлар талабига тўла жавоб берадиган етук асарлар яратишини истар эдик. Назаримизда, асосий масала сифат ва савиядадир.

Норбой Худойбергенов

ФОШ ҚИЛИШ МАҲОРАТИ

Кўпмиллатли совет шеърятининг машҳур вакиллари билан ёнма-ён ижод қилиб, кўпчилик ўқувчилар меҳр-муҳаббатини қозонган шоир Қайсин Қулиев умрининг охирларида ёзган бир шеърда Шекспир қаҳрамонларидан Ҳамлетга мурожаат этиб: «Сен бениҳоя мард, қудратли, ҳалол одамсан, бутун кучингни, истеъдодингни сафарбар этиб, сўзи бошқа, ўзи бошқа қабиҳ, ифлос, манфур шахсларни мардона фош этдинг, ўткир қиличинг билан уларнинг жазосини бердинг, аммо ҳозирги замонда сенга ўхшаш чин баҳодирларни кам учратамиз, халқимизга, эл-юртимизга хиёнат қилаётган кимсаларнинг асл қиёфасини очиб ташлаш ҳам, уларни жазолаш ҳам қийин, негаки, бугунги кунда қилични яланғочлаб, майдонга чиқолмаймиз-ку!» — деб ёзган эди. Лекин Шекспир даври аллақачонлар ўтиб кетган, шунинг учун Ҳамлетларнинг бўлиши мумкин эмас, деб эътироз билдиришингиз мумкин. Бунинг асоси бор. Чунки ҳар бир замоннинг ўз қаҳрамонлари бўлади, уларни бошқа даврга «судраб» олиб ўтиш асло мумкин эмас. Аини чоқда шунга тан бериш даркорки, мардлик ўз номи билан мардлик, у барча замонларда ўз мавқе ва моҳиятини сақлаб қолади, фақат ҳар хил шаклларда намоён бўлади. Социалистик жамятимизнинг барча соҳаларида партиямиз XXVII съезди қарорларига мувофиқ амалга оширилаётган қайта қуриш пайтида бунинг тўғрилиги яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз. Ахир моддий, маънавий, адабий-бадий бойликларни ишлаб чиқариш соҳаларидаги эскириб қолган услублар, усуллар, воситаларни бутунлай қайта қуриб, кескин бурилиш ясаш учун зўр матонат, дадиллик сув билан ҳаводек зарур-ку! Зотан, ёзувчиларимиз олдига курашчан қаҳрамонларнинг ҳаққоний образларини кўплаб яратиш вазифаси кўндаланг қўйилгани бежиз эмас. Буни бажариш учун замонавий баҳодирларни ўйлаб чиқаришнинг ҳожати йўқ. Агар ҳаётни синчиклаб ўрганиб, ундаги қизғин, кескин курашларнинг ичи-чиға кириб борилса бас, коммунистик эътиқод, адолат тантанаси учун ўзларини фидо қилаётган ажайиб замондошларимизга ҳар қадамда дуч келасиз. Шу ўринда қашқадарёлик ўқитувчи Рўзиқул Дилмуродовнинг номини алоҳида фахрланиш туйғулари билан тилга олишни истардим. Унинг замонамиз қаҳрамонларига хос мардлик билан ҳаракат қилиб, кўзбўямачилик, порахўрлик, ошна-оғайнигарчиликка, дабдабозликка ўт очганини биринчи марта «Литературная газета»нинг 18 сентябрь сониде босилган «Олишув» мақоласида ўқиганмиз. Рўзиқул Дилмуродов Ленинградда аспирантурада ўқиган, диссертация ёзган, ёқлаган, фан кандидати бўлган, техникумда ишлаб юрган пайтида областда авж олдирилган маънавий қабиҳликлар, ифлосликларни фош қилишга киришган, адолатни ҳимоя қилгани учун... қамалган! Қаранг-а, адолатпарвар қаҳрамон кўллаб-қувватланиш, эъзозланиш ўрнига қаттиқ таъқиб остига олинган. Бу ленинча социалистик қонунчилиқнинг кўпол равишда бузилиши эди. Рўзиқул Дилмуродов мана шундай мудҳиш аҳволда ҳам адолатга, коммунистик эътиқодга ишончини йўқотмади, муҳолифларидан энгилганига қарамасдан ҳақиқат ғалабаси учун курашаверди! Уни қудратли муҳолифлар билан олишувга нима мажбур қилди? Курашиб энгилган пайтларда, оғир дамларда у қандай туйғуларни бошидан кечирди?

Афсуски, ўзбек адабларидан биронтаси Рўзиқул Дилмуродов тақдирига қизиқиб, унинг ҳаёти, фаолиятини ўрганиб, қандай яшаб, қандай ишлаётганини кенг кўламда кўрсатувчи очерк ёзганини билмайман. Яна шуниси ғалатики, бу қаҳрамонни республикамиз газета-журналлари ёки ўзимизнинг ёзувчиларимиз эмас, балки «Литературная газета» кашф этди. Энди ҳаммага маълум бўлган бу қаҳрамоннинг ҳозирги ҳаётини ўрганишга киришилмагани асло кечириб бўлмайдиган ҳолдир. Ахир Рўзиқул Дилмуродовга хуруж қилган раҳбарлар масаласи Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бюросида кўрилиб, адолатнинг бўғилишига сабабчи бўлган бир қанча шахслар ўзларининг ҳаққоний жазосини олди-ку! Лекин гап битта Рўзиқул Дилмуродов ҳақида кетаётгани йўқ. Мухими шуки, ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларида, маданият, илм-фан, бадий ижод жабҳаларида Дилмуродовнинг ўнлаб ҳамдарду ҳамкорлари, елкадошлари ҳар хил иллатларга, манфур шахсларга қарши мардондор курашмоқда, ўзларининг ленинча талабчанлиги билан кўпчиликнинг ҳурматиға сазовор бўлмоқда. Бироқ уларнинг оғир, машаққатли ҳамда масъулиятли фаолиятларини, интилишу изланишлари, «жанг»ларини бутун мураккабликлари, зиддиятлари билан ёритиб, баркамол, оригинал образларини яратиш борасида эришилган муваффақиятлар замондошларимиз эҳтиёжини етарли даражада қондиролмаётир. Тўғри, яхши натижалар қўлга киритилмоқда, адабиётимизнинг барча жабҳаларида, наср, шеърят ва драматургияда олға силжиш сезилмоқда, ижтимоий-маънавий тараққиёт муаммоларини инсон омили билан узвий боғлиқликда тадбиқ этишга интилиш кучаймоқда. Лекин Бутуниттифон, жаҳон миқёсида шуҳрат қозондиган бекиёс даражадаги зўр бадий кашфиётлар йўқ. Аини чоқда шуни эътироф этамизки, етакчи ёзувчиларимиз ўзларининг курашчанлиги, кашф этувчи қудрати,

шиддатли, кескин ҳаракатлари билан ажралиб турувчи замондошларимиз қиёфасини гавдалантирадиган ҳаққоний образларга «жон» ато этмоқдалар.

Одил Ғқубовнинг «Оққушлар, оппоқ қушлар» асаридagi бир қанча қаҳрамонлар, биринчи галда Расул Нуриддинов бунинг ёрқин мисоли бўла олади.

Дастлаб шуни қайд этайлик: Одил Ғқубовнинг янги асари ижобий баҳолашиб, ўзбек адабиётининг, адибнинг салмоқли ютуғи сифатида қўллаб-қувватланди. «Асар ҳаётимизнинг, воқелигимизнинг етакчи, асосий тенденциясини, моҳиятини белгилловчи ҳақиқат қудратини, ҳалол, пок, принципиал одамларни, партиязимнинг одил сиёсатини ҳаққоний акс эттирган, — деб ёзди Комил Яшин ва Салоҳиддин Мамажонов. — Ёзувчи адолатни, имонини оёқ-ости қилган зўравонларнинг қилмишларини кенг ва чуқур тасвирлар экан, бош ният қилиб шу пайтларда ҳам ҳақиқат, социал адолат учун собит курашган одамлар бор эди, халқ бор эди, партия бор эди, демоқчи бўлади. Бу ғояни оддий боғбон Шораҳим, унинг ғоят меҳрибон, беозор умр йўлдоши Ойсулув, уларнинг фарзанди Шоқосим, Расул Нуриддинов, Беҳзод, Белобородов каби образлар орқали ўтказди» («Совет Ўзбекистони», 1986 йил 13 октябрь).

Бу ерда мен мазкур образларни, умуман, «Оққушлар, оппоқ қушлар»ни атрофлича батафсил таҳлил қилиб, асар ҳақида кенг баҳс юритмоқчи эмасман. Ҳозирча мени Расул Нуриддинов образи қизиқтирапти. Чунки унинг тимсолида ёзувчи юрак, виждон амри билан иш қўриб, ҳар қандай шароитда ҳам адолатни ҳимоя қиладиган эътиқодли, чин, жанговар коммунистни кўради. Қаҳрамоннинг фаиллари унинг истеъдодсиз, манфур, ифлос одамлар билан, номи улуг, супраси қуруқ раҳбарлар, сирти ялтироқ олимлар билан тўқнашувда намоён бўлади. Юракни тўлқинлантирувчи кескин тўқнашувлардан иккитасини алоҳида қайд этиш зарур. Улардан бири Расул Нуриддиновнинг чинакам истеъдод меvasи бўлган «Гиря» ҳайкалининг ёқлаши, иккинчиси, ёшлиқда бирга ўсиб, армияда бирга хизмат қилган дўсти Фармоновнинг асл қиёфасини очиб ташлашига боғлиқ. Менимча, ҳар икки тўқнашув «Оққушлар, оппоқ қушлар» сюжетининг кескинлашиб, ўткир драматик мазмун касб этишида ҳам, Расул Нуриддинов характерини ёритишда ҳам салмоқли ўрин тутади.

Маълумки, ҳақиқий истеъдод кам учрайди. Шунингдек, ёзилган ҳар бир асар кашфиёт бўлавермайди. Чинакам ижод дурдоналари машаққатли изланишлар, оғир меҳнатлар натижасида дунёга келади. Ундан кейин ҳам асарнинг эътироф этилиши, халққа етиб бориши учун анча-мунча қийинчиликларни бартараф қилишга тўғри келади. Негаки, ҳаётда истеъдодли одамларнинг кучли рақиблири ҳамма вақт мавжуд бўлади.

Романда Расул Нуриддинов ана шундай олишув, тортишувларни ўз бошидан кечиргани ишонарли гавдалантирилган. Ёзувчи яна шунга диққатимизни қаратадики, талантсиз кишилар баъзан бундай олишувда ғолиб чиқиб маънавий муҳитни заҳарлаши, ёш истеъдодларнинг униб ўсишига, қанот ёзиб, парвоз этишига монелик кўрсатиши мумкин. Бундан ниҳоятда эҳтиёт бўлиш лозим.

60-йилларнинг бошидан 80-йилларнинг ўрталаригача, аниқроғи, Ўзкомпартия Марказий Комитетининг XVI пленуми, КПССнинг XXVII съезидигача ўтган давр мобайнида республикамизда дабдабазолик, кўзбўямачилик, қариндош-уруғчилик каби иллатлар кенг қулоч ёйди, чин истеъдодлар, ҳалол, заҳматкаш меҳнаткашлар ҳақиқага хиёнат қилинди. Баъзи нопок одамлар давлат, халқ мулкини ҳар хил эгри йўллар билан ўмариб, жамиятимизнинг иқтисодий негизига болта урди. Маънавий «кўпорувчилик» билан шуғулланди. Тўғри, улардан бир қанчаси ҳибсга олиниб, тергов қилинган, баъзилари одил совет суди томонидан қаттиқ жазоланди. Хайриятки, Коммунистик партиязимиз, заҳматкаш, доно халқимиз ҳақиқат, адолат тантанасини таъминлашга қодир ва мана шу қудрат амалда ўз ифодасини топмоқда. Аммо социалистик қонунчиликни ўз манфаатига бўйсундиришга уринаётган кимсалар ҳали барҳам топган эмас, улар ҳамон отдан тушсалар ҳам эгардан тушмаяпти, замон руҳига, ҳозирги шароитга мослашиб, ўзларининг асл қиёфаларини устамонлик билан яширмоқда.

«Оққушлар, оппоқ қушлар»ни ўқиб, ундаги Расул Нуриддинов фаолияти билан танишиб, бунга яна бир марта ишонч ҳосил қиламиз. Ёзувчи шуни таъкидлайдики, талантсиз шахслар бамисоли момақалдироқдай гумбурлайди, ҳамма ерга жар солади, ўзларини зур, етуқ, ноёб одамлар деб тақдим этади. Айни чоқда уларга чин истеъдод эгалари ҳам қўшилиб кетиб, курашни янада чигаллаштиради. Шунинг учун Расул Нуриддинов чексиз фарёд чекади, лекин ўз эътиқодига хиёнат қилмайди, аксинча, ўзига, истеъдодига хиёнат қилиб, жонининг ҳузурини кўришга, оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юришга ўрганган одамларни аяб ўтирмайди, уларнинг юз-кўзларига қарамасдан аччиқ ҳақиқатни тўкиб ташлайди: «...бунақа юзаки, ноижодий гапларни қуруқ сафсата билан ном чиқарган мана бу икки «улуг ижодкор»дан эшитсам ажабланмас эдим! Чунки, булар — азалдан қуруқ сафсата ва баландпарвоз гаплар билан кун кўриб юрган шўрлик одамлар. Аммо сиз... сиздай салоҳиятли ижодкор хатимда келтирилган асосий гапларимни бир четга йиғиштириб қўйиб, фақат Беҳзод Нусратовнинг том маънодаги талантли асарини тақиқ этишга ҳаракат қилганингиз учун... бир кун пушаймон чекасиз! Билиб қўйинг, ўртоқ Комилов! Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди!»

Расул Нуриддинов ҳақиқат ва адолат йўлида мустаҳкам туради. Фармонов ўзининг ёшлиқда бирга ўсган, урушда ёнма-ён туриб жон бериб, жон олган дўсти бўлишига қарамасдан унга ён бермайди, аксинча, бундай қабиҳ, манфур шахсларнинг асл башарасини очиб ташлашни ҳозирги кун талаби деб ҳисоблайди, шунга мувофиқ курашни изчил давом эттиради.

Ўлмас Умарбековнинг «Курорт» пьесасидаги Қўзибой Рўзиев баъзи жиҳатлари билан Расул Нуриддиновга ўхшаб кетадиган ҳалол, мард, тadbиркор қаҳрамонлар сирасига киради. Табиийки, ҳар иккала қаҳрамонни бир-бирига тенглаштириш, уларни бир савияда яратилган образлар сифатида талқин қилиш мумкин эмас. Қўзибой Рўзиев драматик характер, Расул Нуриддинов эпик образ сифатида гавдаланади. Одил Ғқубов маҳорати, тасвир бўёқлари билан бошқа ижодкорларни такрорламайди. Ўлмас Умарбеков ижодининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида танқидчилигимизда ҳозир жуда кўп, батафсил мулоҳаза юритилмоқда. Шунинг учун Расул Нуриддинов билан Қўзибой Рўзиевнинг айрим муштарак жиҳатлари тўғрисида сўзламоқдамиз. Бу шундан иборатки, ҳар иккала қаҳрамон кейинги йигирма-йигирма беш йил мобайнида авж олдирилган дабдаба-

бозлик, кўзбўямачилик, ошна-оғайнигарчилик сингари иллатларни аёвсиз фош этишга отланади ва боорада анча салмоқли натижаларни қўлга киритади. «Пьеса, — деб ёзади Б. Имомов, — ўзининг замонавий руҳи, айна шу кунлардаги долзарб масалаларни саҳнавий усулларда таъсирли ифодалаш билан муҳим. Автор унда турмуш ҳодисаларига коммунистик партиявий назардан ёндашиш асосида жамиятимиз тараққийига тўғаноқ бўлишга уринувчи кимсаларнинг реалистик образларини яратган. Шу билан бирга драматург турмушдаги салбий шахсларга қарши турган ижтимоий фаол кишилар образларини чизишга, улар орқали коммунистик ахлоққа садоқат идеалларини бадий ифодалашга алоҳида диққат қилади» (Қаранг: «Пьесалар», Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 3—4-бетлар).

Шу фикрга жўр бўлиб, Ҳафиз Абдусаматов «Салбий ҳодисаларни келтириб чиқарган вазият, илдиз ота бошлаган поражурлик, кўзбўямачилик, алдаш, қўшиб ёзишлар ахлоқий бузуқликлар бадий воситалар билан фош этилган» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1986 йил 17 январь), — деб уқтиради.

Икки танқидчи «Курорт»нинг ижобий ва салбий қаҳрамонларини ҳар томонлама тавсифлаб, уларнинг олишув-тортишувлари, тўқнашувларида ҳозирги кун нафаси ўз ифодасини топган, деган хулосага келадики, бу фикрда муайян асос бор. Зотан, асарнинг Ленинграддаги театр саҳнасида қўйилиб, ижобий баҳоланиши бежиз эмас. Драманинг марказий театрда намойиш этилиши Улмас Умарбековнинг пешқадам ижодкорлардан бири эканлигини, унинг Бутуниттифоқ миқёсида эътибор қозонганини тасдиқлайди. Худди шунингдек, «Оққушлар, оппоқ қушлар»нинг русчага ўгирилиб, марказий матбуотда, «Советский писатель» нашриётида босилиб чиқишига ҳам шубҳа йўқ. Аммо шунинг ўзи етарлими? Драматик асарнинг Ленинград ёки Москва театрларида ўйналиши ёхуд шеърӣ тўпламлар, қиссалар, романларнинг «Советский писатель», «Художественная литература» каби нашриётларда чоп этилишининг ўзи улар Бутуниттифоқ миқёсида шуҳрат қозонди, танқидчилар томонидан эътироф этилди, деган маънони билдирадими?

Бундай саволни кўндаланг қилиб қўйишга бир қанча китобхонларгина эмас, балки айрим мунаққидларимиз мажбур этипти. Улар шундай фикрни жон-жаҳди билан қўллаб-қувватлашяптики, гўё марказий нашриётларда қайси қаламқаш қандай асарини бостириб чиқарса, ўша ёзувчи Бутуниттифоқ миқёсида ном қозонади. Озод Шарафиддиновнинг ўзбек адабиёти қиёфасини белгилайдиган баъзи заиф асарлар Москвадаги нашриётларда чоп этиляпти, деган фикрга Ҳафиз Абдусаматов шундай жавоб қайтаради: «Наҳотки Москва нашриётларидаги ўртоқлар адабиётни, бадий асарни тушунмайдиган мутахассислар бўлсалар?» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1986 йил 26 октябрь).

Авалло шуки, Озод Шарафиддинов Москва нашриётларидаги ўртоқлар бадий ижодни тушунмайдиган ночор мутахассислардир, деб даъво қилаётгани йўқ. Лекин улардан айримлари юксак малакали бўлишга қарамасдан, Бобомурод Даминов, Эътибор Охунова, Низомжон Парда, Гулчеҳра Жўраева, Уктам Ҳакимали, Охунжон Ҳакимов сингари ҳали ўзбек ўқувчиларини чинакам бадий кашфиёт билан хушуд этолмаган прозаиклар, шоирларнинг ўрта миёна китоблари «Советский писатель»да босилиб чиқдики, мунаққид шу ҳақда гапиряпти.

«Литературная газета» ўзининг 1986 йил август-сентябрь ойларида чиққан сонларида Москвадаги китоб дўконларида бир неча йиллардан буён сотилмаётган шеърӣ тўпламлар рўйхатини китоб нашри ва савдосига бағишланган мақолаларга илова тарзида эълон қилди. Уша тўпламнинг аксарияти марказий нашриётлар маҳсулидир. Бинобарин, марказий нашриётларда ҳам гоҳида заиф асарлар босилиб чиққанини алоҳида исботлаб ўтиришга ҳеч қандай зарурат йўқ. Шундай экан, «Советский писатель» ёки «Художественная литература»да нимаки босилиб чиқса, барчасини ижобий тарзда баҳолаш тўғри эмас. Қолаверса, ўша нашриётлар шаънига баъзан танқидий мулоҳаза билдириш уларнинг ижобий ишларини инкор этиш деган маънони англатмайди. Бу — масаланинг бир томони. Иккинчидан, марказда яхши асар нашр этилиб, асосли равишда ижобий баҳоланса-да, у Чингиз Айтматов ёки Валентин Распутин, Юрий Бондарев ёки Виктор Астафьев сингари адибларнинг етук асарлари сингари қизгин баҳсларга сабабчи бўлмаглиги мумкин. Шу маънода Улмас Умарбековнинг «Курорт»и Ленинград саҳнасида намойиш қилингани қувонарли ҳодиса. «Оққушлар, оппоқ қушлар» ҳатто ҳозирги ҳолда таржима қилинса-да, реал мактовларга сазовор бўлади, деб ўйлайман. Лекин Одил Ёқубов ҳам, Улмас Умарбеков ҳам фаол, жанговар қаҳрамонлар характерини янада баркамол, оригинал образлар даражасига кўтариш устида обдан ишлаб, салбий типлар моҳиятини бундан ҳам кучлироқ, чуқурроқ таҳлил билан ёритиш маҳоратини оширсалар, балки «Оққушлар, оппоқ қушлар», «Курорт» фақат ўзбек адабиётидagina эмас, ҳатто Бутуниттифоқ адабиётда катта воқеа бўларканди, деб ўйлаб қоламан. Негаки, мазкур асарлардаги етакчи образларда нималардир бизни қаноатлантирмайди, нималардир ишонарли гавдалантирилмаган, нималардир эътироз туғдиради.

Хўш, «нималар»ни назарда тутаётимиз?

Расул Нуриддинов образи орқали Одил Ёқубов маънавий қабиҳлик, қашшоқлик каби жуда кўп иллатларни фош қилиш қудратини кўрсатганлигини, бу қаҳрамон аксар ҳолларда ҳаққоний тип даражасига кўтарилганлигини мамнуният билан таъкидладик. Аммо баъзи ўринларда Расул Нуриддинов хатти-ҳаракатлари, кечинмалари кескин драматизм руҳи билан суғорилган таъсирчан манзараларда кўрсатилмасдан, шунчаки таърифлаб-тавсифланади, ҳатто қаҳрамон ўз характерининг мантиғига, ҳаёт мантиғига эмас, муаллиф хоҳишига кўра ҳаракат қилади. Қуйидаги парчани кўздан кечирайлик: «Ҳануз эсида: Шерзод Комилонинг илк асарларидек мактов билан кутиб олинар, Беҳзоднинг эса... ҳар бир асари, айниқса, бошда, қизгин баҳс-мунозараларсиз ўтмас эди! Шунинг учунми, ё характерлари бошқача бўлгани учунми, Беҳзод жуда асабий, биринчи навбатда ҳиссиёт асри: Шерзод эса ўта вазмин, муомалада ҳамма билан мулойим, ҳеч қачон ҳис-эътиросга қул бўлмаган собит йигит эди! Институтдан кейин куёви — Беҳзод ўзини бус-бутун ижодга бағишлади. Шерзод эса... раҳбарлик лавозимларига кўтарилиб кетди. Аммо раҳбарлик лавозимига кўтарилди-ю, унга бир нима бўлди. Ижоди тўхтаб қолмади, йўқ, лекин илгари зўр қувонч билан қарши олинандиган асарлари энди камроқ қизиқиш уйғотар, бироқ кўпроқ макталар эди...»

Ҳаёт ҳақиқатини акс эттирувчи тўғри, реал фикрлар! Лекин улар Расул Нуриддинов ва у билан муомала-муносабатда бўлган ҳар хил одамларнинг хатти-ҳаракатлари тасвирига сингдириб

юборилмайди, таъсирчан манзараларда намоён этилмайди, аксинча, айтиб берилади, баён этилади. Баён эса ҳар қандай салмоқли, ҳаққоний фикрларни ифодаламасин, у пировардида барибир қалбларимизни тўлқинлантириб, хотирамизда муҳрланиб, узоқ сақланиб қолмайди.

Айни чоқда шуни таъкидлаш керакки, ҳар қандай тасвир ҳам қаҳрамоннинг таъсирчан манзараларда гавдалантириб, замон руҳи, давр ҳақиқатини тўла акс эттирувчи етук, оригинал образ яратишга хизмат қилавермайди. Ахир Расул Нуриддиновнинг бир қанча муҳолифлари билан олишув ишонарли тасвирланган-ку! Ҳа, уни биз ақсари ҳолларда жонли одам тарзида кўрамиз, унинг қувончлари-ю ғам-аламларига шерик бўлгимиз келади. Шунинг учун уни «Оққушлар, оппоқ қушлар»даги ҳаётий образлардан бири сифатида маъқуллаяпман. Ҳа, маъқуллаяпман, лекин айни чоқда унда нималардир етишмаётганини сезиб турибман. Ҳўш, нималар етишмайди?

Менимча, Расул Нуриддинов характери тасвирида гоҳида сиру сеҳр етишмайди, жозибани етишмайди. Ҳа, ҳар қандай етук образда қандайдир сир яшириниб ётади. Достоевский ва Толстойнинг жуда кўп қаҳрамонларини эсланг. Уларда шундай мураккаб, чуқур, кўп қатламли, ранг-баранг, зиддиятли мазмун муҳассамланганки, унинг муайян қирраларини тушунолмайд қийналасиз, ечилмайдиган жумбоққа ўхшайди. Мана шу сирли, сеҳрли, жумбоқлар қизгин баҳсларни келтириб чиқаради. Зотан, ҳаёт ҳақиқати кўп жиҳатлари билан бизга ёрқин кўринса-да, унда нималардир ечилмаган тилсимдай бўлиб қолади, умуман, жамият, табиатда тағига етиб бўлмайдиган, охиригача идрок этилмайдиган сирлар борки, одамзод мана шуларни англаш учун бир умр интилади, курашади. Ҳар бир одам ўзининг кимлигини ҳамма вақт ошкор этавермаслиги, ўзлигини усталик билан яшириб юриши ҳам бежиз эмас, дилидагини дадил ошкор этиб юрадиган киши кўнгли очик одам деб эъзозланади-ку! Бироқ улар ҳам барибир қалбда нималарнидир сир тутади...

Хуллас, инсон ҳам оддий, содда, ҳам мураккаб, зиддиятли, сиру сеҳрли зотдирки, буни киши руҳининг инженерлари — истъодли ёзувчилар ҳеч қачон эътибордан соқит қилмайди. Айтайлик, Чингиз Айтматовнинг «Кунда» романидаги ижобий қаҳрамонлар, салбий персонажлар шунинг учун асарнинг бошидан то охиригача диққатимизни тортиб турадики, улардаги фазилатлар (гап ижобий қаҳрамонлар ҳақида кетаётир), иллатлар (салбий персонажлар назарда тутилаётир) яққол кўзга ташланади, айни чоқда ҳар икки тоифадаги образларда ўзига хос жумбоқлар, сиру сеҳрлар борки, улар танқидчиларни, ўқувчиларни жиддий тортишувларга ундайди: улуғ совет ёзувчисининг янги романини бир қарра ўқигандаёқ тушуниб олиб, унинг ғоявий-бадий қудратини дарров илғаб олиш осон эмас.

«Оққушлар, оппоқ қушлар» долзарб, ўткир, мураккаб ижтимоий муаммоларни дадил кўтариб чиқиб, жанговар одамларни, мард кишиларни улуғлаши, ифлос, манфур кимсаларни фош этиши билан «Кунда»га ҳамоҳанг, муштарак, деб бемалол айтиш мумкин. Зотан, мазкур асар ҳозир ўзбек насрининг жиддий ютуқларидан бири сифатида баҳолангани бежиз эмас. Лекин бу ерда Чингиз Айтматов, Юрий Бондарев, Виктор Астафьев, Валентин Распутин сингари иждоқларнинг фақат мамлакатимиздагина эмас, балки бутун жаҳон миқёсида эътироф этилаётган баркамол романлари, қиссалари билан ёнма-ён турадиган асарлар яратиш зарурлиги тўғрисида сўзламоқдамиз. Мамнуният билан қайд этиш керакки, мана шундай юксак довоган Одил Ёқубов ўзининг «Улуғбек хазинаси», «Диёнат» романлари билан кўтарилди. Ахир бу романларнинг Бутуниттифоқ миқёсида диққатга сазовор бўлганлиги, бир қанча социалистик мамлакатларда нашр этилганлиги тасодифий эмас-ку! Борди-ю, сеvimли адибимиз халқимизнинг яратувчилиқ, кашф этувчилиқ қудратини ўзида намоён қилувчи чин инсонларни, курашчан қаҳрамонлар ҳаётини мавжуд мураккабликлари, зиддиятлари билан ёритадиган оригинал образларни, ижтимоий-маънавий тараққиётга монелик кўрсатаётган салбий типларни моҳирона тасвирлашга барча куч-қуввати, имкониятларини тўла сафарбар этса, янги романида ҳам кўзланган салмоқли натижаларни кўлга киритарди дейишга ҳақлимиз. Шу билан бирга Расул Нуриддинов ва бошқа қаҳрамонларнинг Музаффар Фармонов билан тўқнашувлари изчил давом эттирилиб, уларнинг муомала-муносабатларидаги зиддиятлар, қарама-қаршилиқлар ҳаёт мантиқига мувофиқ янада кескинлаштириб берилганда бу характерлар ҳозирги даражасидан ёрқинроқ, салмоқлироқ чиқиши ҳеч гап эмас эди.

Диққат қилинг: Музаффар ҳар қандай юксак доираларда ҳам ўз ҳукмини ўтказадиган қудратли мансабдор, чексиз бойлиқлар орттирган пулдор шахс, унинг жиловини тортиб кўядиган куч йўқ. Расул Нуриддинов унинг эгрилик, манфурлик билан шундай даражага кўтарилганини дадил айтганда Музаффар Фармонов одан ҳам, узангидан ҳам тушмайди, собиқ дўсти, ҳозирги рақибига қўлингга осмон бўлса, устимга ташлаб юбор, деган маънода кескин муомала қилади.

Ҳўш, шундан кейин нима бўлади денг?

Одил Ёқубов воқеаларни шундай ривожлантирадики, пировардида бирданга Музаффар Фармонов тақдирга тан бериб, рақиблари олдида таслим бўлади: «Кеча... ўғлимни олиб кетишди. Бугун-эрта навбат каминага келади. Тақдир шамшири буйнимда турган шу мавруд сенга бир илтимос билан мурожаат қилишга журъат этдим. Мен нодон... кейинги ўн-ўн беш йилдирки, молпарастилик дардига мубало бўлиб, каттагина бойлик орттирган эдим...»

Қаранг, кечагина нима орттирган бўлсам, барчасини ҳалол меҳнатим эвазига тўплаганман, замонамизнинг энг зўр, мард коммунистларидан бириман, деб даъво қилган, аслида зўравонлик билан ҳамма ерда ҳукмини ўтказган манфур, ифлос зўравон осонгина бир «юмалаб» ўз айбини бўйнига оляпти.

Тўғри, бундайларни ҳаёт ўзи жазолайди, улар барибир оқибатда адолат, ҳақиқатга дош беролмайдилар, бироқ Музаффар Фармоновлар ҳа деганда жон бермайди, романдагидек бирдангина инсофга келиб, гуноҳларига иқрор бўлмайди. Аксинча, барча тўғри, эгри воситаларни ишга солиб, ҳар қандай шароитда ҳам ўз мавқеини сақлаб қолишга интилади, курашади; кураши, интилиши эса кўпинча вақтинча ғалабаларга олиб келиши мумкин. Буни реал воқелик кўрсатиб турибди. Ҳолбуки, Одил Ёқубов гоҳида ижобий қаҳрамонлар ўз рақибларини енголмасдан доғда қолишини «Диёнат»да ишонарли гавдалантирган эди. Йўқ, мен «Оққушлар, оппоқ қушлар»даги воқеалар ривожи «Диёнат»даги конфликт ечимини такрорласин, ё ўша асар сюжетига ўхшасин, демоқчи эмасман. Асло! Айтмоқчиманки, «Оққушлар, оппоқ қушлар»даги тўқнашувлар бутун кескинлиги, чигаллиги билан ривожлантирилиб, юракларни ларзага келтирадиган драматизмни ҳосил қилиши зарур эди.

«Курорт»да бошқачароқ манзарани кўрамиз. Унда ижобий ва салбий қаҳрамонлар олишуви кимнинг ғалабаси, кимнинг мағлубияти билан яқунлангани очиқ қолдирилади. Пьесанинг хотимасида «Ҳақиқат бор, бува. Ҳақиқат — сизнинг борлигингиз. Меҳнаткаш беғубор элнинг борлиги!» деган сўзлар янграйди ва «эртага кеч соат еттида колхозимизнинг умумий мажлиси бўлади» деган хабар билдирилади. Кўрамизки, яхшилик, эзгулик, эзгулик, адолат бор, порахўрлик, ўғрилик, дабдабозлик каби иллатлар албатта барҳам топади, деган фикр таъкидлаб айтиляпти-ю, лекин воқеалар ечимини ҳаётнинг ўзи амалга оширади, дейилляпти. Бундай хотимани бир жиҳатдан қўллаб-қувватлаш керак. Аммо ҳамма гап шундаки, ўша хотимлага олиб келган воқеалар ривож, қаҳрамонлар тўқнашувлари бирдек юксак маҳорат билан очиб берилмайди. Фикримни ойдинлаштириш учун драма персонажларидан бирининг қуйидаги сўзларини келтирмоқчиман: «Билмайсизми? Эшитганингиз ҳам йўғ-а? Раис тўғридан-тўғри ҳеч нарса сўрамайди. Бураб айлантириб сўрайди. Толзордаги шийпонимизни кўрганмисиз? Йўқ! Э, бир боринг. Маза қиласиз. Ҳовуз бўйига узун тахта сўри қўйганмиз. Тепаси ишком. Сада райҳон, ҳожи райҳон, гултожиҳўрозлар эрта баҳордан кеч кузгача дилингизни очиб, кўкариб ётибди... Аммо бирон марта бригада билан ўша ернинг роҳатини кўрганмиз йўқ. Раисдан ё чопар келади, ё телефон бўлади... Тушликдан ярим кечгача ўтин ёраман, сихга кабоб тикаман. Беш, ўн минутни сўраётувдингиз!.. Бригадир бўлганимдан бери курортга кетадиган пайти қамаман, деб столнинг тортмасини очиқ қолдириб чиқиб кетди раис. Шермаат акадек тажрибали одамлар дарров шу яшикка юз сўмдан солиб қўйишди. Мен жимман. Мавлон ака туртди. Енимни кавладим, Қирқ сўм бор экан, шуни соламан десам, уялтиришди. Мавлон ака қарз бериб турди. Кейинги сафар курортга кетаётганида уч-тўрт минутга чиқиб кетди. Бу уч-тўрт юз дегани экан. Бошқалар қатори буни ҳам амалладим. Бу гал энди беш-олти минутга чиқиб кетди. Яна чўнтак қовла, яна қарз сўра!..»

Бу ерда персонаж нутқини анча қисқартириб келтирдим. Ҳа, мазкур нутқ ўта чўзилиб кетган, у қаҳрамоннинг ҳаракати, ҳолатини кўрсатмайди, балки ҳаракат, ҳолат ҳақида ахборот беради. У қанчалик чиройли, сербўёқ бўлмасин, барибир ахборотлигича қолаверади.

Афсуски, ниҳоятда долзарб, ўткир ижтимоий муаммони кўтариб чиққан «Курорт»да қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари бевосита ҳаракат, кураш жараёнида берилмасдан, бир қанча ҳолларда шунчаки диалог, монолог шаклида баён этилади, сахнадаги нутқ шаклида ижро қилинади. Баён эса қаҳрамонлар ҳаракатини тўхтатиб қўйишдан ташқари ҳаёт ҳақиқатини мавжуд зиддиятлари билан мантиқан тўғри, рўйрост гавдалантиришга монелик кўрсатади.

Бунга ишониш учун юқорида келтирилган нутққа назар ташлайлик. Ундан колхоз раиси пора олади, олганда ҳам яшириб олади, деган маъно англашилади. Бинобарин, нутқнинг умумий мазмуни реал воқеликка, ҳаёт ҳақиқатига мос тушади. Бироқ унда бир қанча нарсалар очилмай қолади. Айтайлик, раис порани тўғридан-тўғри эмас, хуфёна олади, дейилган, бироқ ўз кабинетида стол тортмасини очиқ қолдириб, унга юз-икки юз, беш юздан пул солиб қўйишни талаб қилишни яширин пора олиш, деб бўлмайди. Чунки шу йўсинда пора олиш жуда хавфли бўлиб, бунинг фош этилиши қийин эмас. Порахўрлар, айниқса, пихини ёрган раислар бу усулда ўлжа ундирмаса керак. Ҳар ҳолда, «Курорт»даги раис жуда ақлли, уddaбурро, тадбиркор, қилни қирқ ёрадиган порахўр, деб таърифланган-ку!

Бу гапларни колхоз бригадир бош бухгалтерга, пьесада ижобий қаҳрамон қилиб танланган Қўзибой Рўзибоевга айтмоқда. Яна шундай оҳангдаки, гўё бош бухгалтер раиснинг порахўрлигини билмас экан! (Бригадирнинг «Билмайсизми? Эшитганингиз ҳам йўғ-а» деган таъкидини эсланг!) Аслида реал ҳаётда шундаймикин? Яна шуниси борки, Қўзибой Рўзибоев раиснинг қайси шийпонда маишат қилишидан бехабар экан! Ваҳоланки, у правление котибаси, ёшгина кўхлик қизнинг раисга ўйнаш эканини яхши билади. Хўш, айш-ишратга муккасидан кетган одамнинг қаерда қандай маишат қилиб, даври-даврон сураётганидан бехабармикин? Имомин комилки, беҳабар эмас. Айни чоқда хўжалик раҳбарининг кимларга суяниб порахўрлик, кўзбўямачилик, ошна-оғайнигарчилик, ўғирлик билан шугулланиши биринчи галда бош бухгалтерга маълум бўлади. Ахир, раис қандай расволикни амалга оширса, уни расмийлаштиришда бош бухгалтер иштирок этади-ку! Шунинг учун колхоздаги ўпирилишлар кўпинча раис, бош бухгалтер ва кассирга боғлиқ-ку! Бинобарин, «Курорт»даги бош бухгалтернинг раис кирдикорларидан гўё бехабар қилиб кўрсатилиши мантиққа тўғри келмайди. Дарвоқе, драматургнинг ўзи пьесада воқеаларнинг ривож, давомида бош бухгалтер ферма мудирининг «бўри еб» кетган қўйларига оид қалбаки ҳужжатни расмийлаштирмаганини алоҳида уқтириб айтган-ку!

Қўзибой Рўзибоев эса анча ақлли, принципиал раҳбарлардан бири, деб тақдим этилган, шундай экан, унинг раис кирдикорларидан, маиший, маънавий бузуқлигидан, порахўрлигидан бехабар қилиб кўрсатилиши воқеалар ривожига мос тушмайди.

Улмас Умарбековнинг мазкур драматик асарини ижобий баҳолаган Б. Имомов «Пьесалар» тўпламига ёзган кириш сўзида Қўзибой Рўзибоев образининг «ҳаётий сарчашмаси — шу дамгача жимгина юриб, эндиликда бош кўтариши қисман эсада реалистик заминни схемалаштиради... Асарда ўзга нуқсонларга ҳам дуч келамиз: партком секретари Назира, бухгалтернинг хотини Шаҳодат, Анзират хола, Исмат ота сингари ғоявий юки енгил ва драматик ҳаракатга кам алоқадор персонажлар бор. Улар фаолашса, асар таъсирчанлиги ортарди. Одатда асарнинг номида авторнинг ғоявий мақсади, калити ётади. Фикримча, «Курорт» сўзида масаланинг шу томони етарлича балқиб турмайди», деб бир қанча эътирозларини ошкор этади.

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, «Курорт» жамиятимизнинг покланиши, қайта қурилиши жараёнида соғлом кучларга қаршилик кўрсатаётган иллатлар, маразларни қатъиян рад этиши билан қадрлидир, бироқ ундаги ижобий ва салбий образларда, биринчи галда Қўзибой Рўзибоев характерида баъзан юзакилик намоён бўлиб, драманинг ғоявий-бадий жиҳатдан ниҳоятда етуқ, пишиқ чиқишига монелик кўрсатган.

«Оққушлар, оппоқ қушлар» ёки «Курорт»даги мана шунга ўхшаш айрим нуқсонлар ҳақида баҳслашимиз мумкин, аммо бу билан улардаги ўзига хос бир қанча фазилатларни асло инкор этаётганимиз йўқ. Чунки ҳозирги ўзбек насри ва драматургияси тараққиёти тенденцияларини

белгиловчи пешқадам ижодкорлар сафида келаётган Одил Еқубов, Улмас Умарбековнинг бу асарларида бир қанча ҳаққоний образлар мавжуд бўлиб, уларда ҳаёт ҳақиқатининг кўпгина қирралари ўз аксини топди, йўл қўйилган айрим жиддий камчиликлар ҳам оригинал характер яратиш маҳоратини ошириш, такомиллаштириш муаммосини ёритишга материал беради, қизгин мунозарага кенг йўл очади. Лекин шундай эпик, драматик ва поэтик асарлар ҳам ўқувчиларга тақдим этилмоқдаки, уларда ўта долзарб, ўткир, мураккаб ижтимоий-маънавий масалалар кўтарилади-ю, бироқ бу масалалар юксак бадий маҳорат билан тадқиқ этилмайди, давр руҳи, замон ҳақиқатини гавдалантирувчи ниҳоятда таъсирчан, салмоқли типлар, характерларни кўрмаймиз. Уларда ҳалол, мард, эътиқодли қаҳрамонлар ҳар хил иллатларни дадил фош этипти, манфур, қабиҳ шахсларга қарши муросасиз кураш олиб боряпти, аксари ҳолларда ғалабага эришяпти, деган мулоҳазалар баён этилади-ю, ammo бу мулоҳазалар юракларни тўлқинлантирувчи, таъсирчан, оригинал образларга сингдирилмай қолади. Айрим мунаққидларимиз эса масаланинг шу жиҳатини яхши биладилар-у, лекин негадир ўз фикрларини дадил ошкор айтмайдилар. Фулом Ақромовнинг «Танқидий руҳ ва ҳаққоният» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1986 йил 26 сентябрь) мақоласи фикримизнинг исботи бўлади. Улмас Умарбековнинг «Ўзининг биринчи кунин», Учқун Назаровнинг «Ойна», Ҳамид Фуломнинг «Бир миллион можароси» драмаларини ёш мунаққид дастлаб обдан мақтайди, уларда ҳаёт ҳақиқати тўғри гавдалантирилганини қайд этади, сўнгра шундай дейди: «Ҳар уч драматик асарда ҳам («Ойна»ни бирмунча мустасно тугганда) жанрнинг муҳим эстетик талаби — образларни муҳим драмада кўрсатиш санъати метёрида эмас. Етакчи образларнинг руҳий драмаси ҳар томонлама кенг ёритилмас экан, асарда ҳам, унинг сахнавий талқинида ҳам кўзда тутилган гоёвий-эстетик мақсадга эришиб бўлмайди».

Мунаққид даввосича, «Ўзининг биринчи кунин», «Бир миллион можароси», қисман «Ойна»да образлар моҳиятини ёритиш санъати етишмайди, етакчи қаҳрамонларнинг руҳий драмалари ҳар томонлама кенг, қуқур ёритилмаган. Лекин Ғ. Ақромов фикрларини исботлаб бермайди. «Ҳ. Фуломнинг «Бир миллион можароси» драмаси ҳаёт ҳақиқатини тўғри гавдалантиради, — деб ёзади у. — Бир районда миллион сўмлик бажарилмаган қурилиш ишларини қўшиб ёзиб, йиллик планни бажаришга интилиш воқеаси асар учун асос қилиб олинган».

Шу залда драмадаги воқеалар сўзлаб берилди, қаҳрамонлар тавсифланади, ammo асар яхлит ҳолда ҳаққоний илмий-эстетик таҳлилдан ўтказилмайди. Оқибатда ёш мунаққиднинг «Бир миллион можароси» хусусидаги мулоҳазаларидан мазкур асар қўллаб-қувватланаётгани ёки рад этилаётгани англашилмайди. Асло ҳақиқатни билиш учун пьесанинг ўзига мурожаат этайлик. Ҳамид Фулом райкомнинг биринчи секретари билан иккинчи секретарини қарама-қарши қўяди, бири — Намозов порохур, кўзбўямачи, аблах, манфур шахс, иккинчиси — Азаматова курашчан, ҳалол, принципиал раҳбар.

Ҳўш, шундай бўлиши мумкинми? Албатта, мумкин! Лекин уларнинг тўқнашуви қай йўсинда бошланиб, қай тарзда давом эттирилади ва ниҳояланади? Табиийки, биринчи секретарь вазиятда ҳукмронлик қилади, унинг айтгани айтган, дегани деган, ҳеч ким унга қарши боролмайди. Қарши борган киши ҳар хил йўللар, усуллар, воситалар орқали кўпичина мағлуб этилади. Тўғри, биринчи секретарь билан олишувда устунликка эришиш, ғалаба қозониш ҳам мумкин ва ҳаётда шундай ҳодиса рўй бериб туради. Лекин бунинг учун қанча куч, истеъдод, имкониятлар сарфланиб, қанчалик оғир, машаққатли тўсиқларни бартараф этиш талаб қилинади. Ammo «Бир миллион можароси»да шундай даҳанаки, ошкора «жанг» кетадики, бу «жанг» реал воқеаликда эмас, фақат қоғозда рўй беради дегингиз келади. Айтايлик, Азаматова ўзининг муҳолифи — Намозовнинг «иттифоқчи»ларидан бири — райжроком раиси Бердиевга дабдурустдан шундай дейди: «Ўзингизни гўлликка солманг, Салоҳ Бердиевич! Мен сизнинг ноҳақлигингизни исботлаш учун иккита мисол келтираман, холос. Биринчиси — қурилишда бажарилмаган бир миллион сўмлик иш бажарилган, деб кўрсатилган қалбаки рапортга имзо чеккансиз. Иккинчиси — давлат ҳисобига шахсан ўзингиз учун ўн олти хоналик кошона қурдирганингиз. Оилангизда эса хотинингиз билан бўйига етган икки қизингиз бор, холос. Қизларни яқинда узатиб юборасиз. Айтинг-чи, хотинингиз билан икковингизга ҳашаматли, бўм-бўш саройнинг нима кераги бор? Кошона ўрнига болаларга ясли қуриб берсангиз бўлмасмиди, раис!»

Қаранг-а, Бердиевга қандай даҳшатли айб қўйилляпти! Энг муҳими, бу айбнинг реал замини мавжуд. Ахир ривожланган социалистик қонунчилик принципларини қўпол тарзда бузган замонавий «миллионер»лар ҳақида марказий матбуотда жуда кўп ёзилаёпти-ку! Шундай экан, Бердиевнинг кўзбўямачилиги, порохурлиги, эгри йўллار билан жуда кўп бойлик орттиргани, кошоналар қурдириб, маънавий бузуқликка юз тутгани реал воқеликка мос тушади. Ҳамид Фулом ҳаётий материални асло бўрттириб кўрсатмаган, деб бемалол эътироф этамиз. Гап ўша тўғри, реал воқеаларнинг ёритилиши, манфур шахсларни санъаткорона фош этиш маҳорати етишмаслигида кетаяпти.

Рус халқида ҳақиқат кўзингни ўйиб олади, деган мақол бор. Драмадаги бир ҳолатга эътибор беринг: Азаматова Бердиевнинг юз-кўзига қарамасдан ҳақиқатни тўкиб ташляпти. Шундай экан, уларнинг ҳар иккаласида ҳам турли ўзгариш юз бериши табиий-ку! Афсуски, пьесада Азаматова ва Бердиевнинг тирик одам сифатида қандай психологик ҳолатга тушганини сезмайсиз, уларнинг руҳий дунёсида қандай хилма хил, зиддиятли ўзгаришлар бўлаётганидан беҳабар қоласиз. Шу пьеса асосида тайёрланган телеспановкани томоша қилаётганингизда Азаматова ролини ижро этган актриса Бердиевни фош қилувчи «нутқ»ни ўқиб эшиттираётгандай бўлади. Негаки, асарнинг ўзида ижобий қаҳрамонлар, салбий персонажлар тирик одам тарзида ҳаракат қилмайди, балки улар драматургнинг «буйруғини» бажарадилар. Шунинг учун Ғ. Ақромовнинг тўғри мулоҳазалар бидиргани ҳолда ўзига зид бориб, «Бир миллион можароси»да қаламга олинган воқеаларни мақтов руҳида изоҳлаши асосланмаган. Еш танқидчи Тоҳир Маликнинг «Чархпалак» қиссасидаги қаҳрамонлар фаолиятини қўллаб-қувватлаб, асарни маъқуллайди, ижобий баҳолашга мойиллик бидиради-ю, сўнгра шундай ёзади: «Умуман қиссада публицистик фош этиш етакчи бўлиб қолган». Бинобарин, Т. Малик ёзувчи, яратувчи санъаткор сифатида ижодий муваффақиятга эришмаган, демоқчи у. Ёзувчи бадийят талаби билан иш тутади. «Публицистик фош этиш» эса публицистлар, журналистларнинг вазифаси-ку!

Бу оддий ҳақиқатни нега бу ерда такрор айтаяпсиз, дейишингиз мумкин. Афсуски, мана шунга кўпгина ижодкорлар риоя қилмаяпти, улар ижобий қаҳрамонларига салбийларини ошкор танқид қилдиради, нуқсонларни фош эттиради. Ҳатто шундай ғайритабiiий ҳол кўзга ташланади: курашчан қаҳрамонлар кескин қарама-қаршиликларни бартараф этмасдан, оғир, мураккаб тўқнашувларга киришмасдан, ҳеч қандай муваффақиятсизликка учрамасдан ўз мухолифларини хоҳлаган пайтда ўтдан олиб сувга, сувдан олиб ўтга ташлайдилар, истаган даҳшатли, ёмон сўзлар билан бемалол ҳақорат қиладилар, пировардида ғолиб чиқадилар. Ғалаба эса бамисоли эртақлардагидай жуда тез, осон қўлга киритилади. Ваҳоланки, ҳаёт — эртақ эмас, унинг ўз зиддиятлари, мураккабликлари, чигалликлари мавжуд. Ҳатто яхши одамнинг манфур кимса билан юзма-юз олишуви жуда оғир кечади, курашувчилар ким бўлишдан қатъий назар ҳаяжонланадилар, минг хил ўйларга борадилар, гоҳида иккиланадилар, бир-бирларидан, теварак-атрофдагилардан истиҳола қиладилар, баъзан «жанг»лардан роҳатланадилар, баъзан қийналадилар, эзиладилар... Хуллас, ҳаётдаги, реал воқеликдаги ижобий ва салбий шахсларнинг тўқнашувлари хилма-хил формалар, воситалар, усуллар орқали амалга оширилади, аммо кўпгина асарларимиздаги конфликтлар ўзларининг ҳаётий асосига қараганда камбағаллашиб, нурсизланиб, жўнлашиб қоляпти. Оқибатда «китобий» курашлар, «китобий» қаҳрамонлар кўпайиб кетди, улар, табиийки, онгу тафаккуримизни адолат, ҳақиқат негизда ўзгартиришга ҳеч қандай наф келтирмайди. Лекин шуниси умид тўғдирадики, адабиётимизнинг пешқадам заҳматкашлари, истеъдодли ёшлар партиямиз XXVII съезди, Ўзкомпартия Марказий Комитетининг пленумлари қарорларидан келиб чиқадиган хулосалар, сабоқларни ижодий ўзлаштириб, ленинча қайта қуриш, жадаллаштириш, кескин бурилиш яшаш руҳида қалам тебратмоқдалар. Уларнинг баркамол асарлари Бутуниттифоқ миқёсида шухрат қозонган романлар, қиссаларга ҳамоҳанг жарангламоқда. Адабий-бадий тараққиётни янада юксак поғонага кўтариш учун интилиш кучаймоқда. Ҳа, бадий ижодда, танқидчилигимизда янгиланиш, покланиш даври бошланди. Борди-ю, ижодий янгиланишлар, покланишлар, жонланишлар соғлом, талабчан шароитда давом эттирилиб, улар ижтимоий-маънавий тараққиётга сезиларли таъсир кўрсатадиган чинакам кашфиётлар яратишга қаратилмаса, курашчан қаҳрамонларнинг оригинал, ёрқин, ҳаққоний образларини яратиш, салбий ҳодисалар, иллатларни санъаткорона фош этиш маҳорати оширилмаса, кўзланган натижаларни қўлга киритиш асло мумкин эмас.

«...Журналхонлар баҳо бериб, энг яхши асарларни аниқлайдиган конкурс журнал учун ҳам, ўқувчилар учун ҳам катта янгилик. Яна бир янгилик — бу Саодат Пўлканова ижодидан берилган намуналар. Сўзларни шунчалик қўйма ишлатиш, ўқувчига етказиш ноёб ишдир. Ишонаманки, «Шарқ юлдузи» бизларни бу шоира шеърлари билан яна таништиради.»

Субҳон ЖОМИРЗАЕВ,
Тожикистон ССР, Ҳисор райони,
Калинин номидаги колхоз.

* * *

«Хурматли редакция!

Менга Саодат Пўлканованинг адресини ёзиб юборишингизни илтимос қиламан. Мен ҳам бўш вақтларимда шеър ва кичкина ҳикоялар машқ қиламан, айниқса шеър ёзишга жуда қизиқаман. Саодат билан дўст тутиниб, хат ёзишсам, деган ниятдаман.»

Шарофат АЗИМОВА, 9-синф ўқувчиси,
Тожикистон, Ленинобод области,
Ғончи райони,
«Ленинград» совхози.

РЕДАКЦИЯДАН:

Саодат Пўлканованинг адреси:
Ўзбекистон ССР, Навоий область,
Хатирчи районидаги Қори-Ниёзий номили
мактабнинг 8-синф ўқувчиси.

* * *

«Мен «Шарқ юлдузи» журналинини мунтазам ўқиб бораман. Айниқса ўтган йилги сонларида босилган Худойберди Тўхтабоевнинг «Ширин қовунлар мамлақати» саргузашт романи, Эдгар Понинг «Вақт ўроғи», «Сукунат» ҳикоялари, «Бир қултум фожиаси» рубрикаси остида берилган материаллар ва Яшар Қосимовнинг «Тилла балиқчанинг толеи» номли мақоласи на фақат мени, балки бутун журналхонларнинг эътиборини тортган бўлса керак.»

Рашид КУЧАРОВ,
Тошкент области.

* * *

Биз, журналнинг ўтган йилги 12-сонига босилган «Юракдаги эҳтиёж» номли суҳбатни зўр қизиқиш билан ўқидик. Суҳбат қатнашчиларига (Ўзбекистон ССР Прокурорининг биринчи ўринбосари Қ. Розиков ва журналист М. Абдуллаев — **Ред.**) раҳмат айтмоқчимиз.

Бизнинг «Бахмал» райони меҳнаткашларига бу йил индивидуал гўшт топшириш бўйича 600 тонна гўшт «солиғи» солинди. Яшириб нима қилдик,

кейинги пайтларда бу тарздаги «ихтиёрий гўшт топшириш» жуда оғирлашиб кетди. Гап шундаки, нормадан зиёд моли бор кишиларгина эмас, балки ҳамма ёлпасига гўшт топшириши шарт. Бунда хўжалик сони ҳисоб. Битта товуғи бўлмаган киши ҳам «ўз ихтиёри билан гўшт топширади», бошқача қилиб айтганда, ўша гўшт қийматини тўлайди.

Район раҳбарлари, милиция ходимлари совхоз раҳбарлари ҳамроҳлигида ҳовлима-ҳовли юриб, паспорт тартиби бузилаётган-бузилмаётганини текширишади. Паспорт текшириш баҳона-ю, ҳовлига кириш билан, тўппа-тўғри молхона ёки қўрага равона бўладилар. Оқсоқолларнинг: «Одамларнинг тинчини бузиб нима қиласизлар?» — деб берган саволига улар: «Тинчлик истасангиз қариндошларга айтинг, чекига тушган гўштни топширсин, план бажарилсин», деб жавоб қиладилар.

Натижа шу бўляптики, ҳар бир одам 100—200 сўм зиён қилса-да, биттадан мол топширишга мажбур.

Мол боқиш учун ем-хашак бериш йўқ. Бергани урвоқ ҳам бўлмайди. Бир тележка сомон фактура бўйича 14 сўм, лекин 300 сўмдан камига ололмайсиз. Арпа ёки ёрма ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Районимиз меҳнаткашлари индивидуал тартибда 600 тонна гўшт топширишлари керак экан. Майли, биз ихтиёрий тарзда гўшт топширишга розимиз, лекин 600 тонна гўшт олиш учун аҳолига камиди 6000 тонна «комбикорма» берилиши керак (мол 1 кг семириши учун 10 озуқа бирлиги нисбатига). Лекин аҳолига қонуний тарзда сотилган ем 100 тоннага ҳам етмаса керак.

Бизнинг чорвадор районимизда аҳвол шу бўлгач, чорваси ва ғалласи бўлмаган пахтакор районлардаги шахсий хўжаликларнинг «ихтиёрий гўшт топширишларини» ўзингиз тасаввур этаверасиз.

Биз ҳаммамиз ҳам юртимизда тўкинчилик бўлишини, бозордаги нарх-наво пасайишини, гўшт-сут маҳсулотлари кўпайишини истаймиз. Ошиқча молимиз бўлса ихтиёрий тарзда топширишга тайёрмиз, яна таъкидлайман: ихтиёрий тарзда. Лекин бизнинг ихтиёрий тарзда мол топширишимиз учун район раҳбарлари, совхоз раҳбарлари ҳозиргидай маъмурий тазйиқ ўтказмасликларини истаймиз. Аввал бизнинг шахсий хўжалигимизни ем-хашак билан етарли даражада таъминлашсин (бепул эмас, бизнинг нақд пулимизни олиб! Кейин, майли, илтимосларини айтишсин. Ҳозирги метод — одамларга дўқ-пўписа қилиб, молини тортиб олиш — қайта қуриш даврига ярашмайди, раҳбарларни обрўсизлантиради, оддий меҳнаткашларни ранжитади, ижтимоий адолат принциплари бузилишига олиб келади.

Жиззах областининг Бахмал районидаги
«Рассвет» совхози меҳнаткашлари
номидан,
Ҳикматулла ҒАНИБЕКОВ

БЎЛИМГА ҒАФУР ҒУЛОМ АСОС СОЛГАН

ЮСУФЖОН ҚИЗИҚ ҲАНГОМАЛАРИДАН

Донишманд

Инқилобдан илгари Марғилонда бир «донишманд» пайдо бўлиб, маҳаллаларда «ки-тобхонлик»ни авж олдириб юборганди. У турли йиғинларда, меҳмондорчиликларда эски китобларни варақлаб, оғзига келганини валақлар, пойма-пой афсоналар тўқиб, эвазига ўтирганлардан иона оларди. Арабча бошланиб, туркий ва форсий аралаш тугайдиган мавҳум жумлалар орасига «Муҳаммад расуллолло», «Ҳазрат Али», «Жабраил алайҳиссалом» каби исмларни қўшиб, баъзиларни йиғлатар ҳам эди.

Кунларнинг бирида Юсуфжон қизиқ бир меҳмонхонага кирса, ўша «донишманд», «ки-тобхонлик»ни бошлаб юборибди. Юсуфжон ака унинг гапларига қулоқ солиб, ўтирганларни боплаб лақиллатаётганидан жаҳли чиқди. «Донишманд» чой ҳўплаш учун тўхтаганида, Юсуфжон қизиқ сўз олди.

— Тақсирим, сиз ҳўб улуғ гапларни айтдингиз. Бу ерда ўтирганларнинг кўпчилиги омиё одамлар. Агар рухсат этсалар, ўзларининг ҳикояларини буларга шарҳлаб «таржима» қилиб берсам. «Донишманд» безовта бўлиб қолди. Утирганлар хурсанд бўлишди.

— Э, бормисиз, Юсуфжон ака, ҳазратининг гапларини кўп ихлос билан тинглаяпмиз-у мағзини чақа олмаяпмиз. Қани, эштайлик.

— Тақсирим изн берсалар, мен ўзларига тақлидан таржима қиламан, — деди Юсуфжон қизиқ «донишманд»га, — зеро, ҳаракатсиз маддоҳлик кишини эснатади.

— М... М... Марҳамат... — деди ноилож қолган «донишманд».

Юсуфжон қизиқ тоқчадаги патнисларни олиб тахлади, иккала кўзига гугурт чўпидан кўзойнак қилди. Кейин овозини эчкининг маърашига ўхшатиб, патнисларни «варақлаб» ўқий бошлади.

— Бўхў-бўхў... Хўш, бу китобнинг отлари Сурпатул пашойит экан. Дадаларининг оти Мешатул шапойит, оналарининг оти Мегарвиш хола экан. Хўш, махфий қолмасинким, ушбу китобда кўзойнак ҳақида ривоят бор экан. Яъни кўзойнакнинг уч хил хосияти бор эмиш. Биринчи хосияти шўлки. Кўзойнак тақилгач, кўз тонг отгунча бақрайиб тураверар экан. Иккинчи хосияти шўлки, кўзойнак таққан одам шу ердан туриб, Водилдаги хатни ўқийверар экан. Учинчи хосиятига келсак, кўзойнак ҳарфларни катта қилиб кўрсатар экан. Яъни, айнлар ғайнлаб кўринса, итқилар изғиллаб кўринаркан, вов-вов... Ҳарфлар тақсиримнинг бошларидай ёки салла ошқовоқдай кўринса, алифлар у киши ютиб юборган катта ҳасипдай кўринаркан.

Хўш, давом этамиз. Бўхў-бўхў, худойи таолонинг хаста билан, Матқаримбой тегирмонининг ости билан дармаҳаллайи Туяғум... Хўш, шу ерга келганда Туяғум деб андоқ ерга урибдирларки, ҳикоялар аравасини чиқариб, отини хашақлатгани кетишибдир. Худо сизга ёш берсин, бир ҳалтада мош берсин, унча-мунча ловияси билан. Яъни, ловия билан мош солинган овқат бўлса, тақсирим ёрилгунча ер эканлар. Зеро, бундай таом иштаҳани карнай қиларкан. Мана шу ерда байт чиқиб қолди:

Бир-икки деб санамагин жўякни,
Товуқ тагидан ҳеч олма моякни.
Ўлар вақтида боғлама иякни,
Кучукнинг ҳақидир, ема суякни.

Яъни, кучукнинг ҳақи сағирнинг ҳақи билан баробар экан...

Хонада гулдирос қаққаҳа авжига минди. «Донишманд» ўшандан кейин Марғилонга қадам босмай кетди.

Токни уради

Маҳаллада Абдулла товоқ деган монтёр бўларди. Агарда олдиндан озми-кўпми пора узатиб қўйилмаса, тўйхона ёки сайилгоҳнинг чироғини кечкурун шарт ўчириб қўярди. Кунларнинг бирида монтёрнинг қўшниси Юсуфжон қизиқни учратиб, йиғламсиради:

— Бечора Абдулла товоқни ток урибди.

— Улибдимиз?

— Рамақижон дейишяпти.

— Парво қилманг, — деди Юсуфжон қизиқ, — Абдулла товоқ ўлмайди. Жигилдони билан унинг ўзи ҳар қандай кучли токни ҳам уради.

Ким кўпроқ беради?

Юсуфжон қизиқдан анчагина пул олган қарздор бир одам кўп вақт чап бериб юрди. Ниҳоят, Юсуфжон қизик унинг уйига бориб, қарзни қисташга мажбур бўлди.

— Қори ака, ҳўв, қори ака, — дарвоза олдида туриб, одоб билан чақирди Юсуфжон қизик. Қарзни қистаб келганини сезган қарздор жавоб бермай, кичкина ўғлини имлаб чақирди.

— Чиқиб, дадам уйда йўқлар, дегин.

Уғли қайсарлик қилди:

— Нега ёлғон гапираман? Дадам борлар, дейман.

— Агар дадам йўқлар, десанг, ўн тийин бераман, — деди қарздор ўғлига. Уғли рози бўлиб кўчага югурди.

— Дадам йўқлар, — деди Юсуфжон қизиққа. Қарздорнинг феълени билган Юсуфжон қизик болани эркалатди:

— Ақлли йигит экансан. Агар дадам уйдалар, беркиниб ўтирибдилар, десанг, йигирма тийин бераман.

Қувониб кетган бола қичқириб юборди:

— Дадам уйдалар, мени йўқ дегин, дедилар.

Юсуфжон қизик болани етаклаб, дадил уйга кириб борди.

Сен омон бўл

Содир айно деган одамнинг дастидан ҳамма безор бўлганди. У юмалоқ хат, аризабозлик, тўхматчилик, муттаҳамликда устаси фаранг эди. Бир куни Содир айно Юсуфжон қизиққа шикоят қилди:

— Қаранг энди, уста. Мен нима ёмонлик қилибманки, маҳалладагилар менга ҳўмрайиб қарашади.

— Хўмрайса-хўмраяверсин. Сен омон бўл, — деди Юсуфжон қизик айнонинг елкасига қоқиб, — сен омон бўлсанг, маҳаллага бало яқин йўламайди.

— Нега?

— Чунки келган ҳар қандай бало сени кўриб, пиримиз шу ерда экан-у, деб ўзини олиб қочади.

Сув қуйиш

Юсуфжон қизиқни ёшлигидаёқ Худоёрхон саройидаги қизиқчи Саъди Махсим ўз тарбиясига олган. Кунларнинг бирида беклар, уламолар ифторга йиғилдилар. Устози ёш Юсуфжоннинг кўлига офтоба, чилопчинни бериб, шундай дейди:

— Офтобага илиқроқ сув сол, кўлга сув қуясан. Энг аввал тўрда ўтирган мингбошига бор. Агар «тахоракolloҳу»ни ўқиса, сен «валакамисликазолика» дейсан. Агар, саломат бўл, деса, ўзлари ҳам саломат бўлсинлар, дейсан. Хуллас, оғзидан чиққан сўзга қараб жавоб қайтаргин, хўшшайиб, индамай чиқсанг, уят бўлади.

Юсуфжон қизиқ офтобага қайнаб турган сув солиб, тўғри мингбошининг олдига борди. Сувни қуйиши биланоқ, мингбошининг кўли куйиб, «ух-ух-ух, ҳа, жувонмарг бўл-а, жувонмарг бўл» деди. Юсуфжон қизиқ ҳам ҳозиржавоблик билан «ўзлариям жувонмарг бўлсинлар» деб тавозе билан хонадан чиқиб кетди.

Абдуғани АБДУҒАФУРОВ тўплаган

Нусрат Абдусаломов

Пародия

(Турсунбой Адашбоевга)

Доирада
жўн рақам,
Етти, саккиз,
ўн рақам.
Уролмадим
битта ҳам,
Четга қочар
муттаҳам.

(«Туғаб қолди...» шеърдан.)

Лекин балиқ илинмади,
Ҳали ҳозир битта ҳам,
Чувалчангни пок тушириб,
Қочар эди «муттаҳам».

(«Каникулда» шеърдан.)

Шеър завқидан бўлиб маст,
Билмай қолдим сўзимни.
Маъзур тутинг, дўстларим,
Такрорладим ўзимни.

Ахир, ғўри бўлар-ку
Шарбат тўла тутда ҳам.
Нуксон бўлар аслида,
Соғилган оқ сутда ҳам.

Энди такрор қилмайман
Қофиямни битта ҳам.
Чалғитмасе фикримни
Хаёл деган «муттаҳам».

Эй замон бузруклари

Орадан фикри бузук, жонга жафони йўқотинг,
Мардуми фисқу фасодга мубталони йўқотинг,
Сурати одамсимон шайтоннамони йўқотинг,
Бетамиз, беандиша ҳам беҳаёни йўқотинг.

Феъли атвори қабиҳ элга қадрдон бўлмагай,
Боғланиб иқболу бахти, марди майдон бўлмагай,
Элда хушнудликни билмас чеҳра хандон бўлмагай,
Дўстлиги тил учида бадмуддаони йўқотинг.

Техника хизмат қилур, элни фаровон этгали,
Кўркига оро бериб, юртни гулистон этгали,
Иқтисодни мўл қилиб, нархини арзон этгали,
Ялли қирғинликка тузган ихтирони йўқотинг.

Айни мақсад элда тинчликни севар аҳли жаҳон,
Барча инсонларни орзуси эрур дориламон,
Не керак ёшу қарилар умрини айлаш хазон,
Бўлса ким худбин ғазабли, худнамони йўқотинг.

Беҳисоб пул сарф этиб, ул ясаса ҳарбий қурол,
Бундай одамларнинг асло мақсади топмас камол,
Оқибатсиз қолмасин Холисинг берган савол,
Барча кескинликка доир можарони йўқотинг.

Конвертларни қайчилаганда

* * *

Зиёли ишлагай уч бармоқ, калла билан,
Меҳнаткаш — икки қўл, тана, ҳафсала билан.

* * *

Ишдан чиқадур ҳажр азобида юраклар,
Бир сидра вафо мойи-ла мойлаб кетасизми?

* * *

Инсон шундай, вақти келганда
Йўлбарс билан яшаб кетади.

* * *

Кўкда тўлин ой, олам хушчиroy,
Бир кам дунё бу: аҳволимга вой...

* * *

Асосий транспорти
Экан бир неча туя.
Юраркан ҳаммасини
Барқутга гўё бўяб.

* * *

Йигит ёшлай тўйдирворди
Ширин жонимдан шу тил...

* * *

Этак боғлаб ортда жим,
Подбор терар ёшлигим.

* * *

Йўлинг пойлаб бедор, интизор,
Қариб кетди қанча йигитлар.

* * *

Келинчак тирсагин тутган укажон,
Абадий ёр бўлинг йўлдошингизга.

* * *

Беш тухум туғди у бир йўла шоввоз,
Раҳмат, деди унга ҳатто бошлиқ Ғоз!

* * *

Деҳқон эдим ёввош бир,
Мерган қилди ёв қашқир...

* * *

Ядронг ёрилмай битсин,
Ўқинг узилмай кетгур.
Нафасингни ел ютсин,
Хулқинг бузилмай кетгур.

ЕЧИМИНИ КУТАЁТГАН МУАММОЛАР

Мактаб ва адабиёт. Давра суҳбати	4
ШЕЪРИЯТ	
Шавкат Раҳмон. Туйғулар куйилар теран ўзанга	18
Зулфия Мўминова. Ҳайрат кўкрагимда уриб турибди	56
НАСР	
Фарҳод Мусажон. Боғ кўчамни қўмсайман. Қисса	23
Анвар Эшонов. Жоноқи олма. Ҳикоя	133
ОКТАБРЬ — 70	
Тоҳир Малик. Қалдирғоч. Қисса	59
Сирожиддин Аҳмедов. Бадрдек тилди қоронғу кечани	179
БУЛОҚ КҮЗ ОЧДИ	
Азиз Саид. Шамоллар қалбимнинг тилсиз тўлкини. Шеърлар	130
НОДИР САҲИФАЛАР	
Қодир бахши. Норгулой Дастандан парчалар	141
ИНҚИЛОБ ЧАВАНДОЗЛАРИ	
Ҳамдам Содиқов. Тўқнашув. Очерк-хроника	147
БОЛАЛАР ДУНЕСИ	
Севингча тўлган борлиқ. Ш. Саттор, К. Турдиева, О. Пўлатов, Ф. Абдуллаев, А. Акбаров, С. Тожи, Б. Уринов, Э. Рўзиматов Шеърлар	155
МАФКУРАВИЙ КУРАШ	
Гога Ҳидоятлов, Исо Жабборов. Тарих ҳақиқати, сохталик ва бўҳтонлар	159
ДЕҲЛИ — 88	
Шрикант Варма, Хариваншрай Баччан. Шеърлар	166
ПУШКИНХОНЛИК	
Дилбар Қамбарова. Пушкин ва Ойбек	169
А. С. Пушкин. Шеърлар	172
ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ	
Ҳамид Фулом, Анвар Отабоев. Замон билан ҳамнафас	173
ЖУРНАЛХОН ТАКЛИФ ҚИЛГАН МАВЗУ	
Қодиржон Собиров. Ургимчак уяси. Тадқиқот очерк	181
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Матёқуб Қўшжонов. Савия — ижоднинг бош талаби	190
Норбой Худойберганов. Фош қилиш маҳорати	197
АКС-САДО	
ГУЛҚАЙЧИ	
Юсуфжон қизиқ ҳангомаларидан	205
Нусрат Абдусаломов. Пародия	206
Холис. Эй замон бузруклари	207
Конвертларни қайчилаганда	207

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 6

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1987

Техник редактор **А. Ҳайдаров.**

Корректор **М. Имомов.**

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 27.03.87 й. Босишга руҳат этилди 22.05.87 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Р-08750. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт
ҳисоб листи 20,2. Тиражи 171632. Буюртма 609.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41.